

ARCHEOLOGIE
PRAVĚKÝCH ČECH / 4

ENEOLIT

PRAHA
2008

ARCHEOLOGIE
PRAVĚKÝCH ČECH / 4

ENEOLIT

*Publikace byla vydána
s podporou Grantové agentury ČR
(projekt reg. č. 404/06/1262)*

ARCHEOLOGIE PRAVĚKÝCH ČECH / 4

ENEOLIT

Evžen Neustupný (ed.)

Miroslav Dobeš

Jan Turek

Milan Zápotocký

Archeologický ústav AV ČR, Praha, v. v. i.

PRAHA 2008

Editoři Archeologie pravěkých Čech

Luboš Jiráň, Natalie Venclová

Autoři

Miroslav Dobeš

Archeologický ústav AV ČR, Praha, v. v. i.

Letenská 4, 11801 Praha 1

dobes@arup.cas.cz

Evžen Neustupný

Katedra archeologie, Západočeská univerzita v Plzni

Sedláčkova 15, 30614 Plzeň 3

neustupny@arup.cas.cz

Jan Turek

Ústav archeologické památkové péče středních Čech

Nad olšinami 3, 10000 Praha 10

turekjan@hotmail.com

Milan Zápotocký

Archeologický ústav AV ČR, Praha, v. v. i.

Letenská 4, 11801 Praha 1

zapotocky@arup.cas.cz

Archeologie pravěkých Čech 4

ENEOLIT

Evžen Neustupný (ed.),

Miroslav Dobeš, Jan Turek, Milan Zápotocký

Vydal Archeologický ústav AV ČR, Praha, v. v. i.

Letenská 4, 118 01 Praha 1

Redakce neperiodických tisků Petr Meduna

Obálka Petr Meduna

Redakční zpracování Vanda Vicherková, Ivana Herglová

Grafická úprava, sazba a zlom Oleg Man

Tisk Helvetica & Tempora, s. r. o.,

Pod kaštiny 246/8, 160 00 Praha 6

© autoři, 2008

ISBN 978-80-86124-77-3

Obsah

Předmluva	9
1 Všeobecný přehled eneolitu (Evžen Neustupný)	11
1.1 Základní charakteristika	11
1.2 Variabilita eneolitu	13
1.2.1 Časová variabilita eneolitu	13
1.2.2 Prostorová variabilita českého eneolitu	15
1.2.3 Velikostní variabilita (demografie)	15
1.3 Sídlní areály	16
1.3.1 Souvislosti sídelních areálů	16
1.3.2 Zemědělské výrobní areály a přílohové zemědělství	18
1.3.3 Obytné areály	20
1.3.4 Pohřební areály	20
1.3.5 Kultovní areály a ohrazení	20
1.3.6 Nezemědělské výrobní areály	21
1.3.7 Nadkomunitní areály a struktura krajiny	22
1.4 Nemovité artefakty	22
1.5 Movité artefakty	22
1.5.1 Keramika	22
1.5.2 Nástroje	23
1.5.3 Zbraně	23
1.5.4 Ozdoby	24
1.6 Společnost a její ideologie	24
1.7 Kontinuita a diskontinuita kulturních skupin	27
1.8 Měď v českém eneolitu (Miroslav Dobeš)	28
1.8.1 Úvod	28
1.8.2 Chronologický přehled	29
1.8.3 Surovina	32
1.9 Významné prameny (sestavila Radka Šumberová)	32
1.9.1 Časný eneolit	32
1.9.2 Starší eneolit	34
1.9.3 Střední eneolit	35
1.9.4 Mladší eneolit	37
2 Časný eneolit (Evžen Neustupný)	38
2.1 Základní charakteristika	38
2.2 Časová a regionální variabilita	38
2.3 Sídlní areály	41
2.3.1 Prostředí sídelních areálů	41
2.3.2 Areály obytné a skladovací	41
2.3.3 Areály zemědělství a obstarávání obživy	43
2.3.4 Areály získávání surovin a materiálů	43
2.3.5 Pohřební areály	43
2.4 Poznámky k movitým artefaktům	45
2.5 Kulturní skupiny časného eneolitu v Čechách	46
2.5.1 Členění do kulturních skupin	46
2.5.2 Členění do chronologických fází	54

2.5.3 Vznik kulturních skupin	56
2.6 Ekonomika časného eneolitu	57
2.7 Společnost a symbolika časného eneolitu	57
3 Starší eneolit	60
3.1 Základní charakteristika staršího eneolitu (<i>Evžen Neustupný</i>)	60
3.2 Kultura nálevkovitých pohárů ve starším eneolitu (<i>Milan Zápotocký</i>)	61
3.2.1 Pojem kultury nálevkovitých pohárů	61
3.2.2 Časová a prostorová variabilita	62
3.2.3 Nemovité artefakty	65
3.2.4 Sídlní areály	66
3.2.5 Pohřební areály	71
3.2.6 Movité artefakty	74
3.2.7 Zemědělství a obstarávání obživy	81
3.3 Nejstarší stupeň badenské kultury (<i>Milan Zápotocký</i>)	83
3.3.1 Pojem bolezské kultury	83
3.3.2 Časová a prostorová variabilita	83
3.3.3 Artefakty	85
3.3.4 Vznik	86
4 Střední eneolit	87
4.1 Základní charakteristika středního eneolitu (<i>Evžen Neustupný</i>)	87
4.1.1 Pojem středního eneolitu	87
4.1.2 Kulturní uskupení středního eneolitu	87
4.1.3 Časová a prostorová variabilita	88
4.1.4 Ekonomika, společnost a symbolismus	89
4.2 Badenská kultura ve středním eneolitu (<i>Evžen Neustupný a Milan Zápotocký</i>)	89
4.2.1 Základní charakteristika	89
4.2.2 Časová a prostorová variabilita	92
4.2.3 Sídlní areály	93
4.2.4 Movité artefakty	94
4.2.5 Ekonomika	95
4.2.6 Společnost a symbolismus	95
4.2.7 Vznik české badenské kultury	95
4.3 Řivnáčská kultura (<i>Milan Zápotocký</i>)	95
4.3.1 Pojem řivnáčské kultury	95
4.3.2 Časová a prostorová variabilita	97
4.3.3 Sídlní areály	98
4.3.4 Nemovité artefakty	105
4.3.5 Movité artefakty	105
4.3.6 Ekonomika	110
4.3.7 Rituály	110
4.3.8 Vznik a periodizace	110
4.4 Chamská kultura (<i>Milan Zápotocký</i>)	110
4.4.1 Pojem chamské kultury	110
4.4.2 Časová a prostorová variabilita	111
4.4.3 Sídlní areály	112
4.4.4 Movité artefakty	113
4.4.5 Obstarávání obživy	113
4.4.6 Kontakty	113
4.4.7 Vznik kultury	115
4.5 Kultura kulovitých amfor (<i>Miroslav Dobeš</i>)	115
4.5.1 Pojem kultury kulovitých amfor	115
4.5.2 Časová a prostorová variabilita	117
4.5.3 Areály aktivit	118

4.5.4	Movité artefakty	120
4.5.5	Ekonomika	122
4.5.6	Společenské vztahy a kult	122
4.5.7	Vznik kultury	122
5	Mladší eneolit	123
5.1	Základní charakteristika mladšího eneolitu (<i>Evžen Neustupný</i>)	123
5.2	Kultura se šňůrovou keramikou (<i>Evžen Neustupný</i>)	124
5.2.1	Základní charakteristika	124
5.2.2	Variabilita kultury se šňůrovou keramikou	125
5.2.3	Sídelní areály	128
5.2.4	Mohylová pohřebiště	131
5.2.5	Movité artefakty: keramika	134
5.2.6	Movité artefakty: nástroje a zbraně	136
5.2.7	Ostatní movité artefakty a ekofakty	140
5.2.8	Ekonomika	140
5.2.9	Strukturování hrobů kultury se šňůrovou keramikou	142
5.2.10	Ritus a společenská struktura	145
5.2.11	Vznik kultury se šňůrovou keramikou	146
5.3	Kultura zvoncovitých pohárů (<i>Jan Turek</i>)	147
5.3.1	Základní charakteristika	147
5.3.2	Časová a prostorová variabilita	149
5.3.3	Sídelní areály	152
5.3.4	Nemovité artefakty	158
5.3.5	Movité artefakty	159
5.3.6	Společenské vztahy	167
5.3.7	Vznik a význam zvoncovitých pohárů v evropském kontextu	169
	Literatura	171
	Přílohy 1–16	

Předmluva

Předkládaný svazek je nejrozsáhlejším přehledem českého eneolitu vůbec, přesahuje dokonce i dílo Albína Stockého z roku 1926, dodnes monumentální. Odlišuje se od něj tím, že se nesnaží o předvedení velké masy nálezů, ale klade naopak důraz na relativní úplnost pramenných kategorií a na jejich stručnou konceptualizaci v rámci současných teorií. Ctižádostí autorů bylo psát o českém pravěku, a nikoliv demonstrovat své znalosti o okolních zemích. Ve shodě s dohodnutými zásadami celého díla byly i v tomto svazku potlačeny rozsáhlé teoretické pasáže, obvykle závislé na paradigmatických postojích. Přesto určitý malý díl teorie byl nevyhnutelný.

Editor svazku vycházel z přesvědčení, že pro všechna období pravěku a pro všechny autory není možné použít tutéž šablonu. To platí i pro eneolit, a členění obsahu tohoto svazku se proto poněkud liší od svazků ostatních.

Autorský kolektiv byl omezený. I tak bylo v některých případech obtížné udržet jednotnou linii výkladu. Ve většině případů se podařilo dojít ke shodě; tam, kde různost svých názorů považovali autoři za podstatnou, je to poznamenáno přímo v textu. Autorství je důsledně vyznačeno jménem za názvem příslušné kapitoly nebo podkapitoly (pak se vztahuje k celé této jednotce). Autorem koncepce svazku je Evžen Neustupný, který také

provedl jeho základní redakci. Celý rukopis přečetl také Milan Zápotocký.

Iniciování a základní plán celého vícesvazkového díla jsou zásluhou Luboše Jiráně. On se také přičinil o nenásilnou stimulaci postupu prací a o organizaci jejich dokončení. Za přečtení svazku a připomínky, hlavně terminologického charakteru, a za vyloučení opakování informací patří díky L. Jiráňovi a N. Venclové. O poslední fázi korektur se postarala N. Venclová, které jsou také autoři zavázáni za konečnou formu citací a úpravu obrázků. R. Šumberová sestavila podle textu publikace seznam významných pramenů (kap. 1.9).

Autoři děkují M. Dobešovi, J. Johnovi, P. Sankotovi a V. Vokolkovi, kteří poskytli nepublikované podklady pro ilustrace.

Při konečných technických úpravách díla pomohli B. Hružová, Č. Čišecký a K. Kožíšková, za což jim patří náš dík.

Kolektiv autorů má povinnost poděkovat také kolegům z katedry archeologie Filozofické fakulty ZČU v Plzni za výraznou a iniciativní pomoc při hotovení ilustrací. Jde o Jana Johna, Terezii Křišťufovou-Kovářovou a Petra Křišťufa.

*Evžen Neustupný
prosinec 2007*

1 Všeobecný přehled eneolitu

Evžen Neustupný

1.1 ZÁKLADNÍ CHARAKTERISTIKA

Rozpoznání eneolitu

Jako eneolit se dříve označovalo období, kdy v některých kulturních skupinách koexistovaly kamenné a měděné artefakty (*Lichardus 1991*). Tato definice se však často shledává nedostatečnou, protože je obtížné prokázat nebo vyvrátit prostorovou a časovou kontinuitu v používání mědi. V kultuře vučedolské v Karpatské kotlině je měď běžná, zatímco je vzácná ve šňůrových skupinách, které jsou s ní u nás současné. Kultura kulovitých amfor je prakticky bez kovu, zatímco v předchozí kultuře nálevkovitých pohárů je měď spolehlivě doložena i v jejich severních skupinách. Definice eneolitu jakožto epochy pomoci měděné industrie (eneolit jako „doba měděná“, srov. *Lichardus ed. 1991*) je sice principiálně možná, ale okamžitě se objeví řada problémů při zařazování konkrétních kulturních skupin na základě tohoto kritéria. Proto se k charakteristikám eneolitu přidávají další atributy, které postupně vyplynuly z poznání, že právě v tomto období došlo k celé řadě velmi podstatných změn v lidské kultuře i společnosti.

V oblasti ekonomiky je nejvýraznějším rysem eneolitu přílohové zemědělství s využitím oradla, které rezignuje na žárovou technologii jako na jediný způsob pěstování kulturních plodin. Tomu pak také odpovídá změna sídelní struktury, která se v archeologických pramenech projevuje zejména zánikem „velkých“ neolitických osad a nástupem relativně „malých“ sídlišť (ve skutečnosti jde o důsledky odlišných forem zemědělství: prostor přílohů se oddělil od obytného areálu).

V oblasti společenských vztahů jde především o vytvoření společenského systému založeného na mužském principu (tzv. patriarchy), tj. vytvoření nerovnosti mezi pohlavími a věkovými skupinami, aniž by ve větší míře docházelo k nerovnosti mezi rodinami (*Neustupný 1967a; Kuna 1989b*). Jde tedy o zdůraznění mužského elementu v komunitě.

Zvláště významné jsou změny v symbolických systémech. V eneolitu můžeme poprvé sledovat, jak některé artefakty vytvářejí vědomí minulosti, tzv. artefaktovou paměť, která byla zřejmě úzce spojena s pojmem předků. Ve střední Evropě je to také symbolika spojená s rituálním válečnictvím (*Neustupný 1998a; 1998b, 67 aj.*); v archeologických pramenech jsou jeho projevem první specializované zbraně a dále ohrazení („opev-

nění“). Vznikají mohylová pohřebiště, která jsou pak kontinuálně osazovaná i v době bronzové a železné (např. Vikletice, Poláky, Břežánky, Stradonice u Loun). Následuje celá řada dalších jevů, jako je keramický komplex eneolitu a doby bronzové ve střední Evropě (srov. kap. 1.5.1).

Historie bádání

Český eneolit byl dlouho označován jako „doba přechodní“, neboť se v souladu s teorií tří dob (kamenné, bronzové a železné) považoval za krátkou epizodu na rozhraní mezi neolitem a dobou bronzovou (*Buchtela – Niederle – Matiegka 1910; Stocký 1926; Schráníl 1928 aj.*). Na období takového přechodu se měly podílet skupiny, které přicházely z nejrůznějších směrů, žily v Čechách víceméně současně, a posléze „stmelovacím procesem“ splynuly v únětické kultuře doby bronzové (*Schráníl 1921; Filip 1948 aj.*). Jako samostatné kulturní skupiny se uváděla šňůrová keramika, zvoncovité poháry, kulovité amfory a skupina jordansmühliská; zbytek splýval v kultuře nordické, která byla vydávána za kombinaci vlivů z nejrůznějších směrů se silným podílem „nordickým“. Toto pojetí bylo jednak důsledkem působení kulturně historického paradigmatu (zvláště ve formě pěstované v Německu, ale bez nacionalistických excesů), jednak důsledkem skutečnosti, že v Čechách byly pod vlivem Albína Stockého ignorovány vědecké výsledky moravského archeologa Jaroslava Palliardiho (zejména *Palliardi 1914a*). Jeho práce prokazovaly už na začátku 20. století, že hlavní kulturní skupiny následovaly po sobě, a rovněž tak prokazovaly dlouhé trvání období, které dnes označujeme jako eneolit (Palliardi sám ho označoval jako mladý neolit). Pojetí Niederla, Stockého a Schráníla převzala bez rezerv generace jejich žáků (*Böhm 1941a; Neustupný; J. 1940; 1946a; 1946b; 1951 aj.; Filip 1948 aj.*).

Pojetí doby přechodní, které se v české archeologii vytvořilo v první polovině 20. století, plně odpovídalo kulturně historickému paradigmatu. Archeologické kultury a keramické skupiny představovaly migrující etnika, která dlouhou dobu žila vedle sebe na jednom území a vzájemně se ovlivňovala; kromě toho existovalo i ovlivnění vycházející ze vzdálených oblastí, zvláště z oblasti nordické a z jihovýchodu. Archeologové se zajímali o výjimečnosti, o nichž se předpokládalo, že jsou výsledkem migrací, vlivů, respektive di-

fuze, zatímco masovost a pravidelnost se nepovažovaly za významné; ekofakty se registrovaly jen výjimečně. Ekonomika a společnost pravěku nehrály žádnou roli.

Termín eneolit se v naší archeologii začal sporadicky objevovat na začátku druhé světové války (*Böhm 1941b*, 37), pravidelně až po jejím konci. Kulturně historický obraz eneolitu jako výsledku koexistence etnických skupin reprezentovaných jednotlivými keramickými skupinami byl opouštěn pomalu a postupně; u některých archeologů přetrvával až do konce 20. století.

Na vybudování dnešního obrazu eneolitu v Čechách má největší zásluhu generace archeologů, která nastupovala do profese kolem poloviny 50. let (zejména Miroslav Buchvaldek, Norbert Mašek, Václav Moucha, Evžen Neustupný, Emilie Pleslová-Štiková, Milan Zápotocký; srov. *Neustupný 1972b*). Z předchozí generace se k ní plně připojil jen Jiří Neustupný. Hlavní zájem se tehdy soustředil na přesné vybudování relativní chronologie, poznávání typologie a na periodizaci jednotlivých eneolitických skupin.

Bádání o eneolitu, prováděné uvedenou generací archeologů, mělo v Evropě značný ohlas. Práce českých odborníků byly hojně citovány a napodobovány. Jde například o chronologii šňůrové keramiky M. Buchvaldka, práce o nálevkovitých pohárech a jiných problémech E. Pleslové-Štikové a M. Zápotockého, periodizace eneolitu jako celku, periodizace kultury badenské, kulovitých amfor a absolutní chronologie E. Neustupného aj. Konec eneolitu vymezuje kultura únětická, jejíž chronologie vypracovaná V. Mouchou (*1963a*) byla rovněž pro zahraničí velmi inspirující.

Už v 50. letech se prosadilo vědomí dlouhého trvání eneolitu, které bylo o něco později prokázáno radiokarbonovými daty (*Neustupný, E. 1968; 1969a*). V jednotlivostech archeologové přecházeli k tezí paradigmatu procesuálního (například při využívání ekofaktů a sledování přírodního prostředí: zejména *Neustupný 1965a*, dále *Rulf 1983* a jeho následovníci).

Terminologie

Kromě německy mluvících zemí a části Polska, kde se náš eneolit označuje jako mladší neolit (k tomu srov. *Lichardus 1991*), se pro toto období všude jinde v Evropě používá zvláštní termín. Je to například chalkolit (zejména Francie) nebo doba měděná (Maďarsko). Ke zvláštní situaci dochází ve Skandinávii a na Britském souostroví, kde neolit v našem slova smyslu chybí (v té době tam ještě rozkvétají kultury mezolitické) a tamní „neolit“ je vlastně náš eneolit (je s ním současný). Začátek a konec eneolitu se všude nekryje s naším pojetím: tak například na Balkáně se termín eneolit používá už pro náš mladší neolit, v Maďarsku se kultura zvoncovitých pohárů zařazuje do doby bronzové.

Námítky proti termínu eneolit se koncentrovaly na domněnku, že eneolit je období s přibližně stejnými

kulturními charakteristikami jako neolit, a není proto důvod jej odlišovat jako zvláštní období. Jde o omyl, který v první polovině 20. století vyplýval částečně z nejasnosti chronologie, částečně z toho, že základní specifické vlastnosti eneolitu nebyly ještě známy.

Ke komplikovaným problémům dochází v souvislosti s tím, že terminologie eneolitu (zvláště jeho period, fází a skupin) se vyvíjela postupně a často ji souběžně vypracovávali archeologové, kteří měli velmi odlišné názory. To některé z nich vedlo k přesvědčení, že odlišnost svého pojetí musí vyjádřit odlišným termínem, který se pak pokoušeli propagovat. Vznikají tak různé kulturní „skupiny“, jejichž názvy někdy nerozpoznávají ani odborníci na eneolit; ke sjednocování terminologie často dochází až po dlouhé době. Tak například termín siřemská fáze kultury nálevkovitých pohárů byl akceptován až po desetiletích, vznikl pokus přejmenovat kamýckou fázi české badenské kultury na skupinu protořivnáčskou a časný eneolit přejmenovat na „protoeneolit“, a to aniž by se na náplni těchto pojmů něco podstatného změnilo (srov. *Pleslová-Štiková 1972c*). Salzmündská fáze kultury nálevkovitých pohárů a nejstarší (bolerázská) fáze kultury badenské se ocitly ve středním eneolitu (*Zápotocký 1978*), zatímco po desetiletí patřily do staršího eneolitu. Jediné východisko z tohoto stavu spočívá v dodržování zásady, že jednou zavedený termín lze měnit jen z velmi vážného důvodu.

Hlavní kulturní skupiny

Po kulturní stránce staví středoevropský časný eneolit na dvou tradicích, které obě konec konců pramení v kultuře s volutovou (lineární) keramikou. Západní tradice (zhruba na západ od českých hranic, středního a dolního Labe) končí ve skupinách rössenských a okrajových skupinách lengyelských (Münchshöffen apod.: *Lüning 1968*); v časném eneolitu zde pak vládne kultura michelsberská. Východní tradice vede nejdříve ke skupinám lengyelského rázu a v pokročilém časném eneolitu ke kultuře nálevkovitých pohárů. Zmíněná hranice není ovšem absolutní, např. Čechy právě ve vyvinutých fázích časného eneolitu patřily k západní tradici, protože zde byla rozšířena kultura michelsberská.

Nálezy eneolitických památek v Čechách lze třídit do několika velkých kulturních celků, které vesměs přesahují daleko do jiných regionů Evropy.

V první části časného eneolitu (ve stupni I) zaujímají území Čech kulturní skupiny, které ještě pramení v neolitickém okruhu lengyelském (starší jordanovská, aichbühlská a další). Tyto skupiny teritoriálně navazují na skupiny z okolí Čech, zejména z jihovýchodu a z jihozápadu, ale podobné jevy jsou i ve Slezsku a částečně i na sever od našeho území.

V mladším stupni (II) časného eneolitu se objevuje v Čechách (ale i všude v okolí) nový komplex charakterizovaný jevy příbuznými mladší jordanovské sku-

pině a podobným skupinám, které již nemají lengyel-
ský „neolitický“ ráz. Keramika tohoto období patří ene-
oliticko-bronzovému keramickému komplexu (viz dále)
a české skupiny mají sklon spíše k oblasti jihoněmecké.
Zatímco plynulý přechod ze staršího do mladšího
stupně časného eneolitu nelze v současné době v Če-
chách dokumentovat, skupiny příbuzné mladší jorda-
novské skupině plynule přecházejí do pozdějších kul-
turních celků, jako je skupina schussenriedská,
michelsberská a konečně i nejstarší nálevkovité po-
hárý. Ačkoliv jsme se už značně přiblížili k celkovému
pochopení genetických procesů časného eneolitu, v de-
tailech je stále mnoho nejistot.

V následující periodě staršího eneolitu dominuje na
území Čech kultura nálevkovitých pohárů, která se zdá
být pokračováním kultury nálevkovitých pohárů čas-
ného eneolitu; není jasné, do jaké míry k její genezi při-
spěla i kultura michelsberská. Kultura nálevkovitých
pohárů zaujímá značnou část střední Evropy včetně je-
jích severních regionů a přechází odtud i do jižní Skan-
dinávie a do části Evropy východní.

Na kulturu nálevkovitých pohárů navazuje na Mo-
ravě na konci staršího eneolitu plynule nejstarší kul-
tura badenská (bolerázská skupina), která je nyní do-
ložena i v Čechách (*Zápotocký – Zápotocká 1997*;
Zápotocký 2000a). Badenské skupiny sahají v našem
sousedství i do jižních částí Polska a zejména přes Kar-
patskou kotlinu dále na jihovýchod; v Karpatské kot-
lině zřejmě navazují na domácí základ, odlišný od kul-
tury nálevkovitých pohárů. Vývoj střeoneolitických
kulturních skupin v Čechách už probíhá na badenském
základě; na jeho konci stojí kultura řivnáčská.

Na sever od našeho území se pozdní kultura nálev-
kovitých pohárů vyvíjela směrem ke kultuře kulovi-
tých amfor, která ještě ve středním eneolitu pronikla
k jihu i na území Čech a Moravy.

Kulturní obraz Čech a celé střední Evropy se radi-
kálně mění v mladším eneolitu, kdy se zde náhle ob-
jevuje kultura se šňůrovou keramikou a pak kultura
zvoncovitých pohárů. Ačkoliv stále více archeologů
poukazuje na to, že svým celkovým rázem jsou to sku-
piny střeonevropské (*Neustupný 1961a; 1965a; 1966a*,
v novějších pracích i *Buchvaldek 1986*), zatím se nedaří
jednoznačně určit jejich původ.

Nálezová základna eneolitických kultur

Prameny k archeologii eneolitu jsou v jeho jednotlivých
periodách rozděleny velmi nerovnoměrně; počet loka-
lit a množství nálezů vztažených k délce trvání jedno-
livých období a kultur kolísá natolik, že tyto počty
a množství nelze vykládat v termínech hustoty osídlení
(*Neustupný 1989*). Velmi markantní je protiklad mezi
časným eneolitem a eneolitem mladším. Hrubý odhad
podává tabulka **akcí**, zaznamenaných v databázi ar-
chivu Archeologického ústavu AV ČR v Praze (tab. 1):

Tab. 1: Četnost nálezů některých eneolitických skupin.

Kultura nebo nálezová skupina	Počet akcí
kultura michelsberská	25
schussenriedská keramika	42
kultura se šňůrovou keramikou	617
kultura zvoncovitých pohárů	800

V některých obdobích a kulturních skupinách
naprosto převládají hroby nebo ojedinelé nálezy hro-
bového původu (kultura se šňůrovou keramikou), v ně-
kterých se osady začaly objevovat hojněji teprve v po-
sledních desetiletích (kultura zvoncovitých pohárů),
jinde jsou rezidenční komponenty téměř výlučným
druhem pramenů (kultura řivnáčská a zejména cham-
ská).

1.2 VARIABILITA ENEOLITU

1.2.1 Časová variabilita eneolitu

Počátek eneolitu

Stanovení počátku eneolitu není obtížné, pokud použi-
jeme definici výčtem jeho kulturních skupin (sezna-
mem) nebo definici pomocí absolutní chronologie.

Pokud postupujeme podle zmíněných hlubších vlast-
ností eneolitu, měli bychom jeho počátek položit do
doby, kdy začínají změny, které ho charakterizují a de-
finují (přílohové zemědělství, mužský princip ve spo-
lečnosti, kumulativní mohylníky atd.). To je zatím pro
nedostatek pramenů v detailu obtížně možné. Je proto
výhodné položit počátek eneolitu do toho období,
v němž se objevují dobře pozorovatelné změny, které
charakterizují eneolit jako celek nebo vyznačují jeho
rozdíl oproti předchozím obdobím. Při takovém vyme-
zení se předpokládá, že tyto události souvisejí se změn-
ami, které eneolit definují.

Celkově vzato, je eneolit podle předchozích zásad
období, kdy v celoevropském rámci mizí kultury s bo-
hatě zdobenou keramikou (s malovanou keramikou na
Balkáně, v části východní a střední Evropy; s bohatě
zdobenou rössenskou keramikou západně odtud), sta-
bilizuje se pohřební ritus (zejména se nyní objevují mo-
hyly), rozkvétá válečnictví (nacházejí se první speciál-
ní zbraně a množí se „opevnění“) a v mnoha oblastech
se mění struktura sídlení (mizí velké obytné kompo-
nenty, objevují se komponenty malé). Nikoliv všechny
tyto rysy se objevují v celé Evropě současně, tak např.
v částech východní Evropy pokračuje malovaná kera-
mika i do období střeonevropského eneolitu (pozdější
fáze kultury trypilské).

Na počátku eneolitu vycházejí ze severního pásu zá-
padní a střední Evropy dvě významné kolonizační vlny:
jedna osidluje Britské souostroví, druhá jižní část Skan-

dinávie. Jde o nezanedbatelné události v historii Evropy, jejichž příčiny nám zatím unikají: není jasné, proč ke kolonizaci těchto území nedošlo již dříve v neolitu. Všeobecně se lze domnívat, že tyto události souvisejí nějak se změnami, které se v jádru Evropy objevily v časném eneolitu.

Absolutní chronologie

Absolutní trvání eneolitu značně přesahuje dvě tisíce let, a je to tudíž nejdelší z období mladšího (zemědělského) pravěku. Tomu také odpovídá množství kulturních skupin a jejich fází. Předpokládá se, že jedna typologická fáze, vyčlenitelná obvyklou metodologií, trvala asi 80–100 let (*Neustupný 1969a*, 804), což odpovídá dnešnímu poznání českého eneolitu.

Absolutní chronologie se zakládá převážně na kalibrovaných radiokarbonových datech (*Neustupný 1969a* s malými korekcemi) a na dendrochronologii jihoněmecko-švýcarské oblasti (srov. *Osterwalder – Schwarz 1986* aj.). Oba tyto chronologické systémy poskytují přibližně stejné výsledky. Časové zařazení počátku eneolitu je poněkud nejisté, mimo jiné také proto, že nejisté je i relativní chronologie kulturních skupin té doby. S velkou pravděpodobností se však jedná o dobu 4500/4400 př. Kr. Konec eneolitu je spjat s daty 2300/2200 př. Kr., kdy začíná starší doba bronzová (kultura protoúnětická).

Absolutní chronologie z r. 1969 byla úspěšná především proto, že se zakládala na znalosti relativní chronologie eneolitu; v jejím rámci byly datovány relativně chronologické fáze, nikoliv jednotlivé události. Datování jednotlivých událostí radiokarbonovou metodou (jednotlivá radiokarbonová data i jejich mechanické shluky) jsou totiž v mnoha případech nespolehlivá a jejich nekritické použití vede k návratu ke kulturně historickému paradigmatu, protože všechny kulturní skupiny se zdají být současné.

Lze očekávat, že jednotlivé údaje chronologické tabulky se ještě změní, až bude známo větší množství radiokarbonových dat nebo se podaří dendrochronologii přenést spolehlivěji na naše území. Posuny o více než 200 let (obecně) se však očekávat nedají, protože švýcarsko-německá dendrochronologie pro toto období ukazuje velmi podobné časové zařazení jako radiokarbonové datování. Hlavní překážkou pro zpřesnění české chronologie eneolitu na základě dendrochronologie je nejistota v přenosu archeologicky synchronních jevů z jihozápadu do Čech. Kulturní skupiny a typy jejich artefaktů, zejména keramiky, se totiž v obou oblastech dalekosáhle liší.

Periodizace

Původní Palliardiho periodizace období, které dnes označujeme jako eneolit (*Palliard 1914a*), sestává ze čtyř fází:

1. vrstvy Jevišovice C2, která obsahuje kulturu nálevkovitých pohárů (vyjádřeno dnešním termínem),
2. vrstvy Jevišovice C1, která obsahuje kulturu s kanelovanou keramikou (dnešní terminologií badenskou),
3. vrstvy Jevišovice B, která obsahuje kulturu jevišovickou; Palliard ji však interpretoval jako kulturu se šňůrovou keramikou, a
4. kultury zvoncovitých pohárů (ta v Jevišovcích nebyla).

Tato periodizace byla rozsáhle aplikovatelná i na Čechy. Čeští amatérští archeologové rozpoznávali starší stupeň „nosvický“ (dnes kultura nálevkovitých pohárů) a mladší stupeň řivnáčský (*Axamit 1925; 1932; Žebera 1936*). Tato dvoudílná periodizace byla obnovena v 50. letech, ale už záhy se objevily mnohem podrobnější systémy, založené na Palliardiho sekvenci a vývoji v jiných regionech, doplněné o české lokální zvláštnosti (*Neustupný 1956; 1959a; Neustupný – Neustupný 1960*, obr. 17; pro kulturu nálevkovitých pohárů také *Zápotocký 1956a; 1956b; 1957; 1958b*). V názorech tohoto období je ještě cítit vliv evolucionismu, zprostředkovaného skandinávskými archeology (*Becker 1947; Glob 1944*). Rozpoznával se starší eneolit (jednotlivé fáze kultury nálevkovitých pohárů) a mladší eneolit (česká kultura badenská a řivnáčská); J. Neustupný (*Neustupný, J. et al. 1960*) připojil pozdní eneolit, jakožto období kultury se šňůrovou keramikou a kultury zvoncovitých pohárů (toto dělení se dodnes udrželo na Moravě – viz *Podborský ed. 1993*). Později se toto členění pozměnilo tak, že kultury badenská a řivnáčská byly zařazeny do středního eneolitu a termín mladší eneolit byl rezervován pro kulturu se šňůrovou keramikou a zvoncovitých pohárů. Velká část českých archeologů však v 50. letech (i později) ještě věřila na rozsáhlou současnost dvou mladoeneolitických kultur s předchozím vývojem (*Buchvaldek 1973, 52; ale 1986, obr. 65; Podborský ed. 1993, 218*).

Periodizace českého eneolitu se relativně stabilizovala koncem 60. let, kdy došlo k vyčlenění časného eneolitu (*Neustupný 1969a; 1969c*). Dnešní periodizaci znázorňuje rámcově tabulka 2.

Zhruba tato periodizace se stala základem chronologického členění archeologické databáze Čech, používaného v Archeologickém ústavu AV ČR v Praze (*Kuna 1997a*).

Rozdělení eneolitu do období (časný, starší atd.) je do značné míry arbitrární nebo založené na vlastnostech pramenů, přesto bylo českými archeology široce akceptováno. Ponechává totiž jednotlivým odborníkům na vůli, které kulturní skupiny a jejich fáze do těchto období zařadí. To se skutečně dělo; například řada badatelů zařazovala dlouho starší kulturu se šňůrovou keramikou už do středního eneolitu (*Neustupný – Neustupný 1960, obr. 17; Buchvaldek 1973, 52*).

Tab. 2: Základní periodizace eneolitu s absolutní chronologií.

Absolutní chronologie před Kr.	Období	Kulturní skupiny
od 4500/4400	časný eneolit	I. starší stupeň: pozdně lengyelské skupiny (Střešovice, Aichbühl, starší Jordanov) II. mladší stupeň: vyvinutý časný eneolit (mladší Jordanov/Jenštejn, Michelsberg s projevy Schussenriedu)
od 3800	starší eneolit	kultura nálevkovitých pohárů (fáze baalberská, siřemská, salzmündská), nejstarší kultura badenská (Boleráz)
od 3350	střední eneolit	kultury: česká badenská (fáze Lysolaje, Kamýk), bošácká, řivnáčská, chamská, kulovité amfory
od 2900/2800 do 2300/2200	mladší eneolit	kultura se šňůrovou keramikou, kultura zvoncovitých pohárů

1.2.2 Prostorová variabilita českého eneolitu

Česká kotlina představuje z hlediska geografie jednotný celek, avšak eneolitické kultury (a pravěké i středověké kulturní skupiny všeobecně) přesahovaly v mnoha případech její rámec. Na druhé straně uvnitř Čech probíhaly občas dosti ostré kulturní hranice.

Jednotlivé případy budou podrobně zmíněny v následujících kapitolách, zde se spíše dotkneme otázky pochopení takových jevů. Kulturně historická archeologie měla pro tyto jevy jednoduché vysvětlení: migrace etnik nebo kulturní vlivy (difuze). Takové vysvětlení shody nebo podobnosti artefaktů a artefaktových systémů je jedním z platných řešení, nikoliv však řešením univerzálním.

Zdá se například, že přítomnost kultury kulovitých amfor v Čechách nelze vysvětlit jinak než migrací ze severu. Tam má kultura kulovitých amfor svoje objasnitelné kořeny v tamní kultuře nálevkovitých pohárů (*Neustupný 1965a; 1966c*) a na jih se přemísťuje se všemi detaily své artefaktové i symbolické kultury. Hroby kultury kulovitých amfor, zcela cizí v českém prostředí, stejně tak jako například charakteristické složení keramické masy nádob a bohatá ornamentace keramiky jsou zde nepopíratelným faktem. O podobném řešení můžeme uvažovat také v případě lužické skupiny kultury se šňůrovou keramikou v severních Čechách.

Jinak je tomu v případě michelsberské kultury, která je rozšířena v celé západní polovině střední Evropy včetně Čech a jižní části východního Německa. Česká michelsberská kultura patří do tohoto širšího rámce, který je i mimo Čechy bohatě regionálně diferencován (srov. například tzv. skupinu münsingenskou: *Lüning 1968* aj.). Česká varianta michelsberské kultury má jak společné michelsberské rysy, tak i rysy svoje vlastní, specifické. Mluvit zde o tom, že například tulipánovité poháry jsou „vlivem“ z jižního Německa (protože jsou tam hojné a byly tam dříve popsány), není metodologicky ospravedlnitelné. Tulipánovité poháry jsou prostě společným příznakem mnoha regionů zá-

padní poloviny střední Evropy v pokročilé fázi časného eneolitu.

Jiným problémem, který ještě v průběhu větší části 20. století nebyl znám (známy byly jen nestratifikované ojedinělé nálezy), je přítomnost typické bolerázské keramiky, tedy nejstarší fáze badenského komplexu, na východním okraji středních Čech – na Cimburku u Kutné Hory (*Zápotocký – Zápotocká 1997; Zápotocký 2000a*). Jde o velké množství typického materiálu, i když jeho stratigrafie není úplně jasná. Podle běžné chronologie je třeba předpokládat, že v této době existovala ještě ve středních Čechách salzmündská fáze kultury nálevkovitých pohárů. To ale znamená, že někde mezi těmito dvěma skupinami se musela vytvořit kulturní hranice. Vyvolává to také otázku, zda další vývoj české badenské kultury v Čechách probíhal na základě salzmündském, nebo bolerázském.

Z tohoto hlediska se také musíme dívat na nálezy bolerázského typu na dolní Lužnici (nálezy P. Břicháčka, nepublikováno).

Podobná situace vzniká ve středním eneolitu, kdy se ve východních Čechách překvapivě vyskytuje bošácká fáze kultury badenské (*Vokolek – Zápotocký 1990; Kalferst – Prostředník 1998*), které ve středních Čechách odpovídá zhruba kamýcká fáze české badenské kultury. V následujícím období však ve východních Čechách opět nacházíme kulturu řivnáčskou, i když zatím reprezentovanou jen malým počtem lokalit. V každém případě zde uvnitř Čech musíme předpokládat kulturní hranici, o níž je obtížné se domnívat, že nebyla také hranicí etnickou.

1.2.3 Velikostní variabilita (demografie)

Prameny k demografickým úvahám o českém eneolitu jsou skoupé, protože lépe prozkoumaná jsou pohřebiště až z mladšího eneolitu (zejména z kultury se šňůrovou keramikou) a relativně úplněji prozkoumaná sídliště jen z kultury řivnáčské. Detailnější data o rozložení sídelních areálů v krajině pocházejí opět jen z mlad-

šího eneolitu a předtím z kultury chamské (*Baštová 1984; 1986*). Není však důvodu domnívat se, že v průběhu eneolitu by došlo k nějakým hlubokým demografickým změnám.

Zdá se, že jako ve většině ostatních pravěkých kulturních skupin v Čechách byly i v eneolitu jednotlivé komunity poměrně malé, v průměru snad 3 rodiny, asi výjimečně víc rodin. Komunitní areály byly však rozloženy v krajině dosti hustě, podél menších vodních toků ve vzdálenostech 2–3 km, občas i v intervalech menších; podél větších vodních toků možná i hustěji. Všechny sídelní areály, které archeologie identifikuje, nemusely být současné, ale jejich hustota je přesto pozoruhodná (*Bašta – Baštová 1989a; 1989b*).

Je nepochybné, že malá hustota nálezů z některých období eneolitu (zejména časný eneolit a část středního) neodráží sníženou hustotu osídlení, nýbrž je způsobena silnými transformacemi pramenné základny.

Z demografické teorie lze vyvodit, že eneolitické komunity musely být demograficky stacionární, tj. dlouhodobě bez populačního přírůstku. Odtud vyplývá, že rodiny byly (v průměru) malé, čítaly méně než 4 osoby včetně dětí. Děti tudíž nebylo v pravěkých osadách příliš mnoho. Také množství osob v postproduktivním věku bylo v každé komunitě malé, maximálně jednotky procent. Úmrtnost jednotlivců se asi pohybovala v rozmezí 3 až 5 %, což odpovídá střední délce života novorozence 20 až 33 let (nejpravděpodobněji v rozmezí 20–30 let: *Neustupný 1983*).

1.3 SÍDELNÍ AREÁLY

1.3.1 Souvislosti sídelních areálů

Lidé sídlili v určitém prostředí, které bylo dáno nejen okolní přírodou, nýbrž i sídelními areály okolních komunit a vazbami, které spojovaly komunity do pravěké společnosti. I když rozhodující byly v eneolitu vztahy uvnitř komunit, jejich přírodní, kulturní i sociální prostředí nelze opomenout.

Přírodní procesy a jejich ovlivnění člověkem

Působení neolitických zemědělců v období mladšího atlantiku zasáhlo víceméně jen rovné terény smíšeného dubového lesa, takže se v pylových diagramech výrazně neodrazilo. Relativní pokles borovice a nárůst smrku v oblasti Komořanského jezera se v období neolitu nezdá být způsoben činností člověka, indikativní je však trvalý pokles všech hlavních konstituentů smíšeného dubového lesa (kromě jasanu; *Neustupný 1985*, obr. 2).

Na počátku eneolitu začínají hlubší změny, které současně znamenají rozhraní klimatických období atlantiku a subboreálu. Mimo oblast sídelních areálů narůstá (téměř od nuly až do svého maxima) křivka buku a v druhé polovině eneolitu roste také zastoupení jedle.

V oblasti sídelních areálů klesá definitivně podíl smíšeného dubového lesa, a to především v důsledku propadu pylu lípy a jilmu (*Neustupný 1985*, 48). V těchto faktech můžeme vidět silný dopad přílohového zemědělství, lesní pastvy domácích zvířat a jejich zimního příkrmování letninou.

Nejpozději v eneolitu začínají archeologické prameny ukazovat na erozi způsobenou odlesňováním a intenzivním lidským osídlením. Na porcelanitové kupě nad Tušimicemi bylo původně výšinné sídliště řivnáčské kultury, které se však zachovalo pouze ve výplni šňůrového hrobu (*Neustupný 1965a*). V jámě z počátku střední doby bronzové už žádné zbytky řivnáčské osady nebyly (*Kruta 1970*), takže před touto dobou byla eroze řivnáčských vrstev dokončena.

Jiné doklady pro působení přírodních procesů vyvolaných lidskou činností zatím nemáme. Neexistují také spolehlivé doklady pro působení nezávislých přírodních procesů na eneolitické komunity (například chybí věrohodné doklady pro změny klimatu).

Volba sídelních areálů

Podle jednoduché racionalistické a materialistické doktríny osidlovali pravěcí lidé ty části krajiny, které jim poskytovaly snadnou a bezpečnou obživu. Podle těchto teorií lidé bojovali s přírodou o přežití a nemohli si dovolit založit vesnici například ve větší nadmořské výšce, protože by tam v případě nepřízně přírodních podmínek riskovali výpadek úrody a následující hlad nebo hladomor.

Parametry skutečného přírodního prostředí pravěkých sídelních areálů nebyly dlouho přesně známy, protože se odvozovaly z map malých měřítek. Částečným průlomem zde byla detailně založená studie Jana Rulfa (*1983*), která však byla omezena na jeden region (Českokobrodskou tabuli) a pracovala tradičními metodami na základě tradičních map. Zajímavé protiklady se ukazují až v okamžiku, kdy začneme srovnávat různé regiony.

Novou etapu v poznání přírodních preferencí pravěkých lidí přinesla teprve aplikace geografických informačních systémů (GIS). Ukazují se dramatické rozdíly podle jednotlivých kultur a stejně dramatické rozdíly podle regionů. A. Králová (*2003*) zjistila, že lokality eneolitu staršího, než je kultura se šňůrovou keramikou, jsou v jihozápadních Čechách zcela jinak rozděleny do výškových vrstev než v Čechách severozápadních (tab. 3).

Eneolitické osídlení se v jihozápadních Čechách začíná objevovat přibližně v těch nadmořských výškách, v nichž v severozápadních Čechách již odeznívá. Současně se ukazuje, že eneolitické nálezy jsou v jihozápadních Čechách běžně doloženy až do výšek kolem 600 m n. m.

Tyto rozdílnosti lze již částečně objasnit. Zásadní rozdíl spočívá ve skutečnosti, že v tomtéž období si lidé

Tab. 3: Výskyt předšňůrových eneolitických lokalit v jihozápadních a severozápadních Čechách; rozdělení do výškových vrstev (podle Králová 2003b).

Kategorie	Výšková vrstva [m]	Jihozápadní Čechy			Severozápadní Čechy		
		Rozloha [%]	Počet lokalit	Hustota [počet lokalit na 1000 km ²]	Rozloha [%]	Počet lokalit	Hustota [počet lokalit na 1000 km ²]
1	200–250	0,001	0	0	5,372	60	595
2	250–300	0,008	0	0	21,354	36	90
3	300–350	1,466	18	113	18,887	13	37
4	350–400	5,774	11	17	7,886	2	14
5	400–450	11,646	17	13	4,518	0	0
6	450–500	20,516	7	3	3,459	0	0
7	500–550	16,877	10	5	3,342	0	0
8	550–600	12,248	11	8	2,771	0	0
9	600–650	8,999	4	4	2,827	1	19
10	650–	22,465	8	3	29,583	0	0
Celkem		100	86	8	100	112	60

volí v různých regionech principiálně jiné parametry svého přírodního prostředí. Zatímco v jihozápadních Čechách lidé nemohli sestupovat níže než 300 m n. m. (menší výšky tam nejsou), v severozápadních Čechách mohli osidlovat i polohy vyšší než 350–400 m, ale nedělali to. V této souvislosti je jisté významné, že v celých Čechách kultura se šňůrovou keramikou nevystupuje výše než zhruba 350 m n. m. (obecněji 300–400 m; *Neustupný 1965a*). Zde také máme objasnění toho, proč se kultura se šňůrovou keramikou v západních ani jižních Čechách vůbec nenachází. Obecně se ukazuje, že v Čechách tvoří v některých regionech výšková vrstva 300–400 m určitou magickou hranici pro celou řadu kultur; není to jen šňůrová keramika, která tuto výšku nepřekračuje (*Neustupný 2003*).

Sledování dalších parametrů přírodního prostředí jiných než nadmořská výška je v současné době obtížné, protože k tomu nemáme technické předpoklady (dostatečně detailní digitalizované mapy).

Vztahy sousedních sídelních areálů

Tam, kde máme dostatek pramenů, můžeme pozorovat prostorové vztahy sousedních sídelních areálů. Je tomu tak především u kultury se šňůrovou keramikou (*Neustupný 1965a*; *Koutecký – Muška 1979* aj.), ale také u výšinných osad kultury chamské, které jsou rovněž rozděleny podél malých a středně velkých vodních toků na Plzeňsku ve vzájemných vzdálenostech několika set metrů až několika málo kilometrů (*Bařtová 1984*; *1986*; *Bařta – Bařtová 1989a*; *1989b*). V obou těchto případech musíme brát ohled na skutečnost, že dvě sousední lokality nemusely být vždy obydleny současně, přesto však uvedené prameny svědčí o husté síti osídlení.

V souvislosti s tím vzniká otázka, jak vypadalo rozložení sídelních areálů v pravěké krajině: byla pravdivým obrazem izolovanost lokalit, jakou poznáváme v pramenech k časnému eneolitu (nejbližší soudobá lokalita leží obvykle až několik desítek kilometrů daleko), nebo je takový stav výsledkem velmi silných transformací pramenné základny a pravěká skutečnost byla v celém eneolitu spíše podobná stavu v kultuře se šňůrovou keramikou a zvoncovitých pohárů ve středních Čechách? Mnoho nasvědčuje tomu, že druhá z těchto tezí je pravdivá; například fakt, že ojediněle existují časně eneolitické lokality, které leží velmi blízko u sebe (Veliká Ves – Chotěbudice, Březno u Loun – Postoloprty aj.).

Sídelní areály zřejmě v mnoha regionech vyplňovaly krajinu téměř souvisle, a tak vytvářely podmínky pro její velmi rozsáhlé odlesnění, obdobně jako v pozdějším pravěku, kdy pro to máme dobré doklady (*Neustupný 2000a*; *2000b*). Z tohoto hlediska jsou také zcela neuspokojivým zobrazením pravěkého osídlení bodové mapy, kde jsou jednotlivá „naleziště“ vyznačena jako izolované značky.

Kontinuita sídelních areálů

V některých případech rozsáhlou kontinuitu sídelních areálů předpokládat nemůžeme, protože sídlení (alespoň částečně) probíhalo v mimořádných polohách, například u kultury michelsberské nebo chamské. Na to ovšem usuzujeme podle polohy obytných (rezidenčních) komponent, které mohly být v rámci sídelních areálů umístěny asymetricky, takže kontinuita celých sídelních areálů s jejich mnoha areály aktivit tím nemusela být narušena: poloha sídelního areálu jako celku by se v takovém případě příliš neměnila, variabilní by byla jen poloha areálů rezidenčních.

Postupně se objevuje, že kontinuitu lze prokázat i v případech, kde se dříve netušila. Prostorová návaznost například existuje mezi (převážně) obytnými komponentami středního eneolitu (kultury řivnáčské) a pohřebními komponentami kultury se šňůrovou keramikou, o čemž svědčí četné intruze střepů ze středního eneolitu ve šňůrových hrobech a výskyt objektů řivnáčských a kulovitých amfor na šňůrových pohřebištích (*Neustupný 1997b*).

Struktura sídelních areálů

Eneolitické sídelní areály získaly svou specifičnost díky zavedení oradla a přílohového zemědělství. Zatímco v podmínkách žárového zemědělství se malé neolitické osady stěhovaly po rovných úsecích smíšeného dubového lesa velmi často (přibližně po několika letech: *Neustupný 1985*), a tak se archeologické prameny rozkládaly do šířky, v eneolitu přílohy vytvořily nutnost dlouhodobějších vesnic, které sice rovněž nebyly rozsáhlé, avšak na jednom místě setrvaly až několik desetiletí, případně i déle. V souvislosti s tím se začaly vytvářet stratigrafické situace, v Čechách například na Slánské hoře (*Moucha 1961*) nebo na čáslavském Hrádku (*Zápotocký 1998c*), na Moravě na mnoha místech (například v Jevišovicích: *Palliardi 1914a*).

V eneolitu došlo k základní dichotomii středoevropské kulturní krajiny, spočívající v oddělení rezidenční komponenty (sídel) na straně jedné a většiny jiných komponent (zejména polí a pastvišť) na straně druhé (*Neustupný 1967a; 1986; 1995b* aj.). Stalo se tak na základě faktu, že při nové technice obdělávání polností musela být zachována jejich relativně dlouhodobá použitelnost.

Obytné (rezidenční) areály byly nyní dlouhodobě obklopeny poli a přílohy, které byly víceméně trvale odlesněny. Přesněji o poloze přílohů ve středoevropském pravěku nejsme informováni. Na přílozích, ale i v okolních lesích se jistě intenzivně pásala domácí zvířata, takže přirozená reprodukce lesních porostů zde byla podstatně omezena a podíl odlesněné plochy sídelních areálů narůstal. V zimě se domácí zvířata přikrmovala letninou (osekávané a sušené drobné větve i s listím některých stromů: pro eneolit doloženo ve Švýcarsku v Thayngen Weier – *Guyan 1954*, 261; *Neustupný 1967a*, 11). Tato praxe dále omezovala přirozenou produkci lesa.

Obytné areály se rozkládaly blíže vodních toků, za nimi směrem od potoka nebo od řeky byly kumulativní mohylové pohřební areály, které už na konci eneolitu mohly nabývat značného rozsahu (obecně *Neustupný 2003*). Celkově lze říci, že sídelní areály získaly v eneolitu stejnou strukturu, jakou měly vesnické areály až do novověku, a také krajina byla bohatě strukturována.

1.3.2 Zemědělské výrobní areály a přílohové zemědělství

Charakter zemědělství se v eneolitu velmi podstatně změnil a v podobě, která se stabilizovala v tomto období, přetrvával pak s malými změnami až do konce pravěku a v mnohém i do dob pozdějších. Základem se tehdy stalo obilnářství založené na lehkém oradle a doplněné obligatorně chovem domácích zvířat, zatímco lov hrál většinou zanedbatelnou roli. Poprvé vznikla relativně stabilní pole s přílohy, jejichž dalším vývojem jsou úhory. Krajina se zformovala do areálů aktivit, jako byl areál rezidenční, areál polí a pastvy, areály pohřební, kultovní atd. Tento typ zemědělství pokračoval do středověku a v novověku se úspěšně rozšířil i do dalších kontinentů mimo Evropu.

Vznik přílohového zemědělství

Neolitické žárové zemědělství vedlo k mnohonásobně opakovanému vypalování částí smíšeného dubového lesa, což zhoršovalo schopnost jeho regenerace. Tak se pravděpodobně stalo, že na víceméně rovných plochách byl takový les po zhruba jednom tisíciletí neolitického hospodaření rozsáhle přeměněn a v důsledku toho přestávalo být žárové zemědělství dostatečně výnosné. V tomto okamžiku se stalo výhodným založit v okolí osad skutečná pole, která se již nenechávala zarůst lesem a křovinami, neboli vytvořit přílohy. Na takových polích však již nebylo možno praktikovat žárové zemědělství, povrchová vrstva se musela prorýt nějakým oradlem.

Příklady z různých zemí, kde se donedávna praktikovalo jednoduché zemědělství, naznačují, že použití oradla vedlo samo o sobě k nutnosti odstraňovat překážky orby, zejména kořeny stromů a keřů, z nichž mohl porost regenerovat; tak se vytvářela opravdová pole v dnešním slova smyslu. Z konce našeho eneolitu se taková pole zachovala v Anglii (*Megaw – Thomas – Wailes 1961*), z doby bronzové jsou běžná; nacházejí se i v Irsku a v jižní Skandinávii. Někdy je datují nálezy keramiky pod ornici, jindy je možno chronologii odvodit z jejich vztahu k časnějším nebo pozdějším pravěkým objektům (vzájemné „respektování“).

Přesto se nepředpokládá, že pole mohla být využívána dlouhodobě nebo trvale, neboť po několika letech (odhaduje se asi po 6) se zaplevelila natolik, že bylo nutno orbu přenést na jiné místo (*Lom 1960; Peške 1994*). Bývalé pole (tzv. příloh) pak bylo ponecháno přírodním regeneračním procesům, které vedly k jejich postupnému zatrávnění. To bylo usnadněno pastvou, která na přílozích omezila případnou obnovu křoví a lesa. Po několikaleté přestávce v obdělávání pole se vytvořil bylinný pokryv, který bylo možno znovu obdělat oradlem.

Oradlo a využití tažné síly zvířat

Dřevěné oradlo se v Evropě objevuje s eneolitem. Nejstarší evropská pole ohraničená mezemi pocházejí

z oblastí mimo naše území už z konce eneolitu (z kultury zvoncovitých pohárů v Anglii: *Megaw – Thomas – Wailes 1961*). Brázdy pod mohylami jsou ovšem starší, i když z hlediska naší chronologie jsou rovněž eneolitické. Analogie se situací v Anglii, Skotsku, Irsku, Skandinávii apod. naznačuje, že pole byla oddělena mezezi, měla tvar blízký se čtverci (protože se oralo křížově – pro eneolit doloženo například v Dánsku: *Kjaerum 1954*) a velikost měla asi čtvrtinu až pětinu hektaru (*Neustupný 1967a; 1969b* aj.). U nás byl zatím jediný doklad eneolitické orby zjištěn pod dlouhou mohylou časného eneolitu v Březně u Loun (*Pleinerová 1981*).

Užití pluhu nepřímo dokládají i párové pohřby dobytčat, které se v eneolitu nacházejí v několika okolních zemích (Německo, Polsko, Maďarsko: *Korek 1951; Gabalówna 1958; Behrens 1964*). Tažná síla dobytčat byla ve středoevropském eneolitu dobře známa, jak to dosvědčují rytiny i hliněné modely vozů (například v Polsku: *Kruk – Milisauskas 1999*, 166–170). Dřevěná diskovitá kola vozů kultury se šňůrovou keramikou se hojně nacházejí v bažinách na území Holandska a severního Německa (*van der Waals 1964*). Využití dobytčat k tahu nasvědčuje i deformace jejich lebek, zjištěná například v Holubicích na Moravě (kultura zvoncovitých pohárů: *Peške 1985*).

Plodiny a produkty

Lze předpokládat, že obilniny byly konzumovány ve formě chleba a různých kaší; pro eneolit je však nutno předpokládat spotřebování velkého množství obilnin na výrobu piva, které se asi neprávem předpokládá i pro neolit (*Veňcl 1994a; 1994b*). Je velmi pravděpodobné, že právě pivo bylo od eneolitu symbolickým artefaktem konzumovaným při hostinách, na nichž se pilo z hliněných džbánek nebo pohárů (uchovávalo se pravděpodobně v amforách). Tyto druhy nádob se objevují popsu v eneoliticko-bronzovém keramickém komplexu právě v průběhu časného eneolitu a pokračují pak až na práh doby železné; vytvářejí jeden ze specifických znaků středoevropského eneolitu a doby bronzové. Právě hrobové nálezy z období eneolitu prokazují, že picí soubory měly v tehdejších kulturách mimořádný význam (*Křišťuf 2005*).

Chov domácích zvířat a lov

Některá domácí zvířata (hovězí dobytek) už nebyla v eneolitu jen zdrojem masa, mléka a surovin (kůže, vlna, šlachy aj.), nýbrž se stala také zdrojem živočišné síly, kterou člověk využíval k potahu, ať už oradla nebo vozu. Zejména orba byla velmi významnou činností v rámci adaptačních procesů, jimiž si eneolitická společnost přizpůsobovala svoje okolí, a její kontinuační musela být proto zabezpečena. S tím souvisí také skutečnost doložená pro eneolit v jihoněmecko-švýcarské

oblasti, že domácí zvířata byla v zimním období přikrmována letninou (*Neustupný 1967a*, 11). Naopak nemáme žádné doklady o ustájení domácích zvířat.

Zatím pro naše území postrádáme ve větší míře údaje o pohlaví a věku domácích zvířat, a proto nedovedeme posoudit systémy chovu a porážek. Tento deficit poznání ovlivňuje také úvahy o všestrannosti využití živočišných produktů, například o využití mléka. Vlna byla zřejmě v eneolitu hojně využívána, jak o tom svědčí velké množství hliněných přeslenů.

Z domestikovaných zvířat je kromě psa a hovězího dobytka osteologicky doložena koza/ovce a prase domácí.

Z lovených zvířat se objevují zejména běžné druhy středoevropské fauny, jako je divoký tur, jelen, srnec, divoké prase a občas medvěd nebo menší kožešinová zvířata. Ptačích kostí je určeno málo, stejně jako kostí rybích (*Ambros 1968*). To je však důsledek silných destruktivních transformací, kterým rybí kosti podléhají v půdách s nevhodným chemismem. Lze se domnívat, že některá stanoviště kolem Komořanského jezera sloužila právě k sezonnímu rybolovu, protože k trvalému sídlení se tamní vlhké terény nehodily. Bezpečnější doklady však nemáme, protože vrstvy zde byly silně kyselé a kosti se nedochovaly (*Neustupný 1985*).

Z rozhraní neolitu a časného eneolitu máme bezpečné doklady z některých středoevropských osad (*Schibler et al. 1997*), že úloha lovu se dramaticky zvýšila, aniž by poklesl význam chovu domácích zvířat. Jak dlouho se tento jev udržel, není zcela zřejmé, protože například na Cimburku se ve vrstvách ze staršího eneolitu našlo ještě přes polovinu kostí lovných zvířat (*Peške 2000*). Tento jev byl velmi často vykládán jako určitý návrat k mezolitickému způsobu obživy. To je ale v rozporu se skutečností, že v osadách na březích Curyšského jezera hustota kostí domácích zvířat v sedimentech z několika následných fází eneolitu zůstala podobná, avšak v některých obdobích se k tomu mimo to přidávají kosti zvířat lovených (*Schibler et al. 1997*).

Odtud vyplývá, že maso divokých zvířat bylo navíc a přínos lovu musel být vyvážen poklesem spotřeby rostlinné potravy, neboť množství energie, kterou lidé přijímají potravou, je pořád víceméně neměnné (*Neustupný – Dvořák 1983; Růžičková 2002*). To dovoluže usoudit, že v neolitu byla ještě středoevropská krajina plná lovné zvěře, ale neolitické zemědělci ji všude nelovili v takové míře jako později; zřejmě k tomu měli symbolické („iracionální“) motivy a jejich výživa byla dokonale vyřešena rostlinnou potravou a menším množstvím masa domácích zvířat. Zdá se, že růst úlohy lovu v eneolitu nesignalizuje potravní nouzi vyvolanou neprokazatelnými výkyvy klimatu (o kterých spekulují *Schibler et al. 1997*), nýbrž má ideové důvody. Neraci-

onální motivy lze pozorovat i v jiných aspektech výživových strategií v osadách na březích Curyšského jezera (rybolov zaměřený na ryby určité velikosti, sběr potravy).

1.3.3 Obytné areály

Zatímco značná část osad z období neolitu se jeví jako velké terénní celky s desítkami až stovkami staveb a zahloubených objektů rozestých poměrně řídko na velké ploše, zbytky eneolitických osad jsou „malé“ a jejich objekty se častěji překrývají nebo jsou alespoň uspořádány hustěji. Někdy nacházíme i ve střední Evropě skutečné stratigrafie, kdy osady různého stáří leží nad sebou v následných vrstvách (např. Slánská hora, čáslavský Hrádek, na Moravě Jevišovice a četné jiné). Ve stratografiích jsou často hiáty, z nichž osídlení místa chybí (např. hiát mezi vrstvami Jevišovice C1 a B). Tyto charakteristiky mají eneolitické osady téměř všude v Evropě, kde vůbec nějaké stratigrafie jsou. Mnohem častěji než v neolitu jsou eneolitické osady ohrazené nebo jsou alespoň na výšinách; v některých obdobích je počet takových „výšinných sídlišť“ velmi výrazný (kultura řivnáčská), v kultuře chamské jsou zatím na našem území výlučným jevem.

Počty domů nalézáných v osadách jdou maximálně do desítek, ale všechny z nich tam jistě nestály současně (Stehelčevy-Homolka; asi 25–39 půdorysů obydlí: Ehrich – Pleslová-Štiková 1968, 45). Někdy tam ani více domů stát nemohlo, protože rozměry některých výšinných osad, například kultury chamské, jsou extrémně malé. Tam, kde máme dostatek pramenů z pohřebišť (u nás například pro kulturu se šňůrovou keramikou a kulturu zvoncovitých pohárů), ukazuje se situace stejná jako pro neolit a dobu bronzovou: v jedné osadě žilo jen několik rodin, v průměru 3–4 (Neustupný 1983).

1.3.4 Pohřební areály

Eneolitické pohřební areály představují zcela nový kulturní rys, protože poprvé sestávají z mohyl, jejichž nadzemní násypy se ovšem v Čechách ve většině případů nedochovaly. Dnes však víme, jednak na základě podzemních konstrukcí a jejich rozmístění v ploše, jednak na základě analogií z okolních zemí, že v časném a starším eneolitu byly pravidlem dlouhé mohyly předmegalitického typu (dlouhé až několik desítek metrů, ojedinele přes 140 metrů – Březno u Loun: Pleinerová 1980), zatímco v mladším eneolitu byly mohylové násypy v kultuře se šňůrovou keramikou okrouhlé, o průměru asi 10 m (Neustupný – Smrž 1989). Mohylové násypy kultury zvoncovitých pohárů byly snad poněkud odlišné, ale bližší šňůrovým (to vyplývá z rekonstrukce pohřebišť v Čachovicích, nepublikováno).

Pohřební areály jednotlivých eneolitických kultur byly součástí rozsáhlých mohylových pohřebišť, která počínala v časném a starším eneolitu dlouhými mohylami (například Vikletice), pokračovala okrouhlými mohylami kultury se šňůrovou keramikou a v pošňůrovém období byla dále užívána v kultuře zvoncovitých pohárů a kultuře únětické; končila mohylami kultury bylanské na počátku doby železné (pokud chybí nálezy ze střední doby bronzové, je to zřejmě způsobeno skutečností, že v tomto období se pohřbívalo v mohylách v hrobech situovaných převážně na úrovni okolního terénu, takže nejen násypy, nýbrž i hroby podlely zpravidla zničení). V pravěké krajině se tak vytvářely rozsáhlé pohřební areály, v jejichž rámci se často místně vymezovaly skupiny úžeji souvisejících hrobů.

V současné době nedovedeme odhadnout, zda se na těchto pohřebišťích pochovávalo i v těch obdobích eneolitu, pro která máme málo dokladů, protože hroby se dochovaly jen v malém množství. Tak například hrob kulovitých amfor z Blšan u Loun (Hrala – Šimůnek 1964) byl v prostoru pozdějšího šňůrového pohřebišťe (Hnízdová – Šimůnek 1955).

V uvedených pohřebních areálech docházelo poměrně často k sekundárnímu pohřbívání do starších mohylových násypů, a to nikoliv náhodou, nýbrž záměrně. Nejen, že lidé s kulturou zvoncovitých pohárů a únětickou ukládali svoje pohřby nad pohřby šňůrové, ale v Březně dokonce nacházíme šňůrový pohřeb (datovaný metodou C¹⁴) zapuštěný do dlouhé mohyly z časného eneolitu časově vzdálené více než 1000 let a typově zcela odlišné od soudobých hrobových konstrukcí. V časném eneolitu (Březno: Pleinerová 1980), ve starším eneolitu (Velké Žernoseky: Moucha 1963b; Křišťuf 2003) a v kultuře se šňůrovou keramikou (Smrž – Neustupný 1979) nacházíme také sekundární pohřby ve starších mohylách téže kulturní skupiny.

Pro pohřebišťe z období eneolitu je charakteristické, že sestávají z prostorově vymezených skupin hrobů. Tam, kde existuje nějaká kontrola v demografických výpočtech a v detailní periodizaci artefaktů (například v kultuře se šňůrovou keramikou), se zdá, že tyto hrobové skupiny skrývají jednotlivé rodiny (Neustupný 1983).

V některých obdobích eneolitu převládala středně velká až velká pohřebišťe (až 200 hrobů – mladší eneolit), zatímco v jiných obdobích (časný a starší eneolit) alespoň některé kulturní skupiny zanechávaly jen malé hřbitůvky. V kultuře kulovitých amfor nacházíme jen jednotlivé hroby (větší pohřebišťe tato kultura nemá ani jinde v Evropě).

1.3.5 Kultovní areály a ohrazení

Zdá se, že na počátku eneolitu pokračovalo ještě budování rondelů (Slatinice u Mostu, poněkud nejisté časově zařazení; Neustupný 1963b). Ohrazení michels-

berské kultury v Klech u Mělníka (obr. 13) má dobré paralely v michelsberské kultuře v Německu (*Gojda et al. 2002*). Některá ohrazení je obtížné přesně datovat, ale jsou nepochybně eneolitická (Čachovice: *Neustupný – Smrž 1989*).

Společnou vlastností mnoha eneolitických ohrazení („fortifikací“) je poměrně velké množství vstupů ne daleko od sebe; tento rys měly už neolitické rondely a jiné lengyelské příkopy (*Neustupný, J. 1948/50*). To zpochybňuje jejich obranný vojenský význam, protože každý „zbytečný“ vstup zeslabuje obranu. Tento rys eneolitických příkopů je zdůrazněn u tzv. *causewayed camps* britského neolitu (*Neustupný – Neustupný 1960, 124*).

Michelsberské osídlení některých kopců nebo výšinných poloh (Kounov, Kříženeč, Svržno; *Slabina – Waldhauser 1981; Šaldová 1960; 1967; Pleslová-Štiková 1969b; Chytráček 1993*; obr. 14) indikuje zájem o výšiny, ale ohrazení nebo opevnění zde doloženo není. Podobně je tomu s kulturou nálevkovitých pohárů v mnoha obdobných polohách (souhrnně *Zápotocký 2000a*), ale na Cimburku u Kutné Hory je doložena dvojice souběžných příkopů obsahujících materiál kultury nálevkovitých pohárů a boležské fáze kultury badenské (*Zápotocký 2000a*). Příkop kultury nálevkovitých pohárů byl nalezen také v lokalitě Praha-Baba (*Havel 1986*).

Nezvyklé čtyřúhelníkové ohrazení obklopovalo nálezy sířemské fáze kultury nálevkovitých pohárů v Makotřasech u Prahy (obr. 18). Autorka výzkumu se domnívá, že jde o symbolický památník hluboce ovlivněný astronomickými znalostmi eneolitických lidí (*Pleslová-Štiková 1985*).

Ohrazení nelze bezpečně prokázat v případě kultury chamské, i když na několika málo lokalitách bylo opevnění této kultuře připsáno (kamenný val u Pernarce a příkop v Drslavicích, uzavřený mezi dva valy: *Bašta – Baštová 1990*). Stoprocentní výskyt chamské kultury na výšinách indikuje polohy, jaké v mladších obdobích nějak opevněny byly.

Mohutné „fortifikace“ pocházejí z kultury řivnáčské. Jsou to někdy vícenásobně přerušované příkopy (Hornolka u Stehelčevsi: *Ehrich – Pleslová-Štiková 1968*). Některé příkopy, vyhloubené do skály, mají imponující rozměry (Denemark u Kutné Hory: *Zápotocká – Zápotocký 1986*; příl. 9–11).

Je charakteristické, že v kultuře se šňůrovou keramikou a v kultuře zvoncovitých pohárů „opevnění“ nejsou známa. S malými výjimkami (např. Praha-Šárka) se šňůrová keramika nenachází ani ve výšinných polohách. Platí zde tedy zjištěná zákonitost, že ve skupinách, které nemají „fortifikace“, jsou v hrobech zbraně a naopak (*Neustupný, J. 1968*). Kultura se šňůrovou keramikou však má svůj neohrazený rituální areál na hoře Bacín (*Matoušek – Turek 1998*).

1.3.6 Nezemědělské výrobní areály

Lidé v eneolitu museli získávat celou řadu surovin a materiálů podobně jako v předchozích a následných obdobích pravěku. V získávání některých druhů surovin však byly rozdíly, dané jinými změnami. Tak například zdroje palivového dříví se zřejmě postupně vzdalovaly od osad (ležely až za areály přílohů a areály mohylových pohřebišť), získávání stavebního dřeva mohlo být v hustěji osídlené krajině komplikováno vlastnickými nároky komunit na jejich pevněji definované komunitní areály. Totéž se týkalo sběru divokých plodin.

V eneolitu se objevují první bezpečně datované podzemní dohy, kde se technikou podzemních chodeb dobývala surovina k výrobě pazourkových či rohových seker a štípaných nástrojů. Takové dohy se ve střední Evropě vyskytují ve velkém měřítku od doby michelsberské kultury (Spiennes v Belgii; *Verheylen 1967*). Jak svědčí lomy a dohy na kamennou surovinu, intenzita získávání kamenných surovin v podzemí právě v eneolitu všude dramaticky narostla: svědčí pro to velmi četné poznatky z mnoha evropských zemí. V Čechách máme doklady zejména v dolech na křemenec v Tušimicích (příl. 14, 16; *Neustupný 1963a; 1966b; 1988*), kde je podzemní těžba pomocí chodeb datována do staršího a středního eneolitu, i když získávání štěpného materiálu zde bylo běžné už v neolitu, zřejmě pomocí otevřených jam. V severozápadních Čechách byl kromě žlutavého tušimického křemence získáván ještě cukrově bílý křemenec bečovský (*Fridrich – Kruta 1967; Fridrich – Rada 1986*) a šedý křemenec s červenavými záteky z okolí Skršína u Mostu (skršínský), který S. Vencl dříve označoval jako „žatecký“ (*Vencl – Malkovský 1995*); v těchto případech však nemáme doklady pro dobývání v podzemních chodbách. Ve východních Čechách se využíval i porcelanit z Kunětické hory (*Vokolek – Vencl 1961*) a rohovec. Souběžně s domácími štěpnými materiály se používaly i suroviny importované, například v kultuře se šňůrovou keramikou převládá severský pazourek (*Prečanová 2001, tab. 21–24*), stejně tak severský pazourek převládá i v české kultuře zvoncovitých pohárů, kde je na druhém místě (ale v malém množství) rovněž tušimický křemenec (*Prečanová 2001, tab. 25–27*). V jihozápadních Čechách, ale i jinde se vyskytují suroviny bavorského původu (bavorský deskovitý rohovec: *Vencl – Malkovský 1995*).

Použití dolované suroviny na výrobu hlazené kamenné industrie (zejména seker) je méně běžné, všeobecně se soudí, že byla vyráběna většinou z místních hornin přístupných v říčním štěrku a přírodních výchozech (*Brus 1991*). Místa určená k získávání materiálu pro výrobu kamenných seker byla objevena u Štěchovic (*Fridrich – Kovařík 1980*). Byly to malé lomy situované na velmi strmé skalní ploše nad Vltavou. Je pravděpodobné, že seznam takových míst se v budoucnosti podstatně rozroste.

Těžba měděných rud není v našem eneolitu doložena a chybějí k ní jakékoliv náznaky.

1.3.7 Nadkomunitní areály a struktura krajiny

Mimo plochu sídelního areálu se v krajině rozkládaly některé výrobní nadkomunitní areály (k pojmu viz *Neustupný 2001c*, 19–20), například doly na křemenec v severozápadních Čechách (Tušimice aj.), a kultovní místa jako například Bacín (kultura se šňůrovou keramikou) a Komořanské jezero (nálevkovité poháry a šňůrová keramika).

V krajině narůstalo množství prostor, které byly vymezeny příkopy a valy (Kly, Makotřasy, řivnáčské výšinné osady); některé z nich byly uvnitř hustě obydlené krajiny a byly součástí nějakého konkrétního komunitního areálu, přesto právě protiklad vůči jiným komunitním areálům vytvářel jejich nadkomunitní charakter. Vztah ohrazených osad k jiným, které ohrazeny nebyly, není v současnosti vyjasněn, ale je nepochybné, že zde existuje přinejmenším částečný významný protiklad.

Krajinu jakožto prostor nadřazený komunitním areálům, v němž se realizovala pravěká společnost, vytvářela jednak síť jednotlivých komunitních areálů, jednak síť areálů nadkomunitních. Z těch jsou poměrně lépe známy ohrazené osady (většinou „výšinné“), zatímco ostatní areály – zejména výrobní a kultovní místa – se nacházejí jen náhodou a nejsou dobře prozkoumány. Přesto mají pro strukturování krajiny mimořádný význam.

1.4 NEMOVITÉ ARTEFAKTY

Domová architektura starších období eneolitu (časný eneolit) je pouze velmi nedokonale známa; víme jen, že v tomto období se budovaly nadzemní domy kůlové konstrukce poměrně značných rozměrů (*Pleinerová 1990*); v některých ohledech ještě připomínají neolitické dlouhé domy. V kultuře nálevkovitých pohárů už se začínají vyskytovat malé i velké polozemnice (Praha-Baba: *Havel 1986*, 52), které zcela dominují ve středním eneolitu, kdy se přibližně čtvercová obydlí zemnicového typu hloubila pod povrch terénu.

Ve středním eneolitu máme také určité doklady pro to, že některé osady sestávaly z jediného domu, který stál v krajině relativně osamocený (Bezděkov, Kamenná Voda, Březno, Klučov: *Neustupný 1962*; *Pleinerová – Zápotocký 1999*; *Pleslová-Štiková 1981a*). Je možno přemýšlet o tom, že šlo o sídlení v relativně izolovaných dvorcích. I jinak se zdá, že charakteristiky některých řivnáčských obytných areálů svědčí o jejich neobvyklém umístění v krajině v místech, která byla jinak vyhrazena pohřebištím; proto nejčastější intruze ve výplni šňůrových hrobů tvoří řivnáčská keramika

(*Neustupný 1997b*). Tento způsob izolovaného osídlení poněkud kontrastuje s obýváním kompaktních výšinných sídlišť téže kultury.

V mladším eneolitu nemáme pro domovou architekturu vůbec žádné prameny; domy se stavěly tak, že ani ony, ani žádné jiné obytné nebo skladovací objekty nezasahovaly pod povrch země (*Neustupný 1969b*; *1997b*). Proto také známe polohu šňůrových osad jen z ojedinělých nálezů „sídlíšní“ keramiky (*Neustupný – Smrž 1989*; *Vencl 1994c*; *Turek 1995a*).

V eneolitu se kromě domů stávají významnými nemovitými artefakty také mohyly, nejdříve dlouhé, později okrouhlé, které začaly vytvářet rozsáhlé kumulativní mohylníky.

Výraznými nemovitými artefakty byla také eneolitická ohrazení a tzv. fortifikace, například příkopy řivnáčských výšinných osad.

1.5 MOVITÉ ARTEFAKTY

Movité artefakty a ekofakty pocházejí především z osad a z pohřebišť. Nejběžnějším nálezem je keramika, která bývá i v hrobech rozpadlá na střepy. Lidské kosti se v hrobech často nacházejí ve špatném stavu zachování, a to především v důsledku chemismu půdy. Zvířecí kosti jsou v osadách běžné, stejně tak mazanice. V následujícím přehledu je účelné dělit movité artefakty a ekofakty podle předpokládaného účelu.

1.5.1 Keramika

Keramika je na eneolitických lokalitách nejčastějším nálezem. Svými tvary a výzdobou, které jsou snadno formovatelné a umožňují celou škálu variant, dovovala vyjadřovat symbolický smysl a mohla mít také společenský význam (picí soubory). Její praktickou funkcí bylo přechovávání tekutin a sypkých hmot, přechovávání věcí obecně a také příprava a podávání pokrmů; zatím není jasné, které nádoby sloužily k vaření. Eneolitická keramika dovoluje stanovit poměrně přesnou relativní chronologii.

Keramika prvního stupně časného eneolitu má ještě neolitický ráz (vázovité tvary, mísy na nožce, tzv. vaničky, četné výčnělky, rytá výzdoba, chybění uch na jiných tvarech, než jsou jordanovské džbánky aj.). Od mladšího stupně časného eneolitu se objevuje tzv. eneoliticko-bronzový keramický komplex, který ve své vyvinuté formě (například v kultuře se šňůrovou keramikou nebo později v kultuře knovízské) reprodukuje určitý stabilní soubor keramických tvarů. Jsou to zejména čtyřhrché amfory, dvojuché amfory, džbánky, poháry, hrnky a mísy, hrnce, zásobnice s nálevkovitým hrdlem, zásobnice s úzkým hrdlem. Tento komplex vytváří výrazný protiklad oproti keramice neolitické i oproti keramice doby železné. Vyskytuje se také jen ve střední Evropě

a jižní Skandinávii; v jiných částech Evropy jsou v téže době běžné jiné keramické komplexy.

Keramika časného, staršího a středního eneolitu je z velké části nezdobená. Pokud je na ní nějaká výzdoba, hrají v ní velkou roli plastické lišty a pásky, hladké, přesekávané nebo vykrajované (například tzv. románské lizény na okraji hrnců časného a staršího eneolitu, výjimečně ještě v eneolitu středním); jsou často doplněny výčnělky. Keramika časného, staršího a středního eneolitu, pokud je bohatě zdobená, zaujímá často zvláštní postavení s nějakým symbolickým smyslem (jordánovské a schussenriedské džbánky, koflíky typu Retz, tzv. vučedolské misky), ale většina nádob výzdobu postrádá. Určitou výjimkou je hrobová keramika kultury kulovitých amfor, která je téměř vždy bohatě zdobena. Keramika mladšího eneolitu (zejména hrobová) je zdobena mnohem více než nádoby předchozích skupin, a to rytím, otisky šňůry, kolkováním a občas ještě plastickými páskami. Výzdobné vzory jsou geometrické. Kromě mladoeneolitických pohárů je hrdlo nádob zdobeno jen zřídka (maximálně proužek pod okrajem), většina výzdoby se soustřeďuje na podhrdlí. Výjimečně je zdobení celé nádoby (kultura zvoncovitých pohárů).

Zvláštní postavení v eneoliticko-bronzovém keramickém komplexu mají džbánky a poháry, které zřejmě sloužily ke konzumaci piva (*Křišťuf 2005*), a měly proto speciální význam při vytváření společenských vztahů prostřednictvím slavností. Je zajímavé, že se objevují ve stejné době jako čtyřlůvkové a dvojlůvkové amfory, tedy potencionální nádoby na přechovávání většího množství piva.

1.5.2 Nástroje

Zemědělské nástroje

Nejvýznamnější eneolitický artefakt, oradlo, zůstal po celý eneolit a i v dobách pozdějších celodřevěný. Nejstarší nálezy oradel a jejich vyobrazení pocházejí z území mimo Čechy, a to teprve z doby bronzové (*Brentjes 1954; Tabaczyński 1970*). V severnějším pásu Evropy (Britské souostroví, Skandinávie, Holandsko a severní Německo) jsou známy četné systémy brázd, provedené dřevěnými oradly; některé takové brázdy jsou již bezpečně eneolitické (Březno u Loun: *Pleinerová 1981*).

Sklizeň úrody se prováděla žatevními noži („srpy“), které byly v eneolitu často vyrobeny z jediné delší čepěle zasazené šikmo do jednoduché dřevěné rukojeti (typ Egolzwill: *Behm-Blanke 1962–63*). V kultuře se šňůrovou keramikou se takové žatevní nože nacházejí v hrobech mužů, kde bývají většinou pokládány k nohám (*Neustupný 1981; Kovářová 2003*).

Sekery

Eneolitické kamenné sekery jsou symetrické a na našem území jsou v naprosté většině vybrušovány a vy-

hlazovány z hornin jiných, než je pazourek nebo křemenec. Ačkoliv tvarová variabilita je značná, pro časný eneolit jsou příznačné sekerky s hrotitým nebo zaobleným týlem, někdy dosti dlouhé, pro starší a střední eneolit dobře opracované a hlazené ploché sekery; v kultuře se šňůrovou keramikou jsou sekery nejčastěji velmi hrubě opracované a hlazené jen při ostří, v kultuře zvoncovitých pohárů se mimo jiné nacházejí malé velmi dobře hlazené sekery s hrotitým týlem (trojúhelníkovitého tvaru). Jako materiál převládají domácí horniny, zejména amfibolit, jen v kultuře se šňůrovou keramikou se ojediněle vyskytne pazourek.

V eneolitu se také objevují měděné sekery, které mají jednoduché tvary a většinou jsou ploché (viz kap. 1.8). Jejich kvantitativní poměr k sekerám kamenným je obtížné určit, neboť nemůžeme ani přibližně odhadnout míru jejich redukce. Téměř všechny měděné ploché sekery jsou ojedinělé nálezy.

Štípaná industrie a ostatní

Štípaná industrie je poměrně málo známá, v poslední době je však k dispozici rozsáhlý soubor ze šňůrových hrobů (*Kovářová 2005*). Zde vynikají dlouhé retušované i neretušované čepele, ale vyskytují se také drobné nepravidelné úštěpy. Poměrně malá část čepelí vykazuje obléskání, které svědčí o tom, že byly užívány jako srpové nože (jedna čepel, velmi pravděpodobně v násadě, tvořila obvykle jeden srpový nůž).

Štípaná industrie je vyrobena většinou z domácích surovin, ale vyskytují se běžně i importy ze sousedních zemí.

Kamennou industrii doplňují ještě brousky a mlýnské kameny, obojí nedostatečně studované.

1.5.3 Zbraně

Sekeromlaty, bojové sekery a mlaty

Eneolitické sekeromlaty navazují na těžké provrtané kopytovité sekeromlaty závěrečných fází neolitu, jejichž poloha v hrobech naznačuje, že už byly používány jako pozdější „zbraně“ (*Zápotocký 1992*), současně ale máme doklady, že zcela stejné artefakty byly rovněž pracovními nástroji (doly na vápenec na Bílém Kameni u Sázavy, doly na křemenec v Tušimicích: *Žebera 1939; Neustupný 1988*).

První artefakty, u nichž bojová funkce převládla a které měly specifickou formu odlišnou od pracovních nástrojů, se objevují v eneolitu (*Neustupný – Neustupný 1960, 135*). Bojové sekeromlaty se hojně nacházejí v časném a starším eneolitu a u nás méně často v eneolitu středním (například v hrobě kultury kulovitých amfor v Běšicích u Kadaně: *Dobeš 1998*). Jen velmi malá část předšňůrových sekeromlatů se nachází v hrobech. Některé exempláře jsou pro svou dobu typické, ale mnoho z nich má málo výrazné tvary, které zapříčiňují jejich

chybnou klasifikaci (*Zápotocký 1992*). Předšňůrové sekeromlaty, které jsou někdy mylně zařazovány do kultury se šňůrovou keramikou, mají buď ostří rozšířené nahoru i dolů, nebo ostří, které se nerozšiřuje, takže při pohledu z boku jsou symetrické podle dlouhé osy.

Nejznámější jsou sekeromlaty kultury se šňůrovou keramikou. Často mají ostří rozšířené směrem dolů (při pohledu z boku jsou podle dlouhé osy asymetrické). S nepatrnými výjimkami se nacházejí v hrobech dospělých mužů. V hrobech kultury se šňůrovou keramikou se vyskytují ještě těžké bojové sekery, jejichž tělo má válcovitý tvar a které, podobně jako sekeromlaty a kulovité mlaty, jsou v hrobě zpravidla umístěny před obličejem zemřelého.

Dýky

Nejznámější jsou měděné dýky kultury zvoncovitých pohárů, které jsou velmi malých rozměrů, a proto se soudí, že nemohly sloužit ke skutečnému boji (*Turek 2002a*).

Luky

V eneolitu rozlišujeme tři druhy dokladů pro luky. Jednak jsou to hroty šípů, především srdcovitého tvaru. Jsou známy ojedinele z kultury se šňůrovou keramikou a předchozích eneolitických skupin, běžně se vyskytují v mužských hrobech kultury zvoncovitých pohárů, zpravidla vždy v několika exemplářích; jejich poloha v hrobě naznačuje, že šípy byly uloženy v toulci. V téže kultuře jsou luky rovněž dosvědčeny lukostřeleckými nátepními destičkami. Dalšími doklady jsou kostěné závěsky ve tvaru krátkého luku, zobrazeného poměrně realisticky, které se rovněž vyskytují v hrobech kultury zvoncovitých pohárů (dříve byly označovány jako půlměsícovitá spínadla); často se kombinují s hroty šípů nebo s nátepními destičkami.

1.5.4 Ozdoby

Ozdoby byly v eneolitu druhově poměrně jednoduché – naprostá většina z nich jsou ozdoby hrdla; jiné druhy ozdob se objevují až v mladším eneolitu. Převažovaly náhrdelníky, které byly složeny z provrtaných zvířecích zubů, provrtaných mušlí, perleťových nebo kostěných kotoučků, závěsků ve tvaru luku, měděných perel nebo plochých měděných závěsků.

Výjimečné jsou nákrční kruhy z měděného drátu (zatím jen v kultuře se šňůrovou keramikou). Z hrobu z Velvar (*Moucha 1960*; česká badenská kultura) pochází měděný pektorál, který je u nás jinak zcela bez paralel. V mladším eneolitu se kromě toho v kultuře se šňůrovou keramikou začínají objevovat kovové záušnice, vyskytují se také perleťové kotouče s tečkovaným ornamentem, znázorňující slunce (např. *Stocký 1926*, tab. LXXV, 12 aj.); v Čechách se také ojedinele nachá-

zejí kostěné pasové zápony (např. *Vokolek 1981*). V kultuře zvoncovitých pohárů se objevují první jehlice (*Hájek 1950*; v rudimentárních kostěných formách už v kultuře se šňůrovou keramikou), které jsou pak tak charakteristické pro dobu bronzovou. Kromě kultury se šňůrovou keramikou a velvarského hrobu nejsou z našeho eneolitu známy náramky.

1.6 SPOLEČNOST A JEJÍ IDEOLOGIE

Význam nové specializace

Obdělávání polí dřevěným oradlem taženým párem dobytčat podstatným způsobem změnilo specializační vztahy v eneolitických komunitách. Šlo o významnou specializaci související s adaptací lidského okolí člověkem, tedy procesem, v jehož průběhu si lidé přizpůsobovali přírodní okolí svým potřebám (pozměňovali ho). Novou specializací muži získali kontrolu nad hlavními energetickými vstupy do lidského světa, a to především produkcí lidské potravy a využitím tažné síly dobytčat. Je pravděpodobné, že muži také plně ovládali lov, který na rozhraní neolitu a eneolitu získal podstatně na významu. Další síla specializace mužů byla v oblasti směny, která nyní přinášela novou surovinu – měď, ale i další nezvyklé suroviny a produkty. Ženy se ve střední Evropě od počátku eneolitu specializovaly na pomocné práce v zemědělství, snad sběr divokých plodin a hlavně práce spojené s domem a s péčí o děti.

Tato specializace obou pohlaví nevyplývala z nějakých přírodních daností, nýbrž z toho, že muži se už předtím v neolitu tradičně specializovali na péči o domácí zvířata, lov a směnu. Jejich specializace na orbu, lov a směnu v eneolitu vypadala proto jako něco samozřejmého, pravděpodobně také jako něco opřeného o symbolický smysl oradla, masa lovených zvířat a měděných artefaktů v eneolitické společnosti. Protože se však význam specializace mužů v eneolitu radikálně změnil, postavily tyto změny muže do čela společnosti.

Směna v eneolitu a význam mědi

Měděné artefakty se nacházejí od počátku eneolitu, v mnoha jeho starších obdobích jsou dokonce četnější než v eneolitu středním a mladším (srov. *Dobeš 1989*). Kromě plochých seker, jejichž účel není zcela zřejmý (obvykle se u nich předpokládá praktická funkce), jsou to zbraně a ozdoby.

Role mědi v kultuře eneolitu se často přeceňuje pod vlivem skutečnosti, známé dnešním archeologům, že kovy se později staly materiálovým základem civilizace. Eneolitickým lidem však budoucnost kovů známa nebyla: považovali je nepochybně za zvláštní materiál s poněkud neobvyklými vlastnostmi, které je právě vtahovaly do symbolické sféry. Podle M. Kuny (*1986*) má kov v tomto období výrazný symbolický smysl. Mimo jiné je tomu tak proto, že při získávání mědi dochází

k řízené změně vlastností původní přírodní substance a celý proces vyžaduje vysoce sofistikované znalosti a postupy. Měď a jiné kovy se dostávaly na úroveň dalších nezvyklých materiálů, jako byl například jantar nebo barevně pruhované rohovce.

Symbolický smysl kovů zvyšovala nepochybně skutečnost, že artefakty z nich bylo možno formovat jinak, než když byly použity obvyklé materiály: zejména do relativně tenkých ploch, drátovitých tyčinek, do kruhů a spirál. Prakticky všechny měděné artefakty mají už v eneolitu svoje vlastní formy, nejsou to napodobeniny výrobků z materiálů používaných dříve. Atraktivita kovu dokonce způsobuje, že i artefakty z dřívě používaných materiálů získávají v eneolitu formy odvozené z kovových (například rozšířená ostří kamenných sekeromlatů, tenká žebra na horní straně takových sekeromlatů jakožto napodobeniny spojů při odlévání).

Celkově lze říci, že měď je v eneolitu významným novým materiálem, ale její význam pro toto období (zejména pro jeho ekonomiku) nelze přeceňovat. Rozhodně měď nebyla kulturním prvkem, který by ve společnosti eneolitu vyvolal nějaké hluboké změny.

Měď nelze přeceňovat ani v rámci eneolitické směny. Její význam jakožto definičního příznaku eneolitu je v tomto období jen potencionální, je to spíše základ dalšího vývoje v době bronzové. Žádná eneolitická skupina se nestala závislá na obchodu s mědí, doposud se nevytvořily relativně stabilní sítě směny kovu. Měď je v eneolitu pouze jedním z ceněných materiálů, které se stávaly předmětem směny.

Často se uvádí, že měď (jako kov všeobecně) měla velký význam pro eneolitické hospodářství, protože se předpokládá, že užité vlastnosti měděných nástrojů jsou všeobecně lepší než vlastnosti nástrojů kamenných. Tato teze je problematická (*Neustupný – Neustupný 1960; Neustupný 1967a; Kuna 1986*): pokud je kov opravdu lepší, pak tato výhoda je vyvážená mnohem větším množstvím práce, které je zapotřebí pro jeho získání, a také nutností použít práci komplikovanější a specializovanou.

Kromě toho je nesprávná představa, že měď v eneolitu sloužila především k výrobě nástrojů. Daleko významnější byla výroba měděných ozdob a měděných zbraní. Použití mědi v eneolitu nemá tudíž charakter „pokroku“ v oblasti adaptace vnějšího světa člověkem, a tedy v získávání základních životních prostředků (výroba potravy, oděvů, příbytků), nýbrž sloužila převážně ve společenské a ideologické sféře.

Nemáme doklady, že by se na základě neolitického obchodu vytvořily pevné směnné sítě, jaké můžeme předpokládat pro dobu bronzovou. Je ovšem pozoruhodné, že komunity se šňůrovou keramikou se pro výrobu svých čepelí neobešly bez importu severského pazourku, suroviny pocházející z poměrně velké vzdálenosti, a nenahradily ho materiálem z nějakého vnit-

ročeského zdroje. Zde musely být trvalejší směnné kontakty udržovány.

Pohřební ritus a společnost

Pohřební ritus eneolitu je velmi rozmanitý: archeologicky se projevuje v rozmezí od stavebně velmi nákladných izolovaných dlouhých mohyl časněho eneolitu přes poměrně rozsáhlá pohřebiště staršího eneolitu (moravské analogie, v Čechách v této míře chybějí) k izolovaným hrobům středního eneolitu a odtud pak ke „všeobecnému“ pohřebnímu ritu mladoeneolitických kultur.

Nelze se domnívat, že pohřební ritus eneolitických kultur věrně odráží společenskou strukturu. Rozdíl mezi pohřebním ritem kultury řivnáčské a kultury se šňůrovou keramikou, dvou bezprostředně navazujících skupin, je například propastný, takže při ztotožnění rituálního uspořádání s obrazem pravěké společnosti bychom museli předpokládat i propastný rozdíl ve společenské struktuře, což by bylo naprosto neopodstatněné. Tento problém bychom neodstranili ani srovnáváním kultury se šňůrovou keramikou s kteroukoliv jinou eneolitickou skupinou v Evropě, protože protiklady v rituálech (diskontinuita) jsou všude.

Dokud byly eneolitické kultury chápány jako odraz různých etnik žijících současně na tomtéž území, zdála se být tato situace přirozená: pohřební ritus se vydával za nejkonzervativnější složku kultury, která nejspíše odráží etnicitu. Jestliže však připustíme následnost kultur spojenou s kontinuitou obyvatelstva, nemůžeme předpokládat, že společenská struktura by se měnila stejnou rychlostí a ve stejných okamžicích jako pohřební ritus (a artefaktová kultura vůbec): v tom případě bychom museli očekávat velmi časté, rychlé a podstatné změny ve společenské struktuře, což je velmi nepravděpodobné (*Tabaczyński 1970*).

Pohřební ritus je i v eneolitické společnosti součástí symbolických systémů, které – ačkoliv symbolizují společenské vztahy – mají arbitrární charakter; to znamená, že rituál jako symbolická komunikace nebyl nutně nějak podobný společenským vztahům, které symbolizoval. Jednotlivé prvky pohřebního ritu jsou principiálně arbitrárním výběrem z mnoha možností a při tomto výběru působí rituální normy, historie a do určité míry i svobodná vůle individuů; v žádném případě to není jednoduchý „odraz“ společenského systému. Ačkoliv se například v kultuře se šňůrovou keramikou na první pohled zdá, že pohřební ritus je poměrně úplným a věrným „odrazem“ tehdejší společnosti, můžeme jmenovat celou řadu kulturních prvků, které v hrobech kultury se šňůrovou keramikou nepochopitelně chybějí (např. velké zásobnice s nálevkovitým hrdlem, drtidla na obilí atd.); tato absence je zřejmě podmíněna symbolismem, a nikoliv charakterem společnosti.

Pohřební ritus je tudíž součástí symbolických systémů, nikoliv součástí společenských vztahů ve vlastním slova smyslu. „Chudé hroby“ některých fází časněho eneolitu nejsou odrazem chudé společnosti (mohou být například symbolem „zdrženlivosti“), stejně tak jako „bohaté“ hroby kultury kulovitých amfor nejsou příznakem jejího bohatství. Na tomto základě jsou vážné důvody pro to, abychom se domnívali, že pohlaví a věk nebyly jediné rozměry, které určovaly pohřební ritus, ale konkrétní poznání v tomto směru je velmi obtížné.

Rituální pravidla ztrácejí svoji arbitrarnost teprve v okamžiku, kdy se prokazatelně dostávají do markantního rozporu s životními zájmy komunity nebo jedinců. Tak je tomu například v kultuře kulovitých amfor (východní skupina), kde jsou některé ženy a děti zabíjeny při příležitosti smrti patriarchů (*Neustupný 1964c; 1967a*). Proto je kultura kulovitých amfor tím okamžikem eneolitu, v němž nám pohřební ritus poskytuje náhled do skutečných poměrů eneolitické společnosti.

Chybění hrobů malých dětí do 3 let je jiným příkladem, kdy můžeme skutečnost pohřebního ritu interpretovat jako společenský vztah. Je to proto, že jde o skutečnost zjištěnou dlouhodobě v průběhu mnoha tisíciletí, v nichž se všechny ostatní arbitrarní příznaky pohřebního ritu měnily, ale rituální pravidla ve vztahu k velmi malým dětem zůstávala stejná, protože zřejmě odrážela dlouhodobé společenské postavení těchto dětí.

Artefaktová paměť

Nemovité artefakty pravěkých období až do mladšího neolitu včetně nebyly trvalé; i příkopy neolitických rondelů se rychle zaplňovaly, takže musely být ještě v době své krátké funkce obnovovány. Neexistovaly artefakty, které by lidem připomínaly minulost vytvářenou neznámými (třeba mytickými) osobami.

To se změnilo s příchodem eneolitu, kdy takové artefakty (památníky) byly budovány ve formě mohyl. Zprvu to byly mohyly dlouhé (které v některých oblastech Evropy obsahovaly megalitické hroby), později mohyly okrouhlé. Máme doklady, že je lidé správně interpretovali i po velmi dlouhé době a v případech, kdy sami takové památníky nestavěli: například v Břežně zapustili do dlouhé mohyly z časněho eneolitu hrob kultury se šňůrovou keramikou a ve Vikleticích do šňůrových mohyl hroby kultury únětické.

Takové artefakty lidem připomínaly, že je vytvořily předchozí generace. Často byly dílem lidí, jejichž identitu nebylo možno identifikovat jinak než prostřednictvím mýtů o předcích, eventuálně ztotožněním s nějakými mytickými postavami. Byla to artefaktová minulost, která souvisela se světem předků a nebyla součástí každodennosti. Později se k mohylám připojily různé zemní konstrukce (valy a příkopy), které měly podobný paměťtvorný efekt jako mohyly. Často z praveku přežívají až do současnosti.

Tato artefaktová paměť, která *de facto* vytvářela pojem minulosti a jako jeho protiklad i pojem budoucnosti, je jedním z prvních nahlédnutí do myslí lidí, které má archeologie poměrně bezpečně k dispozici.

Vertikalita

Artefaktová paměť, popsaná v předcházejících odstavcích, se zakládá vesměs na artefaktech, které překračují horizontální úroveň každodenního života. Všechno, co leželo výrazně nad touto úrovní nebo pod ní, mohlo mít symbolický smysl, mohlo souviset se světem předků nebo jinými ideami. Pohyb ve vertikální dimenzi byl něčím neobvyklým, symbolickým (*Neustupný 1995a*).

Není jistě náhodou, že nejvýznamnější eneolitické symbolické artefakty, hrobová jáma a mohyla, tuto horizontální rovinu překračují. Překvapivě má tento charakter i dům, který má proto četné symbolické funkce (*Hodder 1990*). Právě ve střeoevropském eneolitu máme pro to přesvědčivé doklady: jak již ukázal Gordon Childe, je forma dlouhých mohyl odvozena od střeoevropských dlouhých domů (*Childe 1949, 135*; tato myšlenka se objevovala častěji: srov. *Hodder 1990, 145*). Childe ovšem měl na mysli domy neolitické; dnes víme, že dlouhé domy přežívaly až do počátku eneolitu.

Vertikalita hraje značnou roli u dalších míst se stopami pobytu eneolitických lidí, která leží nevysvětlitelně na vysokých kopcích nebo horách (například Kříženec nebo Bacín), a stejně tak u artefaktů ponořených pod vodní hladinu (Komořanské jezero: kultura nálevkovitých pohárů a šňůrové keramiky). Tzv. fortifikace (valy a příkopy) opět významně porušují vertikality a kromě toho ještě vymezují v krajině uzavřenou plochu.

Eneolitické pojetí vertikality vrcholí v kultuře se šňůrovou keramikou, která zásadně nezasahuje pod zem ani nad její povrch: nehloubí žádné dutiny (proto neznáme místa jejích obytných areálů) a nebuduje žádné fortifikace. Její jediný zásah mimo horizontálu je prokazatelně symbolický: hloubení hrobové jámy a vršení mohyly nad pohřbem (*Neustupný 1997b*).

Rituální válečnictví

Jev, který nazýváme rituální válečnictví (*Neustupný 1996b aj.*), se v archeologických pramenech projevil jednak prvními zbraněmi, jednak tzv. fortifikacemi. V případě fortifikací je spojitost pravděpodobně zprostředkována vertikálním rozměrem.

Prvním jevem charakteristickým pro rituální válečnictví jsou v eneolitu i v dobách pozdějších tzv. výšinná sídliště – osady vybudované tak, že alespoň na třech stranách se terén pod nimi prudce svažuje. Jejich počet stoupal už v lengyelské kultuře těsně před počátkem eneolitu (ve II. stupni lengyelské kultury). V eneolitu je výskyt výšinných sídlišť zcela běžný, ale nejsou vyjasněny dvě důležité okolnosti: kolik z nich bylo skutečně nějak „opevněno“, tj. kolik z nich mělo svou po-

lohu skutečně zdůrazněnou nějakými nemovitými artefakty („obránnými“ stavbami), a dále jak je výskyt výšinných sídlišť v jednotlivých kulturních skupinách a fázích obecný. Pokud ovšem účelem výšinné polohy bylo zdůraznění vertikality, které samo o sobě mělo v pravěku rituální konotace (*Neustupný 1995a*), nemuselo tady ani žádné zvláštní opevnění být budováno. Počet prozkoumaných osad je stále ještě dost malý a jejich přesné datování je často nejisté (soupis viz *Zápotocký 2000a*), takže nevíme, jaký byl vztah mezi osadami „opevněnými“ a neopevněnými v rovinné poloze. Přesto se zdá, že v kultuře michelsberské jsou prokázána jak výšinná sídliště, tak i osady nevýšinné v rovném terénu nedaleko vodních toků. V některých kulturních skupinách byly snad všechny osady na výšinách (kultura chamská – žádná nevýšinná osada není u nás zatím prokázána), naproti tomu v současné kultuře řivnáčské jsou potíže s chronologií, takže existence rovinných osad současně s výšinnými se nedá bezpečně rozhodnout. Protože jen málo výšinných osad bylo prozkoumáno moderními metodami (s výjimkou tří nebo čtyř osad řivnáčských), není známo téměř nic o jejich detailech.

Ke druhé formě rituálního válečnictví se vztahují eneolitické zbraně, které už měly samostatné formy bojových prostředků a osvobodily se od forem pracovních nástrojů nebo zbraní loveckých (*Neustupný – Neustupný 1960*, 130). Jako zbraně označujeme měděné a kamenné sekeromlaty a později i kamenné palice a dýky, které se jasně diferencují od pracovních nebo loveckých nástrojů. Mezi zbraně patří také luky se šípy, které ovšem od forem loveckých nedovedeme oddělit. Prvními dobře uchopitelnými zbraněmi na území Čech byly proto až časně eneolitické sekeromlaty. Takové sekeromlaty jsme dnes schopni dobře definovat, chronologicky a typologicky dělit (*Zápotocký 1992*).

Měděné sekeromlaty, hojně v Karpatské kotlině v časném eneolitu, jsou u nás velmi vzácné v jakékoli formě (viz kap. 1.8). Mnohé z nich se už pro svou velkou váhu a malý otvor pro topůrku nehodily jako zbraně. Podobně je tomu u mnoha kamenných sekeromlatů, které jsou vyrobeny z takových hornin, že při prvním úderu by se byly pravděpodobně rozlomily. Jiné sekeromlaty jsou ovšem z velmi tvrdých hornin a k boji opravdu sloužit mohly.

Ani tzv. fortifikace, ani tzv. zbraně nemají proto v eneolitu (a ani v jiných obdobích) plně vysvětlení ve vojenském chápání jako válčení obdobné moderním bojovým střetům, o nichž se často předpokládá, že jsou důsledkem „přirozené“ agresivity lidí (*Věncel 1984a; 1984b* aj.). Zdá se, že jak u opevnění a ohrazení, tak u zbraní byl velmi důležitý, pokud ne převažující, jejich symbolický smysl. To vede k pojmu rituálního válečnictví, jehož smyslem bylo provedení patřičného rituálu, nikoliv získání kořisti, území nebo zabít protivníka.

Ideologie eneolitu

Celá ideová sféra, která ideově podporovala tehdejší společenský systém, se vyznačuje orientací k minulosti (k předkům) a orientací k sousedním (jiným) komunitám.

Celý život v eneolitu byl prostoupen přísnými normami, které jsou vzhledem k bohatství pramenů dobře poznatelné zejména v kultuře se šňůrovou keramikou.

Kult předků mohl existovat už v neolitu, případně i dříve, ale v eneolitu a v době bronzové byl pevně spojen se zvláštní formou eneolitického vlastnictví a dědictví. V ideové rovině se kult předků opíral o vědomí minulosti, které lze charakterizovat věcnou, artefaktovou (materiální) pamětí, tedy markantními věcmi, které jasně pocházejí z minulosti, a o celý okruh ideových „textů“, které s kultem předků úzce souvisejí. Rituály, které zmiňujeme, jsou arbitrární ve svých konkrétních formách, ale jsou to nutné ideologické opory uvedených společenských institutů.

1.7 KONTINUITA A DISKONTINUITA KULTURNÍCH SKUPIN

Formální návaznost následných skupin

Některé kulturní skupiny, které bezprostředně následují jedna po druhé, ukazují typologickou kontinuitu. Je tomu tak zejména u fází téže kultury nebo kultur velmi blízkých (michelsberská, baalberská-siřemská-salzmündská fáze kultury nálevkovitých pohárů, česká badenská-řivnáčská aj.). Kulturně historická archeologie předpokládala, že tam, kde taková kontinuita chybí, došlo k imigraci nové odlišné populace, která vytvořila kulturní hranici co se týče formy nebo prostoru. V takovém případě má existovat kontinuita někde jinde, tj. v regionu, odkud diskontinuitní kulturní skupina přišla.

Takové vysvětlení bylo přijatelné v době, kdy archeologická mapa Evropy měla doposud bílá místa a předpokládalo se, že právě tam se najdou doklady kontinuity. Dnes je tato mapa do značné míry zaplněná a v mnoha případech je jasné, že už se žádná kontinuita nenajde.

V českém eneolitu lze rozpoznat několik výrazných diskontinuit. Jedna z nich probíhá mezi I. a II. stupněm časného eneolitu (v podstatě mezi starší a mladší jordanovskou kulturou). V tomto případě není vyloučeno, že se ještě nějaký souvislý přechod najde, ačkoliv v současné době se zdá, že jedinou kontinuitu představují zdobené džbánky.

Jiným příkladem diskontinuity je vznik kultury se šňůrovou keramikou a vznik kultury zvoncovitých pohárů. Dříve se očekávalo, že k postupnému přechodu ke kultuře se šňůrovou keramikou došlo někde jinde a kultura pak expandovala do střední Evropy a části Skandinávie jako hotový celek. V posledním půlstoletí se uvažovalo například o východní Evropě. Dnes je ale

archeologie východní Evropy dostatečně známá a místo pro vznik kultury se šňůrovou keramikou tam nezbyvá. Všude jinde je tato kultura ve srovnání s předchozími skupinami stejně cizí jako u nás. Nacházíme předlohy pro jednotlivé typy inventáře (například pro šňůrové poháry jsou předlohy v kultuře kulovitých amfor) a pro některé detaily. Nikde ale nebyla dokumentována komplexní kontinuita. Jako celek je šňůrová keramika jasně středoevropský fenomén (je pro ni například velmi typický eneoliticko-bronzový keramický komplex, sekeromlaty aj.). Detailní vysvětlení této diskontinuity ale doposud nebylo podáno.

Vlivy a migrace

V rámci kulturně historického paradigmatu se předpokládaly velmi početné vlivy, o nichž se soudilo, že hluboce pozměňovaly domácí prostředí (například příchod metalurgie mědi z dalekého jihovýchodu, zavedení některých druhů keramiky, například dvojuchých džbánek), a také četné migrace, zejména migrace na velké vzdálenosti. Zde se zvláště uvažovalo o kultuře se šňůrovou keramikou a kultuře zvoncovitých pohárů.

Tyto názory se v šedesátých letech dostávaly do zjevného rozporu s radiokarbonovou chronologií, která ukázala, že teze „*ex Oriente lux*“ je problematická (Neustupný, E. 1968, 52). Nebylo možno prokázat, že Přední východ v množství a rozmanitosti měděných artefaktů předcházela Evropu (Renfrew 1973), i když některé technologické detaily zacházení s mědí jsou na jihovýchodě doloženy dříve (Pernicka 1990). Všeobecně se tím zpochybnil velký význam jihovýchodu (a difuze všeobecně) pro rozvoj eneolitických kultur ve střední Evropě.

Podobně docházelo ke krizi migracionistických teorií, protože se stále více ukazovalo, že kultury se šňůrovou keramikou a zvoncovitých pohárů, opory těchto teorií, vytvářely ve střední Evropě samostatný časový horizont a nebyly současné s žádnými jinými skupinami, což by teorie o jejich příchodu nutně vyžadovala. Stejně tak se množily důkazy, že to byly skupiny zemědělské, a nikoliv nomádky. Objevila se řada dokladů (stratigrafie) svědčících, že kultura se šňůrovou keramikou následovala po kultuře řivnáčské a kultura zvoncovitých pohárů po kultuře šňůrové (Moucha 1992; Neustupný 1965a; 2001a). To všechno vedlo k postupnému opouštění migracionismu.

Na druhé straně se potvrdilo, že kultura kulovitých amfor opravdu znamená příliv lidských skupin ze severu, jak už to předpokládali archeologové počátku 20. století. Začaly se hledat demografické a společenské mechanismy, které migraci umožnily (Neustupný 1982).

Detailní poznání některých úseků eneolitu, které je důsledkem velkého objemu terénních prací v posledních desetiletích, navozuje otázku, zda některé diskontinuity ve vývoji kultur přece jen není možno objasnit etnickými pohyby. Jde například o počátek

mladšího stupně časného eneolitu (mladší jordanovské kultury), zmíněný objev bolezské a pak bošácké skupiny ve východních Čechách (příliv obyvatelstva z Moravy?) a některé jiné.

1.8 MĚĎ V ČESKÉM ENEOLITU

Miroslav Dobeš

1.8.1 Úvod

Počátky zpracování mědi

První měděné předměty, perly, jsou na Předním východě (Çayönü Tepesi) doloženy již okolo roku 8000 př. Kr., náznaky tepelného zpracování měděných rud pocházejí ze 7. tisíciletí př. Kr. (Pernicka 1990). Okolo poloviny 5. tisíciletí př. Kr. dochází k bouřlivému rozvoji balkánské metalurgie (Černých 1978, 9–125; Jovanović 1982; Todorova 1999), která zasahuje až do Maďarska a na východní Slovensko (Vizdal 1977, 87–96). Jde o období s masovou produkcí první série sekeromlatů (typy Varna, Pločnik atd., viz Schubert 1965, obr. 1), nejstarších plochých měděných seker a šperků (např. Černých 1978, tab. 1–19). Pozoruhodné je, že zatímco polgárský okruh (Potisí, východní Slovensko) je silně metalizovaný, nálezy v lengyelském okruhu se omezují na několik importovaných sekeromlatů typu Pločnik, nejstarších plochých seker a drobných ozdob.

Historie bádání

S vytvořením Thomsenova systému tří period, založeném na časové posloupnosti užitých materiálů (kámen – bronz – železo), bylo pouze otázkou času, kdy bude podle podobného technologického hlediska vsunuta mezi dobu kamennou a bronzovou perioda měděná. To se stalo v Maďarsku v 80. letech 19. století (Pulszky 1884; Much 1886).

Zvýšený zájem o danou problematiku se u nás projevil např. u Ludvíka Šnajdra (1903). Souhrnně byly měděné předměty z Čech poprvé publikovány ve studii o únětické kultuře (Schránil 1921, 20–31, obr. 1–5) a poté až M. Novotnou (1955). Objev tyglíku v Makořasech se stal jedním ze stimulů úvah o počátcích středoevropské metalurgie (Pleslová-Štiková 1977; 1992b). Později byla posouzena problematika plochých měděných seker (Dobeš 1989) a definovány horizonty těžkých měděných předmětů v Čechách (Dobeš 1992). Zevrubného zpracování se dočkaly měděné předměty kultury zvoncovitých pohárů (Kuna – Matoušek 1978) a kultury se šňůrovou keramikou (Šumberová 1992).

Nálezová základna

Měděné předměty lze rozdělit na drobné, většinou šperky, a těžké, tj. sekery a sekeromlaty. Zatímco první skupinu známe téměř výhradně z nálezů hrobových, méně sídlištních, pro naprostou většinu předmětů těž-

kých je u nás typická absence jakýchkoli podrobnějších nálezových okolností.

V Čechách je dnes z těžkých měděných předmětů k dispozici celkem 36 plochých měděných seker, 6 sekeromlatů, 6 seker s křížovým ostrím, dále 3 zlomky sekeromlatů či seker s křížovým ostrím a 1 sekera s okem. Pouze plochá sekera z Kutné Hory-Denemarku je datována kontextem – byla nalezena v sídlištní situaci kultury řivnáčské. Kromě dvou depotů (Rosnice, Mlázovice) jde ve všech ostatních případech o ojedinělé nálezy, pokud abstrahujeme od celků pochybných a zřejmě uměle vytvořených, jako jsou údajný hrob zvoncovitých pohárů z Koštova (*Blažek – Dobeš 1990*, 132, obr. 5: 2) nebo „depot“ z Horní Cerekve (*Richlý 1894*, 67–68, tab. V: 14).

1.8.2 Chronologický přehled

Časný eneolit

V Čechách nelze ve starším období pozdně lengyelskému horizontu spolehlivě přisoudit z těžkých předmětů dosud nic, ze šperků plechové perly a drobné drátěné kroužky z kostrových hrobů v Bílině a Praze-Bubenči/Stromovce (*Zápotocká 1998*, 229–230, tab. 124: 3 a 127: 4, 5) a snad kroužek z Prahy-Libně (*Mašek 1981*, 53).

K zásadní změně dochází v mladším období pozdně lengyelského horizontu (Balaton I – Ludanice – Jordánov – Bisamberg/Oberpullendorf – Brześć Kujawski), pro který jsou doloženy specifické ozdoby, zejména brýlovité závěsky, plechové terčovité závěsky typu Stollhof a obdélníkovité až trapézovité plechové závěsky (*Dobeš 1992*, 335–336). U nás je k této skupině šperků možné řadit hrobové nálezy z Třebestovic (obr. 2: 1–2, 4–7; *Čtverák – Rulř 1989*), Prahy-Ďáblic (obr. 2: 3; *Lüning 1976*, 176, tab. 69: 11–13) a brýlovité závěsky z depotu v Rašovicích (*Hellich 1925*).

Kromě specifických ozdob se v Čechách poprvé prokazatelně objevují tzv. těžké měděné předměty. Jde o sekery s křížovým ostrím typů Jászladány a Nógrádmárcal (obr. 1: 8, 16), sekeromlaty typů Székely-Nádudvár (obr. 1: 14), Kežmarok (obr. 1: 15) a Holíč (*Schubert 1965*, obr. 1) a ploché sekery, pro něž je příznačný podlouhlý klínovitý tvar, velká tloušťka a hrubý povrch se stopami odlévání (obr. 1: 1–2, 9, 11). Je možné rozlišit několik typů (viz *Dobeš 1989*). Širšímu jordanovskému horizontu lze přiřadit celkem 5 sekeromlatů, 6 seker s křížovým ostrím a jejich zlomků a zhruba 20 plochých seker. V okruhu časně eneolitických kultur je doložena minimálně práce s hotovým kovem, šperky v jejich finální podobě není proto nutno považovat za importy.

Starší eneolit

Následující období chronologicky zhruba spadá na závěr časného eneolitu a hlavně do staršího eneolitu.

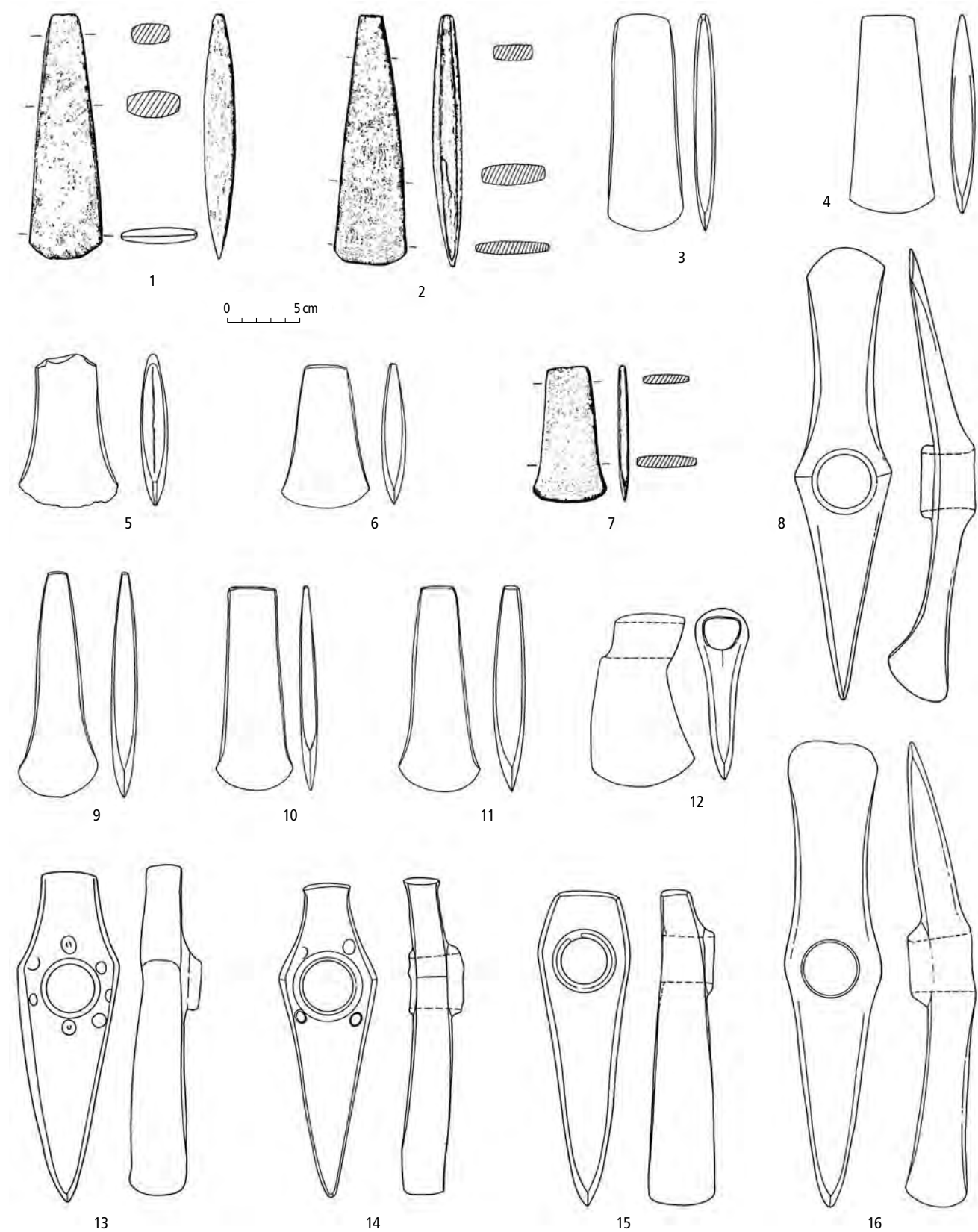
Změna evidentně souvisí se zformováním nových kultur, zejména na západě sledované oblasti. Z předchozího období mohou přežívat některé typy seker a stylově finální sekeromlaty ze slovenské mědi (tj. typy Szendrő a Handlová: *Dobeš 1992*), případně sekera s křížovým ostrím typu Nógrádmárcal a též šperky. Z českých nálezů by tedy minimálně počátku tohoto období mohla příslušet část dříve uvedených předmětů a sekeromlat typu Szendrő z Prahy-Strahova (obr. 1: 13; typy viz *Schubert 1965*, obr. 1). Někdy s počátkem kultury nálevkovitých pohárů začíná být zpracovávána měď v severním Přialpí, pro kterou je typický až několikaprocentní podíl arzenu a maximálně desetina procenta stříbra a antimonu (měď typu Mondsee: *Matuschik 1998*). Ze závěru tohoto období je doloženo tepelné zpracování mědi i u nás, a sice tyglíkem se stopami mědi ze sídliště sířemské fáze nálevkovitých pohárů z Makotřas (*Pleslová-Štiková 1977*, 66; *1985*, Pl. XXV: 8, tab. LXXIII: 1).

Až s mědí typu Mondsee souvisí druhá skupina plochých měděných seker, které jsou charakteristické vyrovnanějším poměrem délky a šířky, malou tloušťkou, ostrými hranami a zpravidla hladkým povrchem (obr. 1: 4, 7, 10; *Dobeš 1989*, 40). V různých variantách pokračují ve vývoji až do závěru eneolitu. Ze stratifikovaných nálezů staršího eneolitu lze uvést pouze zlomek šídla, spirálku a destičku s vybíjenou výzdobou z Makotřas (*Pleslová-Štiková 1985*, 175) a drátěný kroužek ze Žatce (*Zápotocký 1958a*, 26, tab. XVI: 9). Salz-mündského stáří je perla ze svinutého měděného pásku z Prahy-Baby (*Hájek 1939/40*, tab. XII: 1).

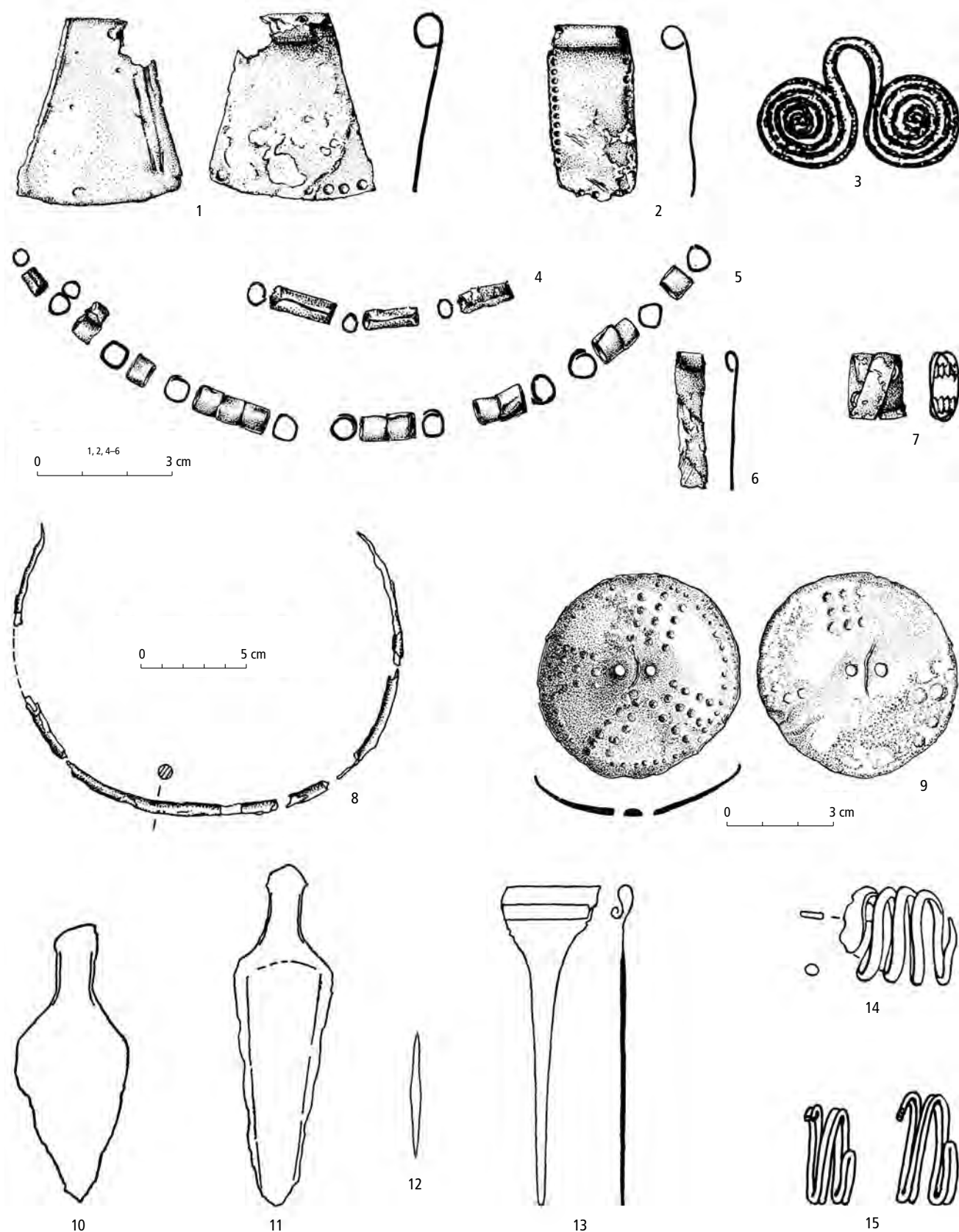
Střední eneolit

Produkce v severoalpské oblasti možná pokračuje i ve středním eneolitu. Jak uvedeno výše, spadá sem zřejmě část seker altheimského typu, což dokládá též jediný český spolehlivěji datovaný exemplář z řivnáčského výšinného sídliště na Denemarku u Kutné Hory (obr. 1: 6; *Zápotocký – Zápotocká 1987*, 97). Nově se zřejmě v této době objevují obdélníkové sekery typu Vinča a Rudimov (obr. 1: 3; *Dobeš 1989*, 40, 45). Celkem lze těchto exemplářů napočítat v Čechách 12, ale u většiny je třeba uvažovat o možné dataci od staršího eneolitu až po mladší. Chronologicky citlivější předměty se vyskytují v závěru středního eneolitu, a sice sekery s okem první série, jako např. exemplář typu Fajsz ze Skutče (obr. 1: 12; *Frolík 1981*; srov. depot v Brně-Lišni: *Benešová 1956b*).

Zcela unikátním objektem je hrob z Velvar, datovaný do kamýcké fáze české badenské kultury, vybavený mj. plechovým lunicovitým pektorálem s vybíjenou výzdobou, dvěma šroubovicovitými náramky z měděného pásku, 9 miskovitými nášivkami, 3 imitacemi mušle srdcovky, 8 soudkovitými a 3 plechovými válcovitými korálky (*Moucha 1960*). I ostatní spolehlivěji datované drobné kovové předměty jsou z mladší části středního

Obr. 1: Těžké eneolitické měděné předměty. 1 Komořany (okr. Most); 2 Nechranice (okr. Chomutov); 3, 7 Praha-Šárka; 4 Dolní Chvatliny (okr. Kolín); 5 Dobruvice-okolí (okr. Mladá Boleslav); 6 Kutná Hora-Denemark; 8, 16 Roudnice (okr. Hradec Králové); 9 Chlum (okr. Hradec Králové); 10 Lháň (okr. Jičín); 11 Rohovládova Bělá (okr. Pardubice); 12 Proseč (okr. Chrudim); 13 Praha-Strahov; 14 Mlázovice (okr. Jičín); 15 Praha-Podbaba. Podle M. Dobeše (nepublikováno); *Blažek – Dobeš 1990.*

Obr. 2: Eneolitické měděné šperky. 1–2, 4–7 Třebestovice (okr. Nymburk); 3 Praha-Ďáblice; 8 Hrdlovka (okr. Teplice); 9 Hřivice (okr. Louny); 10 Bylany (okr. Kolín); 11 Stehelčevy (okr. Kladno); 12 Brandýsek (okr. Kladno); 13 Praha-Libeň; 14 Vikletice (okr. Chomutov); 15 Lochenice (okr. Hradec Králové). 3, 7, 10–15: různá měřítka. Podle Čtverák – Rulf 1989; Lüning 1976; Beneš – Dobeš 1992; Moucha 1981; Kuna – Matoušek 1978; Buchvaldek – Koutecký 1970; Buchvaldek 1990.

eneolitu z období kultury řivnáčské (Kamýk, Tetín, Úho-
ličky: *Ehrich – Pleslová-Štiková 1968, 179*).

Mladší eneolit

Období mladšího eneolitu je poměrně bohaté na ná-
lezy měděných předmětů; tento stav je dán též řádově
zvýšenou četností kvalitních hrobových celků oproti
obdobím předchozím. Jak v kultuře s keramikou šňů-
rovou, tak ve zvoncovitých pohárech jsou však měděné
předměty doloženy pouze v 5 % hrobů. Z první z mla-
doeneolitických kultur je dosud známo na 48 šrou-
bovicových záušnic, většinou s jedním koncem rozte-
paným (obr. 2: 14), minimálně 4 drátěné nákrčníky
(obr. 2: 8), 3–4 drátěné náramky, desítky perel různého
provedení a jedna plaketa symbolizující patrně slun-
eční kotouč (obr. 2: 9), celkem 102 kusy (*Šumberová
1992*). Měděnými předměty jsou vybaveny převážně
hroby ženské. Z hlediska provenience kovu se uva-
žuje o využívání lokálních ložisek a též již sirnatých
rud, vyskytují se první experimenty s bronzou cíno-
vými, i když zastoupení čisté mědi je značné (*Ottaway
1992*).

Spektrum kovových výrobků kultury zvoncovitých
pohárů (tj. nejen měděných, ale i zlatých a stříbrných)
se od výrobků šňůrové keramiky dosti odlišuje (srov.
Kuna – Matoušek 1978). Charakteristickými předměty
provázecími téměř bez výhrady mužské hroby jsou
měděné dýky (obr. 2: 10–11), jichž je z Čech známo
bezmála 30. Dýka jakožto symbol bojovníka, typická
i pro kulturu únětickou, nahrazuje v tomto období tra-
diční eneolitický sekeromlat. Některé typy charakte-
ristické pro starší dobu bronzovou (kličkovité záuš-
nice, šídla) se poprvé vyskytují v kultuře zvoncovitých
pohárů, podobně jako určité druhy mědi, případně
bronzu. Předměty jiné než dýka jsou doloženy z hrobů
obou pohlaví. Ke kulturně výrazným šperkům patří
obdélné plechové destičky, nejspíše diadémy, a záuš-
nice s plošně roztepaným koncem (Radovesice, Praha-
Bubeneč: *Hájek 1966, obr. 9: 2*). Oba typy šperku jsou
zpravidla zdobené vybíjením. Vyskytují se i obyčejné
šroubovicové drátěné záušnice, v jednom případě klič-
kovitě upravené (obr. 2: 15; Ločenice, hrob 1: *Buch-
valdek 1990, 29–30, obr. 8*). Pouze jedenkrát je z Čech
doložena jehlice s plošně roztepanou a svinutou hla-
vicí (obr. 2: 13; Praha-Libeň: *Hájek 1950, 353, obr. 1*).
Z nástrojů se ve větším měřítku objevují šídla se za-
hrocenými konci a zesíleným středem (obr. 2: 12). Zá-
věru eneolitu nejspíše náležejí ploché sekery s šesti-
hranným příčným řezem, které představují tvary
odlétané do dvoudílných kadlubů a jsou doloženy
z Prahy-Dejvic a z okolí Dobrovic (obr. 1: 5). Vodítkem
pro jejich datování je též depot v Budkovicích, složený
ze sekery o šestihranném příčném řezu a jehlice s roz-
tepanou a esovitě svinutou hlavicí (*Ondráček 1961, 150,
obr. 3*).

1.8.3 Surovina

V případě kovu časně eneolitických skupin je nejpravdě-
podobnější původ středoslovenský: měď typu Nógrád-
marcal s kombinací stopových prvků Sb – Ag – Bi (viz
Schubert 1982). Ta je v daném horizontu rozšířena v seve-
rozápadním a severním Maďarsku, na Slovensku, Mora-
vě, v Čechách, pocházejí z ní pravděpodobně nálezy
z polských Kujaw; dále na sever se ojediněle vyskytují
předměty s tímto složením až v Dánsku (*Klassen 2001, 104*).

Od počátků staršího eneolitu byla široce využívána
měď severoalpská, pro kterou je typický až několika-
procentní podíl arzenu a snížený obsah antimonu
a stříbra (měď typu Mondsee). U nás jí odpovídají
kromě materiálu některých typů plochých seker (Alt-
heim) zejména stopy mědi na tyglíku ze sídliště nálev-
kovitých pohárů v Makotřasech (*Pleslová-Štiková 1977*).

Pro výrobu měděných předmětů českých zvoncovi-
tých pohárů byla využívána měď s různorodým zastou-
pením stopových prvků (*Kuna – Matoušek 1978, 75–83,
obr. 6, 9–10*), která se složením zčásti podobá kovu z před-
chozích eneolitických period (Nógrádmарcal), případně
je opět využívána ryzí měď. Nově se objevuje materiál
typický později pro předměty starší doby bronzové, který
se vyskytuje na širokém území severně od Alp až po Ho-
landsko. V jednom případě analýza prokázala evidentní
užití mědi legované cínem (Bylany, SAM 3238, 6,1 % Sn;
viz též tři moravské nálezy: *Kuna – Matoušek 1978, obr.
7/II: 3*), který v našem prostředí nejspíše pocházel
z Krušných hor, a jehož rýžování je tedy vysoce prav-
děpodobně již v eneolitu (k výskytu cínu v Evropě viz
Ottaway 1994, 18–19; Bartelheim – Niederschlag 1998).

1.9. VÝZNAMNÉ PRAMENY

1.9.1 Časný eneolit

BOREK (okr. Mělník)

Nálezy získané bagrováním v hloubce několika metrů
pod dnešní hladinou Labe tvoří zatím nejbohatší kom-
plex české michelsberské keramiky. Tato lokalita je ty-
pologicky shodná s Mostem-Čepirožskou výšinou a patří
nejmladšímu období michelsberské kultury (fázi V).

Lit.: *Turková 1985; Dreslerová 1995, 108–110*.

BŘEZNO (okr. Louny)

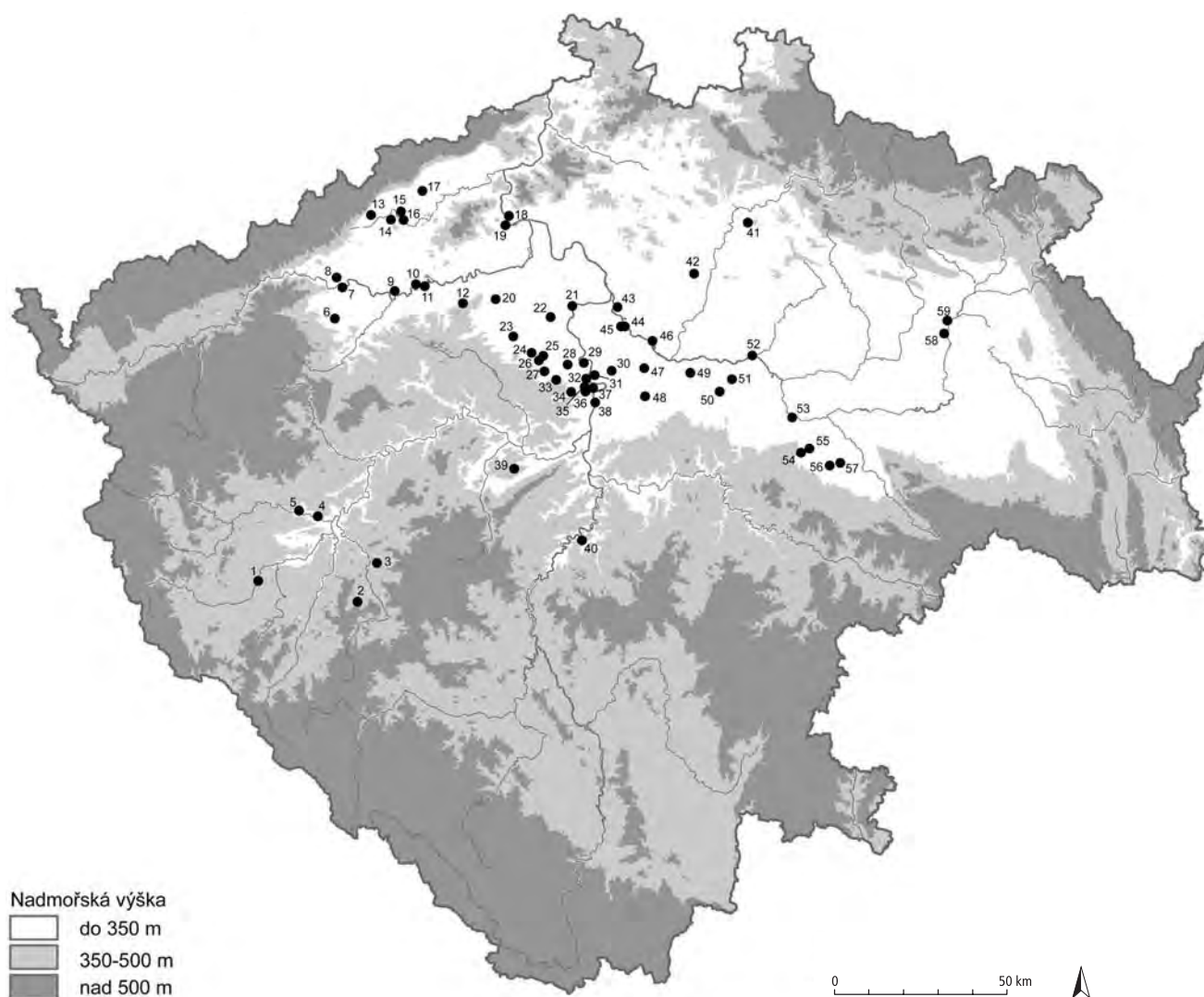
Na lokalitě byly zjištěny předmegalitické hroby náležící
zřejmě michelsberské kultuře. Dvě dlouhé pohřební
stavby byly vymezené bočními žlábkami. V jejich bezpro-
střední blízkosti se podařilo odhalit i dva dlouhé domy.

Lit.: *Pleinerová 1980; 1990*.

BYLANY (okr. Kutná Hora)

V poloze Nade vsí se našlo 19 časně eneolitických ob-
jektů s výbavou obvyklou v rezidenčních areálech.
Velmi pravděpodobně odpovídají Lünigově fázi III mi-

Obr. 3: Mapa vybraných eneolitických lokalit. Bacín (Vinařice u Suchomast, okr. Beroun) 39; Borek n. Labem (okr. Mělník) 46; Brandýsek (okr. Kladno) 24; Březno u Louny (okr. Louny) 11; Bylany u Kutné Hory (okr. Kutná Hora) 54; Bzí (okr. Plzeň-jih) 2; Čachovice (okr. Chomutov) 8; Čáslav (okr. Kutná Hora) 57; Denemark (Kutná Hora, okr. Kutná Hora) 55; Dneboh (okr. Mladá Boleslav) 41; Dřetovice (okr. Kladno) 25; Dřínov u Komořan (okr. Most) 13; Horní Cetno (Niměřice, okr. Mladá Boleslav) 42; Holýšov (okr. Domažlice) 1; Hrdlovka (okr. Teplice) 17; Jenštejn (okr. Praha-východ) 47; Kamyk u Velkých Přílep (okr. Praha-západ) 28; Klučov u Českého Brodu (okr. Kolín) 50; Kly (okr. Mělník) 43; Kněževes u Prahy (okr. Praha-západ) 33; Kolín (okr. Kolín) 53; Kopisty (okr. Most) 15; Lochenice (okr. Hradec Králové) 59; Lopata (Milínov u Nezvěstic, okr. Plzeň-jih) 3; Lovosice (okr. Litoměřice) 19; Makotřasy (okr. Kladno) 27; Město Touškov (okr. Plzeň-sever) 5; Mlékojedy u Neratovic (okr. Mělník) 44; Močovice (okr. Kutná Hora) 56; Mochov (okr. Praha-východ) 49; Most (okr. Most) 16; Nalžovické Podhájí (okr. Příbram) 40; Neratovice (okr. Mělník) 45; Nymburk (okr. Nymburk) 52; Plotiště n. Labem (okr. Hradec Králové) 58; Postoloprty (okr. Louny) 10; Praha-Běchovice 48; Praha-Bohnice 31; Praha-Bubeneč 37; Praha-Řáblice 30; Praha-Dejvice 35; Praha-Liboc 34; Praha-Lysolaje 32; Praha-Střešovice 36; Praha-Vyšehrad 38; Radčice (okr. Plzeň-město) 4; Selibice (okr. Louny) 9; Slaný (okr. Kladno) 23; Souš (okr. Most) 14; Stehelčevy (okr. Kladno) 26; Toužetín (okr. Louny) 12; Třebestovice (okr. Nymburk) 51; Veliká Ves (okr. Chomutov) 6; Velké Žernoseky (okr. Litoměřice) 18; Velvary (okr. Kladno) 22; Vepřek (okr. Mělník) 21; Vikletice (okr. Chomutov) 7; Vraný (okr. Kladno) 20; Žalov (okr. Praha-západ) 29.

chelsberské kultury, která také obsahuje keramiku schussenriedskou a keramiku podobnou typu A nálevkovitých pohárů.

Lit.: *Zápotocký 1998a; 1998b.*

HORNÍ CETNO (k. ú. Niměřice, okr. Mladá Boleslav)
Bohatý soubor pozdně lengyelské keramiky (skupina Horní Cetno) z jednoho objektu; je pravděpodobně o něco starší než skupina Střešovice.

Lit.: *Zápotocká 1981.*

JENŠTEJN (okr. Praha-východ)

Z celkem 20 objektů z časného eneolitu tvořily téměř polovinu zásobní jámy. Keramické soubory s typickými zdobenými džbány jenštejského typu reprezentují subfázi mladší jordanovské kultury.

Lit.: *Zápotocký – Dreslerová 1996.*

KLUČOV (okr. Kolín)

Nálezy z Klučova náleží skupině Střešovice. V letech 1949–50 zde byl prozkoumán mírně trapézovitý objekt

interpretovaný autorem výzkumu jako chata, představuje však spíše předmegalitickou hrobovou stavbu.

Lit.: *Kudrnáč 1954*.

KLY (okr. Mělník)

Ohrazení michelsberské kultury má dobré paralely v michelsberské kultuře v Německu.

Lit.: *Gojda et al. 2002*.

MOČOVICE (okr. Kutná Hora)

Významným časně eneolitickým nálezem je objekt 1 z Močovic, který nejspíše odpovídá Lünigově fázi IV michelsberské kultury.

Lit.: *Škrdle 1927; Zápotocký 1995*.

MOST (okr. Most)

V poloze Čepirožská výšina zkoumal V. Sakař v r. 1953 první dobře definovatelný nálezový celek michelsberské kultury v Čechách. Podle Lünigova schématu bylo možno tento komplex datovat do V. fáze michelsberské kultury.

Lit.: *Neustupný 1961b; 1978a, 246; Zápotocký – Černá – Dobeš 1989*.

POSTOLOPRTY (okr. Louny)

Hrob s krátkým trapézovitým ohrazením byl objeven v 90. letech 20. století. Keramika patří michelsberské kultuře.

Lit.: nepublikováno.

PRAHA-ĎÁBLICE (okr. Praha 8)

V kontextu mladší jordanovské keramiky se zde našel i starší typ tulipánovitého poháru michelsberské kultury.

Lit.: *Axamit 1930a; 1930b; Neustupný 1961b; 1978a; Lünig 1976*.

PRAHA-LYSOLAJE (okr. Praha 6)

Na poměrně rozsáhlé zkoumané ploše se podařilo zachytit jeden objekt michelsberské kultury.

Lit.: *Pleslová-Štiková 1972a*.

PRAHA-STŘEŠOVICE (okr. Praha 6)

Na základě bohatého inventáře jedné sídlištní jámy byla definována časně eneolitická skupina Střešovice, řazená kulturně do pozdní fáze lengyelské kultury.

Lit.: *Stocký 1926; Zápotocká 1969*.

RADČICE (okr. Plzeň-město)

Nálezy byly původně klasifikovány jako skupina aichbühlská, později byla naznačena také jejich analogie v německé kultuře münchshöfenské.

Lit.: *Neustupný 1961b; 1969c*.

TŘEBESTOVICE (okr. Nymburk)

Při výzkumu bylo objeveno 8 hrobů bez keramiky, ale

s velkým množstvím drobných měděných předmětů, štípanou industrií, kamennou sekerkou a korály z mušlí. V prostoru pohřebiště byl prozkoumán i mírně lichoběžníkovitý objekt s rozměry 11 × 6,40/7,25 m, jehož půdorys byl vymezen žlábkem. Hroby jsou datovány do časného eneolitu.

Lit.: *Čtverák – Rul’ 1989*.

VELKÁ VES (okr. Chomutov)

Hrob obsahoval typickou michelsberskou amforu s hrotitým zaobleným dnem a mnohokrát svísele provrtanou obvodovou lištou na spodku.

Lit.: *Zápotocký – Černá – Dobeš 1989*.

1.9.2 Starší eneolit

CIMBURK (k. ú. Bylany, okr. Kutná Hora)

Hradiště je situované na široké ostrožně o ploše ca 2 ha nad říčkou Vrchlicí. Je složené z akropole v čelní partii ostrožny a plochého předhradí. Na předhradí byl v délce 30 m odkryt úsek opevňovací linie složené ze dvou paralelních příkopů lichoběžníkovitého profilu, přerušených prostorem brány. Stopy osídlení byly identifikovány do vzdálenosti 85 m od fortifikace. Nejstarší osídlení spadá do baalberské fáze kultury nálevkovitých pohárů, mladší sídlištní horizont náleží bolezské fázi kultury badenské.

Lit.: *Zápotocký 2000a*.

DNEBOH (okr. Mladá Boleslav)

Na výšinném sídlišti v poloze Hrada byly zachyceny objekty kultury nálevkovitých pohárů a bolezského stupně kultury badenské, nálezy kultury nálevkovitých pohárů pocházejí i z blízké polohy Klamorna.

Lit.: *Pleslová-Štiková 1981c; 1985*.

MAKOTŘASY (okr. Kladno)

Sídlištní areál s čtvercovým ohrazením o rozměrech 500 × 500 m se rozkládá na sprašové návěži mezi dvěma potoky. Těžiště vývoje areálu spadá do doby sířemské fáze kultury nálevkovitých pohárů. Zachyceno zde bylo i sedm hrobů a množství jedinců uložených v sídlištních objektech.

Lit.: *Pleslová-Štiková – Marek – Horský 1980; Pleslová-Štiková 1985*.

MLÉKOJEDY (okr. Mělník)

Obytný areál kultury nálevkovitých pohárů zahrnoval zřejmě 5 až 6 usedlostí.

Lit.: *Motýková – Zápotocký 2002*.

NYMBURK (okr. Nymburk)

V městském jádru byla odkryta mohyla, jejíž základ sestával z opukových kamenů a kryl skřínkový hrob s kostrou starší osoby; samotný pohřeb byl bez výbavy,

ale dle radiokarbonového datování patří do mladšího stupně kultury nálevkovitých pohárů.

Lit.: *Motýková 1998*.

PRAHA-DEJVICE (okr. Praha 6)

Výšinné sídliště Baba z mladší fáze kultury nálevkovitých pohárů bylo vybudováno na mohutné ostrožně o ploše ca 10 ha. Dvojdílná poloha se skládala z vlastního hradiště, chráněného fortifikačními liniemi s mělkým příkopem lichoběžníkovitého profilu a předsunutou palisádou, a předhradím, zachyceného jen stopově. Na ohrazené ploše bylo odkryto i několik domů – polozemnic s vnitřní plochou od 5,5 do 16 m².

Lit.: *Havel 1986; Zápotocký 2000a*.

PRAHA-BOHNICE (okr. Praha 8)

Na výšinném sídlišti v poloze Zámka jsou zastoupeny i objekty kultury nálevkovitých pohárů.

Lit.: *Hájek – Moucha 1983*.

PRAHA-BUBENEČ (okr. Praha 6)

Na pohřebišti bez výraznější hierarchie bylo odkryto 18 hrobů salzmündské fáze kultury nálevkovitých pohárů.

Lit.: *Stocký 1926*.

PRAHA-LYSOLAJE (okr. Praha 6)

Na polykulturní lokalitě v bývalých pískovnách bylo identifikováno i nížinné sídliště kultury nálevkovitých pohárů.

Lit.: *Pleslová-Štiková 1972a*.

VELKÉ ŽERNOSEKY (okr. Litoměřice)

Na eneolitickém pohřebišti je zastoupeno 13 hrobů baalberské fáze kultury nálevkovitých pohárů, pravděpodobně krytých dlouhou mohylou.

Lit.: *Moucha 1963b; Křišťuf 2003*.

VIKLETICE (okr. Chomutov)

V poloze situované při okraji vysoké terasy Ohře byl odkryt obytný areál z období sířemské fáze, představující počtem 15 objektů zatím největší sídelní komplex kultury nálevkovitých pohárů z území severozápadních Čech. Předpokládá se zde čtyři až pět, maximálně deset usedlostí.

Lit.: *Zápotocký 2002b*.

1.9.3 Střední eneolit

BZÍ (okr. Plzeň-jih)

Chamské výšinné sídliště na Velké skále je známo již od 19. století. V nálezech je zastoupena i kultura kulovitých amfor.

Lit.: *Franc 1988*.

HRÁDEK (k. ú. Čáslav, okr. Kutná Hora)

Na dlouhodobě osídleném ostrohu nad soutokem Brslenky a Žákovského potoka je doložena sekvence eneolitického osídlení od mladého lengyelu po střední eneolit. Početnou kolekci je reprezentována řivnáčská kultura, dále jsou identifikovány nálezy kultury nálevkovitých pohárů, bolezského stupně kultury kanelované a kultury kulovitých amfor.

Lit.: *Zápotocký 1998c*.

ČERTOVKA (k. ú. Vraný, okr. Kladno)

Výšinná osada na Čertovce leží na pískovcové ostrožně převyšující o ca 20 m údolí Vranského potoka. Řivnáčská osada měla nejméně dvě stavební fáze, v první fázi byla nechráněná a teprve v druhé fázi došlo k ohrazení zástavby na ostrožně palisádou. Obytné objekty tvořily polozemnice, možná je i existence nadzemních kulovitých staveb.

Lit.: *Knor 1957; Pleslová-Štiková 1973b; 1981a*.

DENEMARK (k. ú. Kutná Hora, okr. Kutná Hora)

Výšinné sídliště bylo založeno na úzké skalní ostrožně nad potokem Vrchlicí. Dětilo se na dvě části: na akropoli o výměře ca 1100 m² a na předhradí. Výzkum prokázal, že řivnáčské osídlení zde prošlo dvěma stavebními fázemi, kterým mohla předcházet ještě nechráněná osada. Ve starší fázi akropoli chránila jednoduchá palisáda a obytnou zástavbu tvořily mělké, do skály zapuštěné polozemnice s pecemi a ohništi a nadzemní kulové stavby. V mladší fázi došlo k jednorázovému přebudování celého areálu na silně opevněné hradiště, chráněné hradbou a pásem tří příkopů.

Lit.: *Zápotocká – Zápotocký 1986; Zápotocký – Zápotocká v tisku*.

DŘETOVICE (okr. Kladno)

V poloze Ku Brodcům bylo při obdělávání půdy narušeno sídliště a tři skříňkové hroby mladší fáze badenské kultury.

Lit.: *Žebera 1936; 1944; Neustupný 1959a*.

DŘÍNOV (okr. Most)

Lokalita na břehu Komořanského jezera je považována za sezonní stanoviště z období badenské kultury, funkčně zaměřené na rybolov, případně sběr plodů.

Lit.: *Neustupný 1985*.

HOLÝŠOV (okr. Domažlice)

Na Čelákovské hoře byly v exponované poloze zjištěny i sídlištní objekty chamské kultury.

Lit.: *Prostředník 2001b*.

HOMOLKA (k. ú. Stehelčevy, okr. Kladno)

Osada řivnáčské kultury na břidlicové kupě zdvíha-

jící se ca 22 m nad inundací Dřetovického potoka byla zkoumána americkou expedicí pod vedením V. Fewkese. Po obvodu vrcholové partie se dochovalo 26 půdorysů polozemnic a kulových staveb, další obydlí lze předpokládat na středové ploše, poškozené mladšími zásahy. Předpokládají se zde nejméně dvě stavební fáze s palisádou a příkopem.

Lit.: *Ehrich – Pleslová-Štiková 1968; Pleslová-Štiková 1978.*

HRDLOVKA (okr. Teplice)

Při záchranném výzkumu byla odkryta obilnice a snad kultovní objekt kultury kulovitých amfor.

Lit.: *Beneš – Dobeš 1992.*

JENŠTEJN (okr. Praha-východ)

Záchranný výzkum polykulturní lokality odkryl i sídliště badenské kultury.

Lit.: *Zápotocký – Dreslerová 1996.*

KAMÝK U VELKÝCH PŘÍLEP (okr. Praha-západ)

Nález z lokality daly název mladší, kamýcké fázi české badenské kultury.

Lit.: *Jakimowicz 1914; Stocký 1926; Neustupný 1959a.*

KLUČOV (okr. Kolín)

Sídelní areál řivnáčské kultury, sestávající ze 6 až 7 domů – polozemnic s přílehlými zásobními jámami, zkoumal v l. 1969–77 J. Kudrnáč.

Lit.: *Zápotocký – Kudrnáč 2008.*

KOPISTY (okr. Most)

Na mírné vyvýšenině na soutoku Bíliny a Bílého potoka byl zachycen objekt kultury kulovitých amfor.

Lit.: *Dobeš 1995.*

LOVOSICE (okr. Litoměřice)

V bývalé cihelně byly zjištěny dva objekty kultury kulovitých amfor, z toho jedna polozemnice.

Lit.: *Zápotocký – Dobeš 2000.*

MĚSTO TOUŠKOV (okr. Plzeň-sever)

Na torzu vysoké terasy nad nivou Mže se rýsoval pod kulturní vrstvou neúplný čtvercovitý půdorys domu chamské kultury.

Lit.: *Metlička 2000.*

MILÍNOV U NEZVĚSTIC (okr. Plzeň-jih)

V areálu hradu Lopata se rozkládalo chamské výšinné sídliště.

Lit.: *Franc 1988.*

MLÉKOJEDY (okr. Mělník)

V průběhu velkoplošného odkryvu se na torzu šterkové terasy sevřeném ze dvou stran zaniklými ra-

meny Labe po skrývce ca 6 ha zjistily dvě skupiny objektů z mladší fáze badenské kultury. Vzdálenost mezi oběma skupinami činila ca 40 m.

Lit.: *Motyková – Zápotocký 2002.*

NALŽOVICKÉ PODHÁJÍ (okr. Příbram)

V exponované poloze na Malém Kole bylo nalezeno 7 až 8 chat chamské kultury.

Lit.: *Horáková-Jansová 1951.*

PLOTIŠTĚ NAD LABEM (okr. Hradec Králové)

Sídlištní objekt bošácké skupiny je prvním nálezem toho typu ve východních Čechách.

Lit.: *Vokolek – Zápotocký 1990.*

PRAHA-BĚCHOVICE (okr. Praha 9)

Z několika poloh jsou známa rovinná sídliště řivnáčské kultury, evidovány jsou i řivnáčské hroby.

Lit.: *Veňcl 1972.*

PRAHA-BOHNICE (okr. Praha 8)

Poloha Zámka byla osídlena již v období kultury nálevkovitých pohárů a pocházejí odtud i nálezy dalších eneolitických kultur; opevnění náleží řivnáčské kultuře.

Lit.: *Mašek 1971.*

PRAHA-LYSOLAJE (okr. Praha 6)

Při výzkumu polykulturní lokality ležící na terase nad údolím potoka byly odkryty též sídlištní objekty (polozemnice, sila) badenské a řivnáčské kultury.

Lit.: *Plesová-Štiková 1972a; 1973b; 1978.*

PRAHA-DOLNÍ LIBOC (okr. Praha 6)

Šárecká hradiště na Šestákově i Kozákově skále byla osídlena již v časném i starším eneolitu, v nálezech je zastoupena i řivnáčská kultura a kultura kulovitých amfor.

Lit.: *Piř 1899; Stocký 1926.*

PRAHA-VYŠEHRAD (okr. Praha 2)

Z výzkumu pochází množství nálezů řivnáčské kultury, opevnění tohoto sídliště nebylo zjištěno.

Lit.: *Mašek 1971, 83.*

ŘIVNÁČ (k. ú. Žalov, okr. Praha-západ)

Eponymní lokalita na vrchu Řivnáč byla prokopána již v l. 1881–83. Doloženo je opevnění valem a příkopem.

Lit.: *Rýzner 1884.*

SLÁNSKÁ HORA (k. ú. Slaný, okr. Kladno)

Na plochem návrší kopce byly od 19. století zkoumány objekty a kulturní vrstva z období kultury nálevkovitých pohárů a kultury řivnáčské. Fortifikace zde není prokázána.

Lit.: *Schmidt 1895; Böhm 1946; Moucha 1961.*

SOUŠ (okr. Most)

Osada badenské kultury byla zjištěna na jižním břehu Komořanského jezera.

Lit.: *Preidel 1934*.

VELVARY (okr. Kladno)

Unikátní hrob, zachycený orbou r. 1889, je datovaný do kamýcké fáze české badenské kultury. V hrobové skříňce byly uloženy 3 pohřby, 4 nádoby a nejbohatší soubor eneolitických měděných ozdob z Čech.

Lit.: *Moucha 1960; Neustupný 1959a; Smolík 1890; Stocký 1928*.

VEPŘEK (okr. Mělník)

Jediný kostrový hrob starší fáze české badenské kultury byl zjištěn náhodně při výkopu jámy pro stromek.

Lit.: *Sklenář 1982*.

1.9.4 Mladší eneolit**BACÍN (k. ú. Vinařice, okr. Beroun)**

Neohrazený rituální areál kultury se šňůrovou keramikou se rozkládal v nadmořské výšce 500 m na svahu hory Bacín.

Lit.: *Matoušek – Turek 1998*.

BOREK (okr. Mělník)

Prostor ramene řeky Labe u Borku, kde byly nalezeny masivní sekery kultury se šňůrovou keramikou, lze považovat za rituální areál.

Lit.: *Dreslerová 1995*.

BRANDÝSEK (okr. Kladno)

Na pohřebišti kultury zvoncovitých pohárů s 22 hroby byl vyrovnaný poměr mezi pohřby v ženské a mužské poloze. Z lokality jsou známé i pohřby kultury se šňůrovou keramikou.

Lit.: *Kytlicová 1960; 1966*.

ČACHOVICE (okr. Chomutov)

Na rozsáhlém pohřebišti kultury se šňůrovou keramikou a zvoncovitých pohárů se ve výplni hrobů našly i zbytky obytné komponenty kultury se šňůrovou keramikou. Ve stejném prostoru na levobřeží Lužického potoka byly zkoumány i další hroby kultury zvoncovitých pohárů.

Lit.: *Neustupný – Smrž 1989*.

KOLÍN (okr. Kolín)

Na pohřebišti kultury zvoncovitých pohárů bylo za-

chyceno 20 hrobů. Z území města jsou známy i hroby kultury se šňůrovou keramikou.

Lit.: *Dvořák 1936; Hájek 1968, 38–41*.

KNĚŽEVES (okr. Praha-západ)

Na pohřebišti kultury zvoncovitých pohárů nad Únětickým potokem byl v rozpoznatelných případech dokumentován poměr deseti pohřbů v mužské poloze ku dvěma v ženské poloze.

Lit.: *Kytlicová 1956*.

LOCHENICE (okr. Hradec Králové)

Na polykulturní lokalitě se při několika výzkumech podařilo prozkoumat 24 hrobů kultury zvoncovitých pohárů.

Lit.: *Buchvaldek 1990*.

MOCHOV (okr. Praha-východ)

Na pohřebišti kultury zvoncovitých pohárů s 28 hroby byla pozorována kumulace nedospělých nebo velmi mladých jedinců.

Lit.: *Moucha 1966, 107; Hájek 1968, 71–72*.

NERATOVICE (okr. Mělník)

V písčově na levém břehu Labe bylo postupně zachyceno 23 hrobů kultury zvoncovitých pohárů.

Lit.: *Hájek 1968, 75–78*.

PRAHA-LYSOLAJE (okr. Praha 8)

Na pohřebišti kultury zvoncovitých pohárů s 25 hroby odpovídají všechny rozpoznatelné polohy koster typicky mužskému uložení. Doloženy jsou zde i sídlištní aktivity z období této kultury.

Lit.: *Hájek 1968, 63–69*.

SELIBICE (okr. Louny)

Nad hrobem kultury se šňůrovou keramikou se až do 19. století výjimečně zachoval i mohylový násep.

Lit.: *Moucha 2000*.

TOUŽETÍN (okr. Louny)

Na pohřebišti kultury se šňůrovou keramikou byly minimálně dva hroby uloženy pod mohylovým náspem, který se zachoval až do 19. století.

Lit.: *Moucha 2000*.

VIKLETICE (okr. Chomutov)

Zatím největší prozkoumané pohřebiště kultury se šňůrovou keramikou v Čechách a největší v kultuře se šňůrovou keramikou vůbec tvořilo původně asi 200 hrobů.

Lit.: *Buchvaldek – Koutecký 1970*.

2 Časný eneolit

Evžen Neustupný

2.1 ZÁKLADNÍ CHARAKTERISTIKA

Vyčlenění časného eneolitu

V polovině 50. let 20. století se archeologové domnívali, že starší eneolit (v podobě různých fází kultury nálevkovitých pohárů), který byl v té době znovu rozpoznán, navazuje přímo na neolit, nebo že je dokonce s mladším neolitem rozsáhle současný (například Štiková 1956). Situace na počátku eneolitu, kam řada archeologů kladla především předbaalberské fáze kultury nálevkovitých pohárů (Zápotocký 1958b; Neustupný 1959a), byla velmi nepřehledná.

Problémy se začaly objasňovat po rozpoznání časného eneolitu (*Frühäneolithikum, Proto-Eneolithic*), který v protikladu ke staršímu eneolitu (*Altäneolithikum, Early Eneolithic*) vyčlenil v druhé polovině 60. let E. Neustupný (Neustupný 1968; 1969a). Vodítkem k tomu bylo poznání, že od konce mladoeneolitických malovaných kultur do baalberské fáze kultury nálevkovitých pohárů uplynula podle radiokarbonové chronologie doba mnoha staletí, do nichž je nutno zařadit celou řadu kulturních skupin s dlouhým vývojem. Pojem časného eneolitu byl v Čechách všeobecně akceptován (např. Pleslová-Štiková 1972c; Pleinerová 1980; Zápotocký in: Zápotocký – Černá – Dobeš 1989; archiv Archeologického ústavu v Praze aj.; jako *Frühkupferzeit* také Lichardus 1998).

Důležitými podněty, které kromě absolutní chronologie přivedly badatele k pojmu časného eneolitu, bylo rozpoznání michelsberských památek jako projevů samostatné kultury (Neustupný 1961b; 1978a) a jasné oddělení mladší jordanovské kultury a schussenriedské keramiky od starší jordanovské (Neustupný 1969c).

Do časného eneolitu se dnes v Čechách zařazují především skupiny završující vývoj lengyelského okruhu, jako jsou Střešovice, Aichbühl a starší Jordanov (stupeň I časného eneolitu); dále pak mladší jordanovská skupina, fáze kultury michelsberské včetně schussenriedské keramiky a typů tzv. nejstarší fáze kultury nálevkovitých pohárů (stupeň II časného eneolitu). Tzv. skupina schussenriedská a nejstarší (předbaalberská) fáze nálevkovitých pohárů jsou však jen typy keramiky, které se v Čechách jako samostatné kulturní skupiny nevyskytují.

Někteří archeologové (např. Pleslová-Štiková 1972b) používali pro časný eneolit omylem termín protoeneolit, tedy název, který E. Neustupný (1969a) zvolil jako anglický ekvivalent časného eneolitu.

Nálezová základna

Nálezová základna je v Čechách velmi chudá, a to jak počtem známých lokalit, tak i množstvím nálezů. Větší komplexy a soubory jsou známy pro skupinu Střešovice a starší jordanovskou kulturu, která má určité množství dobře zařaditelných hrobů, například z Prahy-Bubenče (literatura viz Novotný 1950); ze zbytku kulturních skupin je mladší jordanovská zastoupena dvěma menšími lokalitami (Praha-Kobylysy a Jenštejn: Axamit 1930b; Zápotocký – Dreslerová 1996), michelsberská kultura jen třemi většími soubory (Most-Čepirožská výšina, Borek a Močovice: Neustupný 1961b; Zápotocký – Černá – Dobeš 1989; Zápotocký 1995). Hojně nálezů, většinou ojedinelých, patří zdobené keramice schussenriedské (zejména Novotný 1950). Hroby jiné než jordanovské se začaly objevovat teprve v posledních desetiletích (např. Březno u Loun, obr. 6: Pleinerová 1981) a jsou obtížně datovatelné. Mohutné ohrazení v Klech (obr. 13: 1) bylo objeveno teprve nedávno (Gojda et al. 2002).

Ke špatné situaci s nálezovým fondem českého časného eneolitu vede souběh několika nepříznivých faktorů, jako je vysoký podíl nezdobnosti keramiky, často chudá výbava pohřbů a také neobvyklé umístění některých obytných komponent (v Borku například pod třímetrovými sterilními šterkopísky Labe). Malá typologická výraznost a skutečnost, že celá řada plastických výzdobných prvků, jako jsou tzv. románské lizény, se kromě nádob časného eneolitu současně vyskytuje i na keramice staršího eneolitu, způsobuje, že nálezy jsou obtížně zařaditelné a u malých souborů může dojít k mylnému přiřazení časně eneolitických nádob kultuře nálevkovitých pohárů (Neustupný 1989).

2.2 ČASOVÁ A REGIONÁLNÍ VARIABILITA

Chronologie

Tradičně se předpokládala současnost kultury nálevkovitých pohárů (a jejím prostřednictvím i dalších časně eneolitických skupin) s kulturou lengyelskou včetně jejích malovaných fází (extrémně např. Schwabedissen 1953). V poslední době takové teorie ztrácejí na životnosti, protože kromě několika zjevných intruzí pro ně nejsou žádné doklady.

V jižním Německu se kultura michelsberská (jejích 5 fází, které jsou kromě fáze první rozpoznatelné také v českém materiálu) považuje za chronologické mě-

řítka celého eneolitu až do období kultury se šňůrovou keramikou (srov. *Lüning 1968; Strobel 2000*, 442). Důvodem je především fakt, že na rozsáhlém území jižního Německa se jiné eneolitické skupiny nenacházejí, respektive nebyly doposud vyčleněny. Paralela s Čechami ukazuje, že používání michelsberské kultury jako časového měřítka pro celý eneolit je neopodstatněné, což prokazují také radiokarbonová data a dendrochronologie.

Dalším problémem je víra, že kultura michelsberská a kultura nálevkovitých pohárů běží chronologicky paralelně. V důsledku toho se počátek kultury nálevkovitých pohárů (fáze A nebo A/B v nordickém pojetí) kladl souběžně s počátkem michelsberské kultury (naposledy *Zápotocký – Černá – Dobeš 1989*, Tab. 2). J. Lüning (1968) však upozornil na to, že amfory s věncem uch z Božic na Moravě (tj. nejstarší nálevkovité poháry) mají analogie až ve vyvinuté michelsberské keramice, nikoliv v jejích nejstarších formách. To plně souhlasí s nálezem z Blatova (*Axamit 1932; Neustupný 1969a*), kde se v mísovitém nálevkovitém poháru typu A (obr. 9: 2) našel plně vyvinutý schussenriedský džbánek. Schussenriedská keramika se našla také v jiných souborech časného eneolitu spolu s materiálem podobným Blatovu (Bylany-Nade vsí a Ústí: *Zápotocký 1998a; 1998b*). Zdá se tedy, že keramika nejstarší fáze nálevkovitých pohárů začíná až později, v průběhu časného eneolitu. To je také v souladu s faktem, že tato skupina má už plně vyvinutý repertoár keramických forem, charakteristický pro středoevropský a severoevropský eneolit a dobu bronzovou (srov. *Neustupný 1991; 1997b*), a také s faktem, že následující baalberská fáze nálevkovitých pohárů je už jasně postmichelsberská. Tato poslední teze se opírá právě o situaci v Čechách, kde dva velké nálezové celky pozdní fáze michelsberské (Most a Borek) jsou bez jakýchkoliv baalberských typů a naopak celá řada celků baalberských bez typů michelsberských.

V absolutní chronologii je počátek období stále ještě poněkud nejasný, mimo jiné i proto, že nejasná je také chronologie relativní. Datum kolem r. 4500 př. Kr. je v tomto směru rámcovým řešením, jehož hodnota se bude spíše snižovat než zvyšovat. Datum 3800/3700 př. Kr. pro konec časného eneolitu už je mnohem přesnějším odhadem. Víceméně stejná čísla, jaká poskytuje kalibrovaná radiokarbonová chronologie (*Neustupný 1968; 1969a*), vyplývají i z dendrochronologie jihoněmecko-švýcarské oblasti. Podle těchto čísel by časný eneolit měl trvat asi 700 let. Jeho dlouhému trvání odpovídá také jeho periodizace (viz dále).

Kontinuita a diskontinuita časného eneolitu

Dlouhému trvání časného eneolitu v termínech absolutní chronologie odpovídá velká typologická variabilita souborů, které sem patří. Změny můžeme pozorovat

především na keramice. Na počátku časného eneolitu má keramika ještě rozsáhle neolitický (lengyel-ský) charakter, i když už bez malby, zatímco nejmladší keramika michelsberská je už plně eneolitická.

Detailnímu rozpoznání formální variability brání malý počet lokalit a jejich nálezová chudost. Posuzováno běžnou nezdobenou nebo málo zdobenou keramikou vypadá většina časně eneolitických nálezů podobně, zatímco výzdoba a profilace nádob, je-li zachována, činí často chudé nálezové celky unikátní. Příkladem jsou nálezy z Jenštejna (obr. 10), které po svém objevení velmi dlouho zůstávaly kulturně i chronologicky nezařazeny.

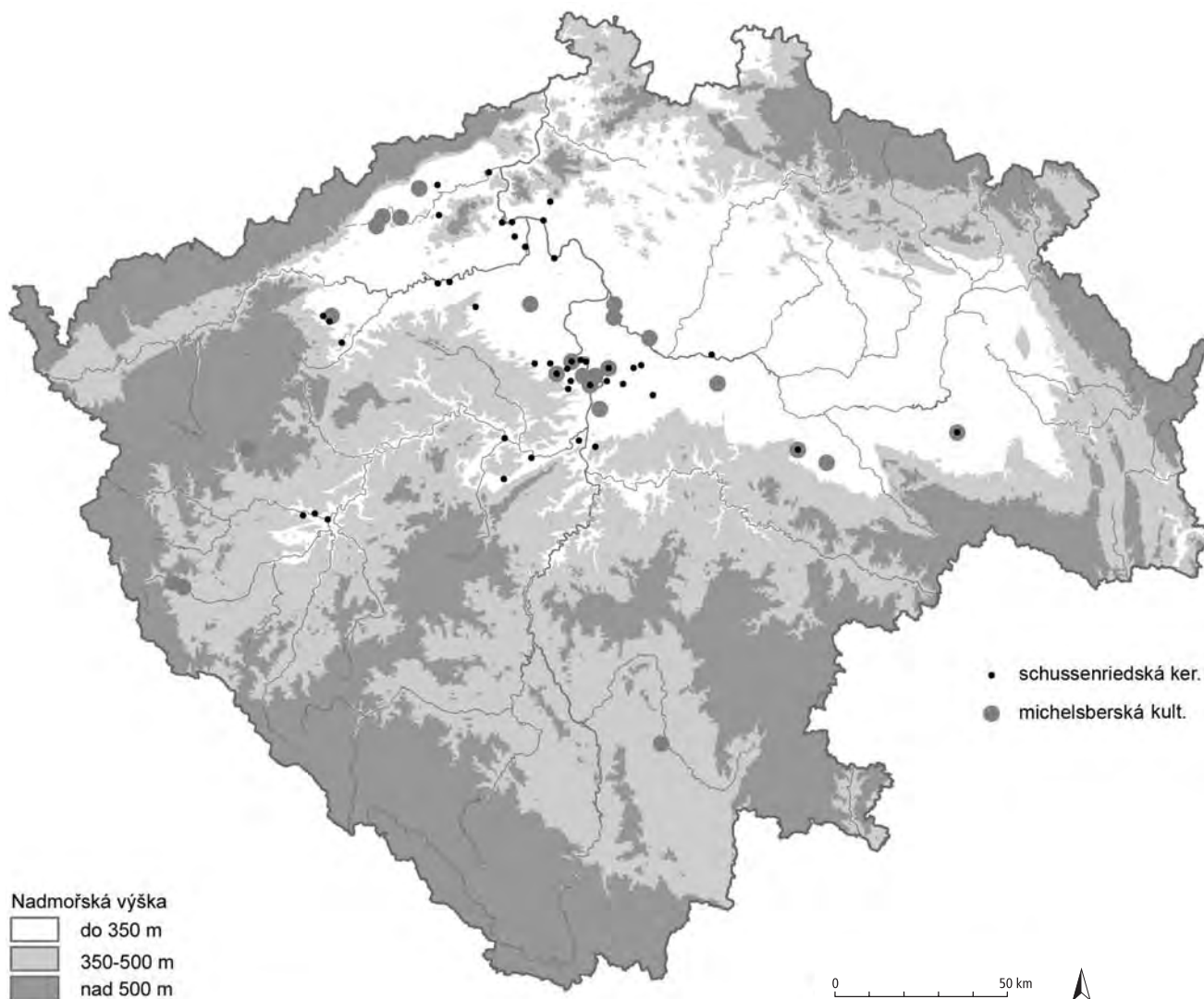
Přesto uvnitř časného eneolitu rozpoznáváme náhlý skok ve formální variabilitě. Musíme ještě vyčkat většího množství bohatších nálezových celků, ale je možné, že základní diskontinuita leží v Čechách mezi starším a mladším jordanovským stupněm. Tyto dvě fáze spojují vlastně jen podobné formy džbánek (srov. obr. 8 a 9).

V této souvislosti je nutno se ptát, zda tato diskontinuita je skutečná, protože pak by bylo třeba hledat pro ni nějaké vysvětlení. Alternativou je předpoklad, že v našich nálezech zatím chybí nějaká přechodná fáze, odpovídající zhruba Lüningově fázi I michelsberské kultury. Jestliže uvážíme stav poznání tohoto úseku českého pravěku (a zejména stav poznání před 20–30 lety), pak ani tuto možnost nemůžeme vyloučit. Na první pohled diskontinuitu zmírňují zdobené džbánek, které začínají ve starší jordanovské skupině a odtud pokračují přes mladší jordanovskou a její jenštejnskou variantu ke džbánkům schussenriedským a odtud k nezdobeným formám pozdního michelsbergu. Je to však jediný keramický tvar s takovou typologickou kontinuitou, o níž lze navíc argumentovat, že je podmíněna zvláštním významem džbánek v picích rituálech.

Mladší jordanovskou skupinou začíná vývoj kulturního komplexu, který si zaslouží jméno česká michelsberská kultura. Pro část tohoto komplexu by snad byl vhodnější název česká schussenriedsko-michelsberská kultura, který dříve používal E. Neustupný (1978a). Tento název je však poněkud komplikovaný a stejně nevyhovuje pro poslední dvě fáze, v nichž keramika schussenriedského rázu chybí.

(Český) michelsberský komplex je název, který zbytečně nezavádí nový termín a využívá termínu, který je pro časově zcela souřadné a typologicky velmi příbuzné jevy používán v blízkém (západním) sousedství. Je nutno si uvědomit, že i v rámci „vlastní“ michelsberské kultury v rozpětí od Švýcarska do Belgie je značná lokální variabilita, což je dobře patrné například u münssingenské skupiny a v relativní proporcii schussenriedské keramiky (*Strobel 2000*).

Specifičnost české michelsberské kultury spočívá především v keramice. Zdá se, že vlastní tulipánovitě

Obr. 4: Hlavní lokality kultury michelsberské a lokality schussenriedské keramiky. Podle Archeologické databáze Čech upravil a doplnil E. Neustupný.

poháry jsou zde méně časté než v Německu a naopak se zde asi budou vyskytovat specifické formy nálevkovitých pohárů. Snad se tu objeví ve větším počtu amfory s uchy na výduti.

Regionální variabilita časného eneolitu

Jak rozpoznala již řada archeologů, skupina Střešovice má jasné konexe k Moravě (moravská malovaná IIb), naopak skupina aichbühlská inklinuje k západu (např. *Neustupný 1961b*). Jak jsou tyto celky navzájem teritoriálně vymezeny, nelze v současné době specifikovat. O následující starší jordanovské kultuře se často soudí, že je také na Moravě; Moravu jižní a východní však můžeme již dnes z jejího rozsahu vyloučit, protože tam je pravděpodobně v té době rozšířena skupina Kyčkov (*Pavelčík 1974*), která má konexe směrem k jihu. Jediné bezpečnější vazby této kultury vedou do Slezska, jinak je to lokální skupina česká.

Zcela specifická pro Čechy je mladší jordanovská kultura, která má analogie maximálně na střední Moravě a ve Slezsku; k variantě Jenštejn pak vůbec chybí paralely, kromě obecných podobností s některými nálezy na jihozápad od Čech.

Již od roku 1961 je známo, že nejen michelsberská keramika, nýbrž i jiné nálezové skupiny, které dnes řadíme do časného eneolitu, mají západní konexe (*Neustupný 1961b*; o tulipánovitých pohárech se to vědělo vždycky). Tyto konexe se však omezují pouze na Čechy a nezasahují Moravu. Nejde jen o samotné tulipánovité poháry, ale i o jiné typy, které má česká michelsberská keramika shodné s jinými michelsberskými skupinami (např. mísy s řadami kolků pod okrajem a na lomu hrdla a těla, charakteristické tvary naběraček). Na Moravě chybí nejen uvedené typy michelsberské keramiky, nýbrž i typy schussenriedské. Nezdá se tedy, že by šlo o náhodu. Bohužel stále ještě nevíme, co na Moravě od-

povídá některým obdobím časného eneolitu II (jenštejnská skupina apod.).

Na druhé straně je na Moravě daleko více nálevkovitých pohárů typu A (*Podborský ed. 1993*). S tímto typem keramiky se zatím nevyskytla keramika s brázděným vpichem typu Retz (Lasinja, Balaton), ale v bezprostředně následujícím období, pravděpodobně stále časně eneolitickém, sem už zasahuje (Retz: srov. *Seewald 1940; Janák 1976*).

To vytváří jasnou regionální strukturovanost: Čechy se v časném eneolitu přimykají k západní části střední Evropy, zatímco Morava (alespoň jižní a východní Morava) má více podobností s oblastmi jižnějšími a severnějšími. Kulturu II. stupně časného eneolitu v Čechách můžeme proto označit jako (českou) michelsberskou kulturu, zatímco pro Moravu je spíše vhodnější podržet název (moravská) kultura nálevkovitých pohárů.

2.3 SÍDELNÍ AREÁLY

2.3.1 Prostředí sídelních areálů

Přírodní prostředí

V oblasti Komořanského jezera můžeme předpokládat, že časný eneolit spadá někde na počátek velkých vegetačních změn, které se zpravidla označují jako počátek subboreálu (vrchol a pak úpadek smrku, nástup buku a později jedle aj.). Tyto změny jsou zřejmě přírodního charakteru, ale jejich korelace s podstatnými změnami v lidské kultuře je nápadná (*Neustupný 1985*).

Tak jako jiná období pravěku, i časný eneolit se zdá vybírat určitá místa v krajině. Většinou byly voleny polohy přibližně stejné jako v jiných obdobích pravěku. V mladším stupni (II) časného eneolitu se setkáváme s některými specifiky. Je to například sídlení na břehu potoků a řek v polohách, které byly později překryty buď dosti mocnými nivními sedimenty (Valov u Podbořan: *Ratt 1939/40; Dobeš 2000*), nebo sedimenty šterkopískovými o mocnosti asi 3 m (Borek u Brandýsa nad Labem, keramika michelsberská: D. Dreslerová, osobní sdělení). Velké množství různorodých nálezů v obou těchto případech dosvědčuje, že šlo o obvyklé rezidenční aktivity. Zřejmě v podobné terénní situaci se u Veselí nad Lužnicí našel tulipánovitý pohár (A. Beneš, osobní sdělení). Na jižním břehu Komořanského jezera se v jezerních sedimentech opakovaně vyskytla michelsberská keramika, která byla někdy bez důkazů hodnocena jako doklad „nákolních staveb“ (*Preidel 1934*), avšak důkaz, že by tomu tak nebylo, není rovněž možno podat. Jestliže uvážíme, jak velké procento známých michelsberských lokalit tyto nálezy představují, nemůžeme nezaznamenat určitou paralelu k některým jihoněmecko-švýcarským lokalitám. Je otázka, zda velký ohrazený areál michelsberské kultury ve Klech,

který se rozkládá na hranici inundace, nespadá do této kategorie.

Stejným případem jsou ovšem nálezy ve vysokých polohách, které si lidé v kultuře michelsberské rovněž vybírali úmyslně. Patří sem hora Kříženeč u Tachova (bez nemovitých stop sídlení), Svržno, Kounov aj. (*Šaldová 1960; Pleslová-Štiková 1969b; Chytráček 1993*).

System sídlení

Zdá se, že mezi neolitem a eneolitem byl hlavní rozdíl v trvání osady na jednom (relativně malém) místě, nikoliv v počtu osad a v početnosti jednotlivých populací (komunit). Lze předpokládat, že základem byly i nadále malé komunity sestávající v průměru ze tří rodin, a proto čítající zpravidla méně než 20 osob včetně dětí. Není důvodu pochybovat, že i v časném eneolitu byly průměrné vzdálenosti mezi takovými komunitami dosti malé, v průměru ne více než několik kilometrů. Současný stav pramenné základny nám však nedává možnost tuto otázku spolehlivě posoudit na základě empirického materiálu.

Eneolitický systém sídlení, který pravděpodobně začíná už v I. stupni časného eneolitu, se odlišuje od neolitického (*Rulf 1983*). Protiklad je zejména výrazný oproti kultuře s volutovou a vypíchanou keramikou, zatímco srovnání s kulturami lengyelskými je zatím velmi málo zpracováno.

2.3.2 Areály obytné a skladovací

Osady

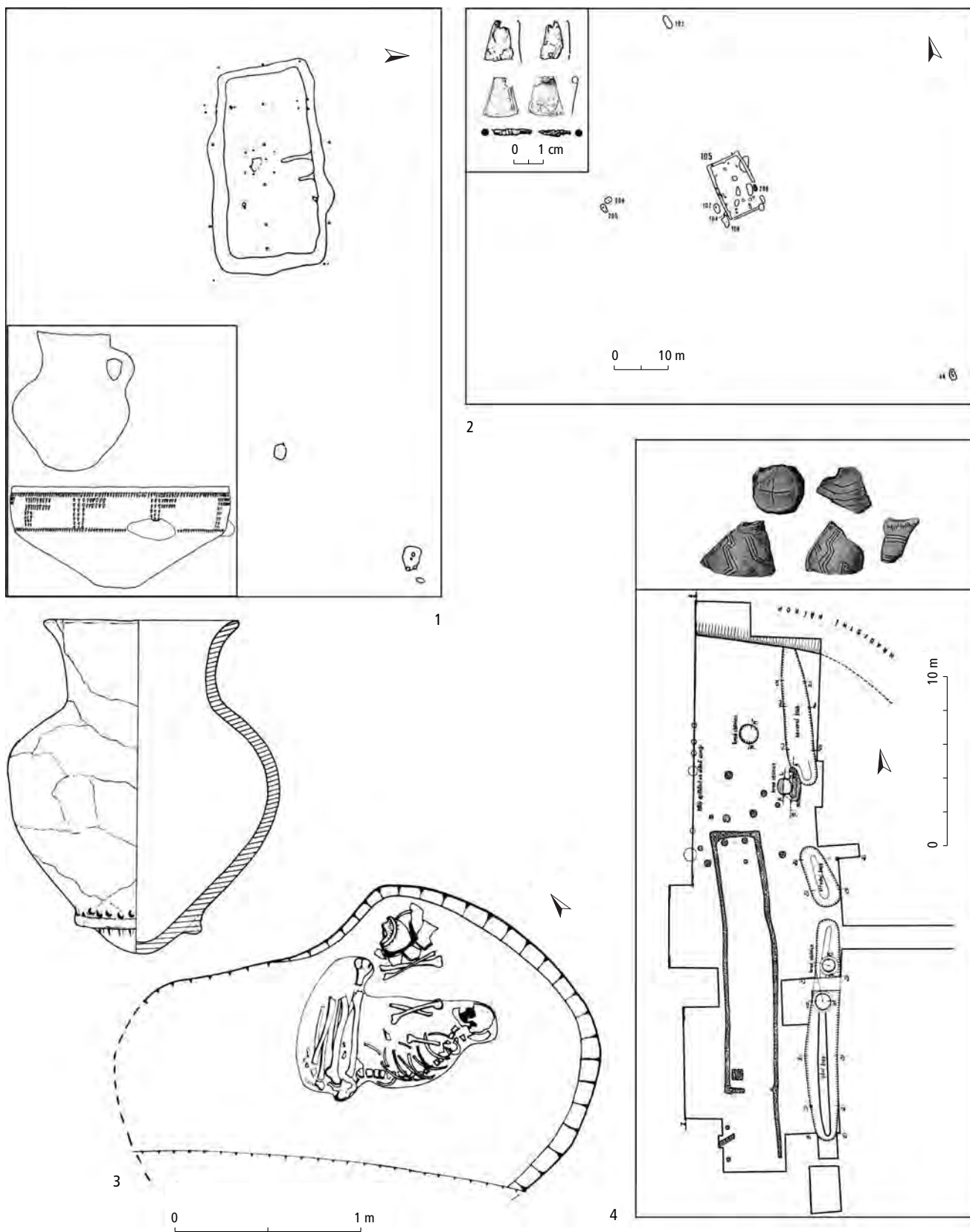
Uspořádání osad tohoto období není známo. V Březně u Loun byly objeveny jen dva časně eneolitické domy nedaleko sebe (*Pleinerová 1990; obr. 13: 2*). Prostoru těchto nálezů byla jistě věnována mimořádná pozornost (šlo o bezprostřední okolí známých zbytků dlouhých mohyl), ale další domy už objeveny nebyly.

V Jenštejně bylo nalezeno celkem 20 objektů z časného eneolitu, z čehož téměř polovinu tvořily dížovité jámy (*Zápotocký – Dreslerová 1996*). Toto množství se zdá odpovídat více než jedné standardní domácnosti.

Některé lokality michelsberské kultury se skládají z jednoho nebo dvou objektů (např. Lysolaje LVI: *Pleslová-Štiková 1972a*; prozkoumána byla poměrně rozsáhlá plocha; Svržno: *Chytráček 1993*; Mirošovice: *Zápotocký 2000b*). V Bylanech-Nade vsi se však našlo 19 objektů s výbavou obvyklou v rezidenčních areálech. Byly zde také sloupové jamky (*Zápotocký 1998b*).

Domy

V Březně u Loun nalezla I. Pleinerová (*1990*) v bezprostřední blízkosti předmegalitických hrobů časného eneolitu zmíněné dva dlouhé domy (obr. 13: 2). Domy měly rozměry 5,6 × (nejméně) 20 m a 6,75 × 23,65 m; sestávaly ze tří řad kúlů, přičemž vnější, hustší řady

Obr. 5: Pohřby časného eneolitu. 1 Postoloprty (okr. Louny); 2 Třebestovice (okr. Nymburk); 3 Velká Ves (okr. Louny); 4 Klučov (okr. Kolín). Podle Z. Smrže (nepublikováno); Čtverák – Rulř 1989; Zápotocký – Černá – Dobeš 1989; Kudrnáč 1954.

kulů byly občas přerušované. Ve Vikleticích objevil kdysi D. Koutecký jeden podobný dům, který byl datován pouze radiokarbonovým datem (nepublikováno). Ke generalizaci by bylo zapotřebí více takových případů, ty je však obtížné rozpoznat, neboť eneolitické dlouhé domy nemají na bocích dlouhé jámy, které by obsahovaly datovací materiál.

V předchozích odstavcích jsme zmínili domy z Března u Loun, které pravděpodobně předcházely tamním pohřebním památkům (předmegalitickým hrobům). Jiné obytné konstrukce z časného eneolitu neznáme. Objekt z Klučova u Českého Brodu (*Kudrnáč 1954*), kdysi vydávaný za chatu, je při své malé šířce a podobnostech s pohřebními památkami spíše pozůstatkem předmegalitického hrobu (obr. 5: 4; *Pleinerová 1980*). Podobně nemůžeme předpokládat obytnou funkci u konstrukcí na pohřebišti v Třebestovicích (obr. 5: 2; *Rulř – Čtverák 1997*).

Zahloubení

Ze starších výzkumů nemáme dostatek informací o charakteru zahloubení na místě osad. Ve Střešovicích byla podle Albína Stockého „velká kulturní jáma“ (*Stocký 1925a; 1926, 172*).

Velmi dobré zprávy máme z období II. stupně z Jenštejna. Převažují zde dížovité jámy o průměru 90–140 cm a hloubce 50–135 cm (*Zápotočský – Dreslerová 1996, 41*); je to něco, co toto období spojuje s následujícím eneolitem a dobou bronzovou. V Močovicích byla michelsberská jáma rovněž kruhovitá, ale průměr byl 5 m; zužovala se směrem ke dnu.

2.3.3 Areály zemědělství a obstarávání obživy

Pole

Už jsme se zmínili, že v eneolitu bylo žárové zemědělství nahrazeno přílohovým. Přílohy znamenaly relativně trvalé odlesnění, kdy pole se nenechávala zarůst lesem ani po dobu několikaletého úhoru (přílohu); to bylo možné jen poměrně intenzivní pastvou domácích zvířat na přílozích. Pole se tak stávalo artefaktem, neboť mu lidé intencionálně dávali řadu formálních vlastností a prostorově je fixovali na jedno (relativně trvalé) místo.

Při obdělání přílohů se běžně používalo oradlo tažené párem dobytčat (*Neustupný 1967a*). Dnes máme určité doklady v tomto směru i pro náš časný eneolit: brázdy pod (původním) mohylovým náspem jednoho hrobu z Března (*Pleinerová 1981*). Je zajímavé, že tyto brázdy jsou pouze v jednom směru, zatímco většina ostatních polí pod mohylami prokazuje orbu ve dvou navzájem kolmých směrech.

Chov domácích zvířat, lov a sběr

K řešení těchto otázek nemáme zatím pro Čechy em-

pirický materiál. Všeobecně lze říci, že zatímco úloha lovu ve starších fázích středoevropského neolitu byla ve většině případů zanedbatelná, na rozhraní neolitu a eneolitu se v některých lokalitách objevuje velmi podstatné navýšení množství kostí lovených zvířat, někdy dokonce jejich dominance. Je tomu tak například už v moravské malované keramice, v jihoněmecko-švýcarské oblasti v časném eneolitu (*Schibler et al. 1997*). Tato situace doznívá až ve starším eneolitu (například na Cimburku: *Peške 2000*). Dříve byly snahy vysvětlovat tento jev akulturací mezolitiků nebo alespoň klimatickými změnami, které náhle zhoršily podmínky pro pěstování obilnin, takže lov měl být východiskem z nouze. Tyto hypotézy však nelze archeologickými prameny nijak prokázat.

2.3.4 Areály získávání surovin a materiálů

O získávání surovin a materiálů nemáme u nás žádné informace. Radiokarbonové datum v jedné z tušimických těžebních jam (*Neustupný 1988*) však spadá podle novější chronologie spíše do časného eneolitu než do eneolitu staršího.

Těžba však trvala delší dobu, protože v jednom profilu se našel kopytovitý sekeromlat a snad neolitická keramika a v jedné těžební chodbě ležel středoneolitický slámovaný střep (*Neustupný 1963a; 1966b; 1988*).

2.3.5 Pohřební areály

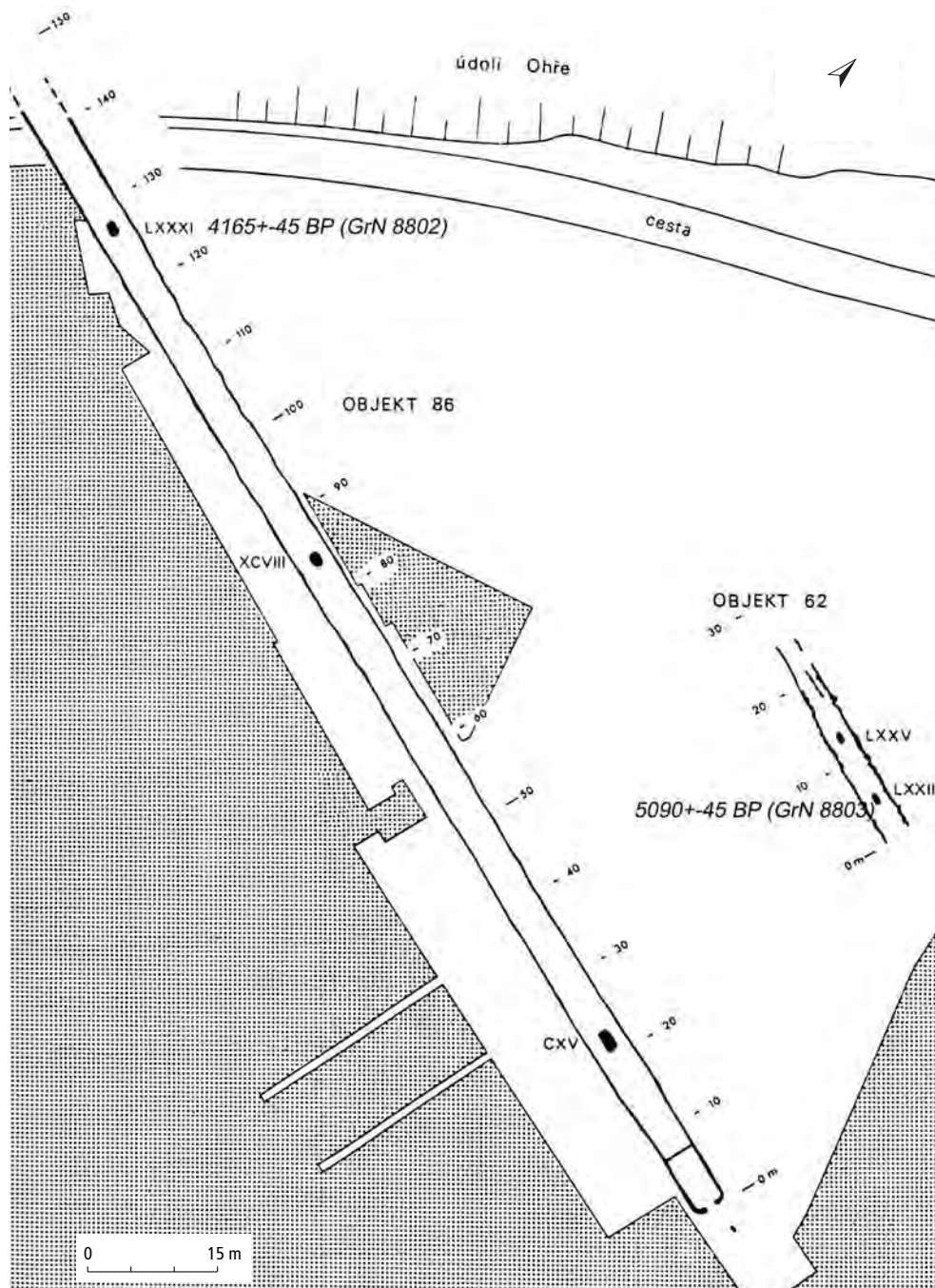
Nálezy hrobů

Menší množství časně eneolitických hrobů bylo známo už velmi záhy, i když většina z nich pocházela z jediné kulturní skupiny (jordanovské). Hroby ostatních skupin, které nyní řadíme do časného eneolitu, byly vzácné (michelsberské, některé pozdně lengyelské). U těchto hrobů se zaznamenával vždy jen vnitřek hrobové jámy, zejména hrobové přídávky, o případných nadzemních konstrukcích se neuvažovalo (srov. *Stocký 1926; Novotný 1950*), takže nelze zpětně určit, zda šlo o hroby předmegalitické.

Všeobecně vzato jsou hroby časného eneolitu kostrové, mrtví jsou ukládáni ve skrčené poloze; zvláštností, která se v jiných obdobích pravěku nevyskytuje, je obrácení některých nebožtíků obličejem k severu. Hroby staršího stupně časného eneolitu (lengyelské a starší jordanovské) jsou ještě vybaveny větším počtem přídavek – zejména keramikou a ozdobami, zatímco hroby mladšího stupně jsou vybaveny chudě. To je zřejmě důvod, proč jsou registrovány poměrně zřídka. Zvláštností jsou hroby z Třebestovic, které obsahovaly množství drobných měděných ozdob (obr. 5: 2), ale ani jednu nádobu.

Zvláště významný je hrob z Velké Vsi (okr. Chomutov; obr. 5: 3) nedaleko místa, kde se našla již dříve mi-

Obr. 6: Zbytky předmegalitických hrobů z Března u Loun (okr. Louny). Podle Pleinerová 1980.

chelsberská keramika. Před hrudí zemřelého byla typická michelsberská amfora s hrotitým zaobleným dnem a mnohokrát svisle provrtanou obvodovou lištou na spodku (Zápotocký – Černá – Dobeš 1989); kostra byla orientovaná hlavou na východ a obličejem k severu. Jiný hrob pochází z Libiše u Neratovic (Axamit 1916, 69–70), další snad z východočeských Úhřetic (tulipánovitý pohár nejspíše fáze III nebo IV a polokulovitá nádoba: Stocký 1926, obr. 64), z Úhřetic je také známa keramika schussenriedská (Novotný 1950). Nejasné informace doprovázejí hrob z Prahy-Troje, kde je zmíněno kamenné obložení (Axamit 1921).

Na základě radiokarbonového data patří pravděpodobně michelsberské kultuře také předmegalitické hroby z Března u Loun (obr. 6), objevené I. Pleinerovou (1980). Autorka zde našla dvě pohřební stavby omezené bočními žlábkami. Kratší stavba č. 62 měla mírně lichoběžníkový půdorys (šířka 2,50 až 3,20 m), dlouhá byla přes 24 m, orientace přibližně východ–západ. V ose stavby ležely dvě hrobové jámy, které byly orientovány shodně se stavbou. Prostor stavby byl porušen hrobem kultury únětické a únětickou jámou. V hrobě LXXIII byl bezuchý pohárek s provrtanou stěnou a plochým dnem. Z kostí bylo získáno radiokarbonové datum GrN-8803: 5090±45 BP.

Stavba 86 byla orientována stejně jako objekt 62. Její délka byla nejméně 143 m, šířka kolem 4 m, místy se zužovala až na 3,75 m. Na východním konci byla žlábký vymezena „předsň“ dlouhá asi 7 m, na úzké východní straně předsně byl vchod (obvodový žlábek přerušen). Uvnitř stavby byly na různých místech zjištěny mělké žlábký probíhající rovnoběžně s její osou, které I. Pleinerová později interpretovala jako brázdy provedené oradlem (Pleinerová 1981). V ose stavby byly umístěny tři hroby, z nichž nejméně jeden patřil podle radiokarbonového data kultuře se šňůrovou keramikou. V jiném z nich byla kostra obrácená tváří k severu. V prostoru stavby i v jejím blízkém okolí byly dále nalezeny četné hroby kultury únětické (orientované od severu k jihu a obsahující četné milodary), které sice v řadě případů stavbu porušují, ale často ji také respektují. Jámy knovízské kultury už se stavbou jasně nesouvisí.

Koncem 90. let byl nalezen michelsberský hrob v Postoloprtech (obr. 5: 1), tedy jen několik kilometrů od Března (nepublikováno, sdělení Z. Smrže). Měl poměrně krátké trapézovité ohrazení a obsahoval baňatý michelsberský džbánek a mísu se vklopeným hrdlem, jehož okraj a spodní lom byly zdobeny řadou kolků (příl. 1: 4, 5). Je pozoruhodné, že dvě prostorově tak blízké pohřební konstrukce se tak nápadně odlišovaly svým tvarem i výbavou. To navozuje myšlenku, zda hroby z Března nepatřily původně nějaké starší fázi časněho eneolitu a zda hrob LXXIII s radiokarbonovým datem nebyl dodatečným pohřbem (Křišťuf 2003).

Předmegalitické hroby

Stále početněji se ovšem nacházejí doklady pro to, že na území na západ od Karpatské kotliny bylo v časném eneolitu rozšířeno pohřbívání do dlouhých mohyl, které napodobovaly neolitické domy (Childe 1949), ale v mnoha případech se od nich lišily, např. svou malou šířkou. Tyto hroby nazýváme „předmegalitické“, protože v západní a severní Evropě předcházejí hrobům megalitickým a liší se od nich vlastně jen tím, že při jejich budování není použito velkých kamenných bloků (Neustupný 2001b). Předmegalitické hroby ve střední Evropě (a také v pozdější oblasti megalitické, srov. Piggott 1957; Madsen 1979) jsou hroby budované pro jednotlivce, i když další osoby byly pohřbívány do jejich naspů. Tzv. kolektivní pohřbívání, charakterizující „klasické“ megalitické hroby, se vyvinulo až v pozdějším období, když pohřební ritus v jádru střední Evropy se již ubíral jiným směrem.

Na počátku časněho eneolitu (nebo možná už krátce před ním) došlo tedy ve střední Evropě k radikální přestavbě pohřebního ritu; předmegalitické hroby, které pak trvají nejméně 1000 let, jsou počátkem specifického střeoevropského směru pohřbívání, který logicky ústí do mohylových pohřebišť mladšího eneolitu a doby bronzové. Dávná myšlenka, která stavěla do protikladu

na jedné straně „podunajský neolitický okruh“ a na straně druhé „megalitickou oblast severní a západní Evropy“ (G. Kossinna, V. G. Childe a četní jiní), je proto nesprávná. Střední Evropa včetně území Čech a Moravy se podílela na vzniku jevu, který se označuje jako megalitické pohřbívání (Neustupný 2001b).

Tyto skutečnosti nebyly velmi dlouho v obecném povědomí archeologů, ačkoliv už v r. 1958 upozorňovala A. Houšťová na přímou souvislost moravských dlouhých mohyl z Prostějovska s megalitickými hroby (Houšťová 1958; srov. také Neustupný – Neustupný 1960). Myšlenka byla obnovena teprve po objevech I. Pleinerové v Březně u Loun (Pleinerová 1980). Tato autorka také poukázala na možnost interpretovat jako hrob i konstrukci z Klučova (Kudrnáč 1954), v jejímž prostoru byla nalezena keramika fáze Střešovice (obr. 5: 4). V této souvislosti je nutno poznamenat, že i na jiných časně eneolitických pohřebištech (například v Třebestovicích) jsou doklady staveb využívajících žlábký, i když nelze prokázat dlouhé mohyly. Významné je zjištění P. Křišťufa (2003), že pohřbívání do dlouhých mohyl pokračuje v Čechách i v období staršího eneolitu.

V příštích letech můžeme očekávat další četné objevy dlouhých mohyl; Z. Smrž našel leteckým průzkumem k r. 2003 jen v severozápadních Čechách 11 objektů, o nichž se domnívá, že by mohly být zbytky dlouhých mohyl (osobní sdělení). Je nutno očekávat, že budou nalezeny také jiné památky, které mohou patřit k časně eneolitickým, případně staroeneolitickým památkám funerálního, eventuálně obecně rituálního charakteru (například čtyřúhelníkovité příkopovité ohrazení v Čachovicích: Neustupný – Smrž 1989, obr. 4).

2.4 POZNÁMKY K MOVITÝM ARTEFAKTŮM

Celá řada dnes dostupných poznatků o movitých artefaktech časněho eneolitu, především o keramice, bude probrána u příležitosti popisu jednotlivých kulturních skupin. Zde zmíníme jen některé obecné charakteristiky, společné pro více kulturních skupin. Vzhledem k všeobecné chudobnosti nálezové základny časněho eneolitu je i artefaktová náplň (movité artefakty) poměrně málo známa. Dokonce i v oblasti keramiky můžeme po zmnožení nálezů očekávat podstatné zvýšení formální variability.

Keramika

Keramika lengyelské tradice, která je běžná ve starším stupni (I) časněho eneolitu, je technologicky podobná kultuře lengyelské, ale nebyla u ní zaznamenána malba. U středně velkých a větších nádob je charakteristická příměs drobnozrnného písku, tvrdý výpal a převážně oxidační barevné tóny. Vyskytuje se lengyeloidní ornamentika: výzdoba rytá, ale také provedená taženým vpičem, hojně výčnělky (pupky), přesekávání okraje

a plastická výzdoba. Běžné jsou misky na nožce a vázovité tvary hrnců, tzv. vaničky apod., naopak dosud chybí nádoby s románskými lizénami na okraji a repertoár eneoliticko-bronzového keramického komplexu.

Technologie výroby keramiky se ve II. stupni časného eneolitu výrazně mění, na keramice převládají tóny redukční a objevuje se řada nových typů nádob. Mizí neolitická ornamentace, z níž se udržují jen výčnělky, a kromě schussenriedské keramiky (hlavně džbáneků a také některých mis) jsou nádoby obvykle nezdobeny.

V časném eneolitu se poprvé ve velkém měřítku objevují pravá pásková ucha: především na džbáncích, ale i na michelsberských amforách, kde jsou převážně na spodku nádob. Povrch nádob je nezřídka upravován drsněním, někdy i prstováním. Charakteristickým tvarem je pohárovitá nádoba (někdy velikostí dosahující rozměru hrnce nebo i zásobnice), která má prohnuté nálevkovité hrdlo lomem přecházející přímo do spodku. Na lomu (na výduti) bývají výčnělky. Okraj bývá zdoben arkádovitou („románskou“) lizénou, většinou jedinou, zejména časnější exempláře mohou mít okraj přesekávaný. Tvar s románskou lizénou se dříve často nazýval nákolní hrnc (např. *Pallardi 1914a*).

Dna nádob II. stupně bývají masivní, stěny přecházejí do podstavy dosti širokým obloukem. U tulipánovitých pohárů a některých hrnců se vyskytují zakulacená dna, ale zdaleka ne tak často jako v Německu; častější jsou jen ve fázi Most michelsberské kultury (viz dále).

V II. stupni časného eneolitu se poprvé objevuje tzv. eneoliticko-bronzový keramický komplex. Všechny jeho formy jsou už v časném eneolitu přítomny.

Nástroje

Nálezů sekerek společně s keramikou je zatím málo, ale zdá se, že časnému eneolitu patří především sekerky s hrotitým nebo úzkým týlem (obr. 12: 16–19), někdy s asymetrickým ostrím (např. *Zápotocký – Dreslerová 1996*, obr. 18).

Zbraně

Na počátku časného eneolitu můžeme ještě očekávat velké kopytnaté sekeromlaty, které se udržují od období mladšího neolitu. Do pozdějších fází, zejména do mladšího stupně časného eneolitu, už nepochybně patří některé typy Zápotockého plochých sekeromlatů (*Zápotocký 1992*).

Ozdoby

Měděné ozdoby (závěsky; obr. 2: 1–6) byly nalezeny zejména ve skupině Třebestovice (*Rulf – Čtverák 1997*). Z Jenštejna pocházejí korálky z vápence a drobné kostěné závěsky.

2.5 KULTURNÍ SKUPINY ČASNÉHO ENEOLITU V ČECHÁCH

2.5.1 Členění do kulturních skupin

Jedním z důvodů pozdního vyčlenění časného eneolitu byla nepochybně jeho málo zdobená keramika. Poměrně lépe definovatelná byla jen skupina jordanovská, známá převážně z hrobů a v obecném povědomí archeologů reprezentovaná především bohatě zdobenými džbánečky; je pochopitelné, že k ní byly na základě formální podobnosti přiřazeny i džbánky schussenriedské, jejichž celkový vzhled je opravdu podobný (*Stocký 1926*, 107 a 123; *Novotný 1950*). Pro svůj charakteristický tvar neunikly pozornosti tulipánovité michelsberské poháry, o nichž se dlouho věřilo, že se do Čech dostaly obchodem nebo jako napodobení. Nálevkové skupiny, které lze v současné době rozpoznat v Čechách, jsou následující:

Skupina Střešovice

Jde o skupinu (pojmenovanou podle nálezů z Prahy–Střešovic; obr. 7: 1–6; *Stocký 1926*; *Zápotocká 1969*), která je rozšířena hlavně v Čechách, ale její odlišnost od jiných soudobých skupin není dobře definovatelná; zdá se, že je rozsáhle shodná s moravskou malovanou keramikou stupně IIb. Její existence a blízkost ke kultuře jordanovské byla známa už A. Stockému (*1926*). Podrobná typologická charakteristika této skupiny nebyla doposud vypracována, obecně lze však říci, že prakticky mizí malování, vyskytuje se vhloubená a plastická výzdoba (žlábkování, kolkování, důlkování, přesekávání okraje). Bohatý komplex keramiky z Horního Cetna je pravděpodobně o něco starší než Střešovice (*Zápotocká 1981*; příl. 1: 1).

Ke skupině Střešovice patří mimo jiné i nálezy z Klučova, které byly spojeny se stavbou vymezenou žlábkou („domem“; obr. 5: 4). V roce 1949–1950 zde J. Kudrnáč prozkoumal mírně trapézovitou „chatu“ dlouhou 20 m a širokou jen 2,40–3,05 m, orientovanou přibližně ve směru S–J (*Kudrnáč 1954*). Jsou náznaky, že na jižním konci byl příčným žlábkem oddělen předsíňovitý prostor. Podél jedné (západní) stěny probíhaly nápadně pravidelné příkopovité jámy, ale žádný hrob z vnitřku stavby publikován nebyl. Je velmi pravděpodobné, že se jednalo o předmegalitický hrob podobného typu, jako byly hroby v Březně u Loun.

I. Pleinerová upozornila právem na tento nález v souvislosti s hroby z Března a poukázala zejména na jeho neobvykle malou šířku a na pravidelnost žlabů na jedné straně objektu (*Pleinerová 1980*, 46). Kontrolou nálevkové zprávy J. Kudrnáče v archivu ARÚ Praha se ukázalo, že uvnitř prostoru vymezeného žlábkou a víceméně v jeho dlouhé ose byla dvě mělká obdélníkovitá zahloubení, která by mohla být zbytkem hrobových jam orientovaných delší osou napříč k ose celé stavby. Jinde,

Obr. 7: Keramika staršího stupně časného eneolitu. 1–6 Praha-Střešovice; 7–11 Radčice (okr. Plzeň). Podle Zápotocká 1969; Neustupný 1961a.

mimo osu, byla ještě další oválná zahloubení, jedno z nich v uvedené „předsíni“.

Interpretace tohoto objektu jako hrobu se proto zdá být velice pravděpodobná. V tom případě se jedná o nejstarší dlouhou mohylu předmegalitického typu v Evropě vůbec. Kromě toho takové vysvětlení otevírá cestu přehodnocení celé řady lengyelských staveb, které byly doposud bez přesvědčujících dokladů interpretovány jako domy, které však velmi dobře mohou být funerálními památníky (srov. *Pleinerová 1984*).

Skupina aichbühlská

Jako skupina aichbühlská byly původně klasifikovány nálezy z Radčic u Plzně (*Neustupný 1961b*), později byla naznačena také jejich analogie v německé kultuře münchshöfenské (*Neustupný 1965b*). Už tvrdě pálený oxidační materiál s příměsí písku prozrazuje blízkost kultury lengyelské a tímto směrem ukazuje také tvarový repertoár (např. misky na nožce) a výzdoba (tažený vpich, přesekávání okraje, typy výčnělků; obr. 7: 7–11). Zařazení do skupiny aichbühlské akceptoval také J. Lüning (*1976*), J. Lichardus zdůrazňuje spíše podobnost s nálezy münchshöfenskými (*Lichardus 1998*).

Velmi pravděpodobně patří časnému eneolitu I také hrob č. 34/63 z Vikletic (*Buchvaldek – Koutecký 1970*), který obsahuje miniaturní nádobku stejného typu jako např. jáma z Radčic (*Neustupný 1961b*) nebo rondel ze Slatinic u Mostu (*Neustupný 1963b; Koutecký ed. 1980*). Bohužel je nádobka z Vikletic tak miniaturní, že její typologické zařazení není zcela jisté. Tento hrob porušoval nedatovaný starší hrob (37/63) a ležel nedaleko hrobů únětických 33/63 a 38/63 (připomeňme, že i časně eneolitická dlouhá mohyla v Březně u Loun byla porušena únětickými hroby: *Pleinerová 1980*). Porušení staršího eneolitického hrobu 37/63 z Vikletic ukazuje, že hrob 34/63 byl velmi pravděpodobně zapuštěn jako sekundární pohřeb do nějakého náspu (dlouhé mohyly?) a asi patřil nejstarším pohřbům na tomto eneolitickém mohylovém pohřebišti vůbec.

Starší jordanovská skupina

Jordanovská skupina se dlouho kladla do neolitu (např. *Filip 1948; Novotný 1950; Neustupný, J. et al. 1960; Böhm 1963; Pleiner – Rybová eds. 1978*); do eneolitu byla poprvé zařazena v *Nástinu pravěkých dějin Československa* (*Neustupný – Neustupný 1960*), a to na základě synchronizací s jihovýchodem (rozvinutá doba měděná). Od té doby je její klasifikace do eneolitu běžná. J. Rulf (*1983*) pro to přinesl další argumenty.

Jde o skupinu, která je nejlépe známá svými hroby, které tvoří menší pohřebišť. V současné době je v Čechách registrováno přes 30 hrobů, převážně kostrových, uvádí se však také ritus žárový. V Praze-Bubenči bylo prozkoumáno sedm hrobů a na dalších pěti lokalitách

bylo po dvou hrobech. Průměrný rozměr hrobů je 169 × 82 cm, hloubka je 6–80 cm k dnešnímu terénu (*Křišťuf 2003*). Základní orientace hrobové jámy je severo-jihní, mrtví leží ve skrčené poloze nejčastěji na pravém boku, vesměs hledí k východu nebo k jihu. Nelze vždy rozhodnout, zda odchylky od těchto pravidel vznikly nepřesným pozorováním při starších terénních akcích.

Není známo, zda kolem hrobů starší fáze jordanovské kultury existovala nějaká ohrazení, která by mohla dokumentovat dlouhé mohylové náspy vznikajících předmegalitických hrobů. Je třeba v této souvislosti upozornit na hrob 28 ze slezského Jordanowa (*Seger 1906, Abb. 25*), který byl uzavřen do obdélníkové kamenné ohrady, která obsahovala také sekundární hrob vyspělé fáze kultury nálevkovitých pohárů (srov. *Neustupný 1969c*). Hrob s keramikou podobnou jordanovské skupině (zřejmě dlouhá mohyla) zde byl evidentně primární.

V jordanovských hrobech v Čechách se našlo přes 20 džbánek (vesměs zdobených), mísy, misky na nožce, vaničky a příležitostně i jiné druhy keramiky. Je zmiňována štípaná industrie a kulovitý mlat. Naprostá většina přídavek leží před tělem zemřelého (včetně polohy před hlavou a před nohama; *Křišťuf 2003*).

Bohatě zdobené džbánky (obr. 8: 1–2, 5–6) mají obvykle malé rozměry a jsou většinou nízké (výška je menší nebo rovná největšímu průměru), mají ucha vycházející z okraje nádoby a často zalomená; výzdoba podhrdlí, která někdy sestupuje i na spodní část nádoby, sestává většinou z trojúhelníků, které bývají vyplněny hustou mřížkou a doplněny klikatkou. Mísy mají vesměs nižší kónickou nohu a dovnitř zalomený okraj.

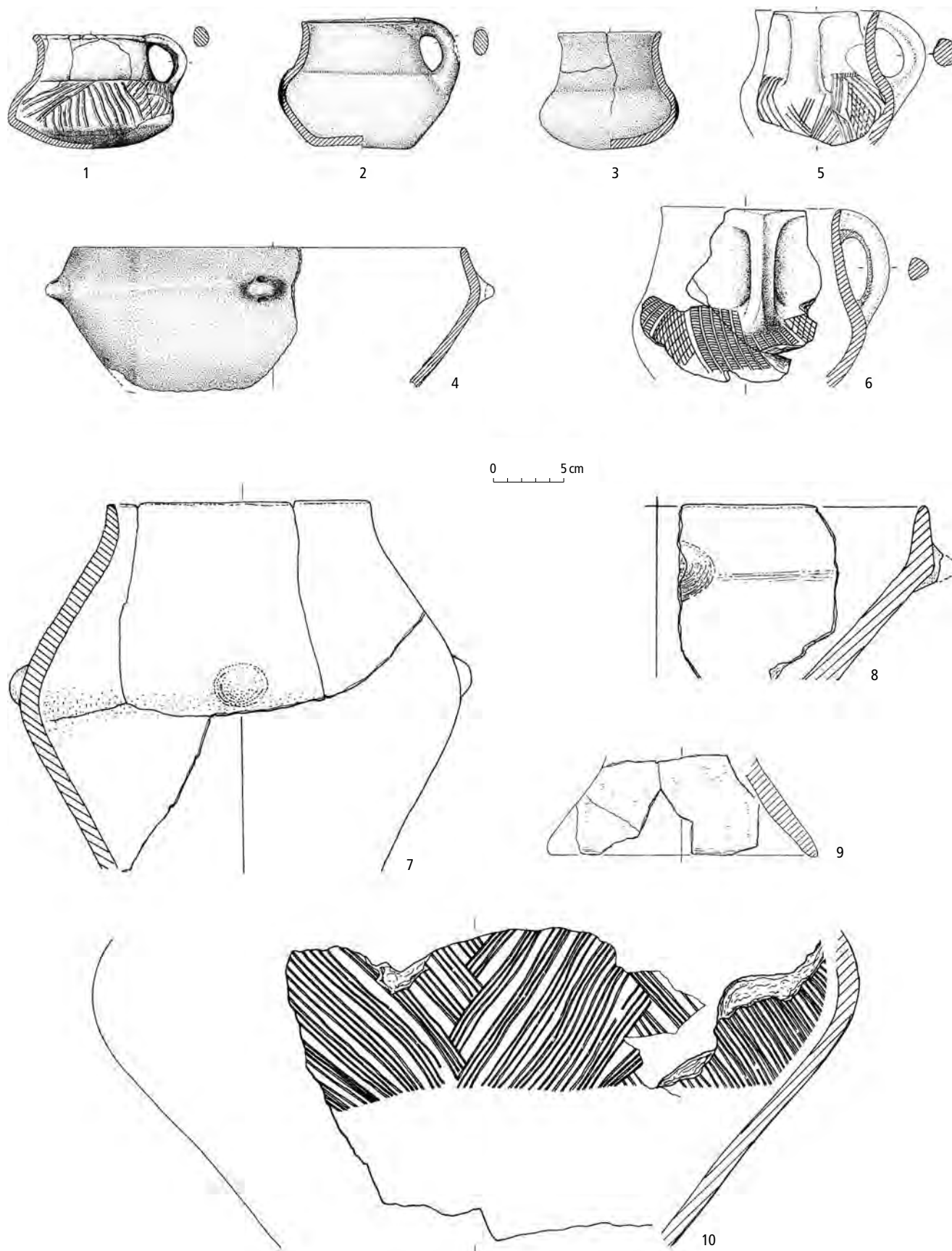
Hlavní teritoriální doménou této jordanovské fáze jsou Čechy, snad se vyskytuje také ve Slezsku a na severní Moravě; zde jde převážně o ojedinělé nálezy džbánek, z nichž mnohé už zřetelně navazují na mladší jordanovský stupeň.

Vesměs nepublikována zůstávají sídliště. Podle informací o některých nálezových celcích zde dominuje keramika navazující na předchozí neolit.

Skupina Třebestovice

V Třebestovicích (okr. Nymburk) bylo objeveno 8 hrobů bez keramiky, které však obsahovaly velké množství drobných měděných předmětů (lichoběžníkovité plechové závěsky s nejužší stranou svinutou do trubičky, podlouhlé i krátké korále z plechu svinutého do trubičky), štípanou industrii, kamenné sekerky (jedna z nich z rohovce) a korále z mušlí (*Čtverák – Rulf 1989*).

V prostoru pohřebišť byla prozkoumána i mírně lichoběžníkovitá „chata“ 11 × 6,40–7,25 m (obr. 5: 2), jejíž půdorys byl tvořen žlábkem. Jak poznamenávají autoři publikace, mělkost hrobů navozuje myšlenku, že byly chráněny nějakými náspy (*Čtverák – Rulf 1989*).

Obr. 8: Keramika staršího stupně časného eneolitu, kultura jordanovská. 1–4 Úhřetice (okr. Chrudim); 5–10 Tuchoměřice (okr. Praha-západ). Podle V. Volkolka, P. Sankota a M. Zápotockého, nepublikováno.

Tato skupina musí zůstat provizorní, dokud se ji nepodaří přesněji synchronizovat s vývojem keramiky. Její zařazení do časného eneolitu je nepochybné, mimo jiné na základě nálezů slezských, kde se výjimečně kombinují měděné předměty s keramikou (*Čtverák – Ruřf 1989*). Autoři publikace datují třebestovické hroby do časného eneolitu s nejbližšími analogiemi v Brześci Kujawském. Přesněji snad lze předpokládat současnost s některou z jordanovských fází.

Mladší jordanovská skupina a skupina Jenštejn

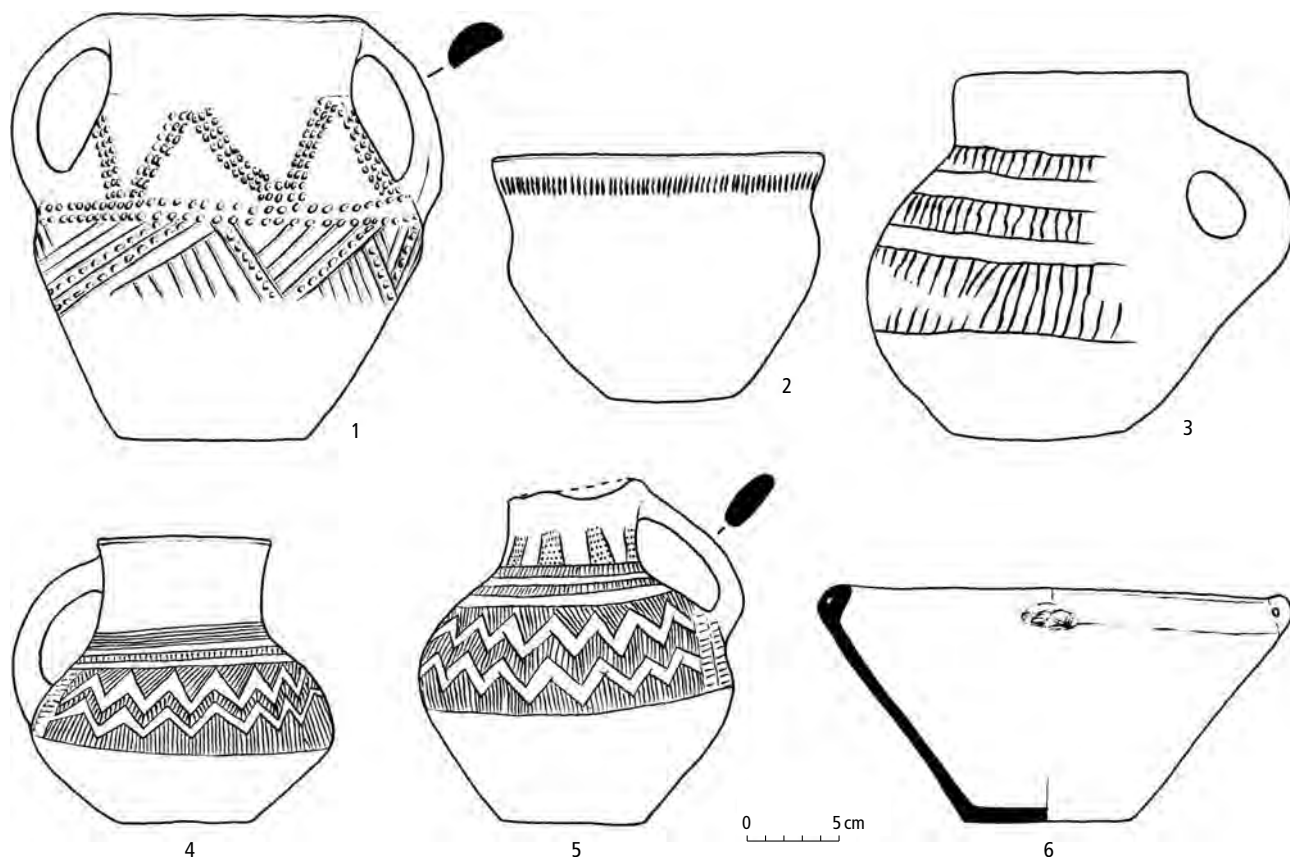
Tato skupina je známa především ze sídlišť, ale celé džbánky z ojedinelých nálezů napovídají, že musí existovat také četné hroby (srov. *Zápotocký – Dreslerová 1996*). Kromě Čech je zastoupena i v severní polovině Moravy (např. Němčice na Hané: *Podborský ed. 1993*) a ve Slezsku (samo eponymní naleziště Jordansmühl: *Seger 1906*). Není zatím jasné, co odpovídá těmto nálezům na jižní Moravě a v sousedních krajinách.

Džbánky této skupiny jsou vysoké (až pohárovité), mají ucha nasazena pod okrajem a často výrazný lom na největší výdutí. Někdy jsou ucha dvě (obr. 9: 1). Typickým výzdobným motivem jsou trojúhelníky ve tvaru „vlčích zubů“ vyplněné rytými liniemi a postavené

vrcholy proti sobě. Výzdoba na podhrdlí bývá směrem k hrdlu omezena dvěma žebříčky, které mohou být i jiné. Hrdlo je někdy zdobené.

Keramiky doprovázející džbánky obsahuje kromě jiných tvarů první pohárovité nádoby s románskou lizénou na okraji a různé pohárovité hrnce. Jeden ze zmíněných pohárů (Praha-Ďáblice, *Axamit 1930b*; příl. 1: 5) má okrouhlé dno a typologicky je shodný s časnými michelsberskými poháry z jižního Německa (ale nikoliv nejčasnějšími). Vyskytují se také střepy, které pravděpodobně pocházejí z prvních džbánek s schussenriedskou výzdobou. Kromě Ďáblic je nejvýznamnější lokalitou Jenštejn, který se vyznačuje zvláště vysokými zdobenými džbánky (obr. 10). Je možné, že jenštejské džbánky vytvářejí zvláštní subfázi mladšího jordanova.

Z období mladší jordanovské skupiny pochází hrob z Roudnice nad Labem, který popsal J. Schránil (*1928*, 57–58; *Zápotocký – Dreslerová 1996*, 48, Abb. 25.4 a 25.5). Hrob údajně obsahoval kostru v natažené poloze, dvouuchý zdobený džbánek a láhev (mimochoodem, jde o typologického předchůdce láhvi s límcem). Zápotocký a Dreslerová upozorňují na západní konexe keramiky i ritu a uvádějí další dva kostrové hroby této skupiny, kde však poloha kostry není známa.

Obr. 9: Keramika mladší jordanovské skupiny a keramika schussenriedská. 1 Praha-Ďáblice; 2 Praha-Blatov; 3 Černčice (okr. Louny); 4, 6 Praha-Libeň; 5 Valov (okr. Louny). Podle *Novotný 1950*; *Ratt 1939/40*.

Michelsberská kultura

Její přítomnost v Čechách byla rozpoznána velmi záhy na základě typických tulipánovitých pohárů. Tyto poháry se však dlouho pokládaly za intruze keramiky z jižního Německa a popíralo se, že by se jednalo o úplnou kulturu. Považovaly se buď za import, nebo za napodobení jihoněmecké keramiky v Čechách. Ještě v r. 1973 R. Hachmann hájil stanovisko, že v Čechách a ve východním Německu není žádná michelsberská kultura (Hachmann 1973). Existenci této kultury v Čechách i ve východním Německu popírá ve své kompilační práci o českém časném eneolitu také J. Lichardus (1998). Teprve objev michelsberské jámy v Mostě-Čepirožské výšině (Neustupný 1961b; Zápotocký – Černá – Dobeš 1989) vyřešil otázku přítomnosti michelsberské kultury v Čechách. Od té doby již máme celou řadu podobně nesporných nálezů (např. Borek nebo Svržno: Chytráček 1993; Močovice: Zápotocký 1995). Chronologické postavení michelsberských nálezů bylo dlouho nejasné, pod vlivem chybné chronologie ve východním Německu se uvažovalo o jejich současnosti s vyvinutými fázemi kultury nálevkovitých pohárů (např. Neustupný 1961b; Neustupný – Neustupný 1960; Neustupný et al. 1960, 131), ale chronologické vztahy se vyjasnily už v šedesátých letech (srov. Neustupný 1969a).

Významným stimulem pro rozpoznání skutečné úlohy michelsberské kultury v Čechách bylo její zpracování J. Lünigem (1968) v jihozápadním Německu. Tento autor vypracoval podrobnou chronologii keramiky (fáze I až V), která je slučitelná i s českými nálezy. Tulipánovité poháry tvoří v současné době chronologicky nejcitlivější typ. Základní vývojová (typologická) linie spočívá v zeštíhlování pohárů, prodlužování a prohýbání jejich hrdla, které posléze získává tvar rozvinutého květu; spodek nádoby se postupně zmenšuje. Zdá se, že frekvence tulipánovitých pohárů mladších fází je podstatně vyšší. Mísy mají vklopené hrdlo, které může být zdobeno nad lomem nádoby a pod okrajem svíslými kolky; jiné mísy mají hrdla prohnutá. Hrnce a zásobnicové nádoby s románskou lizénou pod okrajem mají často prohnuté hrdlo, které výrazným lomem přechází přímo do spodku. Amfory mají na spodku nádoby buď věnec uch, nebo mnohonásobně provrtanou plastickou lištu. Přinejmenším v pozdní fázi jsou však už ucha amfor na výduti.

Charakteristické jsou malé čerpáky a lžičky, různě zdobené (řadou vytlačovaných čoček, rytou výzdobou). Vyskytují se také tzv. pečicí talíře (okrouhlé hliněné placky). Vzácně se nacházejí mísovité nálevkovité poháry, ve středních fázích zdobená schussenriedská keramika. Ze starších a středních fází české michelsberské kultury je zatím tak málo nálezů, že chronologický vývoj typů – kromě tulipánovitých pohárů – nelze detailněji sledovat.

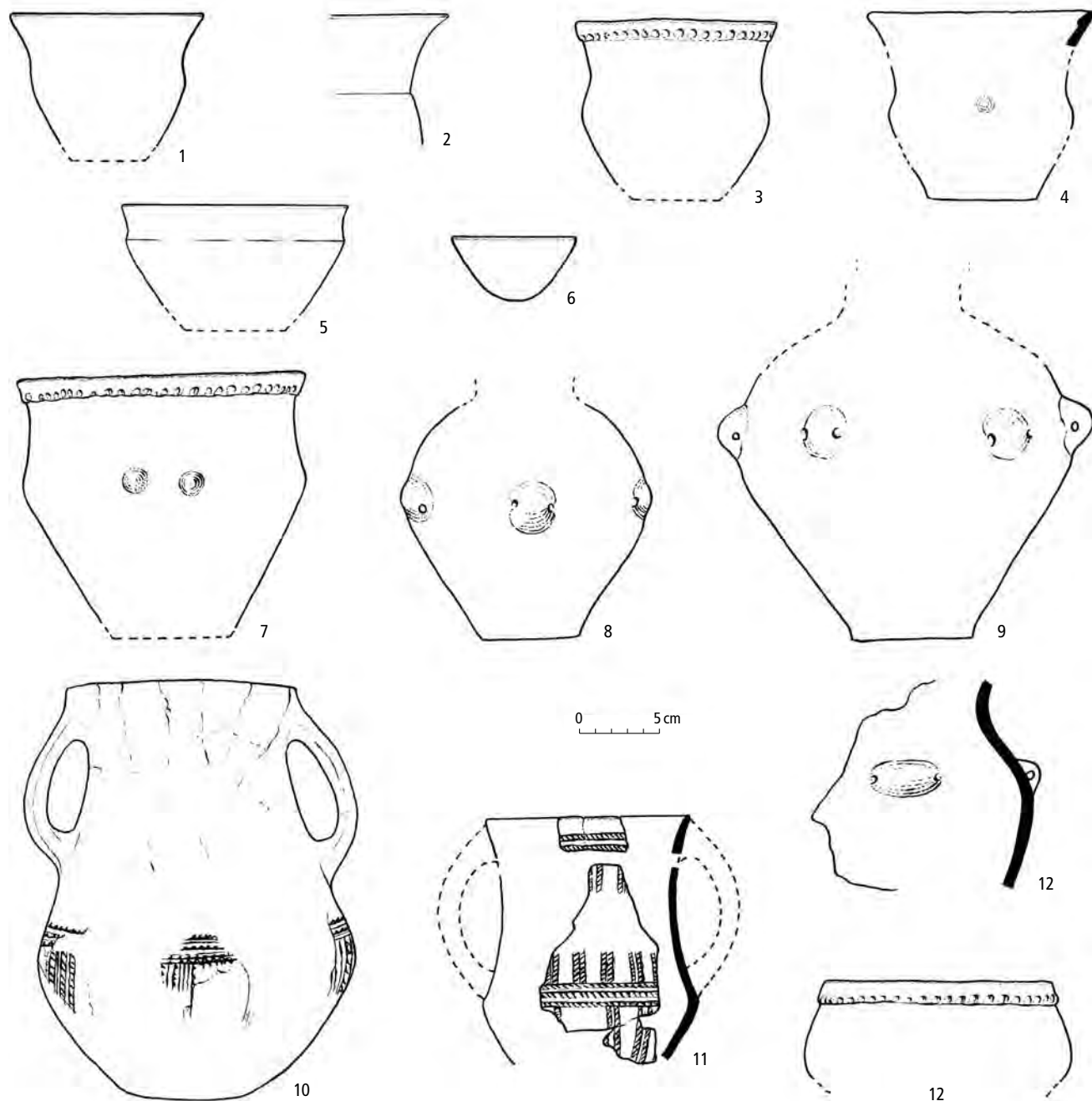
Nejstarší typ tulipánovitých pohárů (příl. 1: 3), nejspíše odpovídající stupni II, se našel v Praze-Ďáblicích v kontextu mladší jordanovské keramiky (Axamit 1930b; Neustupný 1961b; 1978a; Lüning 1976). Michelsberská keramika, která typologicky odpovídá jihoněmeckým tvarům fáze III a IV, je v Čechách zastoupena většinou ojedinělými nálezy a je často známa z lokalit, odkud pocházejí také schussenriedské džbánky (Neustupný 1978a, 246). Některé střední fázi michelsberské keramiky odpovídá také pohár z příkopovitého ohrazení ve Klech (obr. 12: 14; Gojda et al. 2002). Je velmi pravděpodobné, že s Lüningovou fází III je alespoň částečně současná lokalita Bylany-Nadevsí, která také obsahuje keramiku schussenriedskou a keramiku podobnou typu A nálevkovitých pohárů (obr. 11; Zápotocký 1998a; 1998b, Abb. 5).

Dalším významným nálezem michelsberské kultury jsou Močovice (Škrdle 1927, bez klasifikace; Zápotocký 1995), které repertoár keramických tvarů obohatily o amforu s věncem úšek na spodku nádoby (M. Zápotocký ji nepublikuje), jasnými typy naběraček a zlomkem tzv. pečicího talíře – *Backteller* (M. Zápotocký ho v publikaci nezmiňuje). Močovice nejspíše odpovídají Lüningově fázi IV.

Jak již bylo uvedeno, prvním dobře definovatelným nálezovým celkem michelsberské kultury v Čechách byl nález z Mostu-Čepirožské výšiny (výzkum V. Sakaře z r. 1953). Podle Lüningova schématu bylo možno tento komplex datovat do V. fáze michelsberské kultury (Neustupný 1978a, 246). V nevelké jámě zde byla nalezena keramika mnoha typů nádob (Neustupný 1961b; srov. také Zápotocký – Černá – Dobeš 1989). Kromě tulipánovitých pohárů jsou zde zastoupeny nálevkovité poháry, hrnce s románskou lizénou a zdrsněným tělem, mísy s nálevkovitým a vklopeným okrajem, naběračky a velké amfory (obr. 12: 1–13). Stalo se zřejmým, že tyto typy keramiky reprezentují přítomnost michelsberské kultury v Čechách, i když pochopitelně s určitými lokálními odlišnostmi od nálezů v západním sousedství.

Zatím nejbohatší komplex pozdní michelsberské keramiky tvoří ovšem nálezy z Borku u Staré Boleslavi, získané bagrováním v hloubce několika metrů pod dnešní hladinou Labe (Turková 1985; Dreslerová 1995, 108–110). Tato lokalita je typologicky shodná s Mostem-Čepirožskou výšinou a patří nejmladšímu období michelsberské kultury (fázi V).

Kromě uvedených rozsáhlejších komplexů jsou k dispozici další nálezy menšího rozsahu (např. Svržno: Chytráček 1993), mezi nimi několik hrobů. Zařazení popisované skupiny nálezů k michelsberské kultuře nespočívá jen ve výskytu tulipánovitých pohárů. Existuje velké množství dalších typů keramiky, které jasně ukazují směrem na západ. V první řadě je to tzv. keramika schussenriedská. Kromě typologie nádob je to

Obr. 10: Skupina Jenštejn, keramika. Jenštejn (okr. Praha-východ). Podle Zápotocký – Dreslerová 1996.

také poloha celé řady lokalit v nápadné blízkosti vody, lokality na výšinách a v nejnovější době také ohrazení z Kel, které je vysloveně michelsberské (nehledě i na tulipánovitý pohár nalezený v jeho příkopu; *Gojda et al. 2002*).

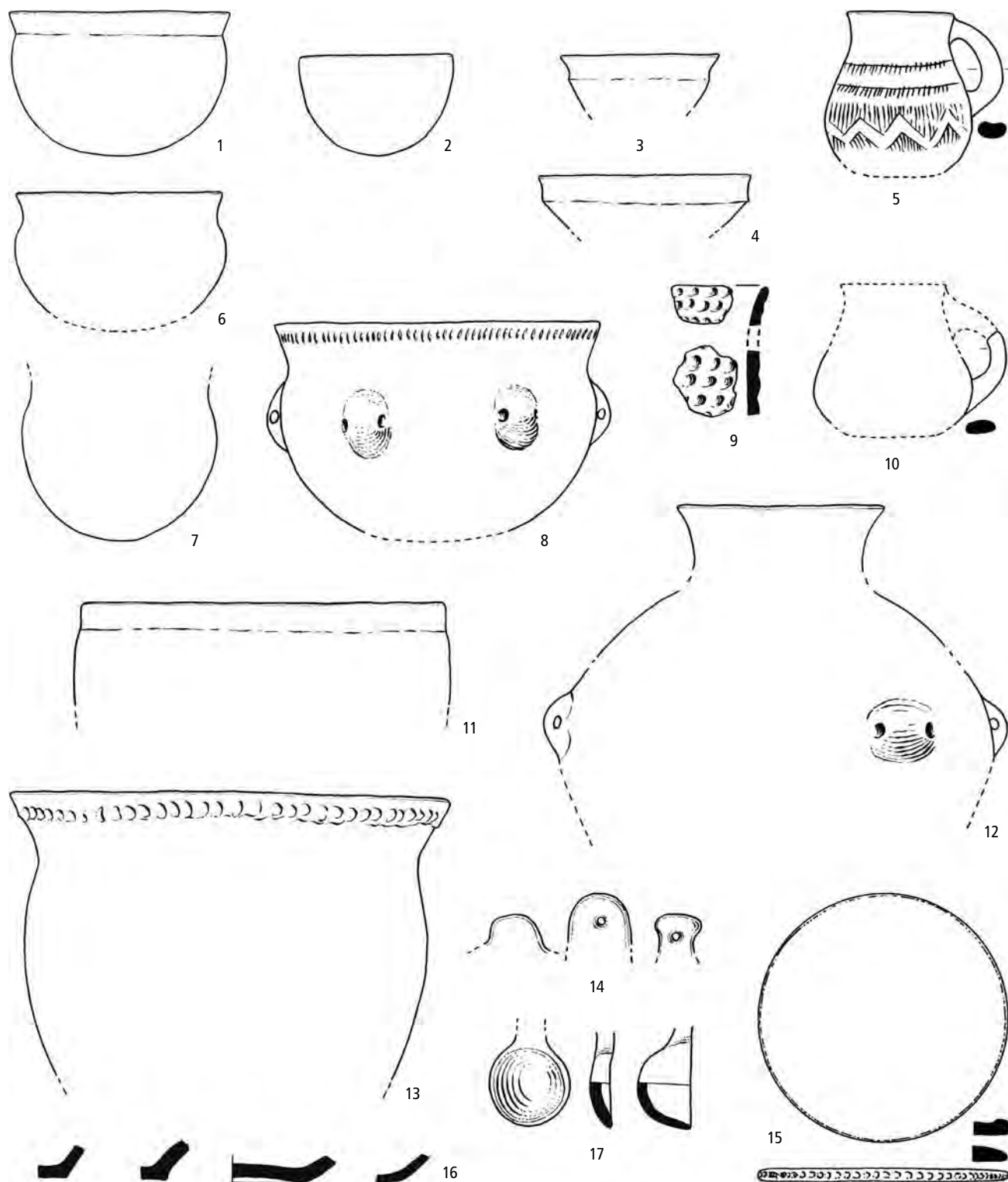
Michelsberskou kulturu v Čechách nevidí M. Zápotocký, který ještě koncem 80. let souhlasil s citovaným tvrzením R. Hachmanna, že v Čechách jsou jen michelsberské poháry, žádná michelsberská kultura (*Zápotocký – Černá – Dobeš 1989*). V této době Zápotocký synchronizoval vývoj michelsberské kultury cele

s vývojem kultury nálevkovitých pohárů. Později přijal tezi, že starší fáze michelsbergu jsou v Čechách současné s mladším jordanovem a střední fáze se schusenriedem a s některými mísovitými poháry, které jsou formálně shodné s nejstaršími projevy kultury nálevkovitých pohárů. Pro tuto fázi Zápotocký vytváří termín Bylany-Nade vsí a považuje ji za skupinu kultury nálevkovitých pohárů. Také Močovice a Most-Čepirožskou výšinu neuvádí jako lokality michelsberské a vytváří z Mostu a nálezů ze severočeských Mirošovic (rovněž obsahujících nepochybnou složku michels-

berskou) tzv. skupinu staršího baalbergu (*Zápotocký 1998a*). Kdyby toto pojetí platilo, v podstatě by z Čech zmizela michelsberská kultura a platila by původní teze z poloviny 20. století, že v Čechách je přítomna nejstarší

fáze kultury nálevkovitých pohárů taková, jako je v jižní Skandinávii, v Polsku a na Moravě (*Zápotocký 1958b; Neustupný 1959a*; tento druhý autor takovou tezi později opustil).

Obr. 11: Michelsberská keramika v Čechách. Bylany-Nade vsí (okr. Kolín). Různá měřítka. Podle *Zápotocký 1998b*.

Schussenriedská keramika

Podle dnešního pojetí nejde v Čechách o samostatnou kulturní skupinu, nýbrž převážně o bohatě zdobené džbánky (obr. 9: 3–5), které se vyskytují v různých souvislostech. To ovšem neznamená, že tyto džbánky by byly distribuovány obchodem (tím méně dálkovým) nebo snad jenom „napodobovány“; svědčí o určité symbolické orientaci, která v tomto případě zasahovala západním směrem (do jižního Německa). Schussenriedská keramika je v jižním Německu a okolí charakteristická právě svým kontaktem se středními fázemi michelsberské kultury (Lüning 1968).

Schussenriedské džbánky mají zpravidla výšku větší než šířku a ucho nasedá pod okrajem, někdy dosti hluboko na hrdle (k sumární charakteristice srov. Neustupný 1969c, Tab. I). Podhrdlí je nejčastěji zdobeno negativní klikatkou vytvořenou hrubě a hluboce rytými liniemi; klikatkové pásy jsou vyplněny liniemi na způsob žebříčku nebo i jinak orientovanými. Nezdobené hrdlo bývá odděleno motivem žebříčku. Zdobené tvary jiné než džbánky jsou velmi vzácné.

První rozsáhlejší český komplex (Valov u Podbořan: Ratt 1939/40; Dobeš 2000) byl celkem správně klasifikován, ale přesto byly nálezy tohoto typu i nadále řazeny k jordanovské keramice (Novotný 1950). Silný podíl má zdobená schussenriedská keramika v nálezech, které M. Zápotocký publikoval ze severních Čech (Zápotocký 1998a, Abb. 3–4), a vyskytuje se také v michelsberském materiálu z Bylan (Zápotocký 1998b, Abb. 5).

První keramika zdobená schussenriedským způsobem se vyskytuje pohromadě s mladší jordanovskou skupinou. Indikuje celé střední období časně eneolitu, které je v Čechách vyplněno středními fázemi michelsberské keramiky, ale rozsáhlejší nálezové komplexy chybí. Ve Valově, který sem chronologicky patří, nebyl bohužel nalezen žádný tulipánovitý pohár. V Blatově byl schussenriedský džbánek vložen do mísovitého poháru, který je podobný typu A kultury nálevkovitých pohárů (Axamit 1930b; Neustupný 1969c, 277), a je tedy nutno přijmout fakt, že se takové džbánky vyráběly ještě na počátku časně eneolitické fáze kultury nálevkovitých pohárů. Podobné svědectví podává naleziště Bylany-Nade vsí, které se jako celek zdá odpovídat Lüningově fázi III jihoněmecké michelsberské kultury (Lüning 1968).

V bohatých nálezových komplexech mladší a pozdní michelsberské keramiky v Čechách, které chronologicky odpovídají Lüningovým fázím IV a V (Močovice: Zápotocký 1995; Most: Neustupný 1961b; Zápotocký – Černá – Dobeš 1989; Borek: Dreslerová 1995 a NZ ARÚ Praha, č. j. 2754/86), se už schussenriedské džbánky nevyskytují, což velmi pravděpodobně znamená, že se v této době již nevyráběly.

Hroby se schussenriedskou keramikou nejsou zatím známy, ačkoliv je vážné podezření, že velká část schus-

senriedských džbánků pochází z hrobů (mnoho z nich je zachováno prakticky úplně).

Keramika časně fáze nálevkovitých pohárů

Do časněho eneolitu spadá v některých částech střední a severní Evropy nejstarší fáze keramiky nálevkovitých pohárů. Dříve se tato keramika často označovala jako fáze „Becker A“, protože základní formy i technologie jsou v mnoha regionech střední Evropy shodné s dánskými nálezy tamních nejstarších nálevkovitých pohárů, jak je popsal C. J. Becker (1947). Jde především o charakteristické poháry (často mísovité) s odděleným nálevkovitým hrdlem, které je pod okrajem zdobeno jednou řadou kolků nebo zářezů.

Problematika této keramiky spočívá v tom, že její doprovodné formy, na jejichž základě byla C. J. Beckerem definována nejstarší fáze nálevkovitých pohárů (dvojuché amfory, amfory s věncem uch na spodku, hrnce s nálevkovitým hrdlem, pečící talíře, láhve s límcem – srov. Becker 1947), nejsou charakteristické pro všechny lokální skupiny a navíc má kultura nálevkovitých pohárů některé z nich do určité míry společné s kulturou michelsberskou (Vogt 1953). Jednotlivé místní skupiny nejsou identické: je zde určitá analogie s poměry v nejstarší kultuře se šňůrovou keramikou.

Tato skupina má už po stránce tvarové plně vyvinutý repertoár eneoliticko-starobronzového keramického komplexu. Na našem území se největší soubor tohoto typu našel v Božicích u Znojma, kde navíc byla ještě pohárovitá nádoba na zvonovité nožce (Houšťová 1960; Zápotocký 1957).

Proponenti této skupiny velmi dlouho očekávali, že podobný komplex, jako jsou Božice na Moravě nebo některé nálezy v Polsku, se najde i v Čechách, avšak čekání po dobu téměř pěti desetiletí bylo marné. Jen někteří archeologové se i dnes domnívají, že se ještě objevit může nebo že bude reklasifikován v již existujícím materiálu (Zápotocký 1995, 85). Nepochybnou příčinou absence takového souboru je to, že v jeho době rozkvétala v Čechách michelsberská kultura a pro nejstarší kulturu nálevkovitých pohárů zde nezbývalo místo. Proto nebyl v Čechách nalezen žádný komplex, který bychom mohli označit za reprezentanta časně fáze kultury nálevkovitých pohárů. Ojedinelé keramické formy podobné nálevkovitým se zde nacházejí v michelsberském kulturním prostředí.

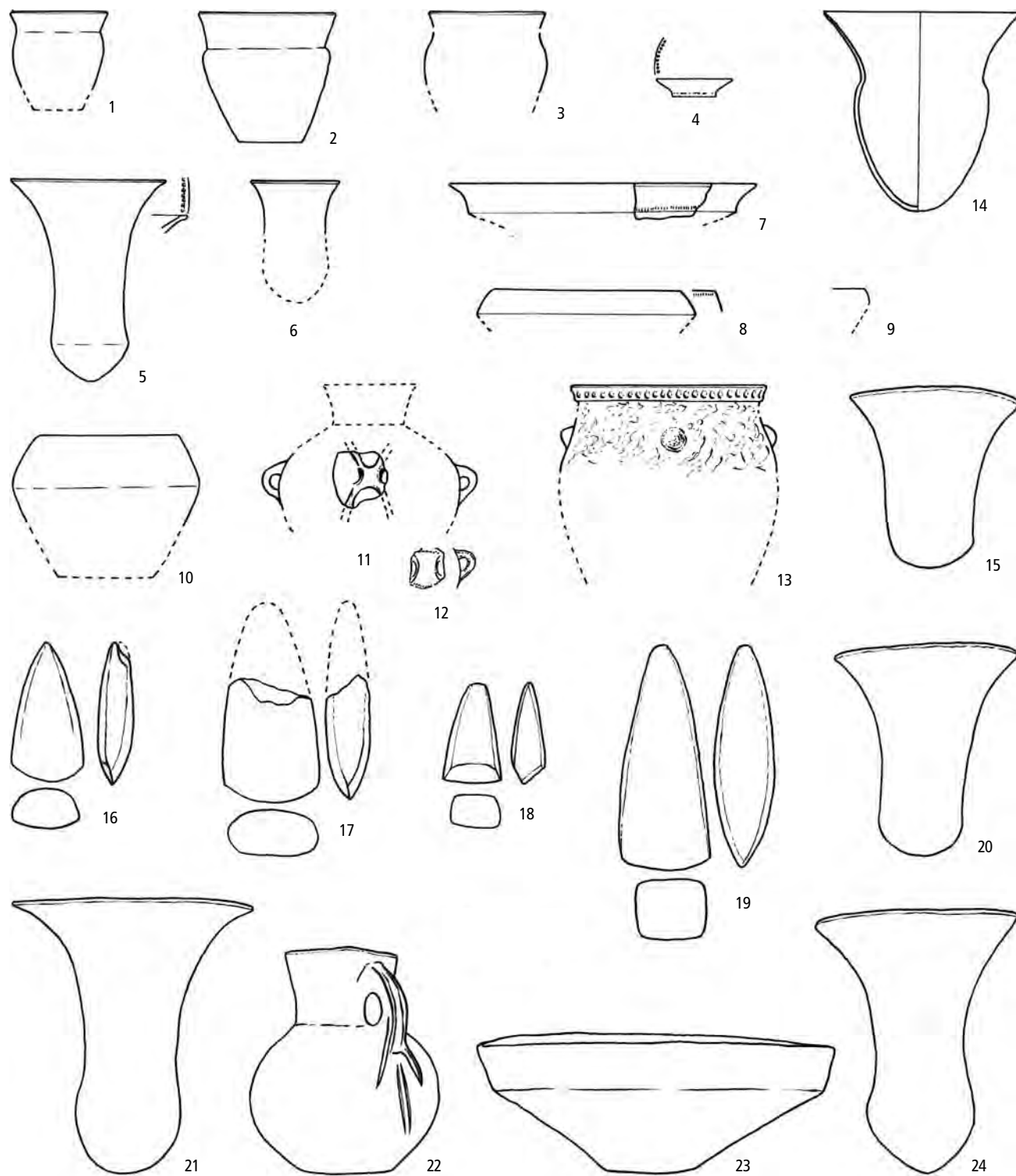
Nejstarším představitelem kultury nálevkovitých pohárů v Čechách je tak její baalberská fáze (k definujícím souborům viz Zápotocký 1956b; Moucha 1961; Neustupný 1961c).

2.5.2 Členění do chronologických fází

Časný eneolit lze rozdělit do dvou stupňů (období).

I. První stupeň tvoří skupiny pozdně lengyelské (Střešovice a tzv. Aichbühl) a později starší jordanovská. Ve

Obr. 12: Michelsberská keramika v Čechách a sekerky časného eneolitu. 1–13 Most-Čepirožská výšina (okr. Most); 14 Kly (okr. Mělník); 15, 20, 23–24 Praha-Troja; 16–18 Jenštejn (okr. Praha-východ); 19 Kolín (okr. Kolín); 21–22 Praha-Bubeneč. Různá měřítká. Podle Stocký 1926; Zápotocký – Černá – Dobeš 1989; Zápotocký – Dreslerová 1996.

střední Evropě jde obecně o období pozdních lengyelských a pozdních rössenských skupin (např. Střešovice, Boskovštejn-Nad rybníkem, starší Jordanov, Aichbühl, Schwieberdingen, Bischheim, Brześć Kujawski).

V tomto období pokračuje v keramice víceméně vývoj z předchozího neolitu (kromě malby), ale zdá se, že začínají některé eneolitické rysy sídelní struktury, pohřebního ritu apod. Do eneolitu se zařazuje také

proto, že se předpokládá jeho současnost se skupinou tiszapolgárskou v Karpatské kotlině; tato skupina platí za počátek rozsáhlejšího použití mědi ve střední Evropě.

II. Druhý stupeň časného eneolitu tvoří všechny ostatní skupiny počínaje mladší fází jordanovskou a konče nejmladší fází michelsberskou. Lze rozpoznat dva podstupeň:

Starší podstupeň obsahuje období mladší skupiny jordanovské, starších fází michelsberských (včetně keramiky, která je obdobná nejstarším fázím kultury nálevkovitých pohárů) a keramických typů schussenriedských. Jeho vyčlenění spočívá na periodizaci jordanovské skupiny do dvou fází následovaných schussenriedskou keramikou (*Neustupný 1969c, 275; Lüning 1976* s problematickým detailnějším členěním). Keramika tohoto období má do určité míry eneolitický ráz, zejména obsahuje nádoby zdobené na okraji tzv. románskou lizénou. Na druhé straně některé typické neolitické tvary v Čechách už pravděpodobně v této době chybějí (misky na nožce, tzv. vaničky, neolitické typy výčnělků).

Mladší podstupeň je obdobím mladších fází kultury michelsberské. V tomto podstupeň mizí neolitické dědictví také v tom smyslu, že keramika je teď téměř úplně nezdobena (kromě románských lizén a jednoduchých řad kolků). Celkový charakter keramiky je už zcela eneolitický a s předchozím neolitickým obdobím nemá téměř nic společného.

Rýsují se některá kritéria, s jejichž pomocí bude možno zpracovat detailnější chronologii časného eneolitu. Následující text charakterizuje šest fází (plus fáze č. 3). Fáze 1 a 2 patří stupni I časného eneolitu, fáze 4–6 stupni II. U některých z těchto fází lze jmenovat charakteristické lokality.

1. Střešovice. Na počátku eneolitu je dosud hojná keramika lengyelského rázu, včetně keramiky zdobené, avšak ještě se nevyskytují jordanovské džbánky.
2. Bubeneč. Starší jordanovský stupeň je dobře rozpoznatelný svými typickými džbánky a absencí „eneolitických“ forem, jako jsou zejména nádoby s románskou lizénou. Běžně se vyskytují misky na nožce a vaničky.
3. Tuto fázi lze rezervovat pro případnou přechodnou skupinu mezi stupněm I a II. Je to fáze hypotetická, jejíž prozatímní zařazení může eventuálně zpřesnit pohled na vznik české michelsberské kultury.
4. Mladší skupina jordanovská a skupina Jenštejn. Mladší jordanovský stupeň je rozpoznatelný podle džbánek (*Neustupný 1969c*). Hojně se vyskytují hrnce a pohárovité nádoby s prohnutým nálevkovitým hrdlem, které lomem přechází přímo do spodku nádoby; na lomu jsou někdy výčnělky. Takové nádoby se však ojediněle vyskytnou i dříve a později; hojně jsou jejich „eneolitické“ formy s románskou lizénou. Pří-

tomnost hladké lizény na vnitřní straně okraje nádob, tvary keramiky a aplikovaný drsný povrch ukazuje dále na spodní vrstvu na Slánské hoře, která zatím byla bez přesnějších analogií: tato vrstva je stratigraficky starší než baalberská fáze kultury nálevkovitých pohárů (*Moucha 1961*). Nálezy z Jenštejna (*Zápotocký – Dreslerová 1996*) jsou zřejmě mladší podfází mladší jordanovské skupiny.

5. Bylany. Michelsberská keramika středního stupně (široké poháry a mísy s okrouhlým dnem, zhruba Lüningova fáze III), nálevkovité poháry a mísy typu A (přibližně odpovídá Zápotockého lokalitě Bylany–Nade vsí).
6. Michelsberská keramika pokročilého rázu (zhruba odpovídá lokalitě Močovice, která je typologicky odlišná od Bylany–Nade vsí).
7. Most. Michelsberská keramika mladšího rázu (typu Most–Čepirožská výšina a Borek).

Schussenriedské džbánky se v typických formách hojněji vyskytují ve fázi 5, ale prototypy jejich výzdoby jsou běžné ve fázi 4 (Jenštejn). Snad ještě dožívají ve fázi 6, ale bohaté komplexy fáze 7 již schussenriedskou keramikou neobsahují.

Situace je poněkud nepřehledná nejen pro malou početnost souborů (v řadě případů se nelze spolehnout na to, že v souboru něco nechybí náhodou), nýbrž i pro způsob publikace některých lokalit jako celku bez rozdělení na jednotlivé objekty.

Nicméně je povzbuzující, že v předběžné formulaci existuje asi 6–7 fází, z nichž každá by trvala v průměru kolem sta let; to je přesně to, co bychom očekávali při použití jednoduchých metod budování periodizace (*Neustupný 1969a, 804–805*).

2.5.3 Vznik kulturních skupin

Pozdně lengyelské skupiny ve starším stupni časného eneolitu v Čechách jsou nepochybným pokračováním lengyelské kultury mladšího neolitu. Skupina Střešovice se kulturně přiklání k těm českým nálezům, které jsou rozsáhle shodné s moravskými, zatímco skupina aichbühlská inklinuje k Bavorsku. Není zřejmé, zda zde došlo k zásahu jihoněmeckých skupin někdy kolem počátku eneolitu, nebo snad dříve v mladším neolitu, kdy už pronikání skupin z tohoto směru můžeme také dokumentovat (například skupina Oberlauterbach: *Lüning 1976*).

Obecně vzato, mladší stupeň časného eneolitu (II) navazuje na starší (I), ale uspokojivě dokumentovaná kontinuita zde není, protože v mladší fázi jordanovské kultury náhle mizí „neolitická“ keramika a stejně tak náhle se objevuje keramika eneolitická (hrnce s románskou lizénou, amforovité nádoby atd.). Je ovšem představitelné, že se ještě najde nějaká přechodná fáze,

protože naše znalost časného eneolitu je stále nedostatečná.

Je možné, že michelsberská kultura vzniká v rámci celé střední Evropy konvergencí na různém základě, protože v některých západních větvích se zdá plynule navazovat na kulturu rössenskou.

Návaznost staršího eneolitu na časný eneolit (vznik baalberské fáze kultury nálevkovitých pohárů) není rovněž ještě vyřešena; baalberská fáze se totiž, zdá se, objevuje v typických formách nejen v zemích, kde v časném eneolitu předcházela kultura michelsberská (východní Německo, Čechy), nýbrž i tam, kde předcházela časná fáze kultury nálevkovitých pohárů (Morava).

2.6 EKONOMIKA ČASNÉHO ENEOLITU

Výživové strategie v časném eneolitu

Sílu eneolitické ekonomiky ukazuje mimo jiné také velká variabilita výživových strategií, které měly pravděpodobně symbolický význam. Tato otázka byla podrobněji zmíněna v úvodní kapitole o eneolitu.

Těžba kamenné suroviny a směna

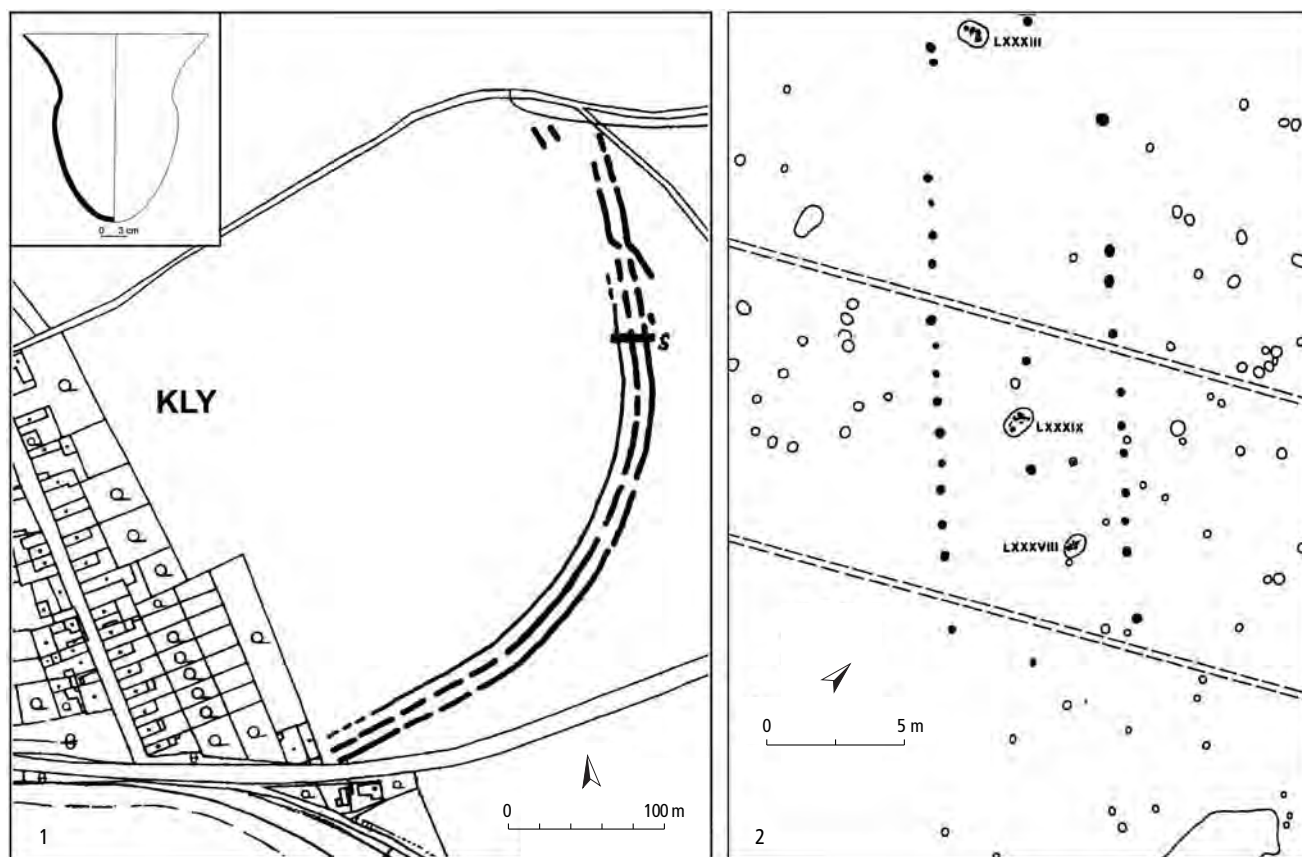
V eneolitu se objevují první bezpečně datované pod-

zemní doly, které technikou chodeb dobývaly surovinu k výrobě pazourkových či rohovcových seker a štípaných nástrojů (formálně méně vyvinutá důlní místa jsou pochopitelně známa i z dřívějších období). Takové doly se vyskytují v Belgii od doby michelsberské kultury, a spadají proto do časného eneolitu. V jiných regionech však podobné doklady chybějí. Je možné, že radiokarbonové datum z Tušimic patří už časnému eneolitu, avšak jeho spojitost s vyvinutou těžbou v chodbách není úplně zabezpečena.

2.7 SPOLEČNOST A SYMBOLIKA ČASNÉHO ENEOLITU

Ačkoliv máme důvody předpokládat, že změny charakterizující eneolitickou společnost nastoupily již v časném eneolitu, příliš mnoho dokladů o tom v Čechách nemáme. Absence větších (i středně velkých) pohřebišť v mladším stupni je nápadná, ale to zřejmě souvisí spíše s rituálním aspektem pohřbívání než s eneolitickou společností.

Teorie vymezování teritoria komunit prostřednictvím dlouhých mohyl je rozšířená (u nás například *Pleslová-Štiková 1972c*), ale je to spíše jen nápad, který nebyl nikdy prokázán.

Obr. 13: 1 Příkopové ohrazení michelsberské kultury. Kly (okr. Mělník). Podle *Gojda et al. 2002*. 2 Půdorys dlouhého domu. Březno u Loun (okr. Louny). Podle *Pleinerová 1990*.

Symbolika: megalitický soubor

Symbolické projevy časného a staršího eneolitu tvoří v Čechách, podobně jako v dalších zemích střední Evropy, tzv. megalitický soubor („balík“, *package*), tj. soubor symbolických systémů, které se objevují ve střední, severní a v části západní Evropy zhruba současně (krátce po polovině pátého tisíciletí př. Kr.). Jde zejména o následující rysy (*Neustupný 2001b*):

- předmegalitické a megalitické hroby,
- ohrazení (tzv. fortifikace),
- kamenné sekeromlaty,
- tzv. eneoliticko-bronzový keramický komplex.

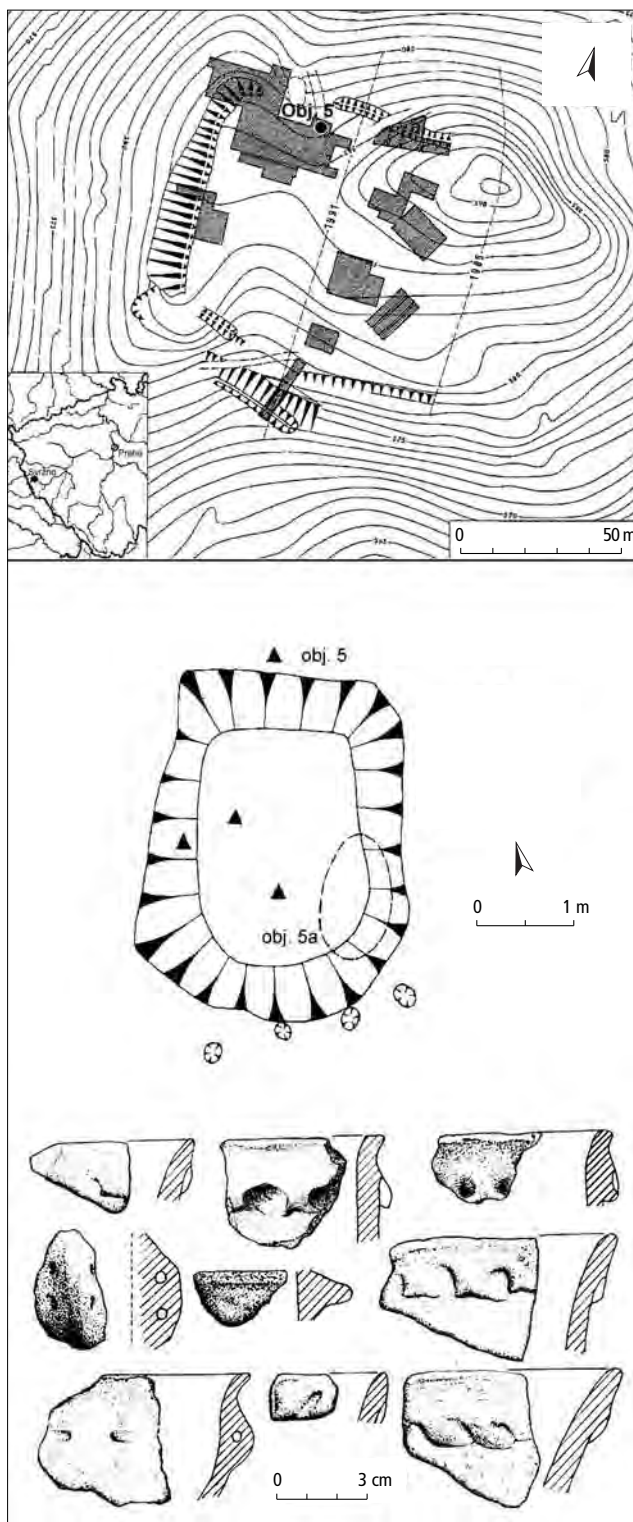
Tento soubor příznaků je spojen s kultem předků a s rituálním válečnictvím a ve společenské oblasti představuje zejména nový typ specializace a vlastnictví. V ideové rovině se projevuje uvědoměním si času událostí a vertikálního pohybu, které převádí do symbolické sféry.

Lze prokázat, že počátky tohoto „megalitického souboru“ leží ve střední Evropě v lengyelském komplexu (zvláštní pohřební rítus v kultuře s moravskou malovanou keramikou, rondely a ohrazení s četnými vchody, kopytnaté sekeromlaty jako potencionální zbraně) a jsou zde starší než kdekoliv v severní a západní Evropě.

Příkopy a výšinná sídliště

Z oblastí na západ od našich hranic je z michelsberské kultury známa řada osad na vyvýšeninách nebo i v rovině, obklopených příkopy přerušovanými mnoha vchody. V Čechách se takové příkopy našly v Klech na sever od Prahy (obr. 13: 1). Jsou tulipánovitým pohárem bezpečně datovány do období michelsberské kultury. M. Gojda objevil leteckým průzkumem další takovou lokalitu (ústní sdělení). Typologicky jde o určitý přechod mezi lengyelskými příkopy a rondely ve střední Evropě na jedné straně a anglickými *causewayed camps* na straně druhé (*Neustupný – Neustupný 1960, 124*). Michelsberské lokality tohoto typu v západním Německu byly centrem rituálních aktivit (*Bertemes 1991*).

Existují argumenty pro to, že v celém pravěku měla místa na kopcích (stejně jako každé porušení horizontály) zvláštní symbolický náboj (*Neustupný 1995a; 1997b; Smrž – Blažek 2002*). Oporou pro takové tvrzení je fakt, že pravěcí lidé se pohybovali převážně v rovině a každé významnější vybočení vertikálním směrem (hloubení dutin pod zemí: příkopů, hrobových jam apod.; budování nadzemních konstrukcí: náspů, mohyl, domů apod.) bylo něco mimořádného, co v řadě případů získávalo symbolický smysl. Do kategorie převážně symbolických artefaktů proto patří nejen všechna „opevnění“ (která výjimečně mohla sloužit k obraně proti lidskému nepříteli), velké domy (např. kultury lengyelské v Čechách), hroby pod mohylami všeobecně a zejména náspy dlouhých mohyl s megalitickými hroby, nýbrž i stopy „nepraktických“ osídlení některých kopců.

Obr. 14: Jáma michelsberské kultury na vrcholku kopce. Svržno (okr. Domažlice). Podle Chytráček 1993.

Je významné, že také v Čechách existují michelsberské nálezy na kopcích, i když zatím bez příkopovitých opevnění. Přinejmenším v jednom případě (Kříženec u Mariánských Lázní; *Šaldová 1960; 1967*) je taková lokalita položena na geomorfologickém tvaru,

jaký činí normální sídlení nepravděpodobným (vysoký kopec se strmými svahy). Svržno u Domažlic je sice pro sídlení o něco vhodnější, ale našel se zde jen jeden michelsberský objekt (obr. 14; *Chytráček 1993*).

Sekeromlaty

Kamenné sekeromlaty (*Zápotocký 1992*) jsou významným symbolickým artefaktem středoevropského a severoevropského eneolitu. Jejich počáteční formy lze spatřovat v provrtaných klínech kultury s vypíchanou keramikou a kultury lengyelské, které byly přidávány do mužských hrobů; tyto sekeromlaty nemají ještě formu, která by je odlišovala od pracovních nástrojů. V časném eneolitu Karpatské kotliny byly v kultuře tiszapolgárské přidávány do hrobů měděné křížové sekeromlaty, které se ojediněle vyskytují i na našem území (viz kap. 1.8). V jádru střední Evropy jim v časném eneolitu odpovídají kamenné sekeromlaty takových forem, že jejich pracovní funkce je velmi nepravděpodobná.

Eneoliticko-bronzový keramický komplex

Jde o soubor ustálených forem nádob, který začíná v průběhu časného eneolitu a vyznívá na počátku doby železné (*Neustupný 1991; 1997b*). Je teritoriálně omezen na střední Evropu a jižní Skandinávii. Tento soubor obsahuje čtyřuché a dvojuché amfory, poháry, džbánky, hrnky a koflíky, mísy, hrnce a zásobnicové nádoby s nálevkovitým hrdlem a s úzkým hrdlem. V časném eneolitu je tento komplex charakteristický zejména pro kulturu nálevkovitých pohárů, a to jak v její středoevropské, tak i skandinávské verzi. Část tohoto komplexu lze interpretovat jako picí soubory, které zřejmě sloužily k pití piva (srov. *Vencl 1994a; Křišťuf 2005*) při slavnostech nebo rituálech. V časném eneolitu sem určitě patří bohatě zdobené džbánky (jordanovské, mladší jordanovské, skupiny jenštejnské, schussenriedské), později nezdobené džbánky michelsberské. K tomu asi patří i čtyřuché nebo dvojuché amfory (v kultuře michelsberské amfory s věncem uch).

3 Starší eneolit

3.1 ZÁKLADNÍ CHARAKTERISTIKA STARŠÍHO ENEOLITU

Evžen Neustupný

Vymezení staršího eneolitu

Starší eneolit je období, které v Čechách z větší části vyplňuje jediná kultura: kultura nálevkovitých pohárů. Pouze na jeho konci se na východním okraji středních Čech objevuje nejstarší badenská kultura (bolerázský typ).

Starší eneolit v Čechách začíná baalberskou fází kultury nálevkovitých pohárů, pokračuje fází sířemskou a končí salzmündskou fází. Začíná tedy v Čechách až po odeznění kultury michelsberské. V některých zemích je však kultura nálevkovitých pohárů dokumentována již dříve, po polovině časného neolitu (například Morava, přilehlé území Polska), a také pokračuje do doby našeho středního eneolitu (zejména Skandinávie).

Terminologie

Termín baalberská skupina zde používáme víceméně ve smyslu původního vymezení M. Zápotockého (1956b). Později se tento termín rozšiřoval o různé další významy, například se sířemská fáze označovala jako „mladší baalberská“. K rozkolísání pojmu došlo také tím, že M. Zápotocký tímto termínem označil všechny nálezy časně eneolitické michelsberské kultury (např. Zápotocký 1998a). V tomto významu zde termín baalberská skupina nebudeme používat.

Ačkoliv pojmenování sířemská fáze pro střední období staršího eneolitu bylo navrženo už koncem padesátých let (Neustupný 1959b), obecně se ujalo teprve v posledních letech. Do té doby řada badatelů používala pro toto období termíny, jako je „mladší baalberg“, „východní skupina kultury nálevkovitých pohárů“ nebo „wiórek“ (podle polské lokality, která však patří k jiné skupině).

Na konci staršího eneolitu začíná v Čechách badenská kultura, a to bolerázskou skupinou, která je zatím samostatnými lokalitami zastoupena jen na východním okraji středních Čech (Zápotocký 2000a). V té době zaujímá střední Čechy salzmündská fáze kultury nálevkovitých pohárů. Z tohoto důvodu bylo bolerázské období zařazeno ještě do staršího eneolitu (např. Neustupný – Neustupný 1960, 127); dociluje se tím příznivých komparací s územím na sever od nás, zatímco

srovnání s jihovýchodem by spíše preferovalo zařazení bolerázské skupiny (a s ní ovšem i salzmündské fáze nálevkovitých pohárů) až do eneolitu středního (srov. Zápotocký 2000a, 98–99). Tato dvě řešení jsou stejně „špatná“, a proto se v této práci přidržíme klasifikace, která byla zavedena dříve a je obecněji používána (tj. zařazení skupiny salzmündské a bolerázské do staršího eneolitu).

Vznik kultury nálevkovitých pohárů

Až do padesátých let se kultura nálevkovitých pohárů považovala za něco typicky nordického, skandinávsko-severoněmeckého (srov. např. Stocký 1926, 98), a tak ji doposud chápe i značná část evropských archeologů, podle nichž vznikla ze severského mezolitu. Vše, co souviselo s nálevkovitými poháry, přicházelo tudíž ze severu. Teprve J. Neustupný (1951, 17) vyjádřil názor, že nálevkovité poháry jsou „podunajského“ původu. Tuto myšlenku dále rozvedl společně s E. Neustupným (Neustupný – Neustupný 1960, 126: původ je zde zpřesněn na „okruh pozdních skupin lengyelských“). V této době kromě nordické hypotézy cirkulovaly také poukazy na původ východoevropský (u nás např. Zápotocký 1957).

Pro hledání vzniku kultury nálevkovitých pohárů je směrodatný její nejstarší stupeň. Ten, jak již bylo řečeno, ve Skandinávii vytrídil C. J. Becker (1947); v padesátých letech bylo objeveno, že jeho vymezení odpovídá téměř přesně keramický časně eneolitický soubor z Božic u Znojma (Zápotocký 1957; Houšťová 1960). Podobných souborů bylo později nalezeno na Moravě větší množství; spadají do období současného se středními fázemi michelsberské kultury v Čechách, kde se takový soubor nenašel ani jeden. To ukazuje na skutečnost, že Morava patřila k oblastem vzniku kultury nálevkovitých pohárů, podobně jako například Polsko. Jediným možným zdrojem nejstarší fáze nálevkovitých pohárů mohla být pozdní fáze lengyelské kultury, ale stále ještě nejsme schopni vznik kultury nálevkovitých pohárů dokumentovat krok za krokem, protože na Moravě a v Polsku nedovedeme dobře identifikovat kulturní skupiny časného eneolitu. V žádném případě tato kultura nevznikla v severských zemích z mezolitu, nýbrž v jižním a možná i ve středním pásu střední Evropy ze skupin pokročilého časného eneolitu lengyelské tradice a odtud se dostala na sever.

Staroeneolitická baalberská fáze kultury nálevkovitých pohárů je dalším vývojovým stupněm časně ene-

olitické kultury nálevkovitých pohárů. Jak už bylo vysvětleno v souvislosti s časným eneolitem, není zřejmé, jak se baalberská báze dostala do Čech: zda z Moravy, nebo zda případně nevznikla konvergentně z pozdní fáze michelsberské kultury.

Ani konec pozdní, salzmündské fáze kultury nálevkovitých pohárů v Čechách není bez problému: mohla zaniknout v prostředí badenské kultury přicházející od jihovýchodu (*Zápotocký 2000a*), ale lze si velmi dobře představit, že vyústila do české badenské kultury, jak se předpokládalo dříve (*Neustupný 1959a*).

Vznik kultury badenské

„Klasické“ formy badenské kultury byly dlouho známy především z Karpatské kotliny, a tak vzniklo přesvědčení, že tato kultura přišla z jihovýchodu. To bylo posíleno kulturně historickými úvahami o tom, že badenská kultura je anatolského původu (N. Kalicz; viz *Neustupný 1964b*).

Koncem padesátých let byl na Slovensku objeven boherázský typ kultury „s kanelovanou keramikou“, považovaný zpočátku za její nejmladší stupeň. E. Neustupný (*1959a*) však tento typ srovnal s moravskými nálezy z Jevišovic C1 a z Ohrozimi a dospěl k závěru, že jde naopak o nejstarší fázi dnešní badenské kultury. Protože „boherázské“ nálezy z Moravy zcela jasně navazují na tamní kulturu nálevkovitých pohárů, vyvodil z tohoto faktu závěr, že badenská kultura vzniká z kultury nálevkovitých pohárů na Moravě a odtud se šíří na jihovýchod. Později tuto teorii rozšířil o myšlenku, že podobný proces jako na Moravě se mohl odehrát i v Karpatské kotlině na základě dříve neznámých postlengyelských kultur, příbuzných moravskému staršímu eneolitu (*Neustupný 1973b*).

V poslední době opět ožívají teorie o jihovýchodním původu boherázské skupiny (která byla mezitím ve formě Cernavoda III objevena až na dolním Dunaji); při úvahách tohoto rázu se předpokládá, že základem byly místní skupiny následující těsně po horizontu malovaných keramik. Tomu však nenasvědčuje skutečnost, že boherázská skupina nastupuje až mnoho stiletí (zhruba jedno tisíciletí) po vyznění malovaných kultur; v tomto mezidobí se všude vytvářely kultury s nemalovanou keramikou, které časově odpovídají našemu časnému eneolitu a větší části eneolitu staršího; jsou ovšem velmi nedokonalé známy. Tyto kultury, některé z nich v Karpatské kotlině, mohly být částečně podobné kultuře nálevkovitých pohárů (jsou pro to určité doklady i na Ukrajině) a badenská kultura mohla vyrůstat také z nich.

Celkový ráz kultury doprovázející boherázskou keramikou (sídlení, ekonomika, symbolismus) je středoevropský, a nikoliv balkánsko-anatolský. Sama boherázská keramika patří jasně do eneoliticko-bronzového keramického komplexu, který charakterizuje střední

Evropu a jižní Skandinávii. Skutečnost, že badenská keramika má také nepopiratelné souvislosti s jihovýchodem, lze vysvětlit tak, že značná část symbolické sféry změnila svoji orientaci: takové změny ale probíhají arbitrárně v mnoha obdobích pravěku (srov. např. západní orientaci Čech na konci neolitu a v časném eneolitu). Takové orientace jsou jen někdy a částečně způsobeny pohybem obyvatelstva a nedají se také jednoduše vysvětlit formálním termínem „vliv“ nebo „difuze“ (odlišný názor má M. Zápotocký – viz kap. 3.3.5).

3.2 KULTURA NÁLEVKOVITÝCH POHÁRŮ VE STARŠÍM ENEOLITU

Milan Zápotocký

3.2.1 Pojem kultury nálevkovitých pohárů

Úvodní charakteristika

V průběhu staršího eneolitu představuje kultura nálevkovitých pohárů, jejíž formativní stadium spadá do závěrečného úseku časného eneolitu, už plně stabilizovaný kulturní okruh. Nadále trvá oprávněnost jejího názvu, užívaného již od třicátých let minulého století (*Jażdżewski 1932*), protože poháry a mísy s nálevkovitě rozevřeným hrdlem zůstávají, alespoň co se našeho území týče, výrazným tvarem její keramické výbavy.

Z geografického hlediska jde o rozsáhlý komplex příbuzných skupin, zabírající většinu střední Evropy a jižní Skandinávii, od Podunají do středního Švédska a od Holandska po západní okraj Ukrajiny. Po celou dobu jeho trvání je však patrná bipolarita, daná rozdílným původem jižních skupin, žijících na sprašových půdách středoevropské vrchoviny, a severních skupin, které osídlily pláň severoevropské nížiny na sever od hranice sprašových půd. Nicméně způsob života se na celém tomto území jeví vcelku jako vyrovnaný. Odrazem toho je i skutečnost, že jak jižní, tak severní skupiny společně dosáhly v průběhu staršího eneolitu stavu, který lze snad označit jako optimum jejich vývoje. Příznaky konjunktury, založené na technologické úrovni, ekonomické prosperitě, směnných kontaktech a patrně i na konsolidaci společenských poměrů, jsou společně všem skupinám tohoto horizontu kultury nálevkovitých pohárů, zahrnujícího siřemskou fázi v Čechách, mladší fázi baalberského stupně ve středním Německu, wiorecký stupeň ve Velkopolsku a stupně C a D (období mladších dolmenů a starších chodbových hrobů) v severoněmecko-jihoskandinávské skupině (*Becker 1947; Mildenerberger 1953*, Tab. 4; nověji např. *Preuss ed. 1998*, Beilage A). V této době dochází také k maximálnímu rozšíření oikumeny jihovýchodní, malopolské skupiny nálevkovitých pohárů směrem na východ až na Volynsko.

Historie bádání

V Čechách spadají první pokusy vyčlenit kulturu nálevkovitých pohárů z komplexu tzv. nordické kultury, kam byla od počátku 20. století řazena (*Buchtela – Niederle – Matiegka 1910; Stocký 1926; Schráníl 1928*), do třicátých let (*Axamit 1932; Žebera 1944*). Tento trend pokračoval až do padesátých let (*Štiková 1955; 1956*). Zvýšený zájem věnovaný této problematice v 50. letech se soustředil především na řešení vztahu jednotlivých keramických skupin, chápaných do té doby jako samostatné entity – baalberské, salzmündské (zvané též máslovická) a nálevkovitých pohárů – a na relativní chronologii (*Neustupný 1956; 1959a; 1961a; Zápotocký 1956a; 1956b; 1958b; Janská 1957*). Později se pozornost zaměřila, kromě publikace výzkumů, také na jednotlivé nálezkové kategorie – keramiku, kamenné broušené a štípané nástroje a na studium struktury osídlení na mikro- a mezoregionální úrovni, včetně problematiky výšinných sídlišť (srov. níže). Souběžně s tím byly sledovány otázky vztahů k sousedním zemím, především k Moravě, Sasku a bavorskému Podunají (*Pleslová-Štiková 1969b; Lichardus 1976; Zápotocký 2001*). Další vývoj kultury nálevkovitých pohárů na sever od našeho území sledoval E. Neustupný (*1961a; 1965a*), který také řešil vyústění této kultury na Moravě a dále na jihovýchod (*Neustupný 1959a*). Obecnou charakteristiku české skupiny kultury nálevkovitých pohárů nalezneme v přehledných pracích věnovaných pravěkým dějinám Čech (*Neustupný – Neustupný 1960; Pleiner – Rybová eds. 1978*) nebo českému či středoevropskému eneolitu (*Lichardus 1998; Pleslová-Štiková 1998*). Její celkové zpracování však dosud postrádáme.

Nálezová základna

Přehled nálezového fondu získaného do počátku 20. let minulého století je obsažen v dílech J. L. Píče (*1899*) a A. Stockého (*1926*). V následujících desetiletích byly v odborných časopisech a monografiích zveřejněny informace o mnoha menších výzkumech, někdy včetně soupisu osídlení jejich okolí či regionu. Z rozsáhlejších výzkumů, publikačně již zpřístupněných, je možno uvést z nížinných sídlišť kupř. Březno a Prahu-Lysolaje (*Pleinerová 1990; Pleslová-Štiková 1972a*), dále pak unikátní hrazenou lokalitu u Makotřas (*Pleslová-Štiková 1985*) a starší i novější akce na některých z výšinných sídlišť (Dneboh-Hrada, Praha-Baba a Bohnice, Kutná Hora-Cimburk: *Pleslová-Štiková 1981c; Havel 1986; Hájek – Moucha 1983; Zápotocký 2000a*).

Počet nalezišť v 50. letech ještě nepřesahoval 100 katastrů. V soupisu z 80. let, pořádaném pro potřeby památkové péče (projekt MONUMIS), stoupl na 350 lokalit a jejich dnešní stav odhadujeme, s přihlédnutím k databázi v Archeologickém ústavu AV ČR v Praze, zhruba na 400–450 „akcí“. Jistá opatrnost vůči přesným číslům je namístě, protože nálezy leží z valné části

dosud nezpracované, a jejich kulturní určení, nemluvě o přesnějším datování, není proto kontrolovatelné. Obtížně působí i nesnadná identifikovatelnost střepového materiálu ze sídlišť kultury nálevkovitých pohárů, daná zejména ve starším stupni nízkým výskytem zdobených nádob, a tím i vysokým podílem atypických střepů. Patrně zde tkví jedna z příčin, proč je nálezová základna jednotlivých úseků téměř půltisíciletého vývoje této kultury tak nevyrovnaná. Obojí má své důsledky nejen na mikroregionální úrovni, jak se ukázalo při sledování osídlení v povodí Lužického a Lučního potoka na Chomutovsku nebo potoka Bylanky na Kutnohorsku (*Beněš – Koutecký 1987; Smrž 1994; Zápotocký 1998b*), ale i při pokusech o rekonstrukci sídelní struktury na větších plochách. Jako příklad lze uvést Bílinsko, kde na území ca 300 km² je početné osídlení starších stupňů, zatímco nálezy mladší kultury nálevkovitých pohárů tu prakticky chybějí (*Zápotocký – Muška 1999*). Absence fází a dokonce i stupňů je při studiu osídlení na mikroregionální i mezoregionální úrovni tedy faktem, s nímž je za dnešního stavu výzkumu třeba počítat. Stejně tak je zřejmé, že pramenná základna dokumentuje především období starší kultury nálevkovitých pohárů, zatímco informací o mladším stupni je podstatně méně, patrně důsledkem jeho kratšího trvání.

3.2.2 Časová a prostorová variabilita

Relativní a absolutní chronologie

Starší období české skupiny kultury nálevkovitých pohárů, jehož počátek je podle radiokarbonového i dendrologického datování kladen vcelku shodně do 39./38. stol. př. Kr., se dělí na dvě fáze: starší, baalberskou, a mladší, siřemskou. V sousedství se jeho trvání kryje se starším stupněm moravsko-rakouské skupiny, baalberským stupněm ve středním Německu, staršími fázemi (pikutkowskou a wióreckou) polské kultury nálevkovitých pohárů a mladším úsekem severského staršího neolitu – dobou dolmenů (pro Moravu a Rakousko *Šmíd 1992*, tab. 1; *Ruttkay 1995*, 129; pro střední Německo *Beier – Einicke eds. 1994*, Abb. 5–7; pro Polsko *Jankowska – Wiślański 1991*, Abb. 2, 5). Na horním Podunají v této době michelsberskou kulturu střídá kultura altheimská (*Preuss ed. 1998*, Beilage A).

Počátek mladšího období, spadající do 36./35. stol. př. Kr., je dán výrazným zlomem v kulturním vývoji celé střední Evropy, vyvolaným postupem badenské kultury z Podunají na sever a západ. Zároveň s proměnou materiální kultury dochází ke změně mocenských poměrů, čehož důsledkem je ústup či transformace, resp. „badenizace“ jižních skupin kultury nálevkovitých pohárů, a také, zhruba na přelomu 34./33. stol. př. Kr., zánik české skupiny této kultury (toto pojetí je odlišné od názoru E. Neustupného, srov. kap. 3.1).

Periodizace

Česká skupina kultury nálevkovitých pohárů byla zprvu dělena na tři, poté na čtyři stupně (*Neustupný 1956; 1959a; 1961a; Zápotocký 1956a; 1956b; 1957; 1958b*), později se užívalo též rozdělení na dvě hlavní období – starší a mladší, každé se dvěma až třemi fázemi (Zápotocký in: *Pleiner – Rybová eds. 1978*). Tato dělení se opírala jednak o stratigrafická pozorování z výšinných sídlišť (Jevišovice-Starý Zámek na Moravě, Slaný-Slánská hora: *Palliardi 1914a; Moucha 1961*) a z východoněmeckých velkých mohyl (*Mildenberger 1953*), jednak o chronologii severské a východní skupiny nálevkovitých pohárů (*Jazdżewski 1936; Becker 1947*). Řada návrhů na opravu či zpřesnění předložených v následujících letech svědčí o tom, že uvedené rozdělení, založené prakticky na jediné složce hmotné kultury – keramice, plně neuspokojuje (*Pleslová-Štiková 1987; Lichardus 1976; Kalferst – Zápotocký 1991*).

K přesnějšímu datování nepostačují pouze hroby jako spolehlivé nálezné celky, protože v jejich výbavě se zpravidla nenalézají více než dvě nádoby, pokud keramiku vůbec obsahují. Nutná je analýza dostatečně obsáhlých souborů sídlištní keramiky a následně jejich vzájemná komparace. Počet takových technicky a časově náročných rozborů je dosud omezený, a navíc se ukazuje, že ani velké soubory, s počtem zlomků nad 1000 kusů, byť kulturně a chronologicky „čistě“, nejsou vždy natolik reprezentativní, aby podchytily celou šíři keramické produkce daného časového úseku.

S ohledem na dosavadní poznatky, stav výzkumu i na situaci v sousedství – na Moravě, ve Slezsku a středním Německu – považujeme dnes za praktické dělit vývoj české skupiny kultury nálevkovitých pohárů, tak jak probíhal od počátku staršího eneolitu do závěrečného stadia této kultury, na dvě časová období, starší, se dvěma fázemi (baalberskou a sířemskou), a mladší.

Baalberská fáze. Tato fáze je nazvána podle obří mohyly Baalberge u východoněmeckého Bernburgu (*Höfer 1902*); následuje po starší kultuře michelsberské a raném stadiu kultury nálevkovitých pohárů (srov. kap. 4.2). V jejím vývoji se rýsují, stejně jako u moravsko-rakouské skupiny, dvě subfáze. Ve vztahu k časnému eneolitu je její následnost stratigraficky potvrzena na výšinném sídlišti ve Světci u Bíliny, kde zásobní jáma se dvěma rituálně uloženými pohřby, starším a mladším, vybavenými nádobami této fáze, protala sídlištní vrstvu, jejíž nejmladší složkou byla keramika pozdně jordanovského (schussenriedského) stupně (*Zápotocký – Muška 1999*, obr. 17, 18). Česká skupina je v tomto období úzce svázána se skupinami moravsko-dolnorakouskou a středoněmeckou. Všechny tři spoluvytvářejí jeden celek, kdysi označovaný jako skupina jižní (*Jazdżewski 1936*, 258, mapa 1), který se však při širším pojetí okruhu kultury nálevkovitých pohárů jeví jako její centrální skupina (*Zápotocký 1986*, 348, Abb. 1).

Sířemská fáze. Sířemská fáze je nazvána podle hrobu ze Sířemi u Žatce (*Neustupný 1959b*, 48). Keramika, jejímž charakteristickým rysem jsou kolkované motivy podobné tzv. wióreckému stylu (podle stejnojmenného stupně v Polsku), naznačuje kontakt s polskou kulturou nálevkovitých pohárů. Méně zřetelná je z tohoto hlediska vazba s Moravou, kde výskyt kolkované keramiky se nezdá být tak častý a také tvarový repertoár tamního jevišovického stupně nálevkovitých pohárů je na rozdíl od předchozího stupně už zčásti odchylný od českých nálezů. Podobně je tomu i v případě východoněmeckého baalberského stupně, respektive jeho mladší fáze, v níž je výskyt kolkované výzdoby výjimečným jevem. Prokazatelný je naopak kontakt s altheimskou kulturou bavorského Podunají, doložený importem deskovitého silexu jako suroviny k výrobě štípané industrie i ve formě hotových nástrojů – srpovitých nožů, výskytem džbánů altheimského typu v Makotřasech a stejným směrem ukazuje i tamní nález zlomku tyglíku se stopami měděné rudy, patrně alpského původu (*Pleslová-Štiková 1985*, 121). Módním jevem, který v tomto období úžeji spojoval Čechy s Moravou a horním Podunajím, jsou shodné či příbuzné typy čepcovitých sekeromlatů.

Salzmündská fáze. Její název je odvozen od výšinného sídliště na střední Sále, v Čechách se pro ni dříve razilo pojmenování máslovický typ, podle pohřebiště severně od Prahy (*Stocký 1926; Janská 1957*, 153). Charakterizuje ji keramika, jejíž tvary i výzdoba plynule navazují na předchozí sířemskou fázi. Dosavadní pokusy o rozdělení na dvě či tři podfáze, opírající se kromě typologie keramiky také o stratigrafii na výšinném sídlišti Mužský-Hrada (*Pleslová-Štiková 1981b*), nejsou příliš přesvědčivé, možná i proto, že trvání tohoto závěrečného úseku české kultury nálevkovitých pohárů bylo relativně krátké. Ve vztahu k sousedství ji lze synchronizovat s mladším stupněm této kultury na Moravě, salzmündskou a starší walternienburskou skupinou ve středoněmeckém Polabí (*Zápotocký 1960a*, 735, obr. 278; *Preuss 1980*, 93, Abb. 27), luboňským stupněm v Polsku (*Wiślański 1979*, 198, ryc. 106), starším úsekem severské doby chodbových hrobů (*Ebbesen 1975*, Fig. 183) – tedy se skupinami vytvářejícími mladší horizont kulturního okruhu kultury nálevkovitých pohárů.

V souvislosti s uvedenými změnami se radikálně změnila také orientace české skupiny kultury nálevkovitých pohárů. Jejím zázemím se nyní stalo východoněmecké Posálí, resp. tamní salzmündská skupina, s níž ji pojila úzká příbuznost, patrná v keramické produkci, typech bojových sekeromlatů i v pohřebním ritu (*Fischer 1956*, 55; *Janská 1957*, 155; *Behrens 1973b; Zápotocký 1992*, 207). Naopak se zcela přerušila někdejší úzká vazba s jihovýchodem, s moravskou skupinou, v této době už silně poznamenanou vlivem badenské kultury. Tím lze vysvětlit také podstatnou redukci oiku-

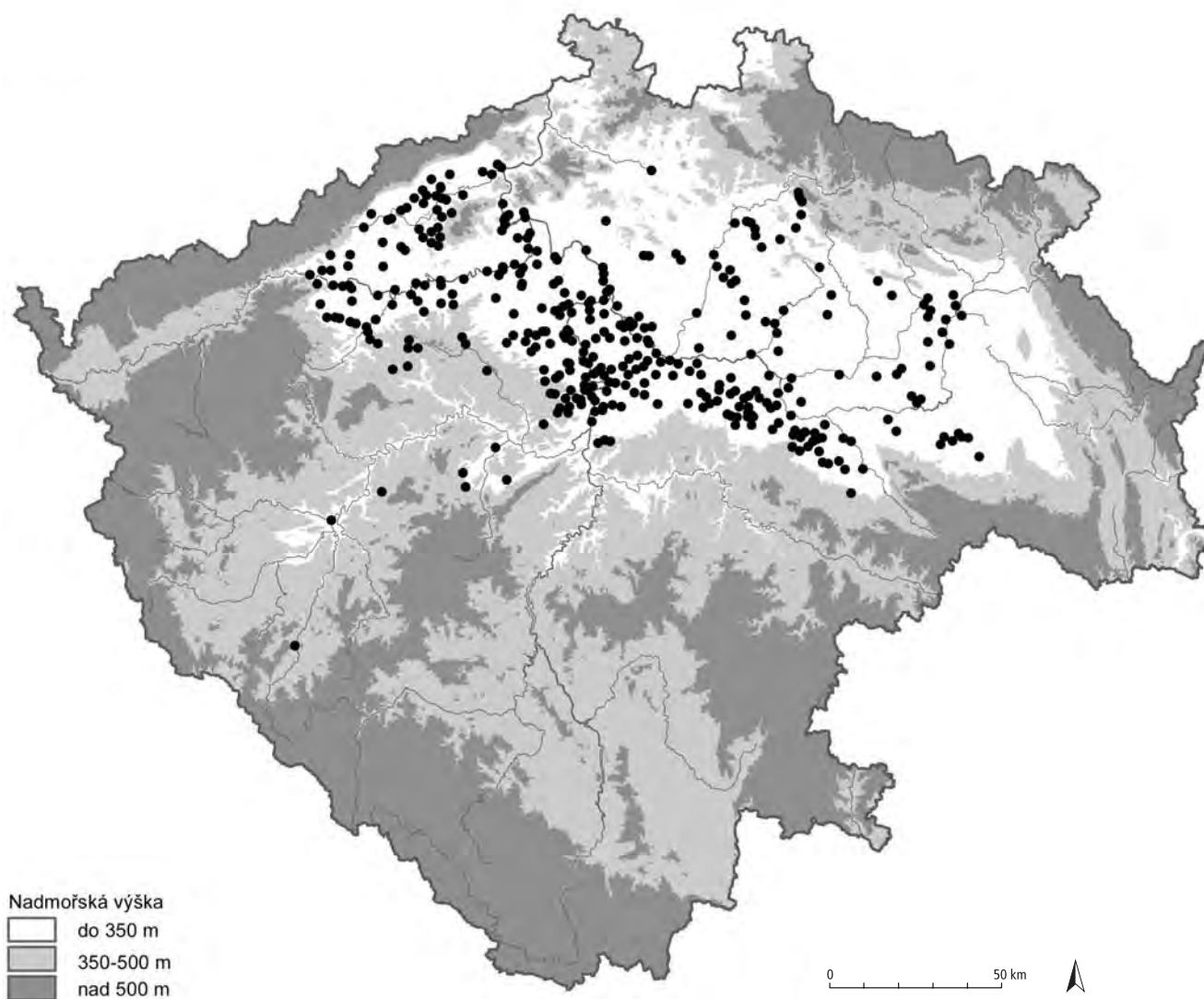
meny kultury nálevkovitých pohárů na našem území poté, co mizí stopy její přítomnosti z východočeských regionů. Svůj podíl na tom mělo zřejmě i etnikum bo-lerázského stupně badenské kultury, které se prosadilo, ať už jednorázově nebo postupně, na východě středních Čech. Raně badenský kontakt sice kulturu české skupiny kultury nálevkovitých pohárů poznamenal, ta si však, na rozdíl od moravské skupiny, ještě dokázala uchovat svoji svébytnost. V následujícím časovém horizontu stopy její přítomnosti na našem území mizí, zřejmě v souvislosti s nástupem středního, tzv. klasického stupně badenské kultury.

Rozsah sídelního území

Ve stupni baalberském a šiřemském zabralo osídlení kultury nálevkovitých pohárů s větší či menší intenzitou úrodné oblasti černozemí a hnědozemí v severní části země, od Kadaňska po Královéhradecko (*Rulf*

1979, obr. 5b). V severozápadních Čechách se rýsují dvě oblasti se zvýšenou koncentrací lokalit – Bílinsko, respektive kraj na středním toku Bíliny, a Poohří. Nejzápadnější lokalitou je tu výšinné sídliště v Hradci u Kadaně (*Koutecký 1985*), ležící na vstupu do úrodných rovin Poohří od západu. Odtud na východ až na Lito-měřicko se táhne prakticky souvislý řetěz sídelních poloh, situovaných často při okraji prvé nezaplavované terasy Ohře (obr. 15).

Ve středních Čechách se lokality kultury nálevkovitých pohárů soustřeďují, podobně jako v jiných obdobích pravěku, do pražsko-slánské oblasti na západě a od Kouřimska po Čáslavsko na východě, přičemž oba regiony jsou na severu propojené pásem nalezišť v Polabí. Relativně slabé osídlení východních Čech se koncentruje v okolí Chrudimi a Hradce Králové (*Vokolek 1993a, 27*), menší sídelní enkláva se nachází v Pojizeří, v okolí Mladé Boleslavi a na Turnovsku (*Pleslová-Šti-*

Obr. 15: Kultura nálevkovitých pohárů v Čechách. Podle Archeologické databáze Čech upravil a doplnil M. Zápotočský.

ková 1960; Prostředník 1998). Rozptýlené stopy přítomnosti nálevkovitých pohárů se objevily i ve většině okrajových oblastí, na Českolipsku, Berounsku či Rakovnicku (Rul'f 1979, 182, obr. 5b). Jižní hranice této kultury leží na linii toků Sázavy a Berounky. Jižněji odtud, kupř. v Hořovické kotlině, jsou stopy jejího pobytu už nejisté. Ze západních a jižních Čech pocházejí jen ojedinělé nálezy kamenných hlazených nástrojů (Bašta – Baštová 1990, 8, obr. 2).

V salzmündské fázi kultury nálevkovitých pohárů se rozsah oikumeny, jak už bylo řečeno, do značné míry změnil. Poté, co ustoupila z východních Čech, zůstaly v držení této kultury pouze severozápadní a střední Čechy včetně enklávy v Pojizeří. Její východní hranice se tedy v tomto období stáhla k linii Železných hor. Ze západních Čech je z této doby známo jen několik sekeromlatů mladší kultury nálevkovitých pohárů, včetně depotu z Bělé nad Radbuzou (Franz 1938), jehož poloha naznačuje komunikační směr na bavorské Podunají.

Zde je namístě připomenout, že dosavadní znalost rozsahu sídelního území kultury nálevkovitých pohárů v průběhu pultisíciletí jejího trvání se opírá především o katastr sídlištních a hrobových lokalit. K němu se ale nepočítají desítky dalších s ojedinělými nálezy kamenných nástrojů, které naznačují, že velikost oikumeny a také intenzita jejího zasídlení musely být podstatně větší, než jak je rekonstruujeme podle stávajícího fondu keramických nálezů.

3.2.3 Nemovité artefakty

Obytné a jiné stavby

Na ploše obytných areálů výzkumy zachycují zpravidla zahloubené objekty skladovacího nebo jiného hospodářského účelu. Jen vzácně se naleznou též stopy obytných staveb, respektive jejich pozůstatků v podorňích, které jsou dvojího druhu.

Prvý představují dlouhé domy s dřevěnou nosnou konstrukcí. Jejich pravidelně obdélníkový dvoulodní půdorys vymezují na bočních stranách řady kúlových jamek s mezerami od 0,5 do 1 m, se středovou řadou kúlů, vzdálených od sebe ca 4 m, nesoucích původně sedlovou střechu. Známý je jen jeden z Kozel na Mělnicku (25 × 6,5 m; orientace Z–V; nepublikováno). Obytná plocha této stavby, v jejímž vnitřním prostoru se nedochovaly nejen stopy vnitřního členění, které je při jejich velikosti třeba předpokládat, ale ani otopná zařízení (ohnišť, pece), měla 152 m². Datování domu z Kozel do baalberské fáze podporuje i několik podobně datovaných půdorysů z jiných skupin kultury nálevkovitých pohárů.

Druhou formou obytných staveb jsou polozemnice obdélníkovitého, oválného či kruhového půdorysu, ale s plochou podstatně menší než u kúlových domů. U čtyř z nich, odkrytých na výšinném sídlišti Babě v Praze-

-Dejvicích (obr. 16; Havel 1986, 52, obr. 22–25), velikost vnitřní plochy dosahovala od 5,5 do 16 m², pátá (obr. 16: 3), o rozměrech 12,4 × 6,8 m, výjimečná už polohou na nejvyšším místě ostrožny, zaujímal prostor přes 80 m² – tedy zhruba polovinu průměrné plochy dlouhých domů. Objekty tohoto typu jsou známy též z prostředí rovinných osad (Hostovice, Kbely, Malé Březno, Plaňany: Janská 1961; Prostředník – Šída – Kyselý 2002; Černá – Velímský 1991). Jejich obytnou funkci dosvědčuje přítomnost jednoho či dvou ohnišť a podle stop po kúlové konstrukci se předpokládá, že šlo o stavby zpravidla jen mělce zapuštěné do podloží, se sedlovou střechou a stěnami vypletenými proutím a omazanými jílem.

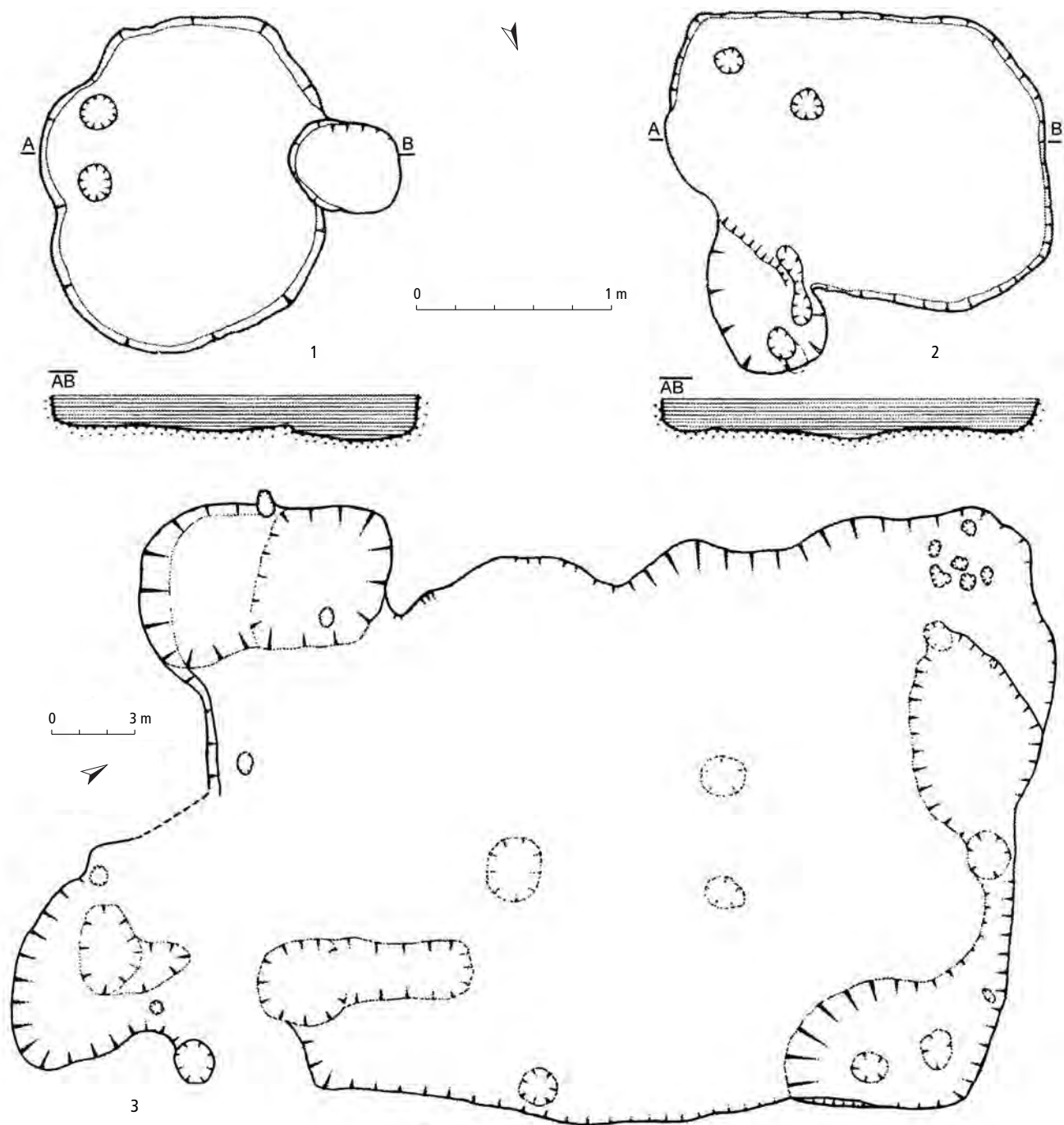
Nejčastějším druhem zahloubených objektů hospodářského účelu jsou (1) zásobní jámy-sila kruhového až široce oválného půdorysu o průměru od 1 do 2,5 m, (2) jámy a prohlubně oválné, dvojdielné či nepravidelného tvaru, které mohly též sloužit jako dílenská místa, (3) jámy s ohništi či se zbytky kopulovitých pecí oble čtvercového či kruhového tvaru, a (4) hliníky, některé obřích rozměrů, s průměrem až 15 m, též se zbytky pecí při okraji (Benátky: Kalferst – Zápotocký 1991, obr. 3).

Uvážíme-li, jak vzácný je dosud výskyt obytných staveb – dlouhých domů a polozemnic, pak relativně častý výskyt hliníků vede k hypotéze, že kromě těchto staveb musel být užíván ještě jiný typ obydlí, který byl zřejmě standardní, a to domy, k jejichž stavbě bylo zapotřebí velké množství jílovité zeminy, ale jejichž dřevěná kostra nezasahovala svými základy do podloží. Na diferenciaci obydlí, snad funkční, snad sociální, ukazuje také nepoměr mezi velikostí obytné plochy velkých domů a polozemnic.

Ohrázovací architektura

Spolehlivější poznatky o fortifikaci jsou známy ze tří výšinných poloh. Na Cimburku u Kutné Hory (Zápotocký 2000a, Abb. 9–13) byl v délce 30 m odkryt úsek opevňovací linie složené ze dvou paralelních příkopů lichoběžníkovitého profilu, tj. s plochým dnem, širokých původně ca 4–5 m a hlubokých 1,5–2 m, přerušeny prostorem se stopami po konstrukci brány chodbovitého typu o šířce ca 3 m a délce ca 12 m (obr. 17: 2–4). Vály se nedochovaly, avšak podle výplně příkopů lze soudit, že jejich hliněné těleso doplňovala zeď, sestávající kromě menších kamenů i z rozměrných balvanů až metrového průměru. Celková šířka fortifikační linie – bereme-li v úvahu i šířku předpokládaných valových těles – se dá odhadovat na asi 20–25 m.

Dalšími případy jsou Praha-Baba, kde fortifikace sestávala z mělkého příkopu lichoběžníkovitého profilu a ca 12–15 m před něj předsunuté palisády (obr. 17: 5–8; Havel 1986, 52), a Hradec Králové, kde na jednom místě městského vrchu byly zachyceny palisáda a příkop, patrně opět lichoběžníkovitého profilu (Richter – Vokolek 1995, 89). Datování opevnění z dalších lokalit není jisté

Obr. 16: Kultura nálevkovitých pohárů. Zahloubené chaty – polozemnice. Praha-Dejvice, Baba. Podle Havel 1986.

(Zabrušany – val s příkopem, Levý Hradec – palisáda: Váňa 1952, 295; Borkovský 1965, 21).

3.2.4 Sídlní areály

Osídlení a přírodní prostředí

Otázku, jaká byla z hlediska sídelně geografického podoba tehdejší krajiny, se snaží zodpovědět studium osídlení na úrovni širších krajinných oblastí. Kupř. na území mapového výřezu ca 60 × 50 km s Čáslavskou kotlinou

uprostřed, ohraničenou Železnými horami, Českomo-ravskou vrchovinou a Hornosázavskou pahorkatinou, naznačily lokality kultury nálevkovitých pohárů i dalších eneolitických kultur, doplněné ojedinělými nálezy broušené industrie, rozdělení do pěti zón (Zápotocký 2002a, 184, obr. 47):

A. Vnitřní sídelní zóna – tzv. staré sídelní území, trvale osídlené zpravidla již od neolitu.

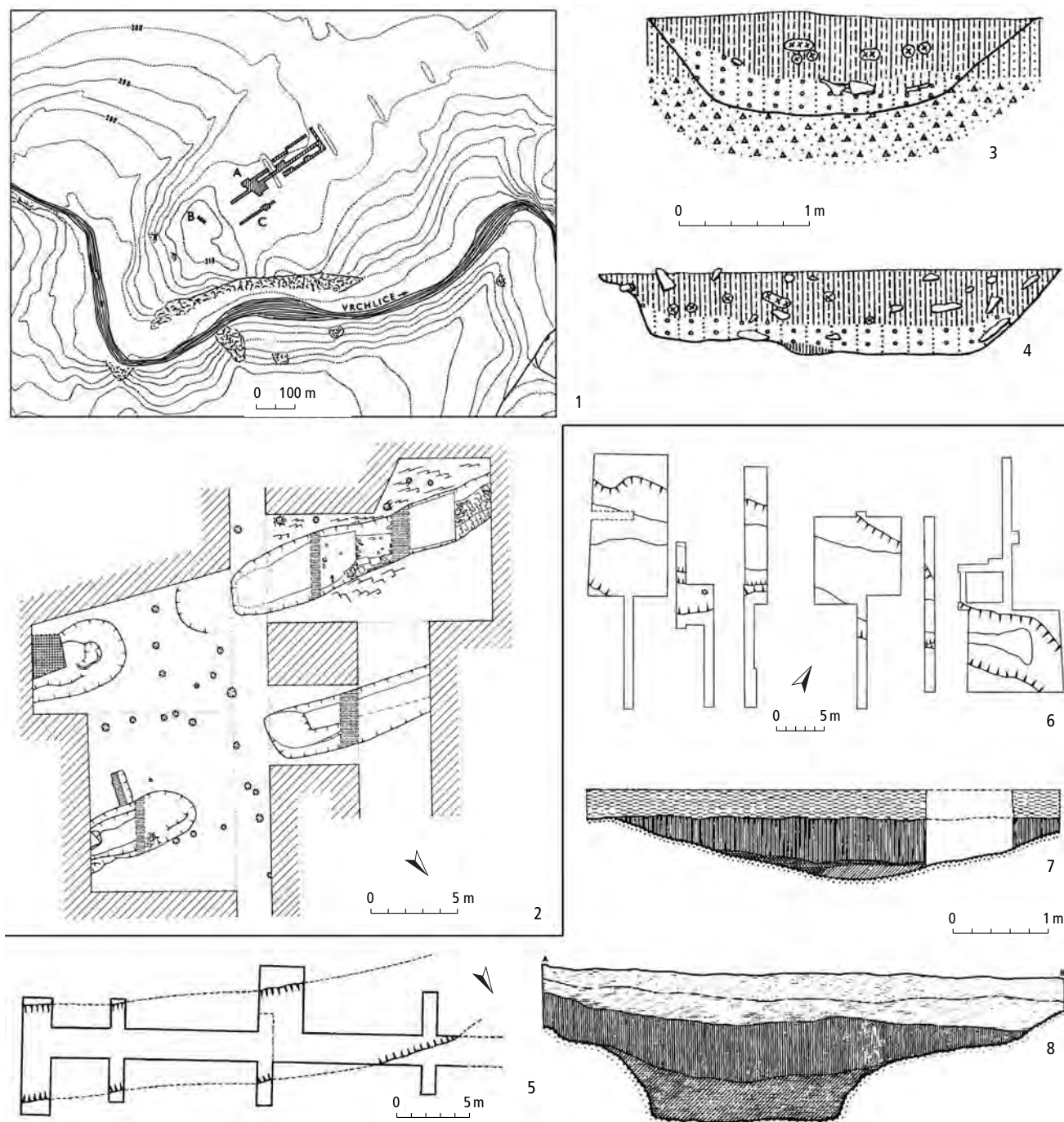
B. Vnější sídelní zóna, lemující či obklopující zónu A, s vnějším obvodem zhruba vymezeným vrstevnicí

400 m n. m. Proti vnitřní zóně jsou zde o stupeň horší podmínky půdní i klimatické (spadá převahou do klimatického okrsku B3: mírně teplého, mírně vlhkého, s mírnou zimou, pahorkatinového). Ze sídelně geografického hlediska ji lze interpretovat buď jako potenciální součást staré sídelní oblasti, kde se – už s ohledem na početnější výskyt broušené industrie – ještě dají očekávat doklady řídkého osídlení, nebo jako zónu bez

stálého osídlení, ale pro svou dostupnost využívanou osadami ze staré sídelní oblasti jako doplňkový zdroj obživy, k pastvě, lovu, získávání píce, lesních plodů, těžbě dřeva.

C. Sídelní enklávy v neosídlené krajině. Jejich existenci naznačují shluky katastrů s nálezy broušené industrie, avšak bez dokladů stálého osídlení indikovaného keramikou. Nabízí se možnost interpretovat tyto

Obr. 17: Kultura nálevkovitých pohárů. Hradiště na ostrožnách. 1 vrstevnicový plán ostrožny; 2 sonda s dvojicí příkopů a prostorem brány; 3, 4 profily vnějšího a vnitřního příkopu; 5, 6 sondy s příkopem I a II; 7, 8 profily příkopu I a II. 1–4 Kutná Hora, Cimburk (okr. Kutná Hora); 5–8 Praha-Dejvice, ostrožna Baba. Podle Havel 1986; Zápotocký 2000a.

prostory jako místa nestabilního, přechodného pobytu vázaného na sezonní využití krajiny (transhumance/pastviny), nebo jako etapní stanice na trasách cest – to především v okolí říčního brodu.

D. Liniové směry, dané řetězci katastrů s ojedinělými kusy broušené industrie, lze považovat – někdy i podle shody s raně středověkou situací – za trasy komunikací různé úrovně.

E. Lesní zóna – území prakticky beze stop pobytu, většinou od 400 m n. m. výše. Nicméně i zde se naleznou, i když vzácně, kamenné nástroje a zbraně jako příznak průchodnosti této ekozóny. Názory na interpretaci broušené a štípané industrie z lesní krajiny se ovšem různí, sahají od náhodných ztrát při lovu či prospekci přes svědectví o déledobém pobytu za účelem sezonní pastvy až po příznak existence sídelních buněk či lokálních komunikací.

Patrně obecnější význam má i skutečnost, že hranice sídelních zón měly na sledovaném území odlišný ráz. V případě vnitřní sídelní zóny (A) byly méně výrazné až plynulé – zřejmě důsledkem stálé či dočasné penetrace osídlení do vnější sídelní zóny (B), naopak hranice lesní zóny (E) se rýsovala ostře.

Obytné areály

Co se týče formy a velikosti sídel, řada terénních situací naznačuje, že zde, stejně jako ve všech skupinách kultury nálevkovitých pohárů, existovala v tomto směru určitá hierarchie. Za její články můžeme označit – opět s přihlédnutím k poměrům v sousedních oblastech – následujících pět typů.

Výšinná sídliště. Jedná se zpravidla o polohy situované na vyvýšené, přírodou chráněné poloze (strategické, defenzivní, eventuálně neprofánní); termín „hradiště“ je obvykle vyhrazen jen pro místa se zachovanou či archeologicky doloženou fortifikací. Doklady o přítomnosti kultury nálevkovitých pohárů známe dnes z 61 výšinných poloh (Zápotocký 2000a, 207, Abb. 61).

Z topografického hlediska převažují ostrožny (26 lokalit), terénní bloky či pseudoostrožny (15) a polohy na okraji vysokých říčních či potočních teras (12); méně časté jsou horské kupy (7) a výjimku představují izolovaná návrší (1). Jejich rozložení na území osazeném touto kulturou je s výjimkou koncentrace deseti lokalit na území Prahy vcelku rovnoměrné, přičemž rozdíly ve výskytu terénních typů jsou dány krajinným rázem jednotlivých sídelních oblastí.

Z hlediska nálezové situace silně převažují lokality, na nichž je osídlení kultury nálevkovitých pohárů doloženo jen formou ojedinělých nálezů a sběrů. Datování se proto ve většině případů omezuje jen na prostou registraci, bez možnosti přesněji určit stupeň či fázi. Pouze na třech byla zjištěna kulturní vrstva a na dalších dvanácti lokalitách i jeden či dva sídlištní objekty.

Určitější poznatky o vnitřní zástavbě jsou k dispozici u dvou lokalit:

Na hradišti Cimburek u Kutné Hory, situovaném na široké ostrožně o ploše ca 2 ha a složeném z akropole v čelní partii ostrožny a plochého předhradí, spadá nejstarší osídlení do baalberské fáze kultury nálevkovitých pohárů. Zatímco na akropoli sondáž zachytila jen tenkou kulturní vrstvu, na předhradí se podařilo odkrýt úsek fortifikační linie předsunuté ca 30 m před úpatí akropole a také stopy osídlení (jámy, kůly a ojedinělé nálezy), sahající vně fortifikace až do vzdálenosti 85 m, které svědčí o existenci předhradní zástavby (obr. 17: 1–4).

Druhou lokalitou je výšinné sídliště Baba v Praze-Dejvicích (Havel 1986) z doby mladší fáze kultury nálevkovitých pohárů, vybudované na mohutné ostrožně o ploše ca 10 ha. Také tato poloha byla dvojdielná, složená z vlastního hradiště, chráněného fortifikační linií (obr. 17: 5–8), a předhradí, zachyceného jen stopově. Ohrazená plocha byla patrně rozčleněna do několika sídelních okrsků „výrobního“ a „nevýrobního“ charakteru včetně několika obytných objektů – polozemnic (obr. 16).

Obě hradiště tedy vykazují některé společné rysy. Především to je rozdělení na vnitřní, ohrazenou plochu – akropoli a na předhradí, patrně neohrazené; podobný případ je znám z Moravy (Náměšť-Rmíz: rozsáhlé předhradí, též se stopami osídlení a navíc ohrazené, oddělené od akropole též dvěma až třemi fortifikačními liniemi; Šmíd 1993). Dále to jsou doklady stabilní zástavby ve formě polozemnic a jámových objektů hospodářského účelu, přičemž i v tomto směru lze poukázat na shodu s hradišti moravské kultury nálevkovitých pohárů.

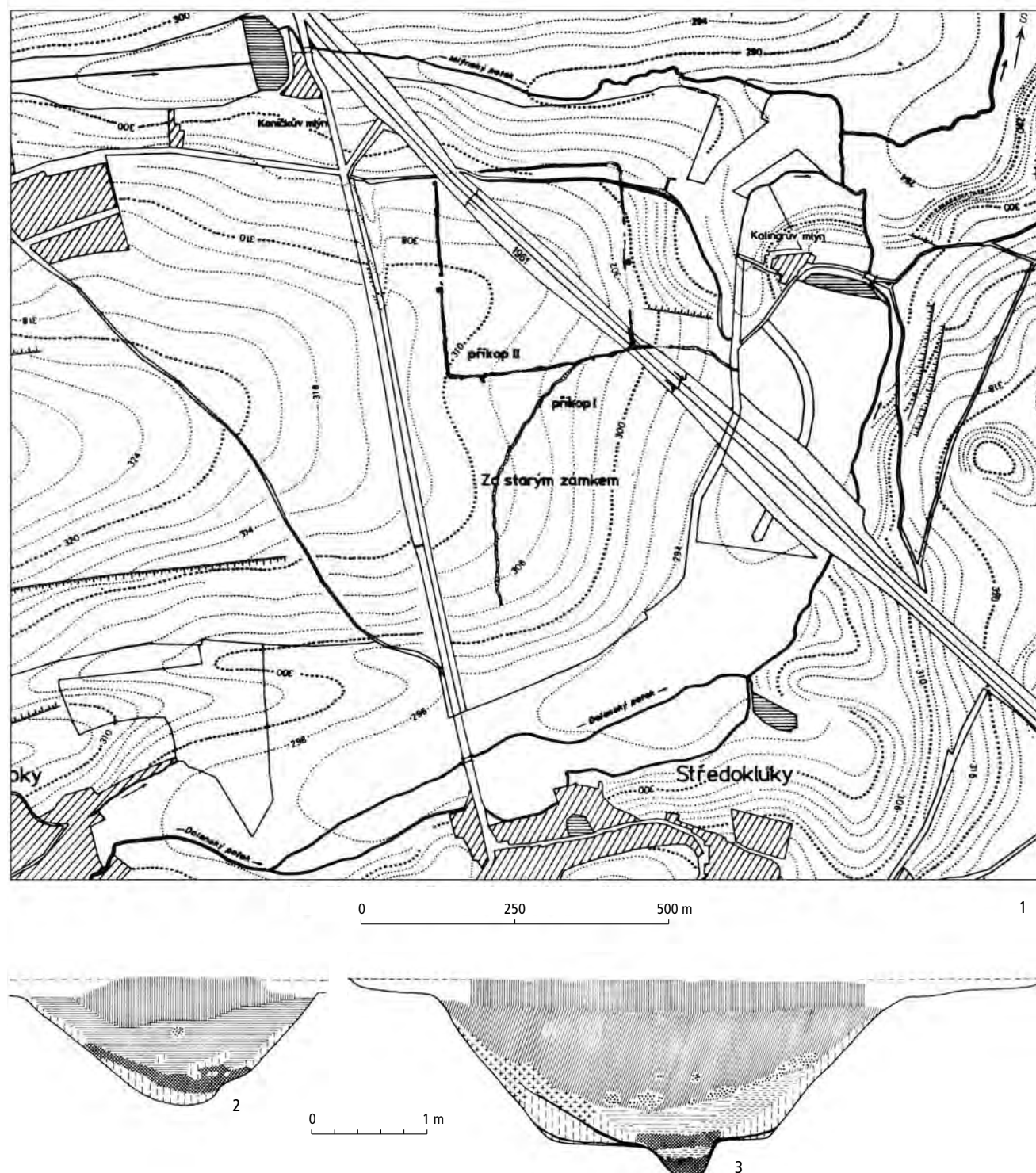
Další informace o různých aspektech výšinných sídlišť kultury nálevkovitých pohárů můžeme ještě očekávat od vyhodnocení výzkumů, vedených na řadě z nich v minulých desetiletích (Dneboh-Mužský, Klučov, Praha-Bohnice a Šárka, Slaný-Slánská hora, Žalov-Levý Hradec ad.).

Hrazené areály situované v otevřeném, rovinném terénu. Sem náleží především ve středoevropském prostředí unikátní čtvercové ohrazení u Makotřas nedaleko Kladna (obr. 18; Pleslová-Štiková – Marek – Horský 1980; Pleslová-Štiková 1985). Sídlištní areál, rozkládající se na sprašové návěži mezi dvěma potoky, měl tři etapy vývoje, jejichž těžiště spadá do doby siřemské fáze. Nejstarším dílem zde byl obloukovitý příkop V-profilu, sledovaný v délce 650 m, který ohrazoval jihovýchodní část návrší, patrně za účelem ochrany části osady včetně jejího stáda. Čtvercovitý příkop o rozměrech ca 300 × 300 m, náležející střední etapě osídlení, se rozkládal severně od předchozího, na temeni sprašového hřbetu. Měl lichoběžníkovitý profil, navíc se středem plochého dna táhla ještě dřevěná palisáda.

Přístupný byl dvěma protilehlými vchody uprostřed východní a západní strany, třetí vchod byl umístěn asymetricky, blíže k západnímu nároží jižní strany, a existence čtvrtého, který bychom předpokládali na protilehlém místě severní strany, je sporná, protože tento úsek se nedochoval. Umístění v terénu, jeho roz-

měry a další charakteristiky ukazují podle autorky výzkumu, že tento příkop nepředstavoval obranný nebo ochranný systém, nýbrž kultovní ohrazení, jehož tvar je odvozen od čtvercového tvaru křížově oraného pole. Normální život osady se v této etapě patrně odehrával vně ohrazení. Ve třetí fázi, po zániku čtvercového ohra-

Obr. 18: Kultura nálevkovitých pohárů. Makotřasy (okr. Kladno), příkopové ohrazení v prostoru sídelního areálu na plochem sprašovém hřbetu. 1 vrstevnicový plán se dvěma příkopy, starším obloukovitým a mladším čtvercovým; 2, 3 profily I. a II. příkopu. Podle Pleslová-Štiková 1985.

zení, jeho prostor překryl obytný areál s množstvím skladovacích a hospodářských objektů. Z jejich výplně bylo získáno množství nálevového materiálu včetně keramických tvarů naznačujících kontakt s mimočeskými skupinami, nástrojů z bavorského deskovitého silixu a tyglíku jako prvního dokladu kovolitectví na naší půdě.

Hrazený areál u Makotřas, jehož celkový půdorys byl zjištěn geofyzikálním měřením (archeologicky byla prozkoumána jen jeho část), sloužil tedy – a to jen po určité omezenou dobu – nejspíše jako centrální místo kultovní a patrně i správní. Jeho vybudování prozrazuje kromě vysoké úrovně organizační také, s ohledem na orientaci půdorysu včetně rozmístění vchodů, i relativně rozvinutou znalost geometrie a astronomie. Po zániku ohrazení zaujal jeho místo obytný areál, řadící se s ohledem na počet objektů, jejich charakter a plošný rozsah do kategorie větších osad.

K typu hrazených areálů v otevřené, nestrategické poloze, interpretovaných dnes spíše jako díla s rituální a symbolickou než obrannou funkcí, se patrně zařadí ještě další, o jejichž existenci jsme zpraveni díky letecké archeologii a geofyzikálnímu průzkumu. Nejsou však dosud přesněji datované a o jejich staroeneolitickém původu se soudí jen podle sběrů. Příkladem je jednoduché oválné ohrazení o rozměrech 250 × 220 m u Chleb na Nymbursku (*Gojda 2002*, obr. 2), sestávající z příkopu s větším počtem úzkých vstupů a vnějšího palisádového žlabu.

Velké osady v otevřených polohách, beze stop ohrazení. Jediným spolehlivým dokladem jejich existence je zatím obytný areál u Makotřas, respektive jeho třetí fáze (srov. výše). O vysokém počtu sídlištních objektů hovoří též zprávy o výzkumech na některých dalších středočeských lokalitách kultury nálevkovitých pohárů – příkladem jsou Velké Přílepy s více než sto objekty sířemské fáze (*Smejtek – Vojtěchovská 1997*). Před zpracováním těchto akcí se však nedá říci, zda jde o objekty jedné osady, či několika následných menších osad. Z jiných českých regionů nejsou sídelní areály této velikosti dosud známé.

Menší nehrazené osady a usedlosti rozptýlené v krajině. Terénní situace na lokalitách s plošně rozsáhlými odkryvy, jako jsou kupř. Benátky na Hradecku, Praha-Lysolaje či Mlékojedy ve středních Čechách a na severozápadě Dobroměřice a Vikletice (*Kalferst – Zápotocký 1991; Pleslová-Štiková 1972a; Motyková – Zápotocký 2002; Smrž – Zápotocký 1980; Zápotocký 2002b*), naznačuje, že k sídlům těchto dvou typů náleží zřejmě většina dosud známých lokalit české kultury nálevkovitých pohárů. Například ve Vikleticích, v poloze situované při okraji vysoké terasy Ohře, byl odkryt sídelní areál z doby sířemské fáze, představující počtem 15 objektů zatím největší sídelní komplex kultury nálevkovitých pohárů z území severozápadních Čech. Většina z objektů patřila k typu zásobních jam (z nich

jedna, v níž byl druhotně uložen dětský pohřeb, byla poté využita ještě ke stavbě pece) a u dvou není primární funkce jasná: první byl soujámí, v jehož blízkosti se podle kvanta odpadu nacházela dílna na kvarcivou industrii, a ve druhém stála destruovaná pec. Prostorové rozložení objektů naznačuje, že osídlení zde mělo formu rozptýlených usedlostí, respektive stavebních komplexů, sestávajících kromě zahloubených objektů zřejmě též z nadzemních domů. Po těch zde nezůstaly žádné stopy, nicméně když se vezme v úvahu velikost plochy s objekty (ca 120 × 70 m), počet zahloubených objektů a uvažovaná velikost domů (ca 20–25 × 6–7 m, srov. výše), pak se počet usedlostí dá odhadovat na čtyři až pět, maximálně deset.

Podobně je tomu i v Mlékojedech na Mělnicku: také v případě zdejšího sídelního areálu docházíme k závěru, že vezme-li se v úvahu celková velikost zkoumané plochy (ca 5 ha), polygon rozptýlu objektů kultury nálevkovitých pohárů (ca 320 × 80 m), odhadovaná velikost domů a počet jednoho až dvou sil jako příslušenství jednoho domu, pak by se odhad počtu usedlostí pohyboval kolem pěti či šesti.

Přechodná stanoviště. Taková stanoviště sloužila k různým účelům, kupř. jako lovecké, pastevecké, rybářské, sběračské stanice, stanice zaměřené na sběr či těžbu nerostných surovin, etapní stanice na trasách cest nebo kultovní místa. Jsou zčásti doložena, zčásti předpokládána prakticky ve všech skupinách kultury nálevkovitých pohárů. U nás pro jejich existenci svědčí kupř. stopy přítomnosti této kultury v jeskyních Českého ráje (*Pleslová-Štiková 1981c*, 44; *Prostředník – Šída 2003*), dávané do souvislosti se zpracováním štípané industrie z místního jaspisu a chalcedonu; nápadně slabý oproti jiným obdobím eneolitu je ale její výskyt v jeskyních Českého krasu (*Sklenář – Matoušek 1992*). Obtížná je identifikace míst přechodného pobytu v otevřené krajině uvnitř i vně oikumeny. Takto jsou taxovány především lokality s nálezy broušené industrie. Mezi nimi nechybí ani polohy rázu kultovního místa, jako jsou kupř. vrcholy či svahy kopců, osamělé skály či jiné nápadné terénní útvary nebo bažiny (Komořanské jezero: *Neustupný 1985*).

K uvedenému rozdělení sídel kultury nálevkovitých pohárů je třeba dodat, že v případě areálů typu velkých a malých osad, jakož i jednotlivých usedlostí je větší obtížné rozhodnout, ke kterému z nich ta která lokalita patří, protože informace pocházejí většinou jen z plošně omezených odkryvů nebo sběrů. Situaci navíc velmi komplikuje fakt, že většina obytných areálů kultury nálevkovitých pohárů se nachází na polykulturních lokalitách.

Doklady o vnitřním uspořádání osad výše uvedených typů, respektive o rozmístění obytných a hospodářských objektů dosud na našem území chybějí.

Sídelní struktura

Funkce prvých tří sídelních typů – výšinných sídlišť, hrazených areálů a velkých osad – v sídelní struktuře je dosud otevřenou otázkou. Těm z nich, které se vyznačují mnohazákladným a intenzivním osídlením, se přiřazují různé centrální funkce – obranná, správní, obchodní, náboženská, eventuálně funkce výrobní se specializací na určitý druh užitkových či prestižních předmětů, a tím i vyšší pozice v regionální sídelní struktuře. Je možné, že tento výklad je opodstatněný i v případě řady lokalit kultury nálevkovitých pohárů, především těch, které nesou stopy osídlení z více fází této kultury – z výšinných sídlišť k nim patří kupř. Praha-Šárka a Praha-Zámka, Mužský-Hrada, Slánská hora nebo čáslavský Hrádek (*Pleslová-Štiková 1981b; Moucha 1961, 305; Zápotocký 1998c, 577*). Proti obecné platnosti teze o funkci opevněných výšinných sídlišť a hrazených areálů jako dlouhodobých stabilních center však svědčí dvě okolnosti. Prvou je zjištění, že s pomocí poznatků, jimiž dnes disponujeme, se kontinuální osídlení nedá u žádné z dosud známých poloh spolehlivě prokázat. Druhou je fakt, že už ve dvou dobře dokumentovaných případech se potvrdila existence osídlení sice stabilního a ohrazeného, leč buď relativně krátkodobého (Praha-Baba), nebo děledobého, ale přerušovaného hiátem (Cimburk). Podobně časově omezené bylo trvání 2. fáze Makotřas (se čtvercovým ohrazením).

Pokud jde o výšinná sídliště, podrobnější sledování různých aspektů, jako je topografická poloha, počet sídelních fází a otázka kontinuity osídlení, zástavba, fortifikace, pozice v sídelní struktuře a možný vztah k vodním a pozemním komunikacím, ukázalo, že dosavadní poznatky jsou silně mezerovité či hypotetické (*Zápotocký 2000a, 250*). Také proto zůstává interpretační spektrum jejich funkce tak široké – od opevněných mocenských a správních center přes útočiště, centrální osady, tržiště a uzlové body na dálkových komunikacích až po kultovní místa a shromaždiště. Rozhodnout, pro který druh aktivit byly jednotlivé lokality určeny, není, s ohledem na stav výzkumu, zpravidla možné a navíc mnohé z nich byly zřejmě polyfunkční.

Znakem, který s vysokou pravděpodobností také souvisí s rolí, již tyto lokality plnily v sídelní síti, je dominantní poloha v krajině, charakteristická ve větší či menší míře pro většinu českých výšinných poloh. Vedle funkce defenzivní a kontrolní (možnost přímého vizuálního kontaktu na velké vzdálenosti a spojení pomocí signalizace ohněm a kouřem) se nabízí i možnost plnění role symbolické, jako teritoriálních znaků, zviditelnujících podobně jako velké mohyly či megadendrické a megalitické hrobové stavby nárok komunity na dané území.

Jako příznak vyšší společenské úrovně obyvatel výšinných sídlišť je možno uvést dva atypické objekty

z Prahy-Baby, které se dávají do souvislosti se správní či kultovní funkcí: obří polozemnici situovanou na nejvyšším místě ostrožny (obr. 16: 3) a záhadný systém žlabů, související zřejmě se stavbou „nevýrobního charakteru“, oba situované na centrální ploše hradiště (*Havel 1986, 52*). Z dalších nálezů ukazují stejným směrem hliněné bubny, které v tomto období známe zatím jen z výšinných sídlišť (Cimburk, Čáslav-Hrádek, Kralupy n. Vltavou-Lobeč: *Mašek 1954, 652, obr. 299: 3; Zápotocký 1998c, obr. 6: 6; 2000a, 68, Taf. 10: 12*), nebo nápadná koncentrace sekeromlatů a jejich hliněných miniatur na některých z nich. Budování sídel „vyšší“ kategorie a s tím spojená sídelní hierarchie se často považují za průvodní jevy vytváření větších teritoriálních útvarů. V tomto kontextu by pak krátkodobé či přerušované osídlení těchto lokalit naznačovalo, že tyto útvary nebyly dlouhodobě stabilní, ale jen krátkodobé – což je ve shodě s tezí, podle které je archeologický obraz „náčelnických států“, s jejichž existencí se pro období středoevropského eneolitu někdy počítá (*Odner 1983*), charakterizován cyklickou nestabilitou, včetně nestability teritoriální organizace.

Výšinná poloha není sama o sobě důvodem vyšší pozice v sídelní struktuře. Takový výklad přichází v úvahu, až když je známa alespoň její základní charakteristika včetně sídelní sekvence.

Roli míst vybavených centrálními funkcemi plnily patrně i velké osady v otevřených, nestrategických polohách, zejména pak ty, které k tomu byly předurčeny polohou v komunikační síti. Tento sídelní typ, stejně jako některá výšinná sídliště, se obvykle považuje za „mateřské osady“, se zázemím složeným z krátkodobých sídel. Z nálezové situace sledované v prostředí mikroregionů (povodí potoka Bylanky) či regionů (Bílinsko, Litoměřicko) vyplývá, že právě dva krátkodobé typy – tedy malé osady a rozptýlené usedlosti – byly nejpočetnější.

Zvýšenou koncentrací osídlení, s níž se na řadě míst setkáváme, lze v řadě případů odůvodnit existencí říčního brodu (kupř. na Labi u Kolína, při soutoku s Košáteckým potokem, Vltavou a Ohří, na Vltavě v oblasti dejvicko-bubenečské, na Ohří v okolí Loun a Žatce) nebo blízkostí výchozů nerostných surovin, jako je tomu v případě lokalit na Bílinsku a Chomutovsku, ležících v blízkosti kvarcitových výchozů nebo při cestě k nim.

3.2.5 Pohřební areály

Pohřebiště

Hroby, více či méně jistě příslušející k samostatným pohřebním areálům, lze rozdělit do tří skupin.

Do první skupiny spadají areály, jejichž centrem je hrob uložený uvnitř příkopového ohrazení krytého původně mohylovým náspem. Ohrazení úzce či široce obdélníkovitého tvaru byla v poslední době objevena už

v řadě lokalit (Chudeřín, Plotišť, Soběsuky: výzkum P. Holodňáka; *Vokolek 1993b*). Hrob s kostrovým pohřbem, pokud se dochoval, byl v nich umístěn uprostřed nebo při jedné z užších stran. Podle starších zpráv či nálezových údajů se hroby kryté mohylovým náspem, s výbavou příslušející kultuře nálevkovitých pohárů, našly i v dalších lokalitách (Dolínka, Lešany, Velká Ves). Novým objevem je mohyla z Nymburka (*Motyková 1998*), jejíž základ o rozměrech 6,5 × 5,2 m sestával z opukových kamenů a kryl skříňkový hrob s kostrou starší osoby; samotný pohřeb byl bez výbavy, ale dle radiokarbonového datování spadá do mladšího stupně této kultury. V Brandýsku a Vikleticích naznačil existenci mohylového náspu rozbor nálezové situace (*Šmejda 2001; Zápotocký 2002b*). V obou případech se k nejstaršímu centrálnímu hrobu z doby baalberské fáze následně připojovaly hroby dalších období. Navršení staroeneolitické mohyly se tak stalo podnětem vzniku dlouhodobé sakrální tradice daného místa. Lze očekávat, že podobně konfigurovaná pohřební místa se po revizi některých starších výzkumů dají rozpoznat i v dalších lokalitách.

Mohylové náspy obdélníkovitého, trapézovitého či kruhového půdorysu patří u nás stejně jako v ostatních skupinách kultury nálevkovitých pohárů k nejstarším pohřebním formám této kultury. Jejich stavba, v případě obdélníkových a trapézovitých náspů patrně imitující typ dlouhých domů, byla určena mužům – patriarchům či i dalším příslušníkům náčelnické vrstvy. Vyžadovala – podobně jako tomu bylo v případě hrzených areálů a výšinných sídlišť – kooperaci větších skupin, v tomto případě nejspíše skupin spojených společným původem, eventuálně širší společenskou vazbou. Kromě funkce pohřební plnily jistě i další funkce společenské a náboženské, podobně jako tomu bylo v případě hrobů egyptských faraonů. V tomto ohledu jsou obdobou západo- a severoevropských megalitů, mohyl moravské a slezské kultury nálevkovitých pohárů a tzv. kujawských hrobů této kultury v Polsku (*Neustupný 2001b*).

Druhou skupinu tvoří pohřební areály bez výraznější hierarchie, složené z relativně nízkého počtu hrobů. Zatím největší pohřebiště tohoto typu bylo odkryto v Praze-Bubenči (18 hrobů mladší fáze), na několika dalších místech počet hrobů kolísá mezi sedmi a třinácti (Makotřasy: 7 hrobů siřemské fáze, z nich 1 birituální; Lužec a Máslovice: 8 hrobů salzmündské fáze; Velké Žernoseky: 13 hrobů baalberské fáze: *Pleslová-Štiková 1985, 84; Sklenář 1982, 227; Stocký 1926, 178; Moucha 1963b*). S ohledem na nálezové poměry – jde vesměs o starší, amatérské nebo plošně omezené výzkumy – musíme přiznat, že samostatná existence této skupiny může být jen zdánlivá, protože původní vazba na primární hrob, který dal podnět ke vzniku těchto areálů, už zanikla nebo se nedala rozpoznat.

Do třetí skupiny náležejí desítky jednotlivě nalezených hrobů, příslušejících ke kultuře nálevkovitých pohárů svou výbavou – nádobami a sekeromlaty (v případě samotných seker či jiných tvarů broušené industrie je datování méně spolehlivé). Také existence této skupiny může být jen zdánlivá. Nedá se totiž vyloučit, že spíše než o svébytnou kategorii osamoceně situovaných jednotlivých hrobů se jedná o hroby náhodně vytržené z kontextu pohřebních areálů první či druhé skupiny.

Nápadně nízký počet pohřebních areálů kultury nálevkovitých pohárů i hrobů, které k nim patří, lze jen zčásti vysvětlovat jako důsledek hluboké orby a razantních polních úprav v 18. až 19. století. Příčinou je zřejmě vysoké procento hrobů bez milodarů, jak o tom výmluvně svědčí žernosecké pohřebiště, kde z třinácti hrobů byl datovatelnými přídatky vybaven jen jeden.

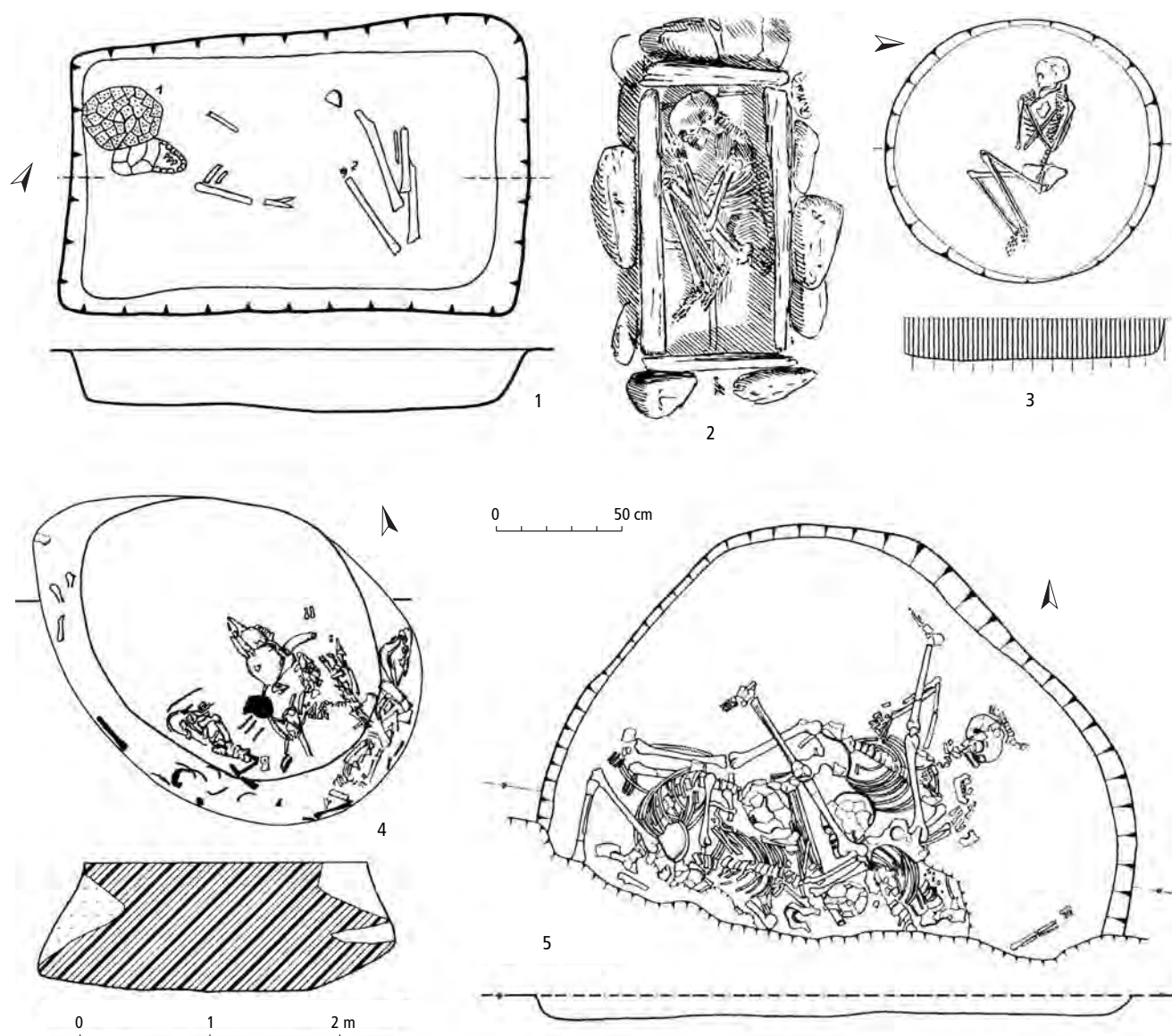
Úprava hrobů

Pohřební ritus, praktikovaný ve všech fázích české kultury nálevkovitých pohárů, byl kostrový, s těly ukládanými ve skrčené poloze na pravém či levém boku; změnu doznala časem pouze orientace zemřelých, ve starším období převážně rovnoběžková, v mladším poledníková. Údaje o žárových hrobech nejsou spolehlivé (Hořín: *Sklenář 1999, 41*), i když jejich výskyt – též s ohledem na případy birituálních pohřbů z Makotřas a na obecné užívání žárového ritu u mladší kultury nálevkovitých pohárů na Moravě – nemůžeme zcela vyloučit.

Kromě hrobů v prosté zemi (obr. 19: 1) jsou časté hroby opatřené kamennou konstrukcí postavenou na vícero způsobů. K nejprostším patří obvodové obložení sestavené z jednotlivých kamenů a překrytí pohřbu, uloženého v prosté zemi, jednou či více deskami, eventuálně závalem z menších kamenů. Složitější konstrukci mají hroby skříňkové (obr. 19: 2), kde skříňka, sestavená z kamenných desek a obvykle i deskami podložená a překrytá, obsahuje silně skrčený kostrový pohřeb; jsou většinou menších rozměrů (ca 100–150 × 50–80 cm), výjimkou je kamenná skříň 2,5 × 1,15 m z nymburské mohyly. Předpokládáme, že hroby byly ve většině případů zviditelněny nízkým rovem, v případě hrobů první skupiny mohylovým náspem. Jinou formou svrchní úpravy, aplikovanou patrně opět jen u hrobů významnějších jedinců, byla rozměrná obdélníková dlažba asi 3 × 2 m, složená z menších kamenů, původně zřejmě též překrytá mohyloou.

Výbava hrobů

Kromě nádob, obvykle jedné či dvou, nejčastěji z kategorie picích tvarů či nádob na přenášení nápojů (pohárů, džbánů, amfor), se setkáváme se sekerami, sekeromlaty, sílexovými šipkami, drobnou kostěnou industrií a závěsky z provrtaných zvířecích zubů,

Obr. 19: Kultura nálevkovitých pohárů. Hroby a pohřby v sídlištních jámách. 1 kostrový hrob v prosté zemi (Vikletice, okr. Chomutov); 2 kostrový hrob skřínkový (Velké Žernoseky, okr. Litoměřice); 3 zásobní jáma s pohřbem ženy s dítětem (Dobroměřice, okr. Louny); 4 zásobní jáma s pohřbem dítěte, dvou dobytčat a psa (Praha-Hostivice); 5 jáma s kosterními pozůstatky osmi osob (Malé Březno, okr. Most). Podle Buchvaldek – Koutecký 1970; Černá – Velímský 1991; Moucha 1963b; Pleinerová 2002; Smrž – Zápotocký 1980.

vzácně pak s měděnými ozdobami. Unikátem je čepel z polského bílé kroupnatého pazourku, importovaná do Čech na vzdálenost asi 500 km, která se našla spolu s čepcovitým sekeromlatem v hrobě z Mradic u Žatce (Weinzierl 1904, 25, Taf. 1).

Pohřby uložené v sídlištních objektech v prostoru obytných areálů

Jejich největší soubor – celkem 29 jedinců uložených v 18 sídlištních objektech, především silech, nebo ve výplni zaniklého čtvercového příkopu – je znám z Makotřas (Pleslová-Štiková 1985, 84). Jinak se s tímto ritem setkáváme prakticky v každé širě zkoumané osadě

kultury nálevkovitých pohárů. Také tento způsob pohřbu má více forem. Tu první charakterizuje rituální poloha – tedy tělo uložené ve skrčené poloze, někdy s přídávky a často orientované podle zvyklosti daného období, tj. ve starším stupni ve směru rovnoběžkovém a v mladším stupni v poledníkovém (obr. 19: 3). Nechybí ani pohřby dvou a více jedinců v jednom objektu a vyskytnou se i dva pohřby následné (kupř. Světec, Třebestovice: Zápotocký – Muška 1999, 24, obr. 17, 18; Rulř – Čtverák 1997, 38, obr. 8). Unikátní formou jsou pohřby jedinců, převážně dětí, ukládané do zásobních jam společně s těly záměrně usmrcených zvířat – dobytčat a psů. Tyto objekty, označované jako obřadní či obětní

jámy, se obvykle spojují s rituály komunit, v jejichž hospodářství hrála dobytkařská složka významnou roli (obr. 19: 4; Hostivice-Litovice: *Pleinerová 2002*, 21, obr. 3–9).

Do druhé skupiny sídlištních pohřbů spadají pohřby nerituální, pohozené – jako kupř. v Malém Březně, kde byly na plochem dně rozměrného sila nakupeny kostry osmi jedinců (obr. 19: 5) – nebo neúplné, jako osamoceně nalézané lebky či části těl (*Černá – Věltinský 1991*, 56, obr. 2, 3).

Názor na vzájemný poměr mezi pohřebními areály včetně ojedinělých hrobů a nesrovnatelně početnějšími pohřby v sídlištních objektech, které v prostředí české kultury nálevkovitých pohárů představují vůbec nejčastější formu pohřebního ritu, není jednotný. Jedna z hypotéz toto různé pojetí pohřbů odůvodňuje sociálními rozdíly, respektive výraznější společenskou stratifikací, jiná je považuje za důsledek válečných střetnutí. Podle toho se pak pohřební areály interpretují buď jako místa vyhrazená pro pohřby náčelnické vrstvy, nebo všech příslušníků dané komunity, a pohřby v sídlištních objektech zase buď jako způsob ukládání zemřelých příslušníků nižší vrstvy, nebo pobitých obyvatel, či konečně jako výraz obětních praktik (kupř. *Pleslová-Štiková 1985*, 87; *Neustupný 1986*, 229). V každém případě se rozdíl mezi oběma rity jeví jako výmluvný a do značné míry i drastický odraz společenské situace panující v prostředí této kultury.

3.2.6 MOVITÉ ARTEFAKTY

Keramika

Nádoby české skupiny kultury nálevkovitých pohárů (obr. 20–23) se dělí do sedmi tříd: 1. nálevkovité poháry a nálevkovité hrnce, 2. koflíky, 3. džbánů, 4. amfory, 5. mísy, 6. hrnce a zásobní hrnce, 7. zvláštní tvary nádob, vyskytující se jen ojediněle, jako různé miniaturní nádoby, tyglíky, diskovité talíře, láhve s límcem (obr. 21: 6, 7), bubny (obr. 21: 14) a zoomorfní nádoby (obr. 21: 2).

Samostatnou skupinou keramických výrobků jsou drobné předměty z pálené hlíny, jako lžíce a naběračky, přesleny, cívky, nákončí měchů, závaží, zátěže, jakož i tvary užívané jako ozdoby (hliněné perly) nebo související, podobně jako zoomorfní nádoby, s kultovními praktikami své doby (zoomorfní plastiky – a miniatury bojových sekeromlatů – obr. 27).

Repertoár keramické produkce zůstává v průběhu vývoje české kultury nálevkovitých pohárů v základě stejný, rozdíly mezi stupni a fázemi, eventuálně podfázemi, se projevují pouze ve změnách profilace a výzdoby stolního nádobí, tj. nádob 1. až 5. třídy.

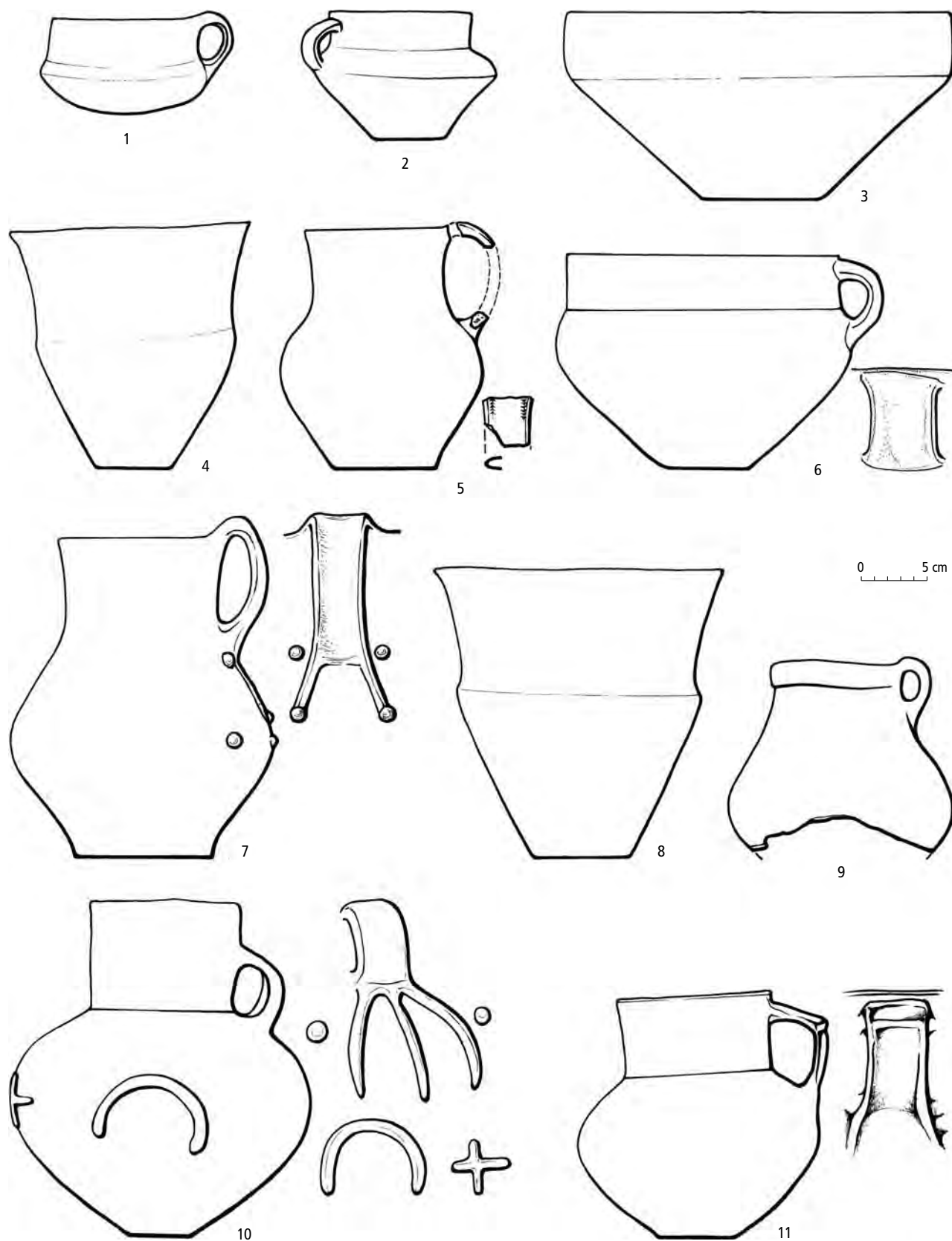
V protikladu k měkké profilaci a bohaté plošné ornamentaci keramiky postlengyelských skupin je pro keramiku staršího období příznačná ostrá profilace,

obojí nápadné zejména u picích nádob a nádob sloužících k transportu tekutin – tedy u pohárů, koflíků, džbánů a amfor.

Baalberská fáze. Celkový vzhled keramiky, podpořený absencí výzdoby a tmavým až černým leštěným povrchem, působí dojmem imitace nádob z plechu, známých v tomto období ovšem jen v Egeidě a východním Středomoří. Výzdobné prvky, pokud se vyskytnou, jsou vcelku nenápadné. Jde zpravidla o motiv složený z plastických lišt do tvaru tzv. „vousů“, jehož aplikace se standardně objevují na podhrdlí pohárů a pod uchy džbánů, ale též na hrdlech mís a pod uchy či na plecích amfor, přičemž „vousy“ tzv. O-tvaru pod uchy džbánů jsou opět motivem odvoditelným z kovových vzorů, imitujícím аташе uch kovových nádob.

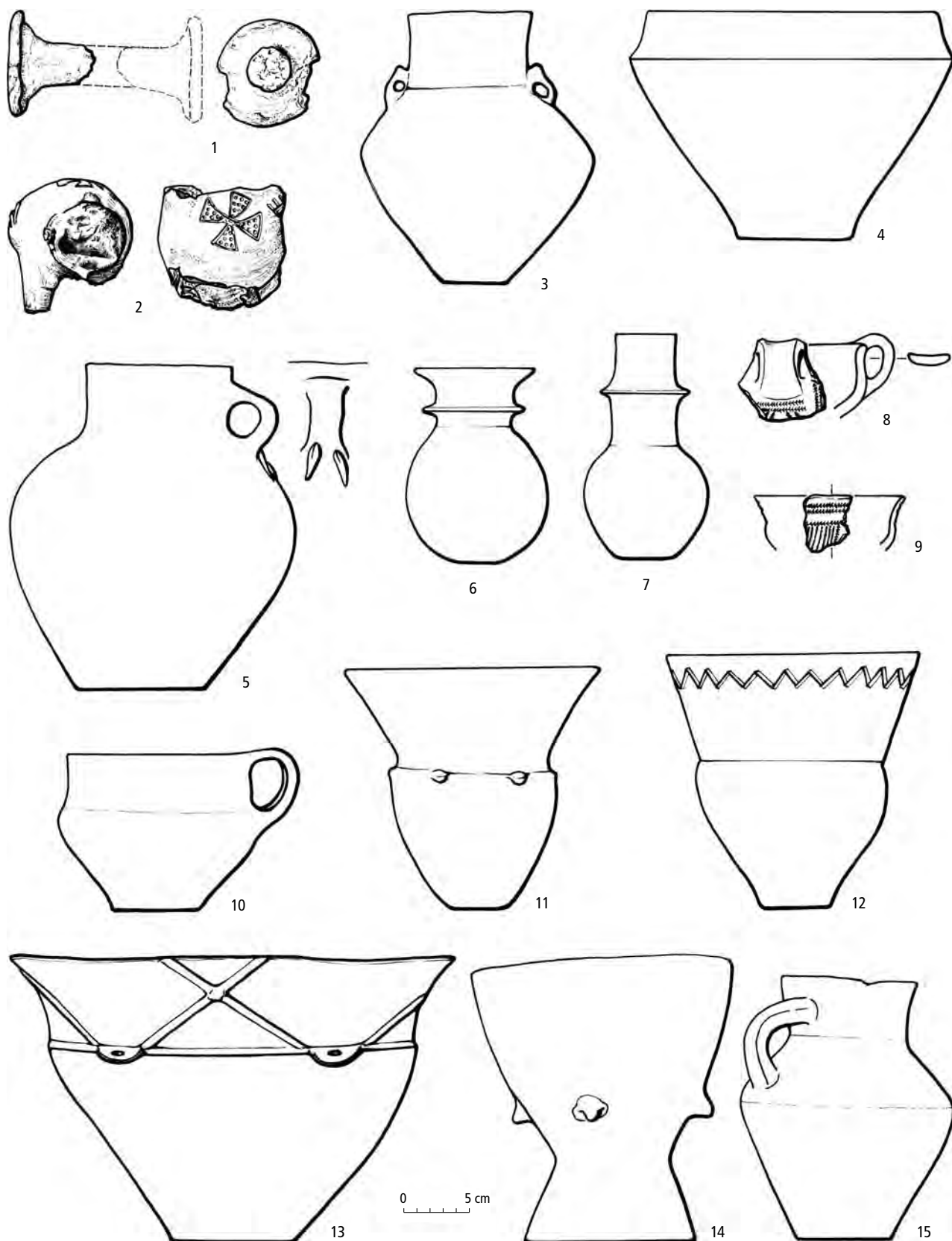
Tvarové spektrum baalberské fáze je možno rekonstruovat na základě řady sídlištních souborů z různých částí země (kupř. Benátky, starší horizont na Slánské hoře), ve větší šíři pak podle materiálu starší sídelní fáze z hradiště Cimburku (*Kalferst – Zápotocký 1991*; *Moucha 1961*; *Zápotocký 2000a*). Keramická výbava zde sestávala z nálevkovitých pohárů (4 typy), nálevkovitých hrnců (3 typy), koflíků (5 typů); baalberských džbánů (3 typy; obr. 20: 10; 21: 5, 15) a džbánu moravského typu (obr. 20: 7), dvoj- a čtyřruchých amfor (po dvou typech; obr. 21: 3; 22: 3), mís (8 typů) a zásobních hrnců, zpravidla opatřených okrajovou lištou, různě přesekávanou otisky prstů, nehtů či kolků na způsob tzv. románských lizén, zřídka hladkou. Zboží této fáze je zde nápadně shodné s keramikou ze západomoravských lokalit, jak z hradišť Kramolína, Křepice a ze starší sídelní fáze na Rmízu, tak také ze staršího horizontu tamních mohylových pohřebišť (*Košťurík 1997*; *Medunová-Benešová 1986*; *Šmíd 1992*; *2003*).

Starší sídelní horizont na Cimburku nás přivádí k otázce tzv. keramiky s brázděným vpichem. Její původ se hledá v epilengyelských skupinách středního Podunají, kde se vyskytuje v několika časových horizontech. Jako módní zboží se její dva následné typy – Retz a Křepice – ujaly u moravsko-dolnorakouské kultury nálevkovitých pohárů, odkud prosakovaly i dále na severozápad, do Čech a středního Německa. U nás ji známe jen ze čtyř lokalit, vesměs z východní části země. Starší typ Retz se našel v Úhřeticích spolu s keramikou starší baalberské fáze. Mladší typ Křepice je zastoupen v materiálu baalberské fáze z Cimburku, kde jeho kolekce čítá ca 80 střepů a částí; jde téměř výhradně o koflíky s oblým dnem a slabě převýšeným páskovým uchem, pouze ve dvou případech se zde tato výzdoba vyskytla na jiných tvarech – na džbánu a poháru. Svou bohatou, původně bíle inkrustovanou výzdobou, tak nápadnou v sortimentu nezdobené keramiky baalberské fáze, plnilo toto zboží zřejmě roli svátečního či ceremonálního picího nádobí (obr. 22: 8, 9; 23: 1, 7; *Zápotocký 2000d*).

Obr. 20: Kultura nálevkovitých pohárů, starší období. Keramika baalberské (2, 4, 5, 7, 8, 10) a sířemské (1, 3, 6, 9, 11) fáze. 1, 9 Makotřasy (okr. Kladno); 2 Brandýsek (okr. Kladno); 3 Močovice (okr. Kutná Hora); 4, 8 Dobroměřice (okr. Louny); 5, 7 Kutná Hora, Cimburk (okr. Kutná Hora); 6 Vikletice (okr. Chomutov); 10 Vrbka (okr. Litoměřice); 11 Lužice-Svinčice (okr. Most). Podle Kouřecký 1969; Kytlicová 1960; Pleslová-Štiková 1985; Zápotocký 1995; 2000a; 2002b; Zápotocký – Muška 1999.

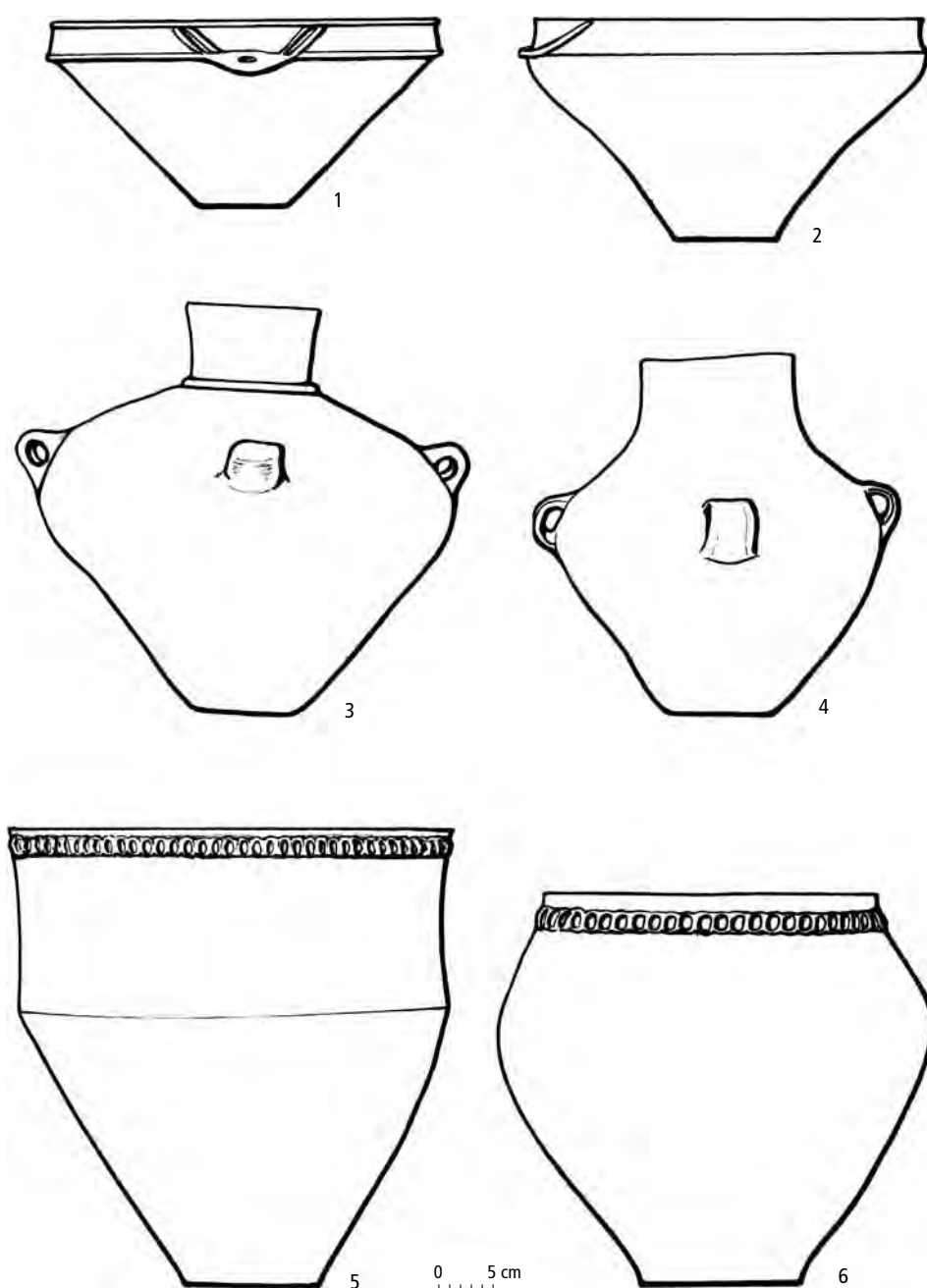

Obr. 21: Kultura nálevkovitých pohárů, starší období. Keramika baalberské (3, 5, 7–9, 13, 15) a sířemské (1, 2, 4, 6, 10–12, 14) fáze. 1 Praha-Dejvice, Baba; 2 Liběšovice (okr. Louny); 3 Bílina (okr. Teplice); 4, 10, 12 Makotřasy (okr. Kladno); 5 Vikletice (okr. Chomutov); 6 Tatce (okr. Nymburk); 7 Straky (okr. Nymburk); 8, 9, 13 Kutná Hora, Cimburk (okr. Kutná Hora); 11 Dneboh, Hrada (okr. Mladá Boleslav); 14 Kralupy n. Vltavou (okr. Mělník); 15 Brandýsek (okr. Kladno). Podle Buchvaldek – Koutecký 1970; Havel 1986; Neustupný 1959b; Pleslová-Štiková 1985; Zápotocký – Muška 1999.

Siřemská fáze. Její tvarový obsah lze rekonstruovat podle několika větších souborů, především sídlištních, ze severozápadních Čech (Dobroměřice, Postoloprty, Siřem, Vikletice: *Koutecký 1969*, tab. II; *Smrž – Zápotocký 1980*; *Neustupný 1961c*; *Preidel 1936*; *Zápotocký 2002b*), ze středočeských Makotřas, které představují materiálově dosud nejbohatší lokalitu tohoto období, dále z Močovic u Čáslavi, Platišť n. Labem na Královéhradecku a z výšinného sídliště Mužský-Hrada na Turnovsku (*Pleslová-Štiková 1981c*; *1985*; *Vokolek – Zápotocký 1990*; *Zápotocký 1995*). Keramiku této fáze charakterizuje především svérázná kolkovaná výzdoba, vzdáleně připomínající wiřecký styl polské skupiny

kultury nálevkovitých pohárů. Sestává z motivů vyplněných původně bílou inkrustační hlinkou a složených z krátkých, úzce obdélníkových kolků a rytých linií: horizontálních řádků, klikatek, obrvených rýh, žebříčků, trojúhelníků vyplněných vpichy a románských křížů (obr. 21: 2, 12; 23: 4, 11). Po tvarové stránce je její repertoár shodný s baalberskou fází. K typickým formám patří nyní nálevkovité poháry se široce rozevřeným hrdlem, zdobené kromě kolkovaných motivů ještě široce rozevřenými V-lištami na podhrdlí (obr. 21: 11, 12; 23: 11). Značnou variabilitu vykazují koflíky, nejčastěji s nízkým válcovitým hrdlem a s uchem nasazeným na okraj či lehce převýšeným (obr. 20: 1, 6;

Obr. 22: Kultura nálevkovitých pohárů, starší období. Keramika baalberské (3) a siřemské (1, 2, 4-6) fáze. 1, 2 Dobroměřice (okr. Louny); 3 Kutná Hora, Cimburk (okr. Kutná Hora); 4-6 Makotřasy (okr. Kladno). Podle *Koutecký 1969*; *Pleslová-Štiková 1985*; *Zápotocký 2000a*.

21: 10). Mezi džbány se vedle mladší varianty baalberského typu, s válcovitým hrdlem a uchem nasazeným na okraj (obr. 20: 11), vyskytly též džbány altheimského typu (obr. 20: 9; Makotrasy). Dvojuché a čtyřuché amfory se od baalberských liší válcovitým či kónickým hrdlem, častěji měkce nasazeným (obr. 22: 4). Svéráznou formou jsou bezuché amfory nezdobené (Plotiště n. Labem) nebo se čtyřmi kruhovými terči nalepenými na plecích (obr. 23: 5; Vikletice). Užitek tvary, hrnce a zásobnice zůstávají v podstatě stejné jako v baalberské fázi, přičemž jejich specifickým rysem je na některých lokalitách převaha hladkých okrajových lišt, s tendencí tyto lišty minimalizovat, takže jsou nevýrazné či úplně chybí.

Salzmündská fáze. Stejně keramické třídy a jen malé změny v tektonice nádob ukazují na plynulý vývoj ze sířemské fáze. Také výzdobné motivy zůstaly z větší části stejné, nyní jsou však ryté, nikoliv kolkované. Uplatňují se především na džbánkách a dvojuchých amforách, vzácněji na koflicích, a náleží dvěma stylům. V prvním, blízkém sířemskému stylu, jsou sestaveny převážně z úzkých trojúhelníků vyplněných vpichy, svislých žebříčkovitých pásů, svislých či vodorovných klikatkovitých linií oboustranně obrvených a románských křížů (obr. 23: 7–9, 12). Ve druhém stylu, imitujícím kanelovanou výzdobu badenské kultury, jsou motivem pásy či souvislá pole svislých rýh (obr. 23: 10) a široké, šikmo šrafované trojúhelníky. Co se tektoniky týče, liší se salzmündské džbány i amfory od baalberských především tvarem hrdla, které je nyní kónické, a širším cibulovitým tělem. Džbány známe ve dvou variantách: štíhlé, konvicovité (obr. 23: 7) a širší, typologicky mladší, s paralelami ve walterniemburské skupině (obr. 23: 5, 9). Nálevkovité poháry mají nyní častěji širší mísovitou formu, vedle nich se ale nadále udržují štíhlé poháry s výrazně rozevřeným hrdlem, běžné v předchozím stupni.

Na výšinných i nížinných sídlištích, ale též na pohřebišťích mladší kultury nálevkovitých pohárů se vzácně nachází také keramika bolerázského stylu. Jsou to buď picí nádoby – koflíky, zřídka amforky, nebo zásobní hrnce s charakteristickým motivem rybí kosti. Obojí lze interpretovat jako importované zboží či jeho imitaci z rukou domácích hrnčírů a zároveň jako doklad komunikace s východostřeďočeskou bolerázskou enklávou.

Nástroje, zbraně a ozdoby z kamene a kosti

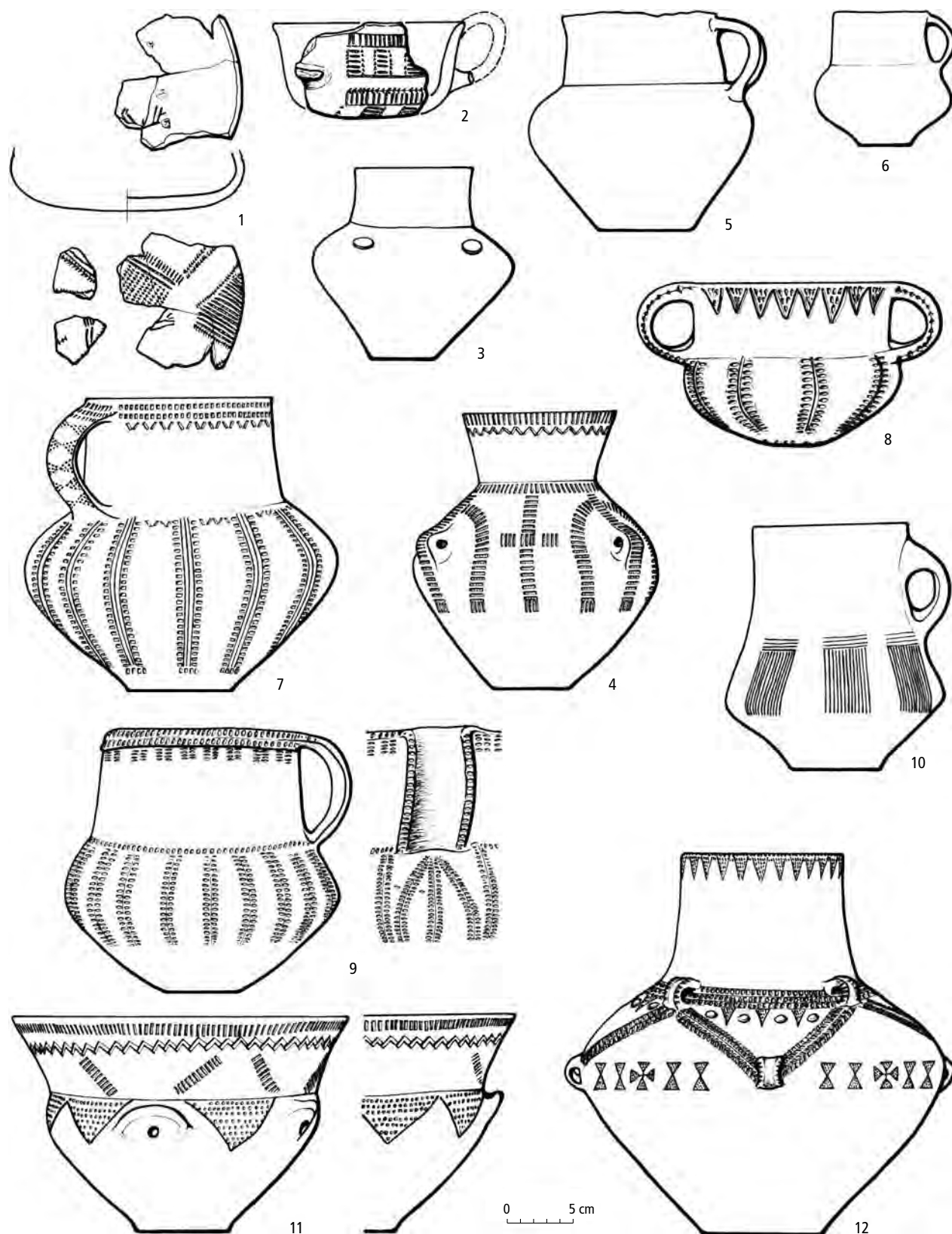
Broušená industrie. Broušená industrie představuje v rámci kultury nálevkovitých pohárů početnou a významnou kategorii. Její účel sledujeme, stejně jako v jiných obdobích mladší a pozdní doby kamenné, ve více rovinách. Primárně se jednalo o nástroje užívané především muži a určené ke zpracování dřeva i k mnoha dalším účelům, ale též jako zbraně vhodné pro boj

zblízka. Druhotně se tyto výrobky stávaly jednou z komodit blízké i dálkové směny. Třetí jejich funkcí, jejíž význam výrazně stoupl právě ve starším eneolitu, byla role prestižní a symbolická, což se týká především tzv. nepracovních tvarů – bojových sekeromlatů, bulav či velikostně předimenzovaných seker a mlatů. Studium broušené industrie má tedy význam pro poznání jak výrobně technické, tak také společensko-ekonomické a kulturní úrovně společnosti. Čtvrtý okruh otázek spojených s broušenou industrií se týká jejího významu pro stanovení rozsahu, intenzity a struktury osídlení.

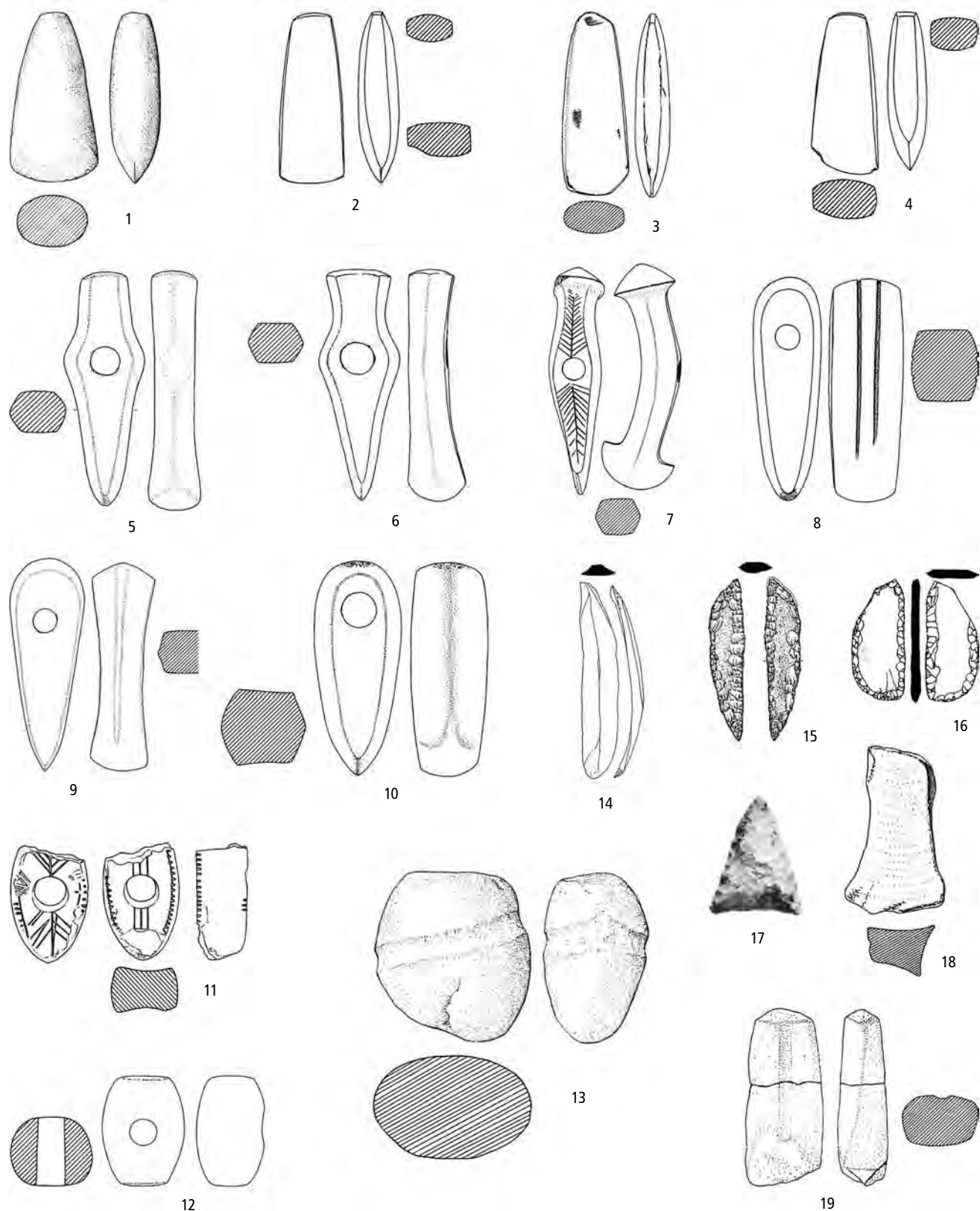
Tvarový repertoár broušené industrie, tak jak jej rekonstruuje na základě exemplářů ze sídlištních objektů a hrobů, sestával ze širokého spektra nástrojů nezbytných ke kácení i pro tesařské a různé řemeslné či domácí práce. Patřily k nim především sekery s týlem jednak tenkým (obr. 24: 2, 3), jednak silným (obr. 24: 4), dělicí se podle půdorysu a bokorysu na řadu typů, dále tesly, zčásti shodné s neolitickými, dláta, nože prostého tvaru i s vrubem při rukojeti a různé formy pracovních sekeromlatů. Kromě nich se dále užívaly také typy známé už v časném eneolitu, jako sekery a klíny s hrotitým týlem (obr. 23: 1; *Zápotocký 2002a*). Datování běžných pracovních tvarů, jako seker či pracovních mlatů, je ztížené dlouhodobou funkcí většiny typů a malým počtem datovaných nálezů. Podobně je tomu v případě pseudotypů, vznikajících deformací původního tvaru druhotnou úpravou, především opakovaným broušením ostří.

S nástupem eneolitu začíná také souvislá vývojová linie nepracovních tvarů broušené industrie – specializovaných zbraní. Kromě bulav to jsou především bojové sekeromlaty, jejichž tvary imitují pestrou škálu měděných předloh jihovýchodní Evropy a severního Černomoří. Vyznačují se značnou morfologickou variabilitou, protože módní změny jejich prototypů vedly k vytváření stále nových – a proto chronologicky citlivých – forem. Dělí se do tří skupin, z nichž každá má řadu typů a variant (*Zápotocký 1992*, Abb. 5, 12, 24). K jejich datování lze ve stručnosti uvést jen tolik, že první dvě skupiny – sekeromlaty ploché (F; obr. 24: 5, 6) a čepcovité (K; obr. 24: 7) – jsou typické pro starší období kultury nálevkovitých pohárů. Ploché sekeromlaty jsou relativně starší, jejich mladší typy ale existují paralelně s čepcovitými sekeromlaty, jejichž optimum spadá do sířemské fáze. Třetí skupina – sekeromlaty s obloukovitým týlem (R; obr. 24: 8–11) – je typickou formou mladší, salzmündské fáze kultury nálevkovitých pohárů. Na většině typů se uplatňují výzdobné prvky, zpravidla plastické lišty, žebra a žlábků, což jim spolu s náročným tvarováním dává ráz umělecko-řemeslných výrobků; ryté ornamenty, známé z východoněmecké skupiny této kultury, jsou v české skupině vzácné.

Početnost a výskyt zbraní broušené industrie v jednotlivých časových horizontech a regionech, jakož

Obr. 23: Kultura nálevkovitých pohárů. Starší období, keramika baalberské (1, 2) a sířemské fáze (3, 4, 11); mladší období, keramika salzmündské fáze (5–10, 12). 1, 2 Kutná Hora, Cimburk (okr. Kutná Hora); 3 Vikletice (okr. Chomutov); 4 Bílina (okr. Teplice); 5 Praha-Dolní Chabry; 6 Praha-Dejvice, Baba; 7 Vrbčany (okr. Kolín); 8 Slaný, Slánská hora (okr. Kladno); 9 Nová Ves (okr. Praha-východ); 10 Chotějovice (okr. Teplice); 11 Dneboh, Hrada (okr. Mladá Boleslav); 12 Kostelec n. Labem (okr. Mělník). Podle Havel 1986; Neustupný J. 1932; Pič 1899; Plesl – Pleslová-Štiková 1970; Stocký 1926; Zápotocký 2000a; 2002b; Zápotocký – Muška 1999.

Obr. 24: Kultura nálevkovitých pohárů. Kamenná industrie: sekery (1–4), sekeromlaty (5–11), mlat (12), palice (13), sílexová čepel, nože a šipka (14–17), brousky (18, 19). 1, 13, 16 Makotřasy (okr. Kladno); 2, 4, 15 Kutná Hora, Cimburk (okr. Kutná Hora); 3 Třebešice (okr. Kutná Hora); 5 Oseček (okr. Nymburk); 6 Golčův Jeníkov (okr. Havlíčkův Brod); 7 Velvary (okr. Kladno); 8 Kutná Hora-Sedlec (okr. Kutná Hora); 9 Hošťka (okr. Litoměřice); 10 Bezno (okr. Mladá Boleslav); 11 Praha-Liboc, Šárka; 12 Măslovice (Praha-východ); 14 Mradice (okr. Louny); 17 Brandýsek (okr. Kladno); 18 Víkletice (okr. Chomutov); 19 Dobroměřice (okr. Louny). Různá měřítka. Podle Dobeš 1995; Kytlicová 1960; Pleslová-Štiková 1985; Zápotocký 1992; 2000a.

i v prostředí rovinných a výšinných sídlišť a pohřebišť naznačuje, že nemohly být exkluzivním výrobkem, vyhrazeným pouze pro úzkou vedoucí, náčelnickou vrstvu. Společenská funkce těchto artefaktů spočívala zřejmě v roli odznaků – atributů, vyhrazených příslušníkům širší vrstvy mužů-bojovníků, jejichž společenské postavení symbolizovaly. Jejich výskyt by proto mohl být využit k informaci o pobytu či pohybu příslušníků této vrstvy. Bližší sledování ukázalo, že menší část těchto zbraní pochází z areálů výšinných sídlišť, většina pak je rozptýlena po celém území staré sídelní oblasti. Ojedinelé nálezy z neosídleného území souvisejí, podobně jako nálezy z vodních toků, většinou s provozem na dálkových komunikacích, jak je tomu kupř. u sekeromlatů na trasách směřujících z Čáslavska přes Českomoravskou vysočinu na Moravu (Golčův Jeníkov, Čachotín, Přibyslav: *Zápotocký 2002a*, 186, obr. 42) či z Plzeňska do bavorského Podunají (depot dvou exemplářů z Bělé n. Radbuzou: *Franz 1938*).

Štípaná industrie. Kolekce štípané industrie nejsou v nálezových souborech kultury nálevkovitých pohárů zvláště bohaté. Převažují různě retušované úštěpy a čepele včetně srpových čepelek, vsazované do dřevěných rukojetí srpů a nožů. Z hrobů i sídlištních objektů jsou známé trojúhelníkovité šipky s rovnou či konkávní bází (obr. 24: 17). Surovinou jsou většinou glacienní siliticity a severočeské křemence, méně porcelanity, křišťál či jiné lokální materiály. Nástroje vyrobené z rohovce typu Krumlovský les, přítomné na Cimburku, prokazují kontakt s Moravou na vzdálenost ca 120 km a čepel z hrobu v Mradicích (obr. 24: 14), zhotovená z bíle kroupnatého pazourku těžného v okolí polského Świeciechowa, byla do Čech importovaná na vzdálenost asi 500 km. Styk s jihozápadem, s oblastí Altmühlalb severně od Dunaje, dokládají hroty či srpy z bavorského deskovitého rohovce (obr. 24: 15, 16), nalezené v hrazeném areálu u Makotřas, na výšinných sídlištních Cimburku, Dnebohu-Hradech a jako depot 8 či 9 kusů z Kánína u Poděbrad uložený v nádobě (*Věnl 1985*, Fig. 40-42; *2000b*, 85, obr. 52:1; *Pleslová-Štiková 1981c*, obr. 5; *Zápotocký 1961a*, 175, obr. 6).

Ostatní artefakty

Do kategorie kamenné industrie náleží dále různé nástroje a pomůcky běžně známé z prostředí většiny neolitických a eneolitických kultur – především četná drtidla, dále pak brousky (obr. 24: 18, 19), kulovité těrky, hladítka, palice (obr. 24: 13), mlaty (obr. 24: 12), kovačiny či rybářské zátěže.

Z kostí a parohů byly vyráběny kromě drobných nástrojů – dlátek, dlát (obr. 25: 13–15), jednostranných či oboustranně zahrocených šidel (obr. 25: 5–12), hladítek a různých tyčinkovitých předmětů – také parohové mlaty s oválným či obdélníkovitým nasadním otvorem (obr. 25: 1–3) a parohové „kopáče“ (obr. 25: 4),

užívané v tušimických šachtách na těžbu křemence (*Neustupný 1988*, obr. 1: 9). Jako ozdoby sloužily kruhové terčíky (obr. 25: 17) a provrtané zvířecí zuby (obr. 25: 16) a prstní články.

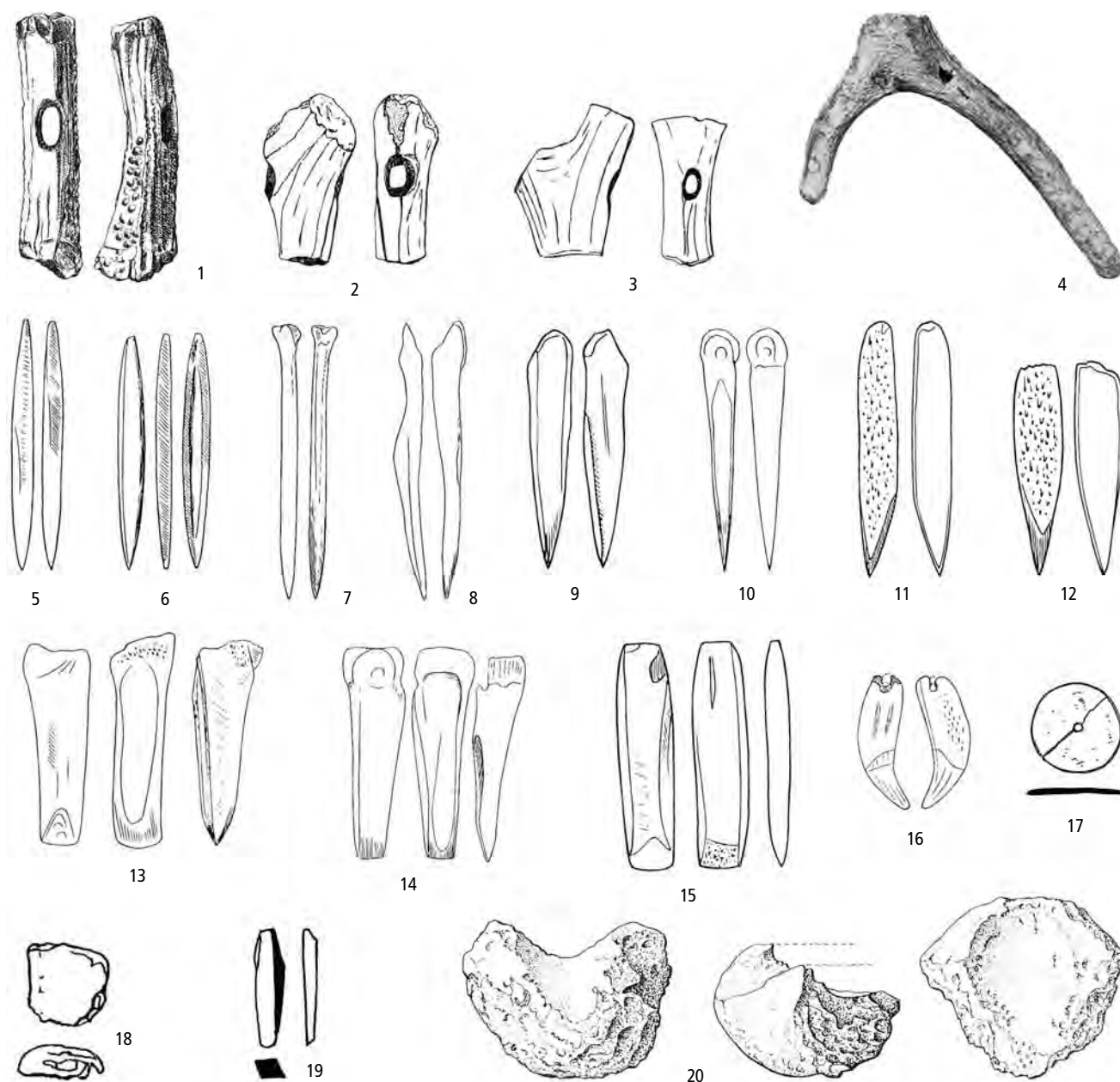
Předměty vyrobené z mědi se v souborech kultury nálevkovitých pohárů vyskytují jen ve formě drobných ozdob – kroužků, spirálek či terčíků nacházených v hrobech, a šidel (Makotřasy, Vikletice, obr. 25: 18, 19, Žatec). Jediným a zároveň nejstarším dokladem znalosti metalurgie na našem území je už zmíněná nádoba se stopami mědi patrně alpského původu z objektu jedné sídelní fáze v Makotřasech (obr. 25: 20; *Pleslová-Štiková 1985*, 115, Pl. 25:8).

3.2.7 Zemědělství a obstarávání obživy

Hospodářství osad se zakládalo stejně jako v předchozích i následných fázích eneolitu na zemědělské výrobě a chovu domácích zvířat, doplněných lovem, rybolovem a sběrem lesních plodů. Ve skladbě obilovin, dochovaných jako zuhelnatělá zrna nebo otisky v mazanici, převažují různé druhy pšenice, méně byl set ječmen a proso; podle nálezů plevelů je navíc známo, že setba byla rozložena na jarní a podzimní, takže sklizeň byla dvojitá (Makotřasy). Nepřímými doklady rozvinutého zemědělství jsou i četné zásobní jámy – síla, ruční drtidla na mletí obilí a množství rozměrných zásobních nádob, určených především k uchování obilí.

Z domácích zvířat se choval zejména skot, méně brava a ovce či kozy, běžně chován byl i pes. Ve větších souborech kostí ze sídlišť jejich podíl zpravidla výrazně převažuje nad kostmi lovné zvěře – kupř. v Makotřasech podíl kostí lovné zvěře činí jen 2,5 % z celkového počtu zvířecích kostí a podobný stav byl konstatován i jinde (kupř. Benátky, Praha-Baba ad.). Výjimkou je v tomto směru Cimburk, kde poměr domácích zvířat (48,4 %, s naprostou převahou tura domácího) k lovné zvěři je překvapivě vyrovnaný, což naznačuje neobvykle vysokou intenzitu lovu, a tedy i výrazný podíl masa divoké zvěře na výživě. Tento stav, vysvětlovaný někdy jako důsledek krátkodobých ekologických krizí, můžeme ale v tomto konkrétním případě vysvětlit spíše polohou hradiště při okraji tehdejší oikumeny, na hranici „lesní“ krajiny. Významný je zde soubor koňských kostí; jejich velká variabilita zdá se naznačovat současný výskyt několika forem, např. divoké a domácí, přičemž se nedá vyloučit ani import raně zdomácněných koní z různých center domestikace v Evropě. Mezi divokou zvěř dominuje jelen lesní, jehož kosti nesou též stopy sekání a lámání, typické pro kuchyňské zpracování (*Peške 2000*). Početné nálezy parohů ukazují další význam tohoto zvířete – mnohé byly opracovány, některé přímo použity jako nástroje. Nad ostatní divoké druhy zde vyniká pratur lesní a prase divoké. Výčet šelem podle nalezených ostatků – medvěda, vlka, lišky,

Obr. 25: Kultura nálevkovitých pohárů. Parahové (1–4), kostěné (5–17) a měděné (18, 19) nástroje a ozdoby; zlomky hliněného tyglíku na odlévání mědi (20). 1, 17 Kutná Hora, Címburk (okr. Kutná Hora); 2, 3 Dobroměřice (okr. Louny); 4 Tušimice (okr. Chomutov); 5–16, 19, 20 Makotřasy (okr. Kladno); 18 Vikletice (okr. Chomutov). Různá měřítka. Podle Buchvaldek – Koutecký 1970; Neustupný 1988; Pleslová-Štiková 1985; Zápotocký 2000a.

jezevce, tchoře – zahrnuje zvířata poskytující kvalitní kožešiny, která ale mohla být lovena též jako škůdci ohrožující chov domácích zvířat. Z jiných lokalit je doložen lov ještě dalších druhů, především zajíce, bobra a více druhů ptáků (Peške 2000).

Z domácích řemesel se v nálezech nejširěji prezentuje hrnčířství a výroba broušené, štípané a kostěné industrie. Textilní výrobu dokládají keramické přesleny, cívky a zátěže, nepřímým příznakem jejího provozování je pak nezanedbatelný podíl chovaných ovcí. O provozování kovolitectví svědčí zatím jediný doklad, hliněný tyglík z Makotřas se stopami měděné strusky.

Doplňkovou ekonomickou aktivitou osad ležících v blízkosti ložisek nerostných surovin mohla být těžba těchto surovin a následně i výroba polotovárů či nástrojů a jejich export. Příkladem takové zpracovatelské osady je sídliště u Vikletic, kde početní převaha výrobního odpadu nad nástroji naznačuje, že místní produkce využívající křemencové ložisko u nedalekých Tušimic byla alespoň zčásti určena též pro širší okruh odběratelů. Vlastní těžbu v prostoru výchozů zdejšího kvalitního jemnozrnného křemence dokumentuje objev desítek dlouhodobě exploatovaných těžebních jam a šachet.

3.3 NEJSTARŠÍ STUPEŇ BADENSKÉ KULTURY

Milan Zápotocký

3.3.1 Pojem bolerázského typu

Název a historie bádání

Kulturní skupina, nazvaná podle lokality Boleráz u Trnavy (*Novotný 1958*), se stala předmětem diskuse vzápětí poté, co byla rozpoznána její pozice jako nejstaršího stupně badenské kultury (*Neustupný 1959a*) a navržena její periodizace (*Neustupný 1959a; Němejcová-Pavúková 1964*). E. Neustupný také předložil argumenty pro vznik bolerázské skupiny z kultury nálevkovitých pohárů na Moravě a později připouštěl i vznik ze skupin příbuzných kultuře nálevkovitých pohárů v Karpatské kotlině (*Neustupný 1959a; 1973b*). Úzký vztah ke skupině Cernavoda III, nacházené od dolního Dunaje po ústí Tisy, rozšířil okruh této problematiky na většinu území Balkánu. Komplex Boleráz – Cernavoda III se dnes rýsuje jako fenomén neobvykle velkého rozsahu, sahající od ústí Dunaje přes Karpatskou kotlinu až do střední Evropy – do Dolních Rakous, na Moravu, do Čech, Slezska, Malopolska a na západě až k hornímu Porýní (*Cernavoda III – Boleráz 2001*).

V Čechách se keramika, kterou dnes klasifikujeme jako bolerázský styl, nalezla již v 80. letech 19. stol., a to hned na dvou sousedních lokalitách: na čáslavském Hrádku a na Cimburku u Kutné Hory (*Leminger 1886*). Na její „moravský“ ráz upozornil J. Palliardi (*1914b*), v rámci českého vývoje však zůstávala solitérním jevem, jemuž se nepřikládala větší význam. Teprve J. Axamit (*1932*) při zveřejnění svých nálezů z okolí Prahy zařadil v návaznosti na Palliardiho relativní chronologii moravského eneolitu badenskou keramiku včetně typu bolerázského do časového úseku následujícího období „nosvické“, které odpovídalo dnešní kultuře nálevkovitých pohárů.

Diskuse na toto téma ožila v 50. letech 20. století, kdy se znovu upozorňovalo na úzký vztah výšinných sídlišť Čáslavské kotliny k Moravě (*Štiková 1955, 35, 40; Benešová 1956a, 42; Hájek – Vlček 1956, 10*). V návrhu periodizace české a moravské kultury nálevkovitých pohárů byla keramika, kterou dnes klasifikujeme jako bolerázský styl, dána do souvislosti s mladším (ohrozimským) stupněm moravsko-slezské kultury nálevkovitých pohárů a její zvýšený výskyt ve východní části středních Čech se stal podnětem k hypotéze o bipartici vývoje v zemi v době mladší fáze nálevkovitých pohárů (*Zápotocký 1958b*).

Krátce poté E. Neustupný (*1959a*) ve studii o vzniku a periodizaci badenské kultury ztotožnil moravský stupeň Ohrozim – Jevišovice C 1 se západoslovenskou bolerázskou skupinou, považovanou do té doby za nejmladší období badenské kultury, a interpretoval ji jako její nejstarší stupeň, vzniklý vývojem z kultury nálevkovitých pohárů na jižní Moravě a přilehlých územích.

E. Pleslová-Štiková (*1973a; 1978*) považovala bolerázskou keramiku v Čechách za důsledek „slabého vyzářování“ z jihozápadní Moravy do prostředí mladší kultury nálevkovitých pohárů, přičemž nevyklučovala ani přechod obyvatelstva. Pro platnost této hypotézy hovoří i poznatky z výzkumu na hradišti Cimburku u Kutné Hory, které znovu oživily aktuálnost tohoto tématu pro českou archeologii (*Zápotocký – Zápotocká 1997; Zápotocký 2000a*).

Nálezová základna

Nálezová základna pro studium role bolerázské keramiky v Čechách je v porovnání s Moravou podstatně slabší. První soupis z r. 1958 uváděl jen 8 lokalit (bez nálezů z prostředí kultury nálevkovitých pohárů). Krátce poté seznam E. Pleslové-Štikové (*1972a*) evidoval už 59 lokalit (včetně nálezů v kontextu s mladší fází nálevkovitých pohárů). Dnes jej lze doplnit o několik dalších, nicméně celkový počet lokalit zůstává podobný jako dříve. Podstatné rozšíření tvarového spektra, zahrnujícího kromě zdobených typů i celou škálu užitkových nádob, zásobních hrnců a amfor, přinesl až výzkum, vedený v letech 1989–90 na předhradí hradiště Cimburku u Kutné Hory (*Zápotocký 2000a*).

3.3.2 Časová a prostorová variabilita

Chronologie

Soubory a ojedinělé nálezy bolerázského stupně spadají do doby, kdy v severní polovině země, od Chomutovska po Kolínsko, nadále trvala kultura nálevkovitých pohárů, respektive osídlení z doby jejího mladšího (salzmündského) období. S ním souvisí s větší či menší jistotou asi třetina dosud známých lokalit. U většiny z dosud publikovaných bolerázských nádob či jejich zlomků nálezový kontext chybí, a jejich výpovědní hodnota je proto nízká. „Čisté“ soubory bolerázského stupně známe zatím v Čechách jen z jediné lokality, a to z hradiště Cimburku u Kutné Hory. Přes jejich početnost však ani zde nemůžeme její repertoár považovat za úplný, protože v něm chybí řada tvarů, známých jen z ojedinělých nálezů. Možnost vlastní, české periodizace proto zatím nepřichází v úvahu.

Z hlediska periodizace V. Němejcové-Pavúkové (*1984*) se většina tvarů z českých lokalit pohybuje v rámci stupňů Baden I b–c, na Cimburku je ale výrazná i přítomnost tvarů a výzdobných motivů trvajících až do stupně II a, eventuálně – jako kupř. v případě koflíků s tordovaným uchem, džbánů se subkutánními uchy, mís s kanelovanými uchy a některých výzdobných prvků – ještě déle.

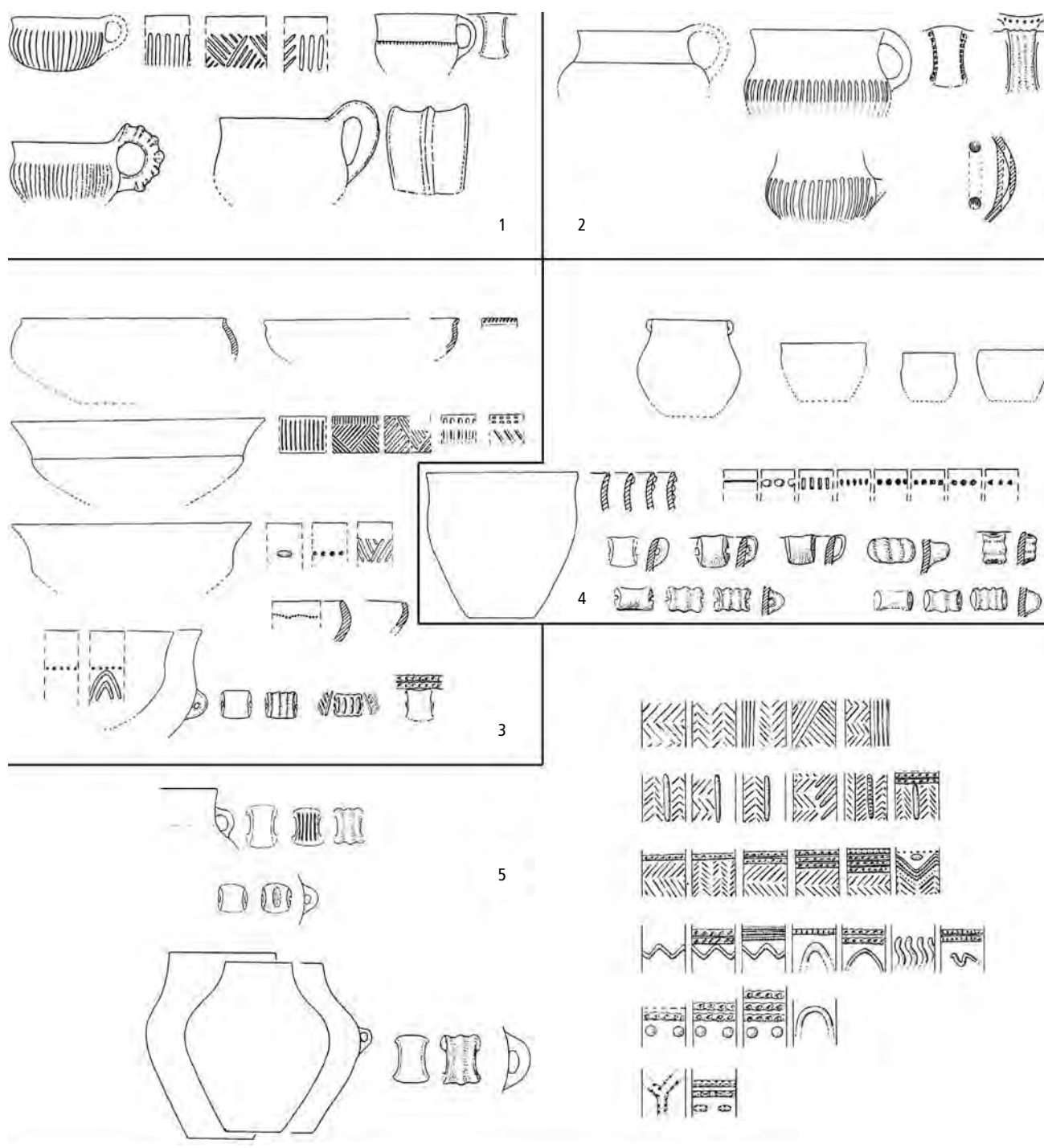
Podle E. Neustupného (*1969a, Fig. 2*) spadá období bolerázské skupiny do doby před polovinou 34. století př. Kr. Dendrochronologická data z pobřežní osady Arbon-Bleiche 3 na Bodamském jezeře vymezují tr-

vání vrstvy s importy bolerázské keramiky do téže doby, přesněji do první poloviny 34. stol. př. Kr. (*de Capitani – Leuzinger 1998*).

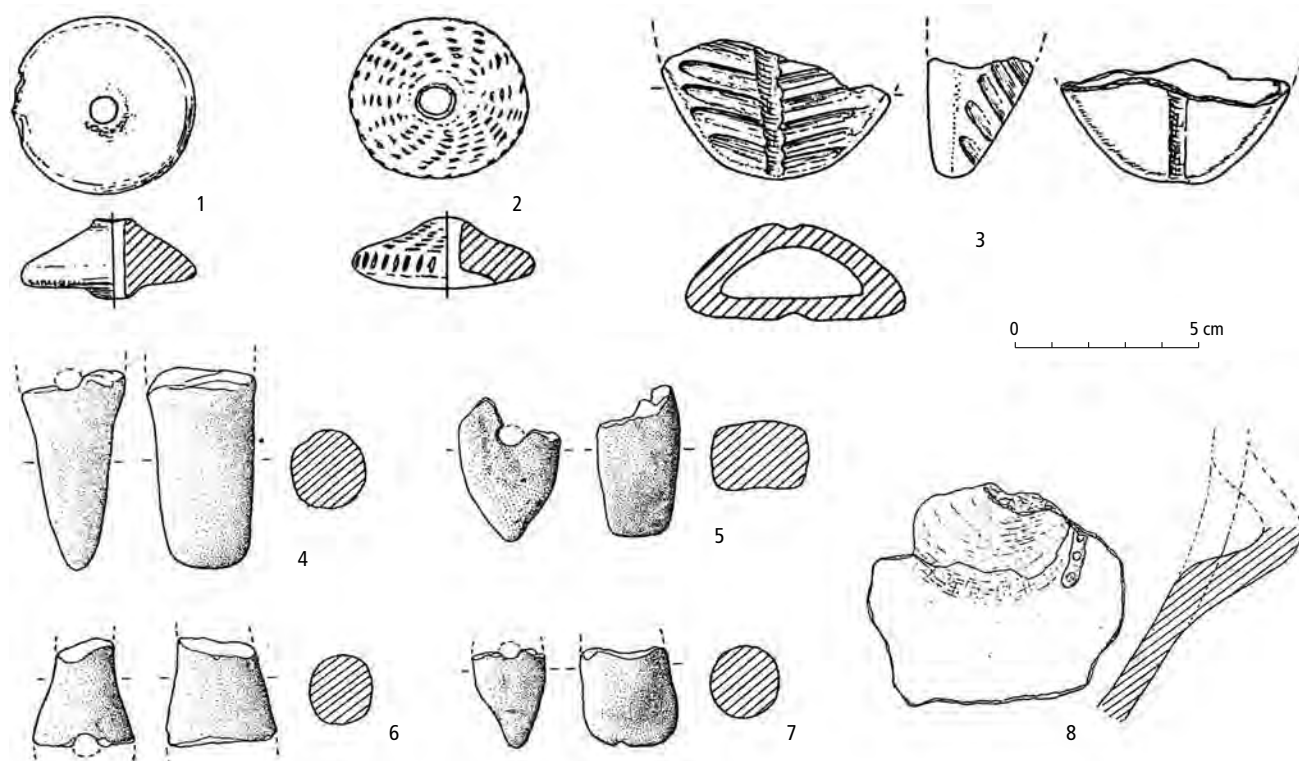
Rozsah sídelního území

Nálezy bolerázského rázu jsou zatím nejvýrazněji zastoupeny na území Čáslavské kotliny, tedy v regionu,

kteřý už svou polohou má předpoklady pro zvýšenou úroveň kontaktů s Moravou a jejím prostřednictvím i se širší oblastí středního Podunají. Známé je odtud z pěti lokalit, jejich ráz a intenzita však jsou na každé z nich poněkud odlišné. Na výšinných sídlištích Hrádku v Čáslavi a zejména na Cimburku u Kutné Hory je keramika bolerázského typu přítomna v dostatečně širokém

Obr. 26: Starší (boierázský) stupeň badenské kultury. Keramika (tvary, výzdobné motivy). 1 koflíčky; 2 džbány; 3 mísy; 4 hrnce, dvojúčé a bezúčé hrnky; 5 amfory. Podle *Zápotocký 2000a*.

Obr. 27: Starší (bolerázský) stupeň badenské kultury. 1, 2 přesleny; 3 zloмок (špička boty) hliněné antropomorfní plastiky; 4–7 miniaturní hliněné sekero-mlaty; 8 zloмок gynekomorfní nádoby. Kutná Hora, Cimburk (okr. Kutná Hora). Podle Zápotocký 2000a.

a „čistém“ výběru, aby ji bylo možné považovat za doklad vlastní přítomnosti etnika staršího stupně badenské kultury ve zdejší regionu. Dále na západ je počet lokalit s touto keramikou – ať už jde o ojedinělé kusy nebo nálezy z prostředí kultury nálevkovitých pohárů – poměrně značný, sahá však jen po Pražsko. V severozápadních Čechách je jejich výskyt už vzácný a z východních Čech nejsou známy vůbec.

3.3.3 Artefakty

Keramika

Keramika bolerázského stupně badenské kultury z Cimburku se celým svým habitem – tvary i specifickou výzdobou – nápadně odlišuje od keramiky mladšího stupně kultury nálevkovitých pohárů, s ní současně. Její repertoár je v dostatečné šíři znám jen z hradiště Cimburku.

Inventář bolerázské keramiky tvoří pět hlavních tvarů, dělicích se dle profilace a výzdoby do četných variant; jejich datování, uvedené v závorce, se opírá o periodizaci V. Němejcové-Pavúkové (1981; 1984).

Džbány čtyř typů (obr. 26: 2) s hrdlem měkce odsazeným, nepřevýšeným páskovým uchem a svisle kanelovaným tělem; s prohnutým odsazeným hrdlem a slabě převýšeným páskovým uchem, nezdobené (st. Ib, c); s plynule esovitým profilem a svisle kanelova-

ným tělem (st. Ic–IIa); se subkutánními uchy, tvar neznám (st. Ib–IIa).

Amfory nejméně čtyř typů (obr. 26: 5); podle velikosti se dělí do dvou skupin. Do první spadají menší amfory s nižším hrdlem, dvojuché, s výraznou výdutí, zdobené. Do druhé se řadí amfory větších rozměrů, zásobní, s esovitým profilem, výraznou výdutí a s uchy na výdutí nebo bezuché; známe je převážně ve zlomecích, a jsou proto typově z větší části neurčitelné. Jejich výzdoba vykazuje mnoho variant. Sestává zpravidla z různě přesekávaných lišt na podhrdlí, na těle pak z kombinace kanelur a hladkých žeber nebo motivu rybí kosti, složeného z krátkých kolkovaných žlábků či rýh (st. I–II).

Mísy nejméně šesti typů (obr. 26: 3): s výraznou výdutí a krátce vyhnutým ústím (st. Ia–c) nebo s přesekávaným okrajem (st. Ic); s nálevkovitě rozevřeným hrdlem, nezdobené (st. Ia–c) nebo zdobené řadou kanelovaných motivů na vnější či vnitřní straně hrdla (st. Ic–III); se široce rozevřeným hrdlem, měkce esovitým profilem, zčásti nezdobené, zčásti zdobené pupky či kanelurami; s profilem měkce esovitým, nezdobené, s řádkem vpichů či motivem vlčích zubů na výdutí (st. I–II) nebo s dvojitou prstovanou lištou na podhrdlí a ouškem na výdutí (st. IIb–III); se zataženým okrajem a řádkem vpichů na výdutí.

Koflíky (obr. 26: 1) jsou čtyř typů: nízké s oblým dnem a slabě převýšeným uchem, zdobené na těle svis-

lými kanelurami či motivem tzv. vlčích zubů, složeným ze šrafovaných trojúhelníků (st. Ib, c); s převýšeným tordovaným uchem a svisle kanelovaným tělem (st. Ic–II); se širokým převýšeným uchem opatřeným středovým žebrem (st. II–III); s vyšším hrdlem odsazeným řádkem vpichů a nepřevýšeným páskovým uchem.

Zásobní hrnky a hrnce (obr. 26: 4) bezuché nebo s oušky na okraji, soudkovité a oble dvojkónické, zdobené i nezdobené (ve střepovém materiálu zpravidla typ nelze určit). Na okraji opatřeny přesekávanými lištami, řádky či dvojřádky vpichů nebo pásy ze dvou či tří rýh. Hladký či jemně blátitý povrch těla kryje často motiv rybí kosti (rytý či kolkovaný). Tvary se zdobeným tělem jsou běžné ve stupních I–II, na ohrozimských mohylnicích chybí.

Ke zvláštním tvarům náleží miniaturní nádobka s tělem pokrytým svislými klikatkami, zlomky gynekomorfních nádob s částí dutých prsů (s analogiemi ve starší kultuře badenské na moravských výšinných sídlištích – *Zápotocký 2000c*) a část antropomorfní plastiky, respektive zlomek špičky duté nohy se střevícem naznačeným kanelurami. Značný počet přeslenů získaných z horní vrstvy obou cimberských příkopů vypovídá o vzrůstající výrobě vlněného textilu (*Zápotocký 2000a*, Abb. 38B: 7).

Kamenné nástroje

Z hlazených kamenných nástrojů sem spolehlivě patří jen zlomky bojových sekeromlatů s obloukovitým tělem – tvar, který v této době běžně užívala většina skupin kultury nálevkovitých pohárů. Svědectvím o využívání zemědělské produkce jsou zlomky drtel.

3.3.4 Vznik

Otázka původu české větve bolerázského stupně souvisí se široce diskutovanou problematikou severní a západní extenze staršího stupně badenského kulturního okruhu – horizontu označovaného jako Baden I, bolerázský stupeň či stupeň Ohrozim – Jevišovice C 1 – Boleráz. Na severní periferii badenského kulturního okruhu jsou tyto otázky šíře sledovány především tam,

kde je už k dispozici dostatek materiálů – tedy především na Moravě, v polském Slezsku a Malopolsku.

Co se týče kvality, početnosti lokalit i územního rozsahu, je v Čechách nálezový stav podstatně slabší. Analýza souborů z Cimburku ukázala, že jejich hlavní složkou je bolerázská keramika v té formě, jak ji známe z centrální oblasti badenské kultury ve středním Podunají včetně jižní Moravy (Brno-Líšeň, Jevišovice C 1). Z této situace vyplývá, že bolerázská sídelní fáze na Cimburku není totožná s mladším, ohrozimským stupněm moravské kultury nálevkovitých pohárů, ale se starším stupněm badenské kultury. O horizontu Ohrozim – Jevišovice C 1 – Boleráz se proto dá hovořit jen v chronologickém smyslu, protože z hlediska kulturně etnického jde o dvě entity, které nemusely být ani plně současné. Z nich bolerázský typ reprezentuje starší stupeň badenské kultury šířící se z Podunají na sever a ohrozimský typ je synonymem pro mladší období moravské kultury nálevkovitých pohárů, zasažené – silněji a patrně i dříve než mladší fáze této kultury v Čechách – raně badenským vlivem (to je názor odlišný od pojetí E. Neustupného vyloženého dříve, srov. kap. 4.4.3).

Nálezový stav tedy do značné míry podporuje hypotézu, že sídelní oblast se v Čechách v průběhu staršího úseku středního eneolitu rozdělila na dvě části. První z nich zabírala východní část středních Čech – Čáslavsko, Kutnohorsko a patrně i Kolínsko a Poděbradsko, kam bolerázský stupeň zasáhl formou přímé migrace z jižní či střední Moravy. Otevřenou otázkou přitom zůstává, zda a kam až do středních Čech postoupil, eventuálně jakou formou se tak stalo.

Druhou částí byla oblast západně odtud, kde nadále trvalo osídlení kultury nálevkovitých pohárů. Poměr obou entit, které spolu bezprostředně sousedily, patrně nebyl nepřátelský. Svědectvím vzájemných kontaktů jsou četné nádoby bolerázského stylu v souborech mladšího stupně kultury nálevkovitých pohárů. Charakteristické přitom je, že jde většinou o snadno přenosné picí nádoby (koflíky, džbány), tedy o tvary naznačující sociální kontakt. Vzácněji nacházené zásobní tvary, respektive jejich zlomky, by mohly zase souviset se vzájemným směnným stykem.

4 Střední eneolit

4.1 ZÁKLADNÍ CHARAKTERISTIKA STŘEDNÍHO ENEOLITU

Evžen Neustupný

4.1.1 Pojem středního eneolitu

Terminologie

V padesátých letech 20. století (před chronologickou konferencí v Národním muzeu v r. 1956) se český eneolit dělil na dvě období: starší (hlavně kultura nálevkovitých pohárů) a mladší (hlavně kultura řivnáčská; srov. Štiková 1955; 1956). Poznatek, že kultura se šňůrovou keramikou a kultura zvoncovitých pohárů alespoň částečně následují po horizontu kultury řivnáčské (*Neustupný 1956; 1959a* a jiné práce), vytvořil nutnost dalšího rozdělení. J. Neustupný ponechal termín mladší eneolit ve smyslu kultury řivnáčské a pro kultury se šňůrovou keramikou a zvoncovitých pohárů volil název pozdní eneolit (např. *Neustupný, J. a kol. 1960*). Tato terminologie se dnes používá na Moravě (*Podborský ed. 1993*).

Avšak již v r. 1960 se objevilo členění, které se stalo standardem pro Čechy. To zařadilo větší část badenské kultury (tehdy „kanelované“) a celou kulturu řivnáčskou do středního eneolitu, zatímco název mladší eneolit byl rezervován pro kulturu se šňůrovou keramikou a kulturu zvoncovitých pohárů (*Neustupný – Neustupný 1960, 127*). Také kultura chamská a kultura kulovitých amfor se cele ocitly ve středním eneolitu.

Střední Evropa na rozhraní staršího a středního eneolitu

Konkrétní projev kulturních skupin staršího eneolitu na jih a jihozápad od našeho území není zcela vyjasněn (obecně zde byly rozšířeny skupiny na bázi kultury altheimské), na sever od nás až do jižní Skandinávie však vládly ve starším eneolitu skupiny kultury nálevkovitých pohárů. Nelze si představit, že tyto skupiny by měly identické projevy, ale keramika byla dosti jednotná a také pohřbívání v dlouhých mohylách bylo obecné; v mnoha regionech toto období znamenalo rozkvět megalitických hrobů. Tyto kulturní skupiny byly založeny na vyvinutém zemědělství s použitím dřevěného oradla. Zatím je obtížné je charakterizovat blíže, neboť kromě pohřebního ritu, keramiky a kamenných sekeromlatů jim jako celku nebyla věnována hlubší pozornost. Chronologické třídění jihoskandinávské větve kultury nálevkovitých

pohárů je však velmi dobře propracováno (*Becker 1955a* aj.).

Většina regionálních skupin kultury nálevkovitých pohárů přetrvávala do konce období staršího eneolitu v našem pojetí, ale jen místy pokračovaly tyto skupiny dále. Příkladem kontinuity je území Holandska, severního Německa a jižní Skandinávie (např. *Becker 1955a; Bakker 1979*). Ve středním pásu střední Evropy došlo k výraznějším odchylkám, které archeology vedly k tomu, že zde pro začátek středního eneolitu vyčlenili kultury, pojmenované odlišně. Ze známých uskupení tohoto typu budeme jmenovat kulturu walternienbursko-bernburskou v jižní části východního Německa, kulturu havolskou v Braniborsku (*Behrens 1973a*) a východní skupinu kultury kulovitých amfor v Polsku a dále na východ (*Wiślański 1966*).

Ve středních Čechách přežívá kultura nálevkovitých pohárů ve své salzmündské fázi až na samý konec staršího eneolitu. Spolu s ní je nutno na konec staršího eneolitu zařadit i nejstarší, bolearázkou fázi kultury badenské. Důvodem pro takové pojetí je definice, kterou se dociluje příznivých komparací s územím na sever od nás.

Badenská kultura se objevuje nejenom na dolním Dunaji, nýbrž i na severu a severovýchodě (Malopolsko, část Slezska). V Čechách ve středním eneolitu nacházíme lokální badenské skupiny, které pochopitelně plně nereprodukovaly typologické rysy kultury z Karpatské kotliny. Vytvořil se tak badenský kulturní okruh (termín viz *Neustupný 1973b*), který teprve poznáváme.

4.1.2 Kulturní uskupení středního eneolitu

Zdá se, že počátek středního eneolitu nepřinesl tak hluboké kulturní změny jako třeba počátek eneolitu mladšího; nedovedeme dnes také přesně charakterizovat změny ekonomické. Ale nová situace zde vzniká.

Kultury badenského okruhu. Badenská kultura se ve středním eneolitu stává osou kulturního vývoje Čech. Není zatím zřejmé, zda je pokračováním bolearázké skupiny v důsledku rozšíření jejích následníků i do středních Čech, nebo prohloubením badenizujícího vývoje ze základu salzmündské skupiny. Zde vzniká velmi zajímavá otázka odlišnosti východočeské bošácké skupiny od kamýcké fáze středněčeské. Pokud bošácká skupina vznikla (přes několik prostředníků, dosud neznámých) z českého bolearázu, pak fáze Kamýk může být

docela dobře pokračováním salzmündského stupně kultury nálevkovitých pohárů. Ale pramenů není zatím dostatek. Rozhodně však se kultura středního eneolitu přimyká k Moravě a dalším oblastem odtud dále na jihovýchod.

Českou badenskou kulturu dnes můžeme celkem spolehlivě rozdělit do dvou fází (lysolajské – viz dále, a kamýcké). Vyústěním české badenské kultury typu Kamýk je kultura řivnáčská, která také se středním eneolitem zaniká.

Skupina bošácká. Neočekávaným přírůstkem k rozmanitosti českého středního eneolitu je objevení bošácké skupiny badenské kultury ve východních Čechách (*Vokolek – Zápotocký 1990; Kalferst – Prostrředník 1998*). Do té doby nejbližší větší lokality této skupiny ležely až na východní Moravě. Jde o významnou paralelu k objevu boleslavské skupiny z Cimburku; tyto dva jevy se zdají být dnes nesouvislé, ale musíme si uvědomit, že před 15 lety jsme v podstatě nevěděli ani o jednom z nich.

Kultura chamská. Kultura chamská, rozšířená u nás v jihozápadních a jižních Čechách, je paralelou kultury řivnáčské ve středních Čechách. Podobnosti jsou tak značné, že původně se vůbec neuvažovalo o nějaké odlišnosti. Ještě dnes nelze mnohé její nálezy od řivnáčských odlišit, zejména pokud se nacházejí ve fragmentech.

Vznik kultury chamské se vesměs vysvětluje migrací z přilehlého Podunají. Chamská kultura ovšem jasně souvisí s přilehlým územím jihozápadního Německa a Rakouska. Její návaznost na nějakou skupinu badenského okruhu v nejširším slova smyslu je zřejmá, nelze ji ovšem ukázat na konkrétních nálezech. Čistě teoreticky lze uvažovat o vzniku této kultury i v jihozápadních a jižních Čechách, ačkoliv ani zde, kromě jedné boleslavské lokality na soutoku Vltavy s Lužnicí (nepublikovaný nález P. Břicháčka), nemá předchůdce. Lze si ovšem představit, že zde budou objeveny i přechodné nálezy dalšího vývoje směrem ke kultuře chamské.

Chamská kultura nemá viditelné pokračování v mladším eneolitu, a proto se dříve věřilo, že může přetrvávat až málem do střední doby bronzové.

Kultura řivnáčská. Česká kultura řivnáčská je jednou z nejvýraznějších skupin našeho eneolitu; nepochybně k tomu přispěla i dobrá probádanost několika lokalit, především Homolky u Stehelčevsi (*Ehrich – Pleslová-Štiková 1968*). Řivnáčská kultura sice v keramické produkci do značné míry navazuje na kamýckou fázi české badenské kultury, je však komplikovaným historickým jevem; není to prosté prodloužení české badenské kultury. Ukazují na to nejen specifická výšinná sídliště (i když sdílená do určité míry jinými soudobými skupinami), ale i komplikovaná keramická produkce, v níž podstatné kamýcké prvky chybějí. Do specifik řivnáčské kultury je třeba započítat i výskyt keramiky

kulovitých amfor. Zajímavým rysem je také omezení kultury na poměrně malý region středních Čech s enklávami jinde (severozápadní Čechy).

Kultura kulovitých amfor. Zatímco například moravská kultura nálevkovitých pohárů se postupně vyvíjela směrem ke kultuře badenské, kultura nálevkovitých pohárů v Polsku nabývala zdobenějších forem, které se nakonec přetvořily do kultury kulovitých amfor. Tento vývoj, alespoň v oblasti keramiky, byl postupný. Posléze na území Polska vzniklo několik místních skupin, z nichž skupina slezská (*Hájek – Vlček 1956; Neustupný 1966c; 1978c*) expandovala do východních Čech a na Moravu.

Podobný vývoj keramiky jako v Polsku proběhl i ve východním Německu, zde ale bezprostředního předchůdce kultury kulovitých amfor není snadné podchytit. Základ kultury nálevkovitých pohárů je ale patrný. Tato skupina pronikla podél Labe do Čech ze severu. Fyzická přítomnost populace s kulovitými amforami je dnes v Čechách i na Moravě doložena „čistými“ nálezy celky a také typickými hroby. Specifické jsou nejen formy nádob a jejich výzdoba, nýbrž i technologie výroby keramiky. Také hroby mají téměř identický ritus jako v německých skupinách.

O formách expanze populace kulovitých amfor k jihu lze diskutovat (*Neustupný 1982*), pohyb etnika však zůstává zřejmý. Pro Čechy se začínají rýsovat poněkud nová řešení (*Zápotocký – Dobeš 2000*).

Kontinuita a homogenita kultury

Pokud posuzujeme keramiku tohoto období, zdají se být kulturní rozdíly mezi starším a středním eneolitem značné. Totéž platí o rozdílech mezi jednotlivými kulturními skupinami v rámci středního eneolitu. Zde si ovšem musíme uvědomit, že pouhých několik staletí před vznikem kultury řivnáčské, na počátku staršího eneolitu, byla keramika kultury nálevkovitých pohárů v Čechách, na Moravě a koneckonců i na Kujavách velmi podobná a tyto oblasti daly pravděpodobně postupně vznik keramickým skupinám středního eneolitu v Čechách.

Ačkoliv keramika je velmi cenným archeologickým pramenem a dříve se podle ní posuzovaly celé epochy, přece jen není jediným kulturním determinantem.

4.1.3 Časová a prostorová variabilita

Chronologie

Sekvence středního eneolitu je v principu zřejmá. Střední eneolit následuje v Čechách po dvou skupinách konce staršího eneolitu (salzmündské a boleslavské) a končí nástupem nejstarší šňůrové keramiky. Absolutně je tedy jeho existence sevřena daty asi 3350 a 2900/2800 př. Kr. (*Neustupný 1969a; 1970; 1973d*). Možná chyba těchto dat by měla být menší než 100 let.

S touto chronologií, která je založena na kalibraci radiokarbonových dat, velmi dobře souhlasí i nová dendrochronologická data z jihoněmecko-švýcarské oblasti (Becker et al. 1985; Osterwalder – Schwarz eds. 1986; Schibler et al. 1997).

Bezpečně známa je také následnost řivnáčské kultury po české badenské kultuře (po skupině Kamýk). Východočeská skupina bošácká je zhruba současná s kamýckou skupinou, je tedy časově předřivnáčská. Je také zřejmé, že kultura chamská spadá přibližně do stejné doby jako kultura řivnáčská, ale v detailech zde jistota není.

Nejvíce nejistot se týká kultury kulovitých amfor. Není známo, kdy pronikla do Čech (bylo to až v době kultury řivnáčské?), a také se neví, zda její projevy se dočkaly konce středního eneolitu. Nejistoty souvisejí i s tím, že spolehlivá periodizace západní a slezské větve kultury kulovitých amfor nebyla doposud vypracována a periodizaci větve východní (Neustupný 1965a) zde použít nelze, protože její typologie je příliš odlišná.

Hranice mezi skupinami

Po větší část druhé poloviny 20. století se předpokládalo, že vývoj eneolitických kultur byl na celém území osídlených Čech obdobný. Tato teze, která snad byla ještě pod vlivem evolucionistického paradigmatu, dostala první trhlinu rozpoznáním specifčnosti chamské kultury (Hundt 1951). Vědomí přítomnosti dvou různých skupin kultury kulovitých amfor (Hájek – Vlček 1956; Neustupný 1966c; 1978c) zde nemělo principiální dopad. Teprve v devadesátých letech byla ve východních Čechách klasifikována skupina bošácká (Vokolek – Zápotocký 1990) a o něco později vyšla najevo přítomnost skupiny bošácké na východním okraji středních Čech (Zápotocký – Zápotocká 1997). Dnes tušíme, že podobných překvapení můžeme očekávat více. Připomeňme jen, že v Kolíně byla z Labe vytažena miska kultury jevišovické (Hrala 1959).

Okamžitě vyvstal důležitý problém hranic mezi středočeskou skupinou kamýckou a východočeskou bošáckou (včetně charakteru takových hranic) a mezi skupinami salzmündskou a bošáckou z konce staršího eneolitu. Jak daleko na západ jdou v Čechách „čisté“ lokality bošácké a bošácké? Je bošácká skupina také ve východních Čechách a bošácká na východním okraji středních Čech? Jde zde také o eventuelní pohyby hranice v období mezi nejstarší a nejmladší badenskou fází: jak vypadají skupiny, které se chronologicky vsouvají mezi období bošácké a bošácké? Tyto skupiny známe zatím přibližně jen z území středních a severozápadních Čech.

Podobný problém vyplývá z poznání, že hroby kultury kulovitých amfor (saské větve) jakoby ze severu „obkličují“ území vlastní řivnáčské kultury (Dobeš 1998; Zápotocký – Dobeš 2000) a na území severozá-

padních a severních Čech se začaly nacházet i „čisté“ obytné komponenty kultury kulovitých amfor (např. Dobeš 1995; Zápotocký – Dobeš 2000), zatímco revize předpokládaných řivnáčských lokalit na tomto území se zdá ukazovat, že skutečná řivnáčská kultura tam byla poměrně vzácná. Již dříve upozornil E. Neustupný na významnost kontaktu kultury řivnáčské s kulturou kulovitých amfor a na nutnost tento kontakt pochopit a interpretovat (Neustupný 1982), nikoliv jen popsat v termínech dřívějších paradigmat („obklíčení“).

Kultury středního eneolitu a přírodní prostředí

J. Rulf (1983) zkoumal prostředí středních Čech v neolitu a eneolitu, ale pro homogenitu zvoleného území nedosáhl potřebné diskriminace. A. Králová (2003) srovnala nadmořské výšky předšňůrových eneolitických lokalit jihozápadních a severozápadních Čech a zjistila obrovské rozdíly (srov. také Neustupný 2003). Toto studium, zúžené na střední eneolit a rozšířené do více regionů Čech, dává stejné výsledky: v některých případech se přírodní prostředí jednotlivých skupin dramaticky odlišuje a nemáme důvod se domnívat, že je to důsledek různého způsobu života (různého hospodaření). Extrémem je právě protiklad mezi kulturou řivnáčskou a kulturou chamskou, u nichž se rozsahy nadmořských výšek lokalit prakticky vylučují. Jsou zde ve hře nějaké faktory, jimž doposud dobře nerozumíme.

4.1.4 Ekonomika, společnost a symbolismus

Archeologické prameny svádějí k tomu, abychom řadu jevů eneolitické ekonomiky a společnosti položili do středního eneolitu. Tak například se zde koncentrují doklady o párových pohřbech dobytčat (zatím všechny mimo území Čech) a výrazně se zde projevuje tvrdá forma prosazování mužského principu (zejména východní skupina kultury kulovitých amfor: Neustupný 1967a). Naše znalosti ekonomiky středního eneolitu jsou ovšem zatím útržkovité a z oblasti poznání společnosti známe většinou jen to, jak se tato společnost projevuje v symbolických systémech, tedy spíše to, co si lidé té doby o sobě mysleli, než to, čím skutečně byli.

4.2 BADENSKÁ KULTURA VE STŘEDNÍM ENEOLITU

Evžen Neustupný a Milan Zápotocký

4.2.1 Základní charakteristika

Vymezení badenské kultury

Badenská kultura začíná na konci staršího eneolitu svou bošáckou fází, která je v Čechách zatím zastoupena jako samostatná skupina jen na východním okraji země (Cimburk u Kutné Hory). V tomto svazku je o této nejstarší fázi pojednáno v kapitole o starším eneolitu.

V dalších fázích vyplňuje badenská kultura starší období středního eneolitu. V Čechách tvoří samostatnou skupinu, která je odlišná od klasických podob badenské kultury v Karpatské kotlině a spolu s dalšími podobnými projevy (včetně „klasických“) vytváří tzv. badenský kulturní okruh (*Neustupný 1973b*).

Česká badenská kultura byla zatím nalezena pouze na omezeném počtu lokalit a navíc i v malém počtu objektů. Její keramický projev je znám jen útržkovitě, a co se týče chronologie, také neúplně. O nekeramických složkách kultury toho víme ještě méně.

Je ovšem jisté, že česká badenská kultura pokračuje na konci středního eneolitu svébytnou archeologickou kulturou řivnáčskou.

Terminologie

Pro kulturu badenskou se dříve používal název kultura s kanelovanou keramikou (občas do ní byly zahrnovány i další kultury středního eneolitu). Ačkoliv termín kanelovaná keramika se někdy vyskytne i dnes, od vozokanského sympozia v r. 1969 převládá název badenská kultura (pro Čechy *Neustupný 1973b*).

Fázování české badenské kultury probíhalo postupně. Nálezy z Kamýku (a podobné) označil E. Neustupný jako fázi české kultury badenské a zařadil ji mezi nejstarší boleslávskou fázi a kulturu řivnáčskou (*Neustupný 1959a; 1973b*). E. Pleslová, aniž by charakteristiku této skupiny změnila, se pokusila ji přejmenovat na skupinu „protořivnáčskou“ (*Pleslová-Štiková 1973a*). Tento název není vhodný, protože kromě podobnosti kamýčké fáze badenské keramiky s řivnáčskou je řivnáčská kultura historickým fenoménem s množstvím specifických vlastností, které v české badenské kultuře chybějí (opevněná výšinná sídliště, řada výrazných druhů keramiky se zahraničními paralelami i bez nich, větší teritoriální rozšíření apod.).

E. Neustupný se pokusil vyčlenit ještě fázi Dřetovice, mladší než Kamýk (*Neustupný 1959a*), což J. Neustupný neakceptoval (*Neustupný, J. et al. 1960*). V pozdějších pracích se již E. Neustupný o fázi Dřetovice nezmiňuje.

Fáze starší než Kamýk byla posléze označena jako lysolajská (např. *Neustupný 1965a*, obr. 19, 20, 21), ale její charakteristika nebyla podrobněji diskutována, protože chyběla publikace. Do chronologické souvislosti zařadila tyto nálezy E. Pleslová-Štiková (*1972a; 1973a*).

Historie bádání

Širší výběr nálezů badenské keramiky, včetně mapky čítající 18 lokalit, nalezneme již v díle A. Stockého

(1926); v jeho době i později, prakticky až do 50. let, se tyto nálezy považovaly za jihovýchodní složku tzv. nordické kultury či za stopy „kultury domácího zemědělského lidu“ (kupř. *Schránil 1928; Böhm 1941a; 1941b; Filip 1948*).

Už dříve však J. Axamit (1932) reagoval na poznatky J. Palliardiho (1914a), založené na stratigrafii z Jevišovic-Starého zámku, a správně zařadil badenskou keramiku do horizontu následujícího po keramice „nosvické“, která v dnešním pojetí v podstatě odpovídá kultuře nálevkovitých pohárů. Protože keramika badenského rázu zveřejněná do 50. let 20. století sestávala převážně z ojedinelých či nestratifikovaných nálezů, především konvic a čerpáků, nechyběl ani názor, že jde o zboží importované do Čech ve formě nápojových servisů (*Zápotocký 1960a*).

Teprve celkové přehodnocení relativní chronologie badenské kultury (*Neustupný 1959a; 1973b*) vedlo mimo jiné k poznání, že do období současného s „klasickou“ badenskou kulturou v Karpatské kotlině patří v Čechách nálezy, jako je Kamýk, Dřetovice a Velvary. Pro charakteristiku období české badenské kultury staršího, než je fáze Kamýk, měla důležitost především publikace výzkumu polykulturního sídliště v Praze-Lysolajích (*Pleslová-Štiková 1972a; 1973a; 1978*).

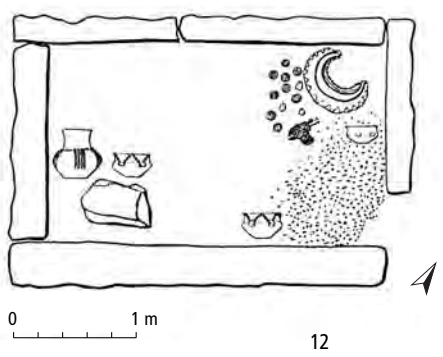
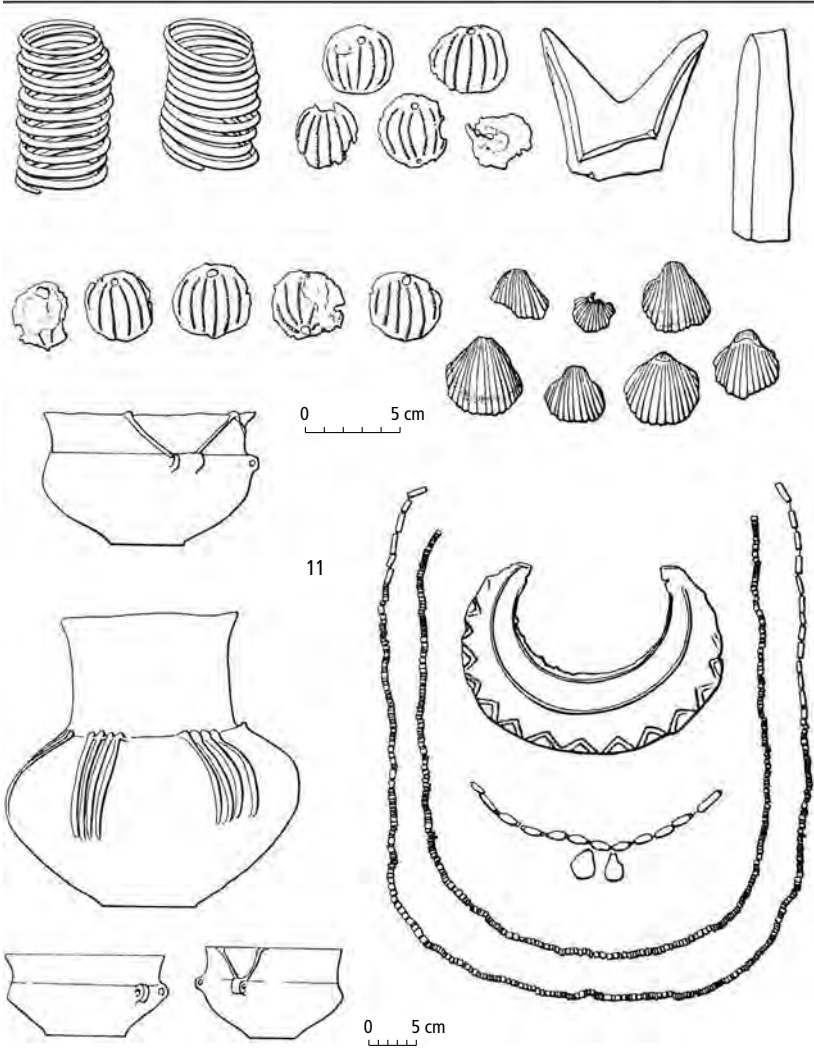
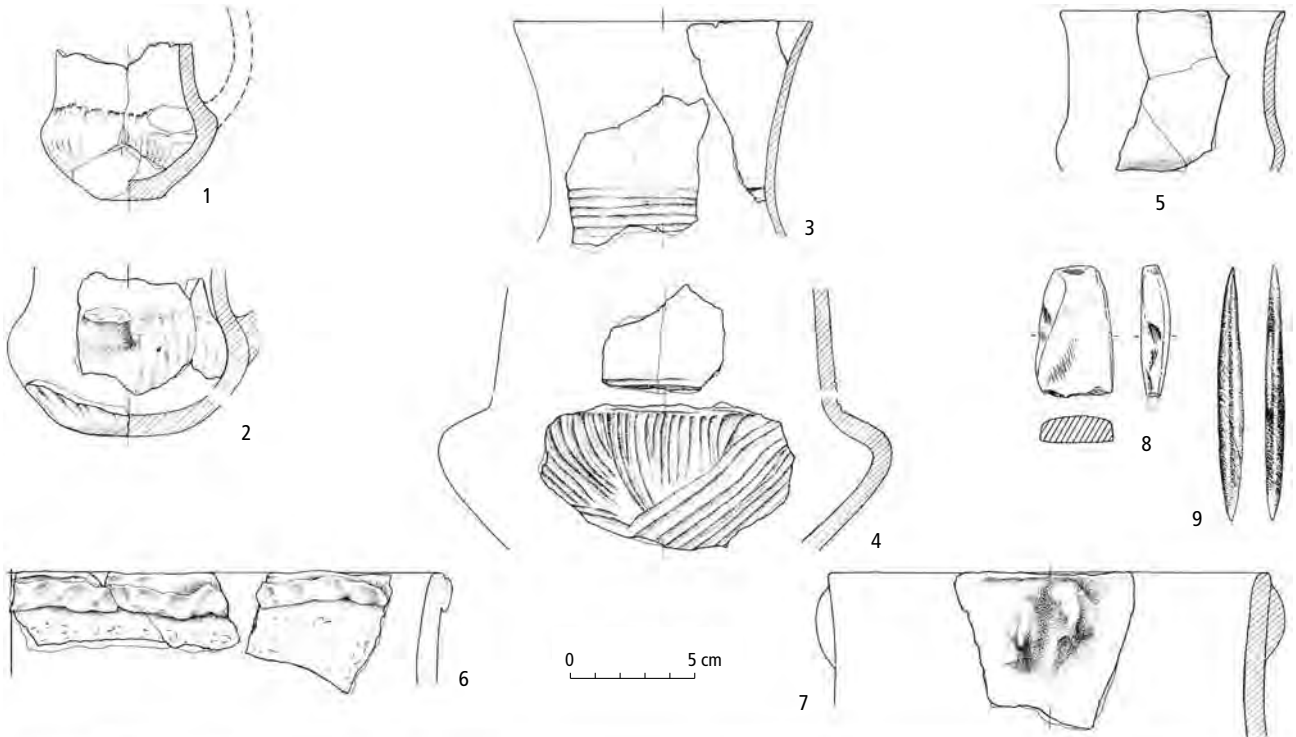
Nálezová základna

Nálezová základna staršího (lysolajského) období české badenské kultury sestává z lokalit, jako jsou Praha-Lysolaje, Jenštejn a Mlékojedy (*Pleslová-Štiková 1972a; 1973a; Zápotocký – Dreslerová 1996; Motyková – Zápotocký 2002*). Dále je zde množství malých komplexů nebo ojedinelých nálezů picích nádob, charakteristických pro tuto kulturu – čerpáků a džbánů.

Mladší, kamýčká fáze české badenské kultury je reprezentována několika lokalitami s velkým množstvím nálezů. Patří k nim především sám Kamýk (*Jakimowicz 1914; Stocký 1926; Neustupný 1959a*), dále Dřetovice (*Žebera 1936; 1944*), Velvary (*Schránil 1928; Moucha 1960; Neustupný 1959a*) a skupina nálezů na březích Komořanského jezera (*Preidel 1934; Neustupný 1985*).

Stanovení počtu lokalit ztěžuje malá zdobenost keramiky i to, že některé keramické typy jsou podobné řivnáčským, a bývají proto připisovány této kultuře; jiné jsou klasifikovány jako kultura nálevkovitých pohárů. Celkový stav, dosahující podle názorů z počátku 70. let 38 lokalit (*Pleslová-Štiková 1972a*), by bylo možno dnes odhadnout na ca 70–80 lokalit. Je však obtížné kontrolovat, které konkrétní lokality jsou do tohoto počtu zahrnuty. Kromě hrobu z Velvar pocházejí dosud

>> **Obr. 28:** Badenská kultura. 1–9 Jenštejn (okr. Praha-východ), sídlištní keramika a nástroje lysolajské fáze; 10 Stehelčevy (okr. Kladno), kamenný idol ze skřínkového hrobu; 11–12 Velvary (okr. Kladno), skřínkový hrob se dvěma kostrovými pohřby a jedním žárovým, uloženým v amfoře (11 milodary: keramika, kamenný klínek a ozdoby z mědi, lastur a kosti, 12 rekonstrukce původní situace). Podle *Neustupný 1956; Moucha 1960; Pleslová-Štiková 1993; Zápotocký – Dreslerová 1996*.

publikované nálezové soubory vesměs ze sídlištních objektů či vrstev.

4.2.2 Časová a prostorová variabilita

Relativní a absolutní chronologie.

Všechny názory první poloviny 20. století (kromě Pallardiho 1914a a Axamita 1932) pracovaly v souladu s Albínem Stockým s prostým přiřazením „kanelované“ keramiky do doby „přechodní“, „nordické“ apod., a proto ani neuvažovaly o podrobnější chronologii. „Kanelovaná“ keramika v pojetí Stockého (především konvice a čerpáky) se považovala za import z jihovýchodu (Zápotocký 1959, 58) a víceméně v souvislosti s tím se ještě po polovině 20. století uvažovalo o tom, že řivnáčská kultura přímo navazuje na kulturu nálevkovitých pohárů a je jejím pátým stupněm (Zápotocký 1961b, 342). Ovšem skutečnost, že kultura řivnáčská nenásleduje přímo po salzmündské fázi kultury nálevkovitých pohárů, byla známa už v r. 1956, kdy E. Neustupný mezi ně vsunul horizont „jihovýchodních a severních vlivů“ (Neustupný 1956, 68–69; měl zde zřejmě na mysli právě nálezy badenské).

Chronologie badenské kultury (Neustupný 1959a) definitivně vyjasnila, že badenské nálezy v Čechách patří do období mezi kulturou salzmündskou, která je spojena s keramickými tvary s nepochybnými konexi bolerázskými, a kulturou řivnáčskou, která patří do horizontu skupin na konci badenské kultury. Tyto úvahy vytvořily v Čechách časový prostor pro českou badenskou kulturu.

V absolutní chronologii spadá trvání středních stupňů badenské kultury podle radiokarbonových dat zhruba od 34./33. do 31./30. stol. př. Kr. (Neustupný 1969a).

Periodizace

Nálezů české badenské kultury je poměrně málo. Hlavním důvodem je zřejmě její malá zdobenost, ale také to, že její hrubší keramiku mnoho archeologů nerozpozná od keramiky kultury nálevkovitých pohárů (Neustupný 1989). Malá početnost nálezů má také vliv na její periodizaci: z Karpatské kotliny víme, že mezi bolerázskou skupinou a řivnáčskou kulturou leží tři až čtyři dobře definovatelné typologické fáze, ale v Čechách zatím nemáme dostatek materiálu, abychom je vyčlenili.

Tak například téměř úplně chybějí nálezy současné s fází Fonyód z Karpatské kotliny (je to fáze, která bezprostředně následuje po skupině bolerázské: Neustupný 1959a), a kvalitní nálezy současné s následující fází Úny zůstávaly dlouho nepublikovány. Zařazení badenských nálezů z Lysolají do této „mezery“ bylo známo, ale plně je bylo možno využít až po jejich publikaci (E. Pleslová-Štiková 1972a; 1973a).

Ani nálezů toho, co zde označujeme jako fázi Kamýk, není mnoho, i když jsou bohaté (Kamýk, Dřetovice, Velvary).

Na základě keramiky můžeme v současné době dobře charakterizovat dvě badenské fáze ve středním eneolitu: lysolajskou a kamýckou. V následném období přechází mladší fáze české skupiny vcelku plynule do řivnáčské kultury.

Vztahy k sousedství

Pokračující kontakty s Moravou jsou pravděpodobné, už s ohledem na úzkou příbuznost s badenskými soubory „ossarnského“ rázu z jižní a střední Moravy (Čižmář – Čižmářová 1978; Koštuřík – Šebela 1992). Druhou nejbližší badenskou formací relativně stejného stáří byla skupina ve východobavorském Podunají (Blaich 1997). Stejně jako česká skupina na severozápadě představovaly tyto nálezy západní periferii badenského okruhu, přičemž u obou je patrná vazba na střední Podunají. Patrně v době mladší fáze klasického stupně počala prostor mezi nimi v západočeské a jihočeské oblasti vyplňovat chamská kultura, vyrůstající, podobně jako řivnáčská kultura, též z badenského podloží. V prostředí kultury nálevkovitých pohárů ve východním Německu se vliv české badenské skupiny zřetelně projevil ve tvarech a ornamentaci keramiky – především džbánek a amfor – z doby mladší fáze salzmündského stupně (Behrens 1973b; Beran 1993).

Prostorová variabilita v Čechách

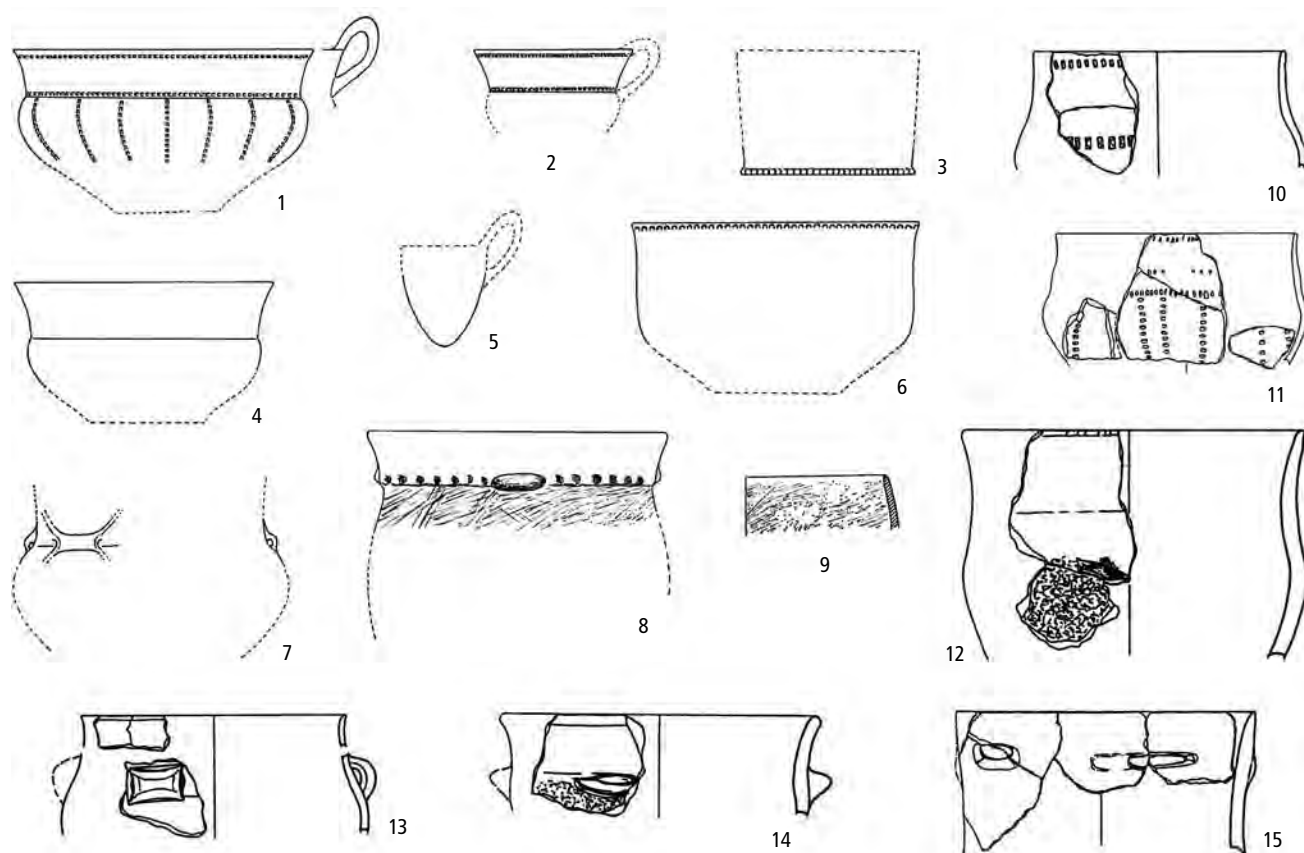
Lokality středoeneolitické badenské kultury jsou zatím nejpočetněji zastoupeny ve středních Čechách a na severozápadě země, jen ojediněle pak v Pojizeří (Pleslová-Štiková 1972a; Rulf 1979); ve východních Čechách spolehlivé nálezy tohoto stáří zatím chybějí (Vokolek – Zápotocký 1990).

Celkově lze říci, že o lokální variabilitě bude možno uvažovat teprve tehdy, až se nálezová základna podstatně rozroste a budeme mít rovněž k dispozici podrobnější periodizaci.

Bošácká skupina ve východních Čechách

Objev bošácké skupiny ve východních Čechách (Vokolek – Zápotocký 1990) byl určitým překvapením. Z hlediska specifik východních Čech ve srovnání s Čechami středními tam bylo možno v průběhu mnoha období pravěku odlišný vývoj předpokládat, ale soudilo se, že ve středním eneolitu je různost vyčerpána přítomností slezské větve kultury kulovitých amfor (Hájek – Vlček 1956). Bošáckou skupinu tu asi nikdo nečekal už proto, že její nejbližší souvislé osídlení je až na východní Moravě.

Přítom už první nález v Plotištích nad Labem byl dostatečně charakteristický, protože bošácký komplex zde byl rozsáhlý. Jáma představovala lalokovité zahloubení

Obr. 29: Bošácká skupina. Keramika. 1–9 Plotiště n. Labem (okr. Hradec Králové); 10–15 Obědovice (okr. Hradec Králové). Různá měřítka. Podle Kalferst – Prostředník 1998; Vokolek – Zápotocký 1990.

dlouhé 10 m a obsahovala téměř 700 zlomků keramiky. Brzy byly identifikovány další bošácké nálezy (Kalferst – Prostředník 1998).

Bošáckou keramikou lze rozpoznat na základě typických keramických tvarů (např. hlubokých mís s páskovým uchem nad okraj, obr. 29: 1), typických výzdobných motivů (třásní na podhrdlí) i podle specifických výzdobných technik (kolky a tažený vpich, obr. 29: 1, 10, 11). Chronologicky je významný čerpák s hrotitým dnem (obr. 29: 5), který se ve středních Čechách vyskytuje v Kamýku a Dřetovicích, a typické badenské hrnce s plastickými páskami těsně pod okrajem. Bošácká keramika ve východních Čechách je tedy současná s kamýckou fází středočeské badenské kultury.

Protože v současné době nevíme, které kulturní skupiny skupinu bošáckou ve východních Čechách předcházely, nedovedeme ani posoudit její vznik. Podobnost s nálezy na moravsko-slovenském pomezí a v jižním Polsku je taková, že souvislost zde určitě je. Nelze však posoudit, zda je přímá (tj. zda platí až od samotné bošácké skupiny), nebo zda je jen pokračováním vývoje kulturních celků z dřívějších.

4.2.3 Sídelní areály

Uspořádání osad

Kromě jednotlivých sídelních objektů lysolažské fáze, nalézaných především v rovinných polohách při okraji zvýšených teras říčních toků, známe zatím jen dvě situace, z nichž lze odvodit jisté poznatky o charakteru sídel. Prvou představuje část polykulturního sídliště ležícího na terase nad údolím potoka v Praze-Lysolažích (Pleslová-Štiková 1972a). Na ploše o rozloze téměř půl hektaru se našlo 11 objektů, vesměs charakteru zásobních jam; intruzi této keramiky obsahovala ovšem ještě řada objektů z jiných období. „Čisté“ badenské objekty (skupina 6 sil) se zde táhly v pásu dlouhém ca 100 m, zbývající objekty byly roztroušené po jednom či dvou.

Podobný obraz rozptýleného osídlení poskytla také situace zjištěná během velkoplošného odkryvu u Mlékojed (Motyková – Zápotocký 2002). Na torzu šterkopískové terasy sevřeném ze dvou stran zaniklými rameny Labe se zde po skrývce ca 6 ha vyrýsovaly dvě skupiny objektů z mladší fáze badenské kultury. První skupina, západní, sestávala ze tří sil (do jednoho z nich byla stržena destrukce pece), ležících v linii západovýchodního směru dlouhé ca 15 m. Druhou skupinu

tvorila též tři síla, rozložená na ploše asi 10 × 15 m. Vzdálenost mezi oběma skupinami byla ca 40 m. V tomto případě můžeme usuzovat, že badenské osídlení, jehož jediný pozůstatek uvedený dvě trojice zásobních jam představují, zde mělo formu sídelní jednotky sestávající ze dvou těsně sousedících „usedlostí“. Zdejší situace, jejíž věrohodnost zvyšuje i velikost prozkoumané plochy, ca 5–6 ha, tedy podporuje představu, že nejpočetnějším článkem sídelní sítě byla jednotlivá, v krajině rozptýlená sídla, složená z několika málo usedlostí.

Stopy badenského osídlení na některých tradičních eneolitických výšinných lokalitách existenci takto strukturované sídelní sítě nevylučují. Jejich počet (17) je sice relativně vysoký, u poloviny z nich však není datování spolehlivé. Většina, celkem 11 lokalit, leží v pražsko-slánské oblasti, ostatní jsou řídce rozptýlené ve zbývajících sídelních regionech. Převažují ostrožny a pseudoostrožny (7 a 5 lokalit), dvě jsou situované při okraji vysoké terasy a tři na návrší či kupě (*Zápotocký 2000a*). Nicméně na několika polohách se už našly jámové objekty či nálezkové soubory, které osazování těchto poloh v době lysolajského stupně potvrzují (Dřevčice, Jenštejn, Poříčany, v Praze-Kobyliších je patrně do této doby datován i příkop: *Soudský 1954*). Nicméně výskyt výšinných lokalit s badenským osídlením v Čechách do jisté míry překvapuje, protože na moravských výšinných sídlišťích končí sídelní aktivita této kultury s koncem boletázkého stupně (*Pavelčík 1993*).

Ke struktuře sídelních areálů z kamýcké fáze máme ještě méně údajů. Pozoruhodný je poměrně bohatý výskyt této skupiny na březích Komořanského jezera u Mostu. Na jižním břehu (Komořany, Souš: *Preidel 1934*) jde zřejmě o obvyklé osady, prostor Dřínova se však tímto způsobem vysvětlit nedá. E. Neustupný vyslovil domněnku, že jde o sezonní stanoviště funkčně zaměřené na rybolov, případně sběr plodů (*Neustupný 1985*).

Obydlí

Typ obydlí lysolajské fáze dosud neznáme. Ve fázi kamýcké se vyskytují polozemnice, které jsou zachyceny již v období kultury nálevkovitých pohárů a později velmi hojně v kultuře řivnáčské. Objekt tohoto typu z Kamýka měřil 10 × 8,25 m (*Jakimowicz 1914*) a objekt z Dřetovic byl podobný (*Žebera 1944*).

Pohřební areály

Pohřební ritus starší části tohoto časového horizontu zůstává prakticky neznám. Jediný kostrový hrob, náležející patrně do tohoto období, je znám z Vepřku; obsahoval pohřeb v silně skrčené poloze, orientace JZ–SV, vybavený válcovitou nádobkou s dvojicí svislých tunelovitých uch (*Sklenář 1971*).

Kamýcká fáze je zastoupena známým hrobem z Velvar, zachyceným orbou v r. 1889 (*Smolík 1890*), který ještě Albín Stocký (1928) považoval za únětický. Jeho

příslušnost ke kultuře badenské se vyjasnila teprve koncem padesátých let 20. století (*Neustupný 1959a; Moucha 1960*). V hrobové skříní orientované ve směru JZ–SV o rozměrech 3,2 × 2,2 m, která byla sestavena z pěti plochých desek, se našly zbytky dvou kostrových pohřbů a navíc ještě žárový pohřeb třetího individua uložený v amfoře (obr. 28: 11). Bohatá výbava hrobu sestávala kromě čtyř nádob kamýcké fáze badenské kultury ještě ze souboru ozdob, v domácím prostředí vesměs unikátních.

Kromě drobných předmětů – závěsků z lastur středomořské proveniencie a válcovitých perel z kosti, bílého a červenavého vápence, se zde našel i dosud nejbohatší soubor měděných výrobků eneolitického stáří z Čech: soudkovité perly zhotovené z plechu, napodobeniny lastur s perličkovitě vybíjenými žebry, dva spirálovité náramky a unikátní půlměsíčitý pektorál, zdobený vybíjenou klikatkou a žebry. Všechny měděné předměty z velvarského hrobu byly dle chemického složení vyrobeny z rudy východoalpské proveniencie technikou připomínající nečetné výrobky z tohoto kovu známé z rakouských a karpatských lokalit badenské kultury (*Pleslová-Štiková 1993*).

4.2.4 Movité artefakty

Keramika

Nejtypičtější nádobou české badenské kultury jsou hrnce a zásobnicové nádoby zdobené pod okrajem plastickou páskou různě členěnou, někdy pod okraj nalepenou (obr. 28: 6); románské lizény se již téměř nevyskytují. Amforovité nádoby jsou známy převážně ve zlomcích (masivní ucha). Není zřejmé, do jaké míry jsou typické nádoby lahovitěho tvaru, jaké se našly ve velvarském hrobě. Dále se vyskytují mísy (především s nálevkovitým hrdlem nebo kónické). Z nádob, které obzvláště charakterizují českou badenskou kulturu, stojí na prvním místě džbánky a čerpáky (obr. 28: 1–4). Džbánkované tvary mají vysoká hrdla a široká pásková ucha; ucha čerpáků a někdy i džbánkovaných tvarů sahají vysoko nad okraj nádoby. Podhrdlí džbánek je často zdobeno kanelováním a ve starší fázi je ještě na spodku hrdla pás vodorovných linií. V kamýcké fázi vynikají nízké džbánky a koflíky s uchem *ansa cornuta* (většinou méně vyvinutým než v kultuře řivnáčské). Čerpáky s vysokými páskovými uchy se dělí na džbánkované, miskovité a kónické s plochým, zaobleným či oble hrotitým dnem.

Zatímco lysolajská fáze má ještě výzdobu (kanelury, rýhy), v kamýcké fázi výzdoba nádob, kromě plastických pásek a žeber, téměř úplně mizí.

Kamenná a kostěná industrie

Z broušené industrie jsou ve jmenovaných souborech zastoupené jen sekery se silným tělem a drobné teslice,

některé též ze zelenavého spilitu. Podle hrobové výbavy z rakouských lokalit sem náležejí i některé z četných tzv. lanzetovitých sekeromlatů, známé u nás dosud jen z ojedinělých nálezů (*Zápotocký 1992*).

V souborech štípané industrie, vyráběné ze severočeských kvarcitů a baltského pazourku, se našla též trojúhelníkovitá šipka. Z ostatní kamenné industrie se vyskytly kromě běžných valounů a otloukačů ještě zlomky drtidel, pískovcových brousků a plochá trojúhelníkovitá zátěž rybářských sítí s bočními zářezy. Ke kostěné industrii patří šídla, hroty, dlátka a patrně i blíže neurčená parohová palice či mlat.

4.2.5 Ekonomika

Obživa byla v této době zajišťována pěstováním obilnin kombinovaným s chovem dobytka, jak o tom svědčí už výběr stanovišť na kvalitních půdách, stejně jako četné zásobní jámy, představující nejpočetnější druh zahloubených objektů této skupiny, z ostatní výbavy pak četné zásobní nádoby a drtidla. Rozbor zvířecích kostí z lysolajských sil doložil chov hovězího dobytka, prasat, ovcí či koz, z lovné zvěře jeleny, srnce, zajíce a nechyběly ani kosti psů. V případě osad ležících na březích Komořanského jezera je možno předpokládat zvýšený význam rybolovu.

4.2.6 Společnost a symbolismus

Hrob z Velvar vrhá na badenskou kulturu objevené světlo (obr. 28: 11). Demonstruje jednak bohatství kovu, jednak rozmanitost symbolických systémů. Velvarský hrob v mnoha směrech připomíná soudobé hrobky kultury kulovitých amfor (zejména východní skupiny). Ukazuje, že chudobnost české kultury badenské je jen zdánlivá, a to bez ohledu na to, zda takový hrob je skutečným unikátem (což je málo pravděpodobné), či první ze série nesnadno objevitelných památek, nebo pozůstatkem památek různými transformacemi již zničených.

Zatímco *ansa cornuta (lunata)* mají v lysolajské fázi ještě omezené rozšíření, ve fázi kamýcké se již stávají významnou součástí keramických souborů. V chatě z Dřetovic (*Žebera 1944*) jich bylo takové množství, jaké jinak nacházíme jen v navazující kultuře řivnáčské ve zjevně rituálních kontextech.

4.2.7 Vznik české badenské kultury

Odpověď na otázku po původu české skupiny klasického badenského stupně závisí na vyřešení jejího vztahu k staršímu, bolerázskému stupni této kultury, jehož enkláva se na konci staršího eneolitu rýsuje ve východní části středních Čech. Zatímco v Karpatské kotlině je vývoj badenské kultury zpravidla chápán jako

plynulý proces, v Čechách, stejně jako na Moravě, doklady o genetickém propojení mezi bolerázským a klasickým stupněm chybějí. To může být způsobeno skutečností, že zde nebyly zatím vyčleněny nálezy odpovídající přechodné fázi Fonyód v Karpatské kotlině (srov. *Neustupný 1973b, 322*).

Pro vznik české badenské kultury středního stupně může být důležité, zda bolerázská skupina bude objevena také ve východních Čechách a zda tam bude dokumentován její další vývoj až do bošácké skupiny (nebo naopak, zda bošácká skupina bude objevena také na východě středních Čech). Kdyby tomu tak bylo, otevřela by se možnost vytvořit dvě linie vývoje středoneolitické keramiky v Čechách: jednu na východě (bolerázská až bošácká fáze) a druhou ve středních Čechách (salzmündská až kamýcká fáze). Pak by bylo možné pojímat středočeskou badenskou kulturu jako pokračování kultury nálevkovitých pohárů (*Neustupný 1959a*). Varianta vzniku české badenské kultury ze skupiny bolerázské (*Zápotocký 2000a*) je však rovněž otevřena jako možnost. Obě řešení by vyžadovala zaplnění staršího období středního eneolitu v Čechách dalšími, dosud neznámými fázemi a skupinami a všeobecné zmnožení nálezů.

4.3 ŘIVNÁČSKÁ KULTURA

Milan Zápotocký

4.3.1 Pojem řivnáčské kultury

Úvodní charakteristika

Řivnáčská kultura, nazvaná podle výšinného sídliště na vrchu Řivnáči u Roztok, představuje jednu z řady pozdně badenských lokálních kultur a skupin, na něž se rozpadl badenský kulturní okruh v závěrečném stadiu svého vývoje. Vyrůstá z kamýcké fáze české badenské kultury, s níž má, alespoň zpočátku, řadu shodných znaků. Vysoká úroveň řivnáčské kultury, jež se odráží v jejím celkovém obrazu, svědčí o ekonomické prosperitě. Také forma sídelní struktury, složené z relativně husté sítě mikroregionů, dosáhla v tomto období úrovně, s jakou se setkáváme znovu až v průběhu doby bronzové.

Oproti koncovým fázím české badenské kultury dochází ve vlastní řivnáčské kultuře k regresi osídlení, kterou lze – stejně jako je tomu v případě zániku bošácké enklávy ve východních Čechách – spojovat s kulturou kulovitých amfor, přicházející do země ze dvou směrů, ze Slezska a Saska. V archeologickém obraze se tyto události odrážejí dvojím způsobem. Tím prvním je redukce oikumeny, během níž dochází k postupné ztrátě severozápadních Čech a zčásti i středočeského Polabí, takže v koncové fázi se sídelní oblast omezovala v podstatě už jen na území středočeských regionů. Druhým symptomem, neméně výmluvným, je přítomnost

keramiky kulovitých amfor na řivnáčských sídlištích, přičemž to, že se v naprosté většině jedná o zdobené „reprezentativní“ tvary, a ne o běžné kuchyňské či zásobní nádoby, svědčí spíše o vzájemném styku na společenské úrovni – jehož formy mohly být různé (srov. *Neustupný 1982*) – než o společné existenci či symbióze obou kultur. S uvedeným procesem souvisí patrně i zvýšený důraz kladený nyní na budování osad na přírodně chráněných polohách. Řada výzkumů čeká dosud na zpracování a lze očekávat, že jejich vyhodnocení dále prohloubí znalost tehdejších poměrů.

Závěrečnému období středního eneolitu, v němž tušíme komplikované vztahy mezi skupinami domácími (řivnáčskou, chamskou, bošáckou) a příchozími (kulturami kulovitých amfor), věnuje česká archeologie už tradičně značnou pozornost (nověji kupř. *Neustupný 1982; Pleslová-Štiková 1990; Buchvaldek – Novotný – Pleslová-Štiková 1988; Vokolek – Zápotocký 1990; Dobeš 1998*; z hlediska sídelně geografického *Rulf 1981*). Přes odlišná pojetí a interpretace se většina autorů shoduje v názoru, že přechod do mladšího eneolitu byl výrazným zlomem, který hluboce ovlivnil další vývoj.

Historie bádání

Řivnáčskou kulturu jako samostatnou formaci, včetně vcelku výstižné charakteristiky její keramické výbavy, vyčlenil z konglomerátu tzv. české nordické kultury pozdní doby kamenné J. Axamit (*1925*). Prvého, víceméně neoficiálního přijetí se však jeho objev dočkal až ve 40. letech (*Žebera 1944*) a plně jej ověřilo až intenzivní studium problematiky českého eneolitu v 50. a 60. letech, jak o něm informuje E. Pleslová-Štiková (*1972b*); k vymezení chronologické pozice, inventáře a k periodizaci přispěly tehdy především práce J. Neustupného (*1956a*), E. Neustupného (*1956; 1959a*) a N. Maška (*1961*).

Završením této etapy se stala publikace výzkumu hrazené výšinné osady na Homolce u Stehelčevsi (*Ehrich – Pleslová-Štiková 1968*). Suma poznatků, k níž oba autoři využili i do té doby zveřejněný materiál z ostatních řivnáčských lokalit, byla už tehdy natolik obsažná, že umožnila analýzu všech složek materiální kultury včetně ekofaktů a také rekonstrukci sídelní oikumeny a vyhodnocení vztahů k okolním skupinám. Spoluautorka uvedené monografie se k řivnáčské tematice vrátila ještě v řadě prací (*Pleslová-Štiková 1967; 1971; 1973a; 1978; 1981a; 1990; 1992a*), které celkový obraz shrnují nebo osvětlují řadu jeho aspektů, od sídelních forem a periodizace až po rekonstrukci původního vzhledu velvarského hrobu (*Moucha 1960; Neustupný 1959a*). Práce dalších autorů z posledních desetiletí, nepřítis početné, seznamují především s novými lokalitami (srov. níže) a jen v omezené míře se věnují širším tématům, jako rozsahu a intenzitě osídlení, vztahu k sousedním a následným kulturám, sí-

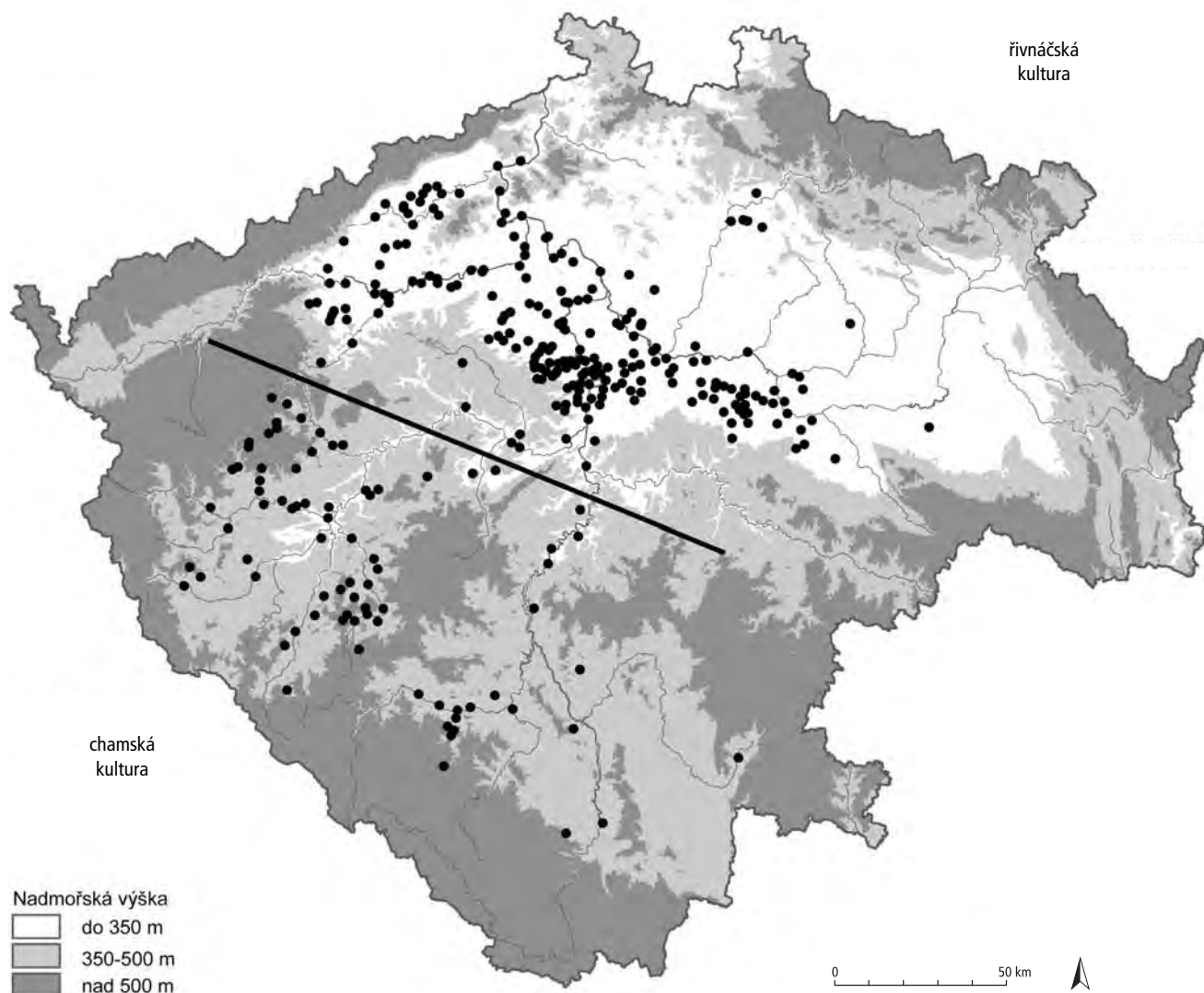
delní struktuře v rámci mikroregionů, formě rovinných osad, pohřebnímu ritu, keramickým depotům či broušené industrii (kupř. *Dobeš 1998; Jiráň – Rulf – Valentová 1987; Moucha 1970; Neustupný 1965a; 1982; 1997b; Rulf 1981; Pleinerová – Zápotocký 1999; Zápotocký 2002a*).

Nálezová základna

Řivnáčská kultura je širší a také podrobněji zpracovaná než mnohé předchozí eneolitické skupiny. Je tomu tak především díky výzkumu výšinných sídlišť, situovaných v nápadných polohách, jakými byla kromě samotného Řivnáče, prokopaného již v letech 1881–83 (*Rýzner 1884*), i značná část dalších významných lokalit této kultury, jako čáslavský Hrádek, Slánská hora ve Slaném a hradiště na území Prahy, především Zámka u Bohnic, obě šárecká hradiště – Šestákova a Kozákova skála (*Píč 1899; Stocký 1926*), jakož i Vyšehrad, jehož výzkum, vedený v letech 1924–35, náležel k nejrozsáhlejším té doby (*Mašek 1971, 83*). V letech 1929–31 proběhl systematický odkryv řivnáčské výšinné osady na Homolce u Stehelčevsi, vedený expedicí univerzity ve Filadelfii, USA (Vladimir Fewkes). Řada výšinných lokalit se zkoumala také ve druhé polovině 20. stol. Z těch, jejichž výzkum poskytl bohaté soubory artefaktů a zčásti i terénních dat a ekofaktů, je třeba jmenovat dvě polohy v Kouřimi – Starou Kouřim a ostroh u sv. Vojtěcha, Zámka v Praze-Bohnicích a zlíchovský Klobouček, Denemark u Kutné Hory, Hradištko v Toušeni a Čertovku u Vraného (*Šolle 1989; Mašek 1971; Hájek – Moucha 1983; 1985; 1986; 1988; Zápotocký – Zápotocká 1990; Špaček 1982; Pleslová-Štiková 1981a*).

V menším rozsahu, a to zpravidla jen během záchranných akcí, byl zkoumán také značný počet sídlištních objektů z areálů rovinných osad. Zpracovány či alespoň sumárně pojednány byly materiály a terénní situace z řady dalších rovinných sídlišť, především z území Prahy, kupř. z Běchovic, Bubenče, Kbel, Lysojálaj (*Vencl 1972; Knor 1946; Janská 1960; Havel – Kovářik 1983; Pleslová-Štiková 1972a*), na zpracování čeká zatím největší sídelní areál zkoumaný v letech 1969–77 J. Kudrnáčem v Klučově-pískovně.

Pokud jde o celkový počet řivnáčských lokalit, v 60. letech minulého století byly známé ze 170 katastrů a městských částí (*Ehrich – Pleslová-Štiková 1968*); tento seznam je ovšem na úrovni doby a materiál řady sepsaných lokalit nebyl pro tento účel studován. V současnosti jejich počet už přesáhl 200 katastrů, přičemž je příznačné, že nově zjišťované lokality pocházejí takřka výhradně ze středních Čech. Udávané počty nemusí být ale vždy spolehlivé, protože při předběžné dataci – především v případě malých souborů a sběrů – bývají jako řivnáčské někdy určovány i nálezy předchozí badenské kultury.

Obr. 30: Rozšíření řivnáčské a chamské kultury. Podle Archeologické databáze Čech upravil a doplnil M. Zápotocký.

4.3.2 Časová a prostorová variabilita

Relativní a absolutní chronologie

Trvání řivnáčské kultury spadá do závěrečného úseku středního eneolitu. Radiokarbonová data ze Stehelčevsi-Homolky (Ehrich – Pleslová-Štiková 1968, 479) a Kutné Hory-Denemarku vymezují pro mladší stupeň časový úsek zhruba od 30. do 29./28. stol. př. Kr. S ohledem na datování předchozího badenského stupně lze celkové trvání řivnáčské kultury odhadovat na ca 200 let.

Rozsah sídelního území

První rekonstrukci oikumeny umožnily soupis a mapa lokalit ze 60. let minulého století (Ehrich – Pleslová-Štiková 1968; Pleslová-Štiková 1978). V kombinaci s daty z připravovaných regionálních soupisů se zřetelně rysuje rozdělení nalezišť do tří sídelních regionů (obr. 30). Na prvním místě stojí podle intenzity osídlení region západostředočeský, především pražsko-slánská oblast

včetně přilehlé části Polabí. Druhý (co do počtu lokalit) je region východostředočeský, zabírající území od Českbrodsko po Kolínsko včetně západní poloviny Čáslavské kotliny. Ve třetím regionu, v severozápadních Čechách, je řivnáčské osídlení v porovnání se středněčeskými regiony nejen slabší, ale existence skutečné řivnáčské kultury je tam problematická, protože mnoho lokalit klasifikovaných jako řivnáčské patří ve skutečnosti badenské kultuře (například lokality v oblasti Komořanského jezera: Neustupný 1985). Situaci zde charakterizuje nápadně nízký počet výšinných sídlišť (Smrž 1991) a jistá regionální specifičnost patrná v keramické výbavě, naznačující užší vztah ke středoněmeckému prostředí. Další příčinou odlišnosti zdejšího regionu je časnější nástup kultury kulovitých amfor (Petrlík – Zápotocký 1992; Dobeš 1998).

Kromě uvedených regionů, do jejichž obvodů spadá naprostá většina dosud známých řivnáčských lokalit,

přibývají doklady o existenci menších sídelních enkláv. Jednou z nich je Pojizeří mezi Mladou Boleslaví a Turnovem (*Filip 1947; Prostrředník 1998*), další se rýsuje na Pardubicku, kde sídelní areál v Blatově je dosud jediným spolehlivým dokladem přítomnosti řivnáčské kultury ve východních Čechách (*Vokolek – Zápotocký 1990*). Otevřenou otázkou je kulturní příslušnost oblastí při hranici s chamskou kulturou – Rakovnícka, Hořovicka či Posázaví (*Prostrředník – Stolz 1999; Bernat – Kališ – Štědrá 2002*).

Vztahy k sousedství

Řivnáčské kultuře, jako nejdále k severozápadu vysunutou pozdně badenskou skupině, stojí územně i charakterem osídlení nejbližší jevišovická kultura, rozšířená od střední a jihozápadní Moravy po dolnorakouskou Podunají (*Medunová-Benešová 1993; Ruttkay 1995*). Keramická výbava obou kultur je, co se mís, amfor a zásobních nádob týče, zčásti totožná. Zvýšenou přibuznost, oboustranně dokumentovanou importy, vykazují především výšinné lokality na obou stranách Českomoravské vrchoviny, tedy v moravském Podyjí (Jevišovice, Grešlové Mýto, Vysočany) a v Čáslavské kotlině (čáslavský Hrádek a Denemark: *Medunová-Benešová 1977b; Zápotocký 2001*).

Přibuzné rysy spojovaly řivnáčskou kulturu i s další pozdně badenskou formací, s východočeskou enklávou bošácké skupiny, která je ovšem o fázi starší než klasická fáze řivnáčské kultury. Do východních Čech pronikla ze své mateřské oblasti na východní Moravě a v Pováží; stopy řivnáčského osídlení na Pardubicku jsou tedy mladší než bošácké.

Se západočeskou a jihočeskou skupinou chamské kultury, jejíž geneze je v poslední době spojována též s badenskou kulturou, má řivnáčská kultura společné hraniční oblasti s nálezy smíšeného charakteru. Obě spojuje také přítomnost zdobené keramiky kultury kulovitých amfor a zelenavého spilitu na výrobu broušené industrie.

Styk se severem, se středoněmeckou bernburskou kulturou, vyrůstající – patrně taktéž za účasti badenské kultury – z kultury nálevkovitých pohárů (*Müller 1991; Torres-Blanco 1994*), byl zřejmě nejméně tak silný jako styk s kulturou jevišovickou. Vyplývá to už z polohy obou kultur na společné labské cestě, tradičně zprostředkovávající styk středního Podunají s evropským severem. Jejich oboustranný kontakt dokumentuje opět především keramická produkce, jak v tvarech užitkových nádob (imitace koflíků se svazkem rýh či žeber na plecích a dalších řivnáčských tvarů), tak ve sféře kultovní plastiky (miniatury tzv. trůnů). Zvláště příznačná pro směr těchto styků je přítomnost řivnáčských tvarů a jejich imitací v lokalitách ležících v saském Polabí (*Pleslová-Štiková 1967; Preuss 1989*). Nálezy řivnáčského rázu ze sídliště Brambach-Rietzmeck,

ležícího na Labi krátce před jeho soutokem se Sálou, jsou zase indicií o kontaktech se saskou kulturou kulovitých amfor (*Beier 1988*). K charakteru styku řivnáčské kultury s oběma větvemi této kultury – saskou a slezskou – na území Čech a k jeho důsledkům srov. výše.

Jistý vztah k západu, k wartberské kultuře (*Jacobs 1999*), naznačují některé tvary koflíků a mís, známé jen ze severozápadních Čech, a patrně i svérázný typ kostěných šipek se čtverhranným násadním trnem (*Petrлік – Zápotocký 1992; Pleinerová – Zápotocký 1999*).

4.3.3 Sídelní areály

Struktura osídlení

Dosud známé příklady vedou k závěru, že páteří řivnáčské sídelní struktury byly hrazené výšinné osady obklopené sítí venkovních usedlostí či malých osad, více či méně krátkodobých, vyznačujících se silně rozptýlenou zástavbou. Tento model lze aplikovat především pro středočeské regiony, kde síť výšinných lokalit je tak hustá, že většina rovinných sídel spadá do užšího či širšího obvodu některé z nich. Není pravděpodobné, že rovinné osady existovaly jen ve starší fázi a poté následkem vnějšího ohrožení zanikly a jejich obyvatelé se stáhli pod ochranu hrazených osad, jak se domnívají někteří badatelé. Na venkovních osadách totiž do značné míry závisela obživa řivnáčské populace, a vyklizení zemědělského zázemí by proto na ni muselo mít tvrdý dopad.

Pokud jde o funkci eneolitických výšinných sídlišť, ta se zprvu všeobecně považovala především za opevněné obchodní stanice – emporia, eventuálně za obranné stavby sloužící k ochraně jak před invazí zvenčí, tak před soukmenovci. Později se zvažovaly především důvody ekonomické a sociální (rozdíly mezi „bohatými“ a „chudými“ občinami). Zdůrazňovala se také jejich polyfunkčnost (opevněná centra správy, obchodu a výroby, kde se vedle směny soustřeďoval též kultovní a rituální život občin). Soudilo se také, že byla budována v podmínkách společenské konsolidace, v dobách, kdy převládala strategie obrany pomocí pasivních prostředků (kupř. *Stocký 1926; Böhm 1946; 1963; Filip 1948; Neustupný – Neustupný 1960; Neustupný, J. 1968; Vencl 1983; Smrč 1991*). V posledních letech se zvýšený důraz klade na jejich kultovní a ceremoniální funkci, s akcentem na symbolický charakter (*Neustupný 1995a; Turek 1997*). Uvedené názory, z větší části konvenující s názory evropské archeologie, se při své konkretizaci opíraly především o výzkumy lokalit řivnáčské kultury (*Mašek 1961; Ehrich – Pleslová-Štiková 1968; Pleslová-Štiková 1990*). K odpovědi na otázku, jakou funkci to které výšinné sídliště plnilo, je potřebná znalost řady aspektů stavebních (vnitřní zástavba, fortifikace), historických (identifikace sídelních

fází a jejich datování) a sídelně geografických, jako je topografická poloha a pozice lokality v sídelní síti (*Zápotocký 2000a*). Významným momentem je také jejich vztah ke komunikacím, především dálkovým. Poznatek, že komunikace byly jedním – a někdy rozhodujícím – faktorem při zakládání opevněných míst, je už dlouho obecně přijímán jak v raně středověké, tak v pravěké archeologii. Tezi, že rozmístění výšinných sídlišť sleduje určité linie s účelem střežit významné spoje, zastávali pro období řivnáčské kultury již R. Ehrich a E. Pleslová-Štiková (1968) a do značné míry s tím souhlasí i dosavadní poznatky o lokaci výšinných poloh staršího eneolitu (*Zápotocký 2000b*). Za hlavní komody tohoto období se považují především sůl a suroviny potřebné k výrobě kamenné industrie.

Sídlištní lokality se dělí, stejně jako v předchozích obdobích eneolitu, na výšinné a rovinné; polohy jiného druhu, jako skalní převisy, jeskyně či místa neprofánních aktivit, jsou vcelku vzácné.

Výšinná sídliště. Výšinná sídliště, situovaná na strategických, dobře hájitelných polohách, byla už v 19. století snadno identifikovatelná podle tehdy ještě četných a dobře datovatelných keramických zlomků, nacházených v povrchové vrstvě. Jejich počet dosahoval při prvním soupisu 32 lokalit (*Ehrich – Pleslová-Štiková 1968*), dnes jej odhadujeme na ca 50–60 lokalit (k nově evidovaným srov. *Výzkumy v Čechách*). Pokud jde o geografické rozložení, výrazná je jejich koncentrace v západostřeedočeském regionu, především na území Velké Prahy. Zbývající jsou rozptýlené od Čáslavské kotliny po Slánsko a jen sporadicky ve středním Poohří, Podkrušnohoří a Pojizeří.

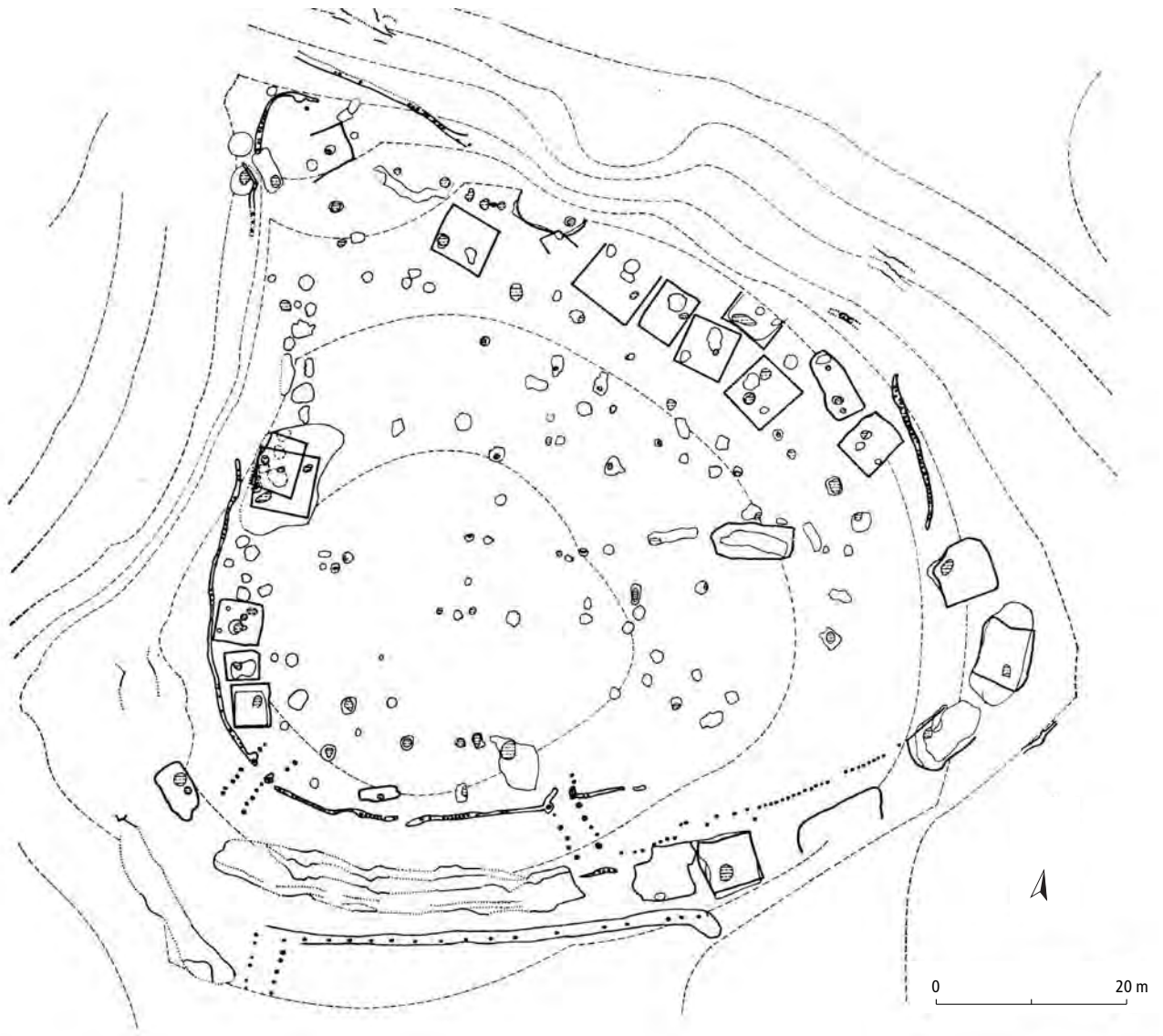
Volbu polohy výšinných sídlišť předurčoval, stejně jako už ve starším eneolitu, terénní reliéf. Významnou roli přitom hrál i lidský faktor, tedy rozhodnutí komunit, které tato sídliště zakládaly. Že výběr připadal v eneolitu, stejně jako v pozdějších dějinných obdobích, často na tytéž polohy, je nepřímým svědectvím toho, že dlouhodobě konstantní byly i jeho důvody – strategická poloha, kvalitní hospodářské zázemí, pozice v regionu usnadňující jeho mocenskou kontrolu, eventuálně i tradice kultovního místa a vazba na dálkové komunikace. Stejně jako dříve byly i nyní preferovány ostrožny, terénní bloky-pseudoostrožny a polohy při okraji vysokých teras řek a potoků. Klasifikaci ztěžuje značná variabilita jejich topografie, tvaru a velikosti osídlené plochy. Obvyklá představa, že jde o malé, hustě obydlené areály, nemusí platit obecně, protože mezi nimi nalezneme i lokality o rozloze nad 1 ha (kupř. Levý Hradec, Praha-Bohnice). S ohledem na různou úroveň poznatků o fortifikaci a osídlení se řivnáčská výšinná sídliště dají předběžně rozdělit na (1) hradiště, vyznačující se mocnější a složitější fortifikací, (2) výšinná sídliště s jednoduchým ohrazením, osídlená, nebo (3) s doklady osídlení, avšak (zatím?) bez ohrazení či fortifikace, a ko-

nečně (4) výšinné polohy s nevýraznými či nejistými doklady sídelní aktivity. Vnitřní zástavbou a fortifikací výšinných sídlišť se naposledy zabývala E. Pleslová-Štiková (1990), stále však platí, že informace tohoto druhu jsou u naprosté většiny lokalit buď neúplné, nebo chybějí vůbec. Bližší poznatky máme v tomto ohledu zatím jen o třech z nich.

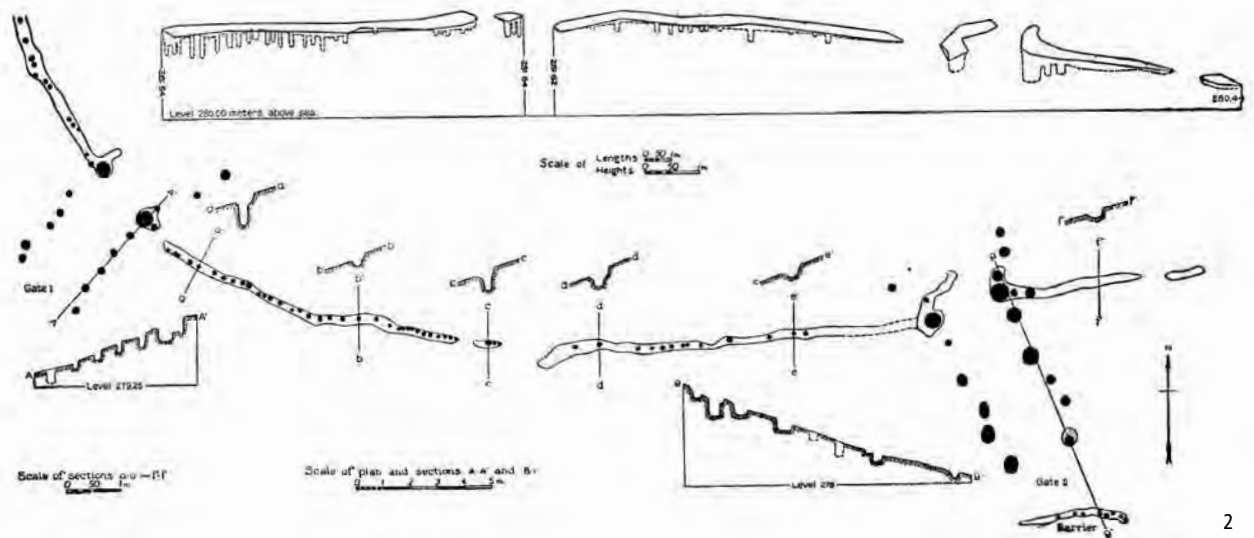
HOMOLKA u Stehelčevsi (obr. 31). Osada na Homolce u Stehelčevsi, zkoumaná v letech 1929–31 a 1960–61 americkou expedicí pod vedením V. Fewkese (*Ehrich – Pleslová-Štiková 1968; Pleslová-Štiková 1978*) byla založena na břidlicové kupě zdvihající se ca 22 m nad inundací Dřetovického potoka. Při obvodu nízce kupovité vrcholové partie oble trojúhelníkovitého tvaru o výměře ca 0,5 ha se dochovalo 26 půdorysů domů dvou typů: polozemnic a povrchových, s obvodem vyznačeným řadami kúlových jam. Existenci dalších 39 obydlí lze předpokládat podle různých indicií, především na středové ploše, poškozené mladšími zásahy, kde se dochovaly jen hlubší jámové objekty. Plán zástavby je proto jen zčásti rekonstruovatelný; otázkou je, zda střed byl volný na způsob návsi, nebo zastavěný. Dle terénních poznatků autoři publikace předpokládali nejméně dvě stavební fáze. V první fázi ochraňovala osadu palisáda se dvěma ulicovými branami (obr. 31: 2), třetím průcho-dem byla branka při severozápadním nároží, umožňující přístup k vodě, respektive k potoku obtékajícímu návrší. Z příkopu před palisádou byla dokončena jen část západního ramena, zatímco na ploše, kam mělo směřovat východní rameno příkopu, stála řada šesti polozemnic, patrně z následující druhé, mladší fáze. K té náleží ještě navíc mladší fortifikační linie, předsunutá o ca 10 m před starší palisádu a složená opět z palisády s ulicovou bránou a příkopem. Autoři považují tuto mladší fázi za důsledek měnících se poměrů, kdy počet obyvatel vzrostl natolik, že vyvstala nutnost rozšířit stávající chráněný areál osady.

ČERTOVKA u Vraného. Výšinná osada na Čertovce u Vraného leží na pískovcové ostrožně převyšující o ca 20 m údolí Vranského potoka. Větší část její plochy o rozloze ca 3–4 ha byla odkryta v letech 1953–57 (*Knor 1957; Pleslová-Štiková 1973b; 1981a*). Z předběžných zpráv a plánů je patrné, že také zdejší řivnáčská osada měla, stejně jako Homolka, nejméně dvě stavební fáze a také zde situaci komplikuje mladší osídlení. Z fortifikace výzkum odkryl pouze úsek na severní, přístupné straně. Tvořily ji zde palisáda uprostřed s ulicovou bránou dlouhou ca 25 m a příkop, respektive jeho východní rameno, končící u brány. Fakt, že k vyhloubení západního ramena příkopu už nedošlo, ale že zde stála dvakrát přestavovaná polozemnice, naznačuje více řešení. Zdá se, že osada byla v první fázi nechráněná a teprve v druhé fázi došlo k ohrazení zástavby na ostrožně pa-

1

2

lisádou. Jiná možnost, totiž že polozemnice před palisádou byla, podobně jako na Denemarku, součástí předhradí, je pro malou vzdálenost mezi ní a palisádou málo pravděpodobná. Existenci třetí stavební fáze naznačuje nedokončený příkop, který měl zřejmě umocnit sílu palisády. Z obytných objektů jsou zmiňovány čtyři polozemnice, dvě před palisádou a dvě na vnitřní ploše akropole. V největší z nich, o ploše 5 × 6 m, ležící těsně za palisádou, se našly dva idoly a v ohništi poblíž ní hliněný buben; z těchto důvodů se usuzuje, že obyvateli této chaty připadala vyšší společenská role. Na ohrazené ploše ostrožny se dále kromě většího počtu kůlů, jejichž interpretace není s ohledem na přítomnost únětického osídlení jednoznačná, našel větší počet jámových objektů, včetně spodků několika pecí. Asi 20 m dlouhý pás přepálených střepů, většinou ze džbánů s uchy typu *ansa lunata*, táhnoucí se od jedné z nich naznačuje, že některé sloužily k výpalu keramiky. Předběžné datování osady od I. do starší fáze II. stupně musí ověřit až celkové zpracování tohoto významného výzkumu.

DENEMARK u Kutné Hory (příl. 8–11). Výšinné sídliště Denemark u Kutné Hory, zkoumané v letech 1980–89 (*Zápotocký – Zápotocká v tisku*) bylo založeno na úzké skalní ostrožně nad potokem Vrchlicí. Děli se na dvě části: na akropoli, ležící na náhorní plošině ostrožny o výměře ca 1100 m², a na předhradí, zabírající sníženou plochu hřbetu mezi akropolí a náhorní plošinou, z níž ostrožna vybíhá, včetně úzkých teras po obou stranách akropole. Výzkum prokázal, že řivnáčské osídlení zde prošlo dvěma stavebními fázemi, nicméně ani zde, podobně jako ve Vraném, nechybí indicie, že je předcházela nehrazená raná fáze, kdy osadu chránila pouze strategická poloha. Ve starší fázi měla zdejší lokalita formu typické výšinné osady, rozdělené na dvě části – hrazenou akropoli a nehrazené předhradí. Akropoli chránila jednoduchá palisáda, opatřená ulicovou branou směřující na předhradí a postranní brankou, jíž se sestupovalo na úzkou plošinu západního předhradí, odkud byl už snadný přístup k Vrchlicí jako nejbližšímu vodnímu zdroji. Příkop před palisádou, byl-li jaký, zanikl při hloubení příkopů druhé fáze. Obytná zástavba při jižní a východní straně akropole sestávala z mělkých, do skály zapuštěných polozemnic s pecemi a ohništi. Na zbývající ploše stál blíže neurčený počet domů postavených na úrovni skalnatého terénu, z nichž se zachovaly jen stopy po kúlových konstrukcích. K obydlím příslušel větší počet zásobních jam a do skály mělce zapuštěné kruhové pece. Na předhradí stály v této fázi domy-polozemnice, z nichž většina se řadila do jedné široce obloukovité linie sledující s odstupem

cca 20–25 m palisádu akropole. V mladší fázi došlo k jednorázovému přebudování celého areálu na silně opevněné hradiště. Na akropoli zanikla obytná zástavba a palisádu nahradila hradba nepravidelně obdélníkovitého půdorysu. Hradba se dochovala zčásti v podobě valu, v jedné partii s dochovaným spodkem čelní zdi, zčásti v druhotné poloze, jako destrukce vytvářející mohutný kamenný zával ve výplni vnitřního a středního příkopu. Z velikosti kamenů lze přitom soudit, že hradba musela mít, alespoň místy, charakter tzv. kyklopského zdíva. Ohrazenou plochu akropole rozdělila krátká příčná palisáda na dvě části, z nichž v té zadní, nad kaňonem Vrchlice, se našly tři do skály vytesané zemnice o rozměrech až 7 × 5 m a hloubce 2 m, připomínající objekty podobných rozměrů z prostředí kamýcké fáze české badenské kultury (Kamýk, Dřetovice) a kultury kulovitých amfor (Lovosice). Kromě hradby chránil akropoli ještě pás tří příkopů, podkovovitě ji opevňujících ze tří stran. Vnitřní příkop, široký ca 5 m a hluboký až 2 m, cele vytesaný do skály, měl lichoběžníkový profil s úzkým plochým dnem. Nebyl souvislý, ale při severním nároží akropole jej asi dvoumetrový pevný přechod rozdělil na dvě ramena. Střední příkop shodného profilu i hloubky, široký místy až 7 m, měl souvislý průběh, a je proto jisté, že musel být ve směru daném přechodem vnitřního a vnějšího příkopu přemostěn. Vnější příkop, široký 5–6 m, zůstal vybrán jen do úrovně polozemnice, kterou porušil, z čehož lze soudit, že zůstal nedokončen. Přechod, který odděloval jeho dvě ramena a umožňoval vstup na hradiště, byl zde široký 4 m. Rozhodujícím momentem jsou stratigrafické situace zachycené na středním a vnějším příkopu, které jednoznačně dokazují, že polozemnice na předhradí byly vyklizeny a spáleny záměrně, v souvislosti s plánovanou trasou obou příkopů; oba byly vedeny přesně ve směru spálených polozemnic, se zřejmým záměrem uspořit namáhavou práci s lámáním skalního podloží. Zánik starší osady a budování mladší fortifikace byly tedy akce, které spolu přímo souvisely a které také bezprostředně jedna po druhé následovaly.

Ve stavebním vývoji uvedené trojice výšinných lokalit tedy sledujeme rysy zčásti shodné, zčásti rozdílné. Prvním stadiem jejich existence byla patrně raná fáze, ještě nehrazená, kdy ochranu skýtala jen samotná strategická poloha.

Teprve v druhé fázi, již spolehlivě dokumentované, jejich stavební koncepce odpovídala standardnímu schématu hrazených osad své doby, k jehož znakům náleželo:

1. ohrazení, sestávající z palisády, doplněné patrně příkopem a opatřené jednou nebo dvěma ulicovými branami a navíc ještě zadní brankou umožňující přístup k vodě;

<< Obr. 31: Řivnáčská kultura. Výšinné sídliště na vrchu Homolka u Stehelčevsi (okr. Kladno). 1 celkový plán; 2 úsek palisády I s dvojicí ulicových bran. Podle Ehrich – Pleslová-Štiková 1968.

2. obytná zástavba, složená z dispozičně vcelku uniformních obydlí, tedy jedno- či dvouprostorových domů, rozmístěných především po obvodu, ale též na středové ploše osady;

3. existence předhradí (znak, s jistotou doložený jen na Denemarku), které v tomto případě tvořil pás polozemnic, z jedné strany přimknutých k ohrazení akropole, z vnější, přístupné strany ostrožny nechráněných. Nakolik byla existence předhradí u výšinných osad pravidlem, není – s ohledem na absenci výzkumů na předpolí výšinných sídlišť – známo; nicméně stopy řivnáčského osídlení zachycené v těsné blízkosti několika dalších výšinných lokalit činí tuto možnost velmi pravděpodobnou.

Třetí stavební formu, zcela odlišnou od předchozího stabilizovaného půdorysného schématu hrazených osad, představuje mladší stavební fáze na Denemarku. Během ní byl celý prostor někdejší hrazené osady včetně podhradí razantně přebudován na útvar, jemuž mocná fortifikace, složená z kamenné hradby a pásu tří příkopů, vnitřní uspořádání akropole a nepřístupný terén daly ráz skalní pevnosti. Vycházíme-li z předpokladu, že forma sídla je odrazem společenských potřeb své doby, pak se jako vysoce pravděpodobná nabízí hypotéza, že zde šlo o stavbu specifického účelu, opevněnou rezidenci, určenou s ohledem na velikost ohrazené plochy (ca 10 arů) k ochraně určitého vybraného počtu obyvatel, nejspíše z řad vedoucích společenské vrstvy. Stejně tak je pravděpodobné, že stavba denemarské pevnosti, představující v poměrech pozdní doby kamenné na našem území zatím ojedinělý jev, souvisela s obecnou situací na konci středního eneolitu, kdy postupná redukce řivnáčského území předznamenávala zánik této kultury.

Nedokončený vnější příkop a některé další okolnosti navíc naznačují, že stavba zůstala nedokončena. S tím pak souvisí otázka, zda měla vůbec čas plnit roli, pro kterou byla určena. Stejnými známkami chvatu a nedokončeného díla jsou ostatně i torza příkopů na Čertovce a Homolce.

Rovinná sídliště a další sídelní aktivity. Musíme předeslat, že v řivnáčské kultuře se dlouho považovala za jedinou či alespoň zcela převažující sídelní formu výšinná sídliště. Teprve A. Knor (1946) a N. Mašek (1961) doložili na konkrétních případech, že současně s chráněnými sídly existovala i četná sídliště ležící v rovinném, otevřeném terénu. Jejich mnohonásobnou početní převahu nad výšinnými osadami dokládají i poznatky získané výzkumy a sběry během posledních let. Situace zjištěné výzkumy na dvou lokalitách v Praze-Lysolajích (Denkrova pískovna – ca 350 m², Hergetova pískovna – ca 0,5 ha) a v Klučově (ca 2 ha) vedly k hy-

potéze, že tato forma sídel, sestávajících z polozemnic jako obydlí a při nich zahloubených hospodářských objektů, většinou zásobních jam – sil a jen zřídka též hliníků či zahloubených objektů neznámé funkce, zpravidla postrádala plánovitou koncepci (Pleslová-Štiková 1981a). V uvedených případech se jednalo o jeden až čtyři shluky těchto objektů, složené z polozemnic a někdy též i několika dalších jámových objektů, přičemž vzdálenost mezi jednotlivými shluky dosahovala od 50 do 100 m. V tomto prostředí dosud chybí obydlí s podlahou na úrovni povrchu, jaká známe z výšinných osad, což ovšem neznamena, že neexistovala. S postřehem A. Knora (1946, 146), který o polozemnicích v rovinných polohách píše, že „stojí v krajině zcela osamoceny“, souhlasí situace zjištěná na velkoplošných výzkumech v Hradenině a také v Březně, kde na ploše ca 8 ha, z poloviny souvisle odkryté, z poloviny zkoumané sítí sond, nebyly kromě jediné polozemnice zjištěny už žádné řivnáčské objekty (Pleinerová – Zápotocký 1999).

K sídelním aktivitám přechodného rázu patří především stopy osídlení jeskyň a skalních převisů zjištěné v Českém krasu a sporadicky i na Kokořínsku, v oblasti Polomených hor, na Českolipsku a na Turnovsku (Sklenář – Matoušek 1992; Peša 2001; Proštrředník 1998). Za areál neprofánního rázu je snad možné považovat naleziště ležící v atypické poloze, na oválném hřbetu v bezvodé pláni mezi Makotřasy a Čiřovicemi (Turek – Daněček 1997).

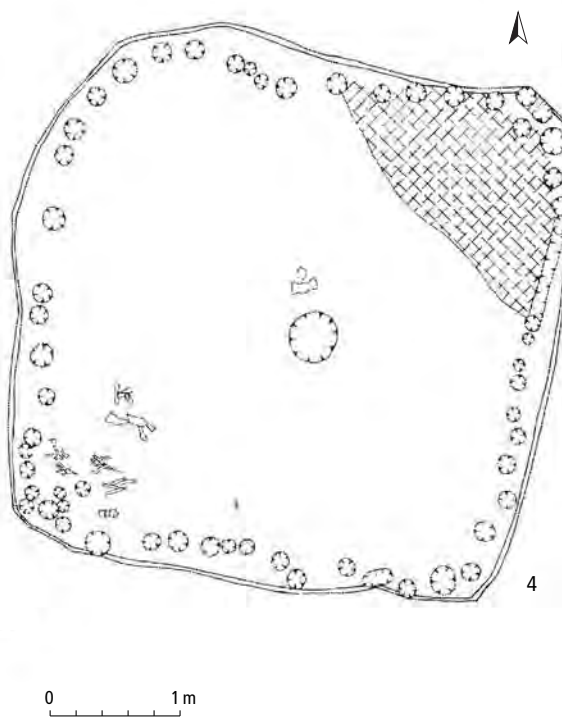
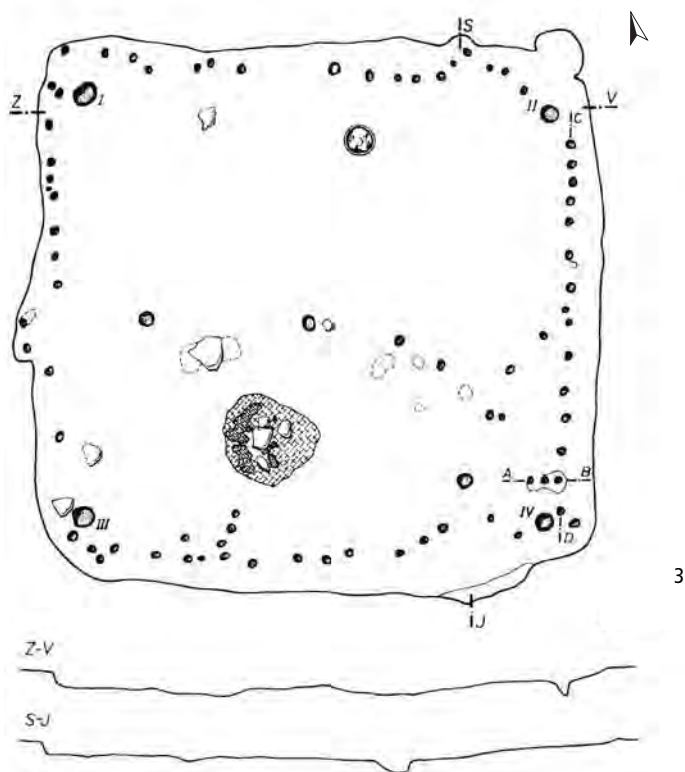
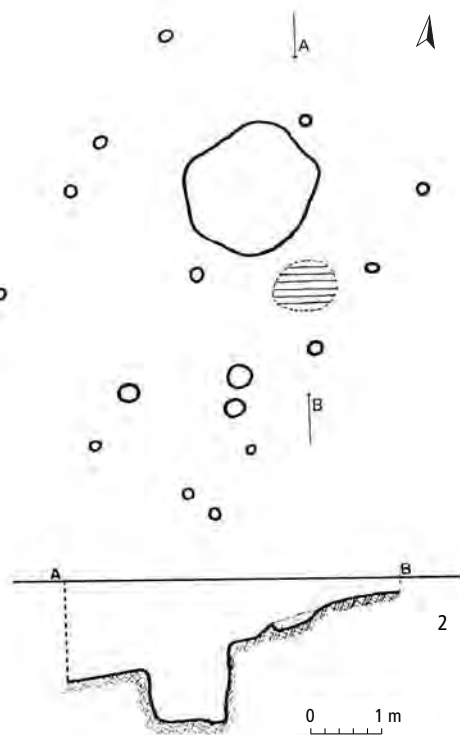
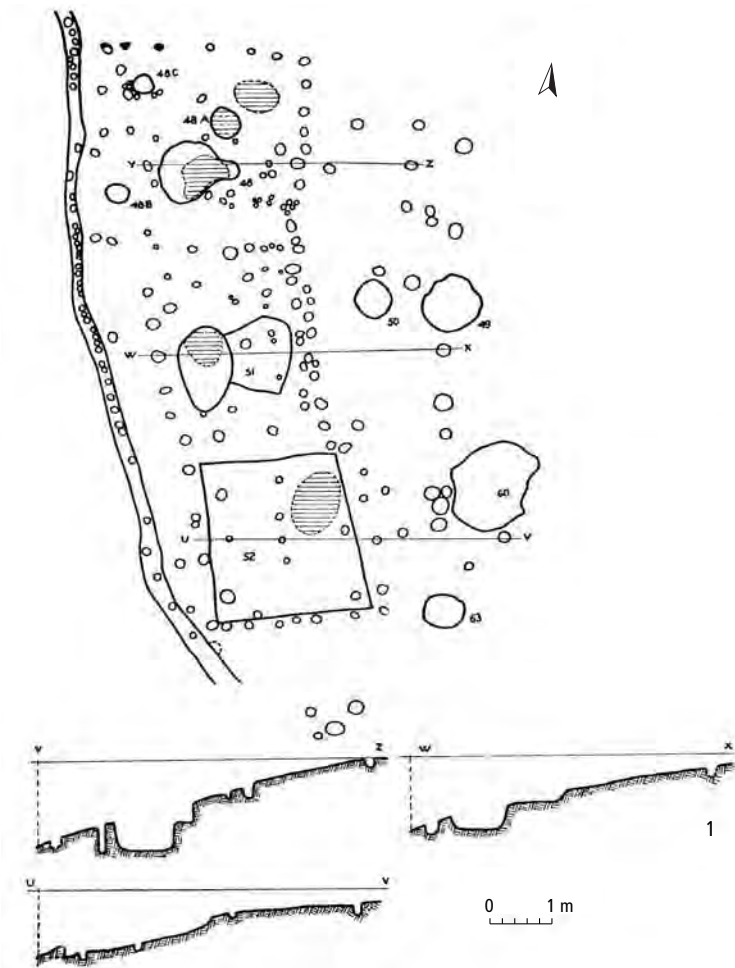
O aktivitách provozovaných vně sídelního území svědčí nálezy broušené industrie. Jejich interpretace není jednoznačná. Lokace ojediněle nacházených nástrojů někdy naznačuje souvislost s provozem na místních či dálkových komunikacích. Jindy tyto artefakty, rozptýlené v neosídlené „lesní krajině“ nebo soustředěné na území několika sousedních katastrů, souvisejí s pohybem v této krajinné zóně nebo signalizují dosud neobjevené sídelní enklávy – pokud ovšem nejde o artefakty zavlčené sem až druhotně, jako tzv. „hromové klíny“ (Zápotocký 2002a).

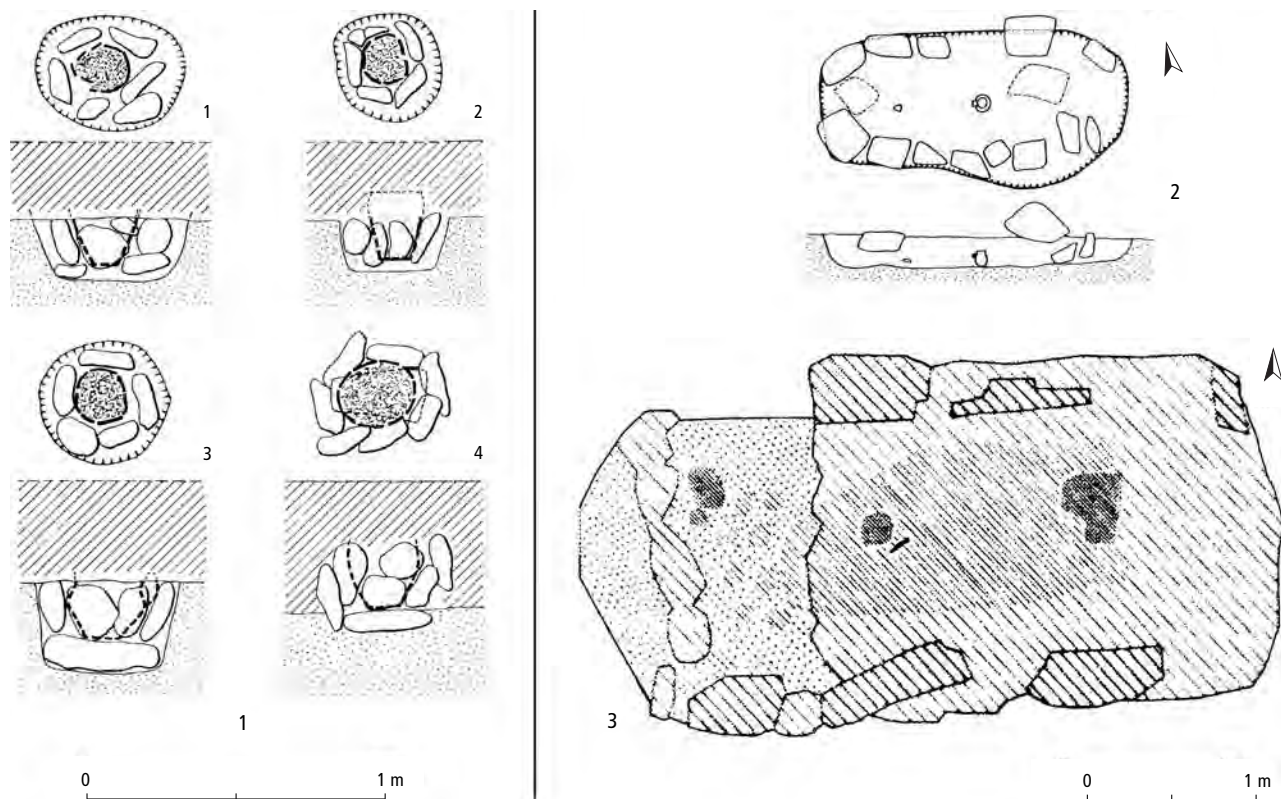
Pohřební areály

Pro pohřební ritus řivnáčské kultury je charakteristické souběžné praktikování kostrového a žárového ritu. Hroby jsou známé celkem z 13 poloh, dalších 12 je nejjistých (Dobeš 1998). Mezi dosud známými případy naprosto převažují pohřby rituálně uložené v kostrových hrobech či popelnicích; naopak pohřby v sídlištních objektech, běžné předtím v kultuře nálevkovitých pohárů, jsou nyní vzácné.

Skříňkové hroby jsou menších rozměrů a menší i slabší jsou také desky, z nichž byla skříňka sestavena. K tomuto typu náležely zřejmě i spodky tří deskami vy-

>> Obr. 32: Řivnáčská kultura. Obydlí: půdorysy kúlových domů (1, 2) a polozemnic (3, 4). 1, 2 Stehelčevy, Homolka (okr. Kladno); 3 Březno u Loun (okr. Louny); 4 Praha-Lysolaje. Podle Ehrich – Pleslová-Štiková 1968; Pleinerová – Zápotocký 1999; Pleslová-Štiková 1972a.

Obr. 33: Řivnáčská kultura. Žárové hroby popelnicové (1), kostrový hrob (2) a skříňkový hrob s pohřby žárovými a jedním kostrovým (3). 1, 2 Praha-Běchovice; 3 Stehelčeves (okr. Kladno). Podle Knor 1946; Vencl 1972.

ložených a obestavených hrobů z Běchovic (obr. 33: 2; Vencl 1972). Kromě nečetných milodarů (nádob, kamenného idolu) se v nich našly zbytky pohřbů kostrových (?) či obojího ritu (Český Brod: Dobeš 1998; Stehelčeves-U zájezdu: Knor 1946).

Zpráva o kostrovém pohřbu v prosté zemi, vybaveném džbánem typu *ansa lunata*, je z Dobřichova-Pičhory (Pič 1899), o dalších dvou z areálu výšinné osady v Toušeni píše Špaček (1982).

Popelnicové hroby mají dvojí úpravu: buď jsou nádoby se zbytky žárového pohřbu (jde zpravidla o hrncovité či amforovité zásobnice) uloženy v prosté zemi (Neratovice: Kabát – Zápotocký 1962), nebo ve skříňce sestavené z kamenných desek (Běchovice, obr. 33: 1; Český Brod, Stehelčeves-Homolka a Stehelčeves-U zájezdu, obr. 33: 3; Vencl 1972; Ehrich – Pleslová-Štiková 1968; Knor 1946). Výjimečným případem je uložení zásobní amfory se žárovým pohřbem v rohu polozemnice (Tuchoměřice: výzkum Muzea Rožtoky). Malý počet těchto hrobů lze vysvětlit mělkým uložením, takže naprostá většina jich nemohla přestát intenzivní orbu.

O mohylovém náspu hovoří zpráva o hrobovém nálezu z Úholiček (dvě nádoby, zlomky kovového drátu a patrně zbytky žárového pohřbu: Ehrich – Pleslová-Šti-

ková 1968, 179). Nejasným případem zůstává mohyla o průměru 19 m a dochované výšce 0,7 m, odkrytá Č. Ryznerem u Žalova-Na stříbrníku, v blízkosti řivnáčského hradiště; kromě kostrového pohřbu v centru mohyly se zde našel i pazourkový ústěp a střepy, mj. i z džbánů typu *ansa lunata*, které však mohou být intruzí (Borkovský 1965, 15).

Skříňkové hroby se našly zatím vesměs vně osad, zřejmě v prostoru svěbytných pohřebních areálů. Jinak je tomu v případě popelnicových hrobů, které jsou známé jak z poloh vně osad, tak z jejich obvodu. Z prostředí rovinných osad je tento případ znám z Tuchoměřic, kde amfora se žárovým pohřbem stála při stěně polozemnice, a z Neratovic, kde se spodek popelnice našel na ploše sídliště (srov. výše). Z výšinných sídlišť jsou dva popelnicové hroby z Vraného-Čertovky, jeden ze Stehelčevsi-Homolky (zde se popelnice v kamenné skříňce našla v jedné z jam) a jeden nejistý z Prahy-Butovic, kostrové hroby v prosté zemi jsou ohlášeny z Toušeně (výzkum muzea v Čelákovcích).

Do kategorie pohřbů nerituálně uložených patří pohřby několika jedinců pohozené ve spálené polozemnici na výšinné osadě v Toušeni, další případy pohozených koster či jejich částí z areálů těchto osad uvádí N. Mašek (1971).

4.3.4 Nemovité artefakty

Uspořádání osad a sídelních areálů

Pro výšinná i nížinná sídliště této kultury je charakteristický především výskyt obytných objektů.

Standardním typem obydlí řivnáčské kultury jsou malé jednorodinné domy. Stavebně se dělí se do dvou skupin. První skupinou, pro tuto kulturu typickou, jsou polozemnice. Vystupují jak na výšinných, tak na rovinných lokalitách. Jejich půdorys je obvykle čtvercovitý, eventuálně široce obdélníkový, o průměrné ploše 20–25 m². Z konstrukčního hlediska se dělí na dvě varianty: prvá je beze stop po kúlové konstrukci, druhá s rohovými kúly, případně s dalšími stopami po kúlech. Pro prvou variantu lze uvést jako příklady polozemnic z Hradenína, jednu z polozemnic z Prahy-Zámků (*Hájek – Moucha 1983; 1985*). Ohniště není někdy v těchto objektech zjištěno. Pro druhou variantu, se čtyřmi rohovými kúly, je charakteristickým znakem čtvercový půdorys s téměř standardní délkou stěn kolem 4 m a jedno či dvě topeniště, buď pec a ohniště, nebo jen ohniště, v tom případě umístěné zpravidla ve středu objektu či alespoň v jeho střední části. Tuto variantu reprezentují kupř. polozemnice z Prahy-Bubenče, Lysolaj, Zámků a z Března (obr. 32: 3, 4; *Pleinerová – Zápotocký 1999*). V detailech se některé domy této varianty liší, např. zdvojením i ztrojením řad malých kúlových jamek podél vnitřku stěn, jindy nebyly stopy po těchto kúlcích zjištěny vůbec. Nechybí ani dvojice polozemnic postavené v jedné společné základové jámě nebo polozemnice dvouprostorové, s užší přední místností, vybavenou pecí, a větší zadní místností s ohništěm uprostřed. Objekty první varianty jsou poměrně různorodé, a to jak rozměrově, tak i rozmístěním jam ve vnitřní ploše. Mohly mít i jiný účel, nejen obytný, pro což by mohlo svědčit, že v nich nebylo vždy zjištěno ohniště. Objekty druhé varianty působí jednotněji a lze je většinou považovat za obydlí (*Knor 1946; Pleslová-Štiková 1972a; Zápotocký – Zápotocká 1990*).

Druhou skupinou řivnáčských obydlí jsou domy povrchové (obr. 32: 1, 2) s podlahou na úrovni terénu. Dochované části jejich kúlových konstrukcí jsou opět – stejně jako u polozemnic – čtvercovité či obdélníkovité a podobné jsou i jejich rozměry. Zatím je známe pouze z výšinných sídlišť (Homolka, Denemark), a to z ploch, kde skalní podloží nedovolovalo zapuštění podlahy pod úroveň terénu. Z rovinných osad je neznáme, což ovšem může být – už s ohledem na jejich lehčí konstrukci – jen přechodným nedostatkem našeho poznání.

Mezi ostatními zahlobenými objekty převažují zásobní jámy – síla, méně časté jsou pece zapuštěné do podloží a umístěné vně obydlí, hliníky a jámy či deprese neurčitěho účelu.

Příkopy a palisády jsou popsány v odstavcích o výšinných sídlištích.

4.3.5 Movité artefakty

Keramika

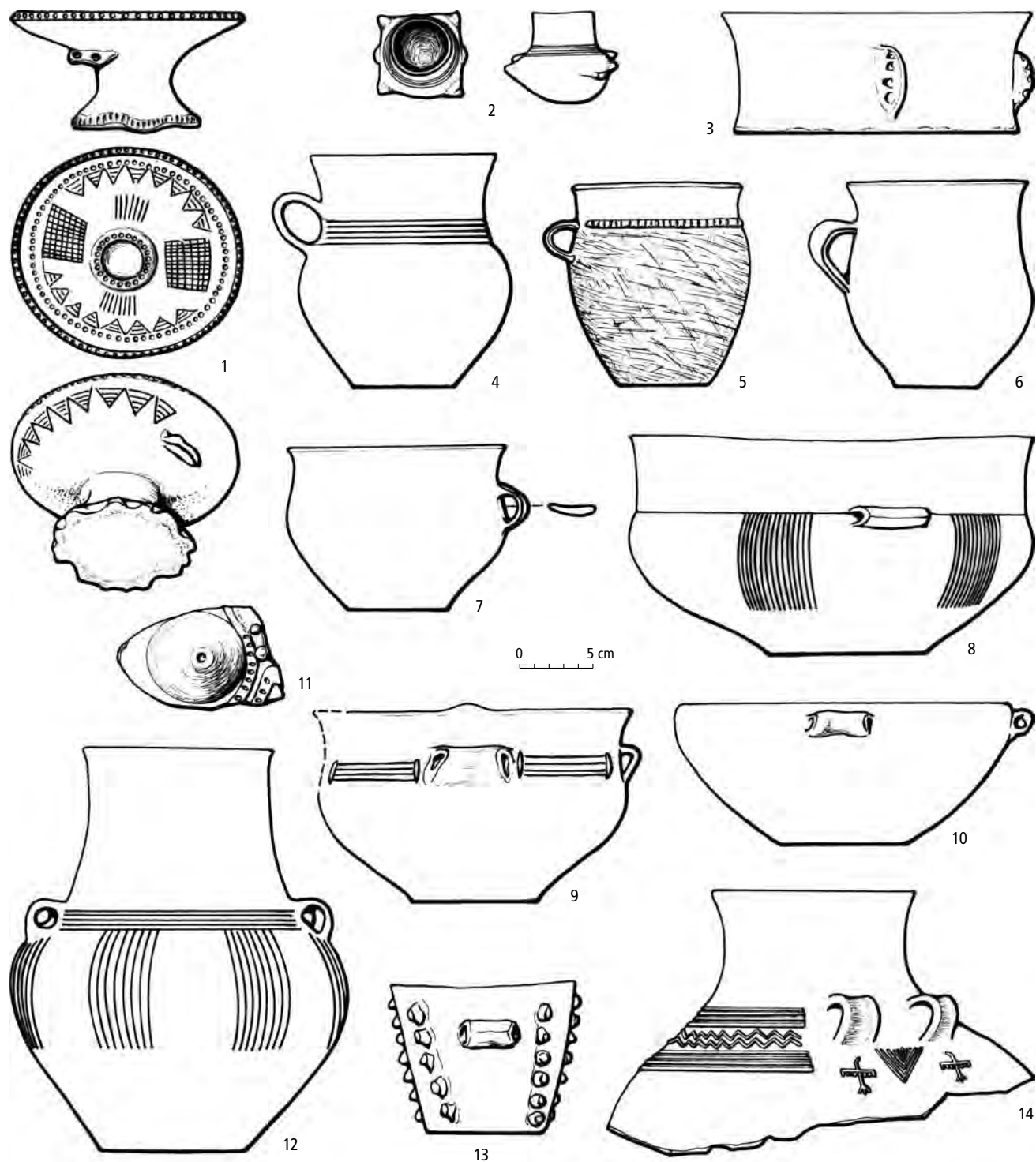
Keramika řivnáčské kultury tvarově navázala na hrnčířskou produkci badenské kultury, ztratila však její typickou žlábkovanou ornamentaci. Hlavními třídami nádob jsou (1) koflíky s převýšeným uchem nebo tzv. bernburské, s pásem rýh či žeber na těle (obr. 34: 4–7); (2) džbány se široce páskovými uchy nebo s rohatými uchy typu *ansa lunata* či *cornuta*, mající – jak naznačuje falická úprava na exempláři z Blata (obr. 35: 1; *Vokolek – Zápotocký 1990*, obr. 11: 3) – spójitost spíše s kultem býka než měsíce; (3) čerpáky – ty byly v užívání pouze ve starším stupni; (4) válcovité hmoždíře (obr. 34: 13; 35: 4, 5); (5) široké válcovité rendlíky (obr. 34: 3); (6) mísy s nálevkovitým (obr. 34: 8–10), či zataženým okrajem; (7) dvojuché a bezuché amfory (obr. 34: 12, 14; 35: 8); (8) zásobnicové nádoby ve tvaru velkých hrnců, amfor či mís (obr. 35: 2, 3, 6, 7), zpravidla s hladkým hrdlem a tělem zdrsňeným tzv. slámováním či voštinováním, které je pro tuto kulturu obzvláště charakteristické. Výzdoba stolního nádobí je velmi střídmá a její motivy mají opět vcelku badenský ráz. Ryté vzory se omezují na rýhy či svazky rýh, někdy doplněné širokými trojúhelníky vyplněnými vpichy či šrafováním. Četnější jsou plastické prvky v podobě jednotlivých či vícenásobných lišt. Vodorovné, častěji ale ve formě svislých svazků zdobí plece mís, amfor či vnitřní plochu páskových uch typu *ansa lunata*. Ve formě vodorovných klikatek, jednotlivých či vícenásobných pupků a jazykovitých výčnělků bývají aplikované na okraji mís a džbánů. Chronologicky mladším prvkem je stolní zboží s motivy provedenými technikou brázděného vpichu, obdobnými jako na keramice jevišovické kultury.

Kromě běžného nádobí nechyběly různé miniaturní formy, kupř. drobné láhvovitě nádobky s oblým dnem a čtyřmi rúžky na výduti (obr. 34: 2), běžné v pražsko-slánské oblasti. Vzácné jsou také zdobené misky slavonského typu na různě tvarované nožce (obr. 34: 1), hliněné bubny a gynekomorfní nádoby s dvojicí ženských prsů (obr. 34: 11). Většina těchto tvarů se považuje za specifický druh kultovních nádob užívaných při rituálních obřadech (*Mašek 1954; Novotný 1955; Neustupný 1966a; Ehrich – Pleslová-Štiková 1968; Burger 1980; Zápotocký 2000c*).

Idoly a další hliněné předměty

Kultovní funkci měly také hliněné antropomorfní idoly s miskovitou prohlubní vybíhající do dvou rohů namísto hlavy a drobné tzv. násadní idoly či „trůny“, též miskovité s dvěma rúžky, opatřené naspodu otvorem (obr. 36: 20, 23); znali jsme je dosud jen z prostředí výšinných osad, nově se miniatura antropomorfního idolu našla i v polozemnici na rovinné poloze (Hradenín). Idolem byl patrně i plochý kamenný předmět připo-

Obr. 34: Řivnáčská kultura. Keramika. 1, 12 Bylany-Okrouhlík (okr. Kolín); 2, 4, 8, Stehelčevos-Homolka (okr. Kladno); 3, 5, 7, 9–11 Kutná Hora-Denemark (okr. Kutná Hora); 6 Praha-Bohnice, Zámka; 13 Praha-Liboc, Šárka; 14 Praha-Bubeneč. Podle Dvořák 1936; Ehrich – Pleslová-Štiková 1968; Janská 1960; Novotný 1955; Štiková 1955; Zápotocký – Zápotocká v tisku.

mínající lidskou postavu, nalezený v hrobě u Stehelčevsi (obr. 28: 10; *Neustupný, J. 1956b; Ehrich – Pleslová-Štiková 1968*).

K užitkovým předmětům z pálené hlíny patří ještě různé lžice (obr. 36: 28) a naběračky s krátkou ruko-

jetí. Časté jsou přesleny (obr. 36: 24, 25), související, stejně jako cívky a různá závaží a zátěže kulovitého, válcovitého či kónického tvaru s textilní výrobou. Hliněné dyzny mohly sloužit jako náustky měchů používaných při slévání kovu.

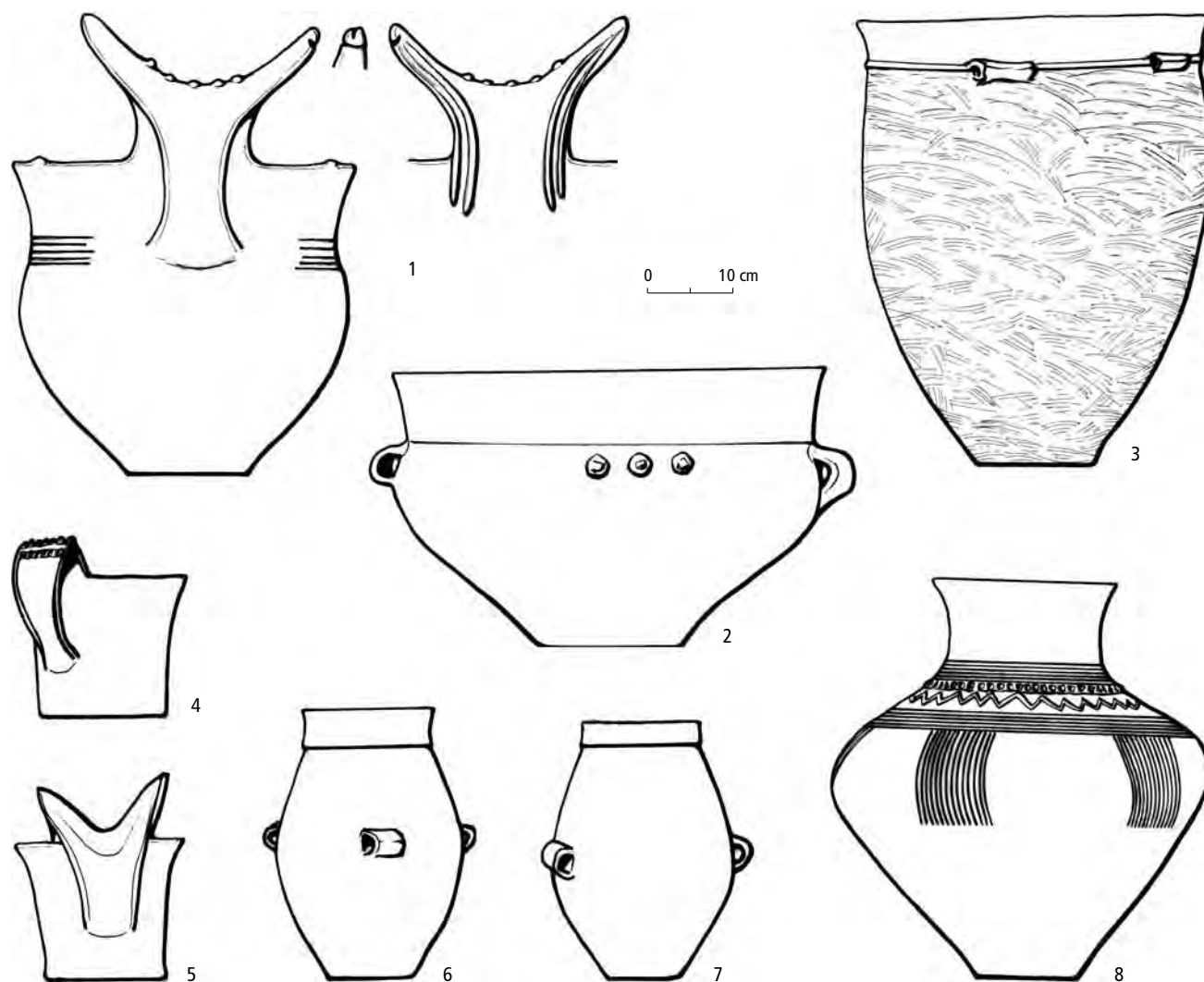
Broušená industrie

O jejím tvarovém a kvantitativním složení jsme informováni především podle nálezů z výšinných osad. Do skupiny nástrojů náležejí především sekery, tesly, dláta a tvarově nevýrazné pracovní sekeromlaty. Kupř. v kolekci této industrie z Denemarku, čítající 149 kusů, převážně zlomků, připadá skoro polovina (45,6 %) na tesly a dláta, slabá pětina (17,5 %) na sekery, čtvrtina (24,2 %) na neurčitelné zlomky seker či tesel, asi desetina na zlomky tvarově neurčitelné. Zbývající kusy náležejí jiným tvarům: 2 jsou zlomky bojových sekeromlatů – lanzetovitého či dvojbřitého a tzv. oblého sekeromlatu kultury šňůrové, 1 zlomek z pracovního sekeromlatu, které jsou obecně blíže nedatovatelné, a kopytovitý klín, zřejmě donesený z některé z okolních neolitických osad.

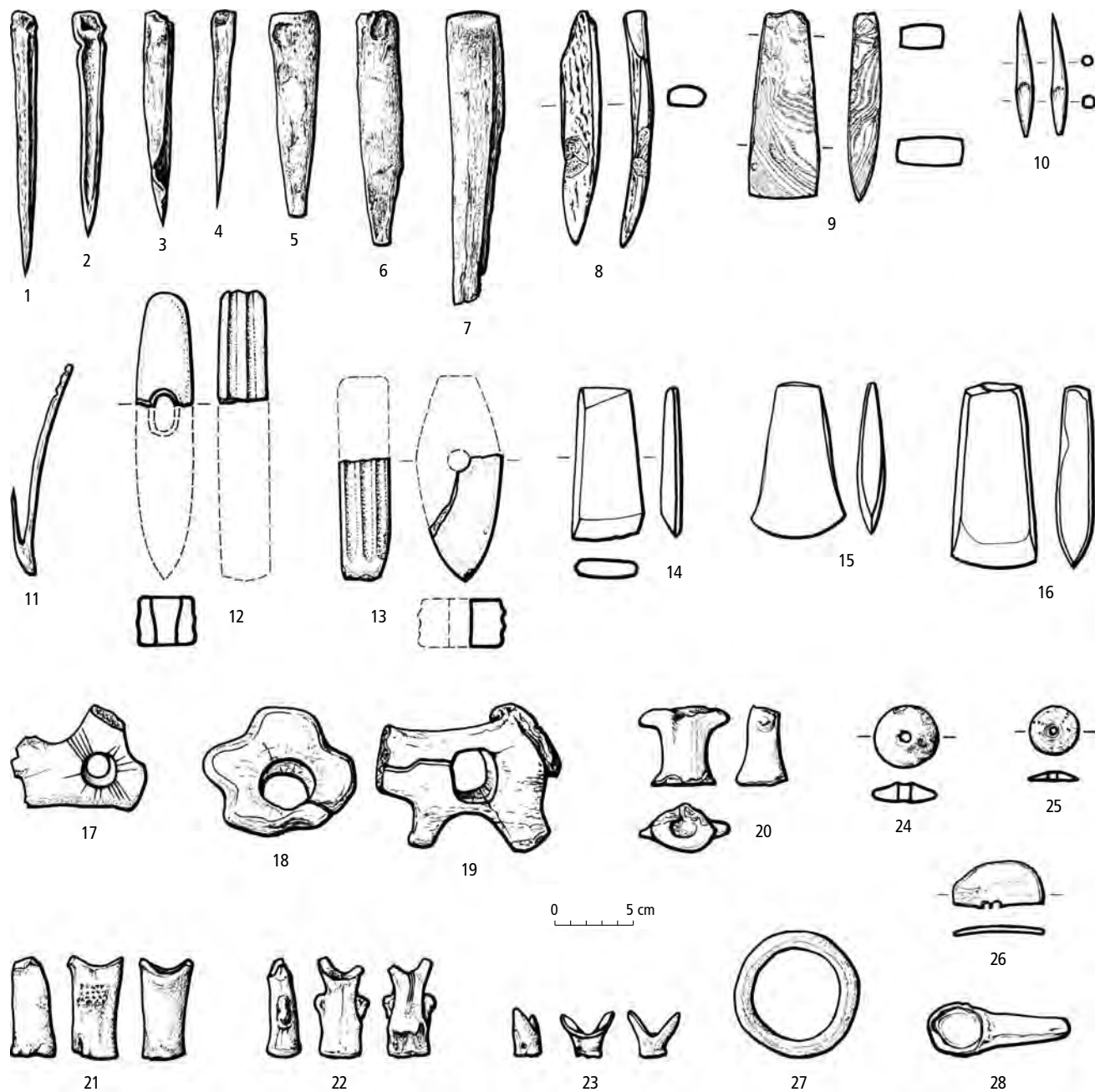
Chronologicky významné je typové složení seker, mezi nimiž zcela chybějí sekery s hrotitým týlem (A)

a s tenkým týlem (B), užívané v předchozích obdobích eneolitu. Všech 18 identifikovatelných kusů patří až do třídy seker se silným týlem (C; obr. 36: 16), většina z nich typu C4 (s rovnými, paralelními nebo k týlu se sbíhajícími stěnami), k němuž náleží i vzácný exemplář sekery z páskového pazourku, importovaný sem ze vzdálenosti ca 400 km z těžební oblasti u Krzemionek Opatowských v Polsku (obr. 36: 9).

Charakteristickým rysem skladby broušené industrie z Denemarku, jejíž složení se s nutnou opatrností dá považovat za typické pro prostředí řívnáčských výšinných sídlišť, je tedy naprostá dominance tesel (obr. 36: 14) včetně dlát a seker, přičemž sekery náležejí pouze třídě se silným týlem (C) a stejně jako tesly se vyznačují ostře pravoúhloú profilací. Hotové kusy jsou převážně malých a středních rozměrů. Jejich polotovary, jakož i úlomky spilitu různé velikosti, od drobných šupin přes větší odštěpky až po menší bloky se

Obr. 35: Řívnáčská kultura. Keramika. 1 Blato (okr. Pardubice); 2 Praha-Bohnice, Zámka; 3, 8 Praha-Bubeneč; 4 Kutná Hora-Denemark (okr. Kutná Hora); 5 Úholičky (okr. Praha-západ); 6, 7 Stehelčevy-Homolka (okr. Kladno). Podle Ehrich – Pleslová-Stiková 1968; Janská 1960; Hájek – Moucha 1983; Stocký 1926; Vokolek – Zápotocký 1990; Zápotocký – Zápotocká v tisku.

Obr. 36: Řivnáčská kultura. Kostěná (1–7, 10, 11, 26), parohová (8, 17–19), kamenná (9, 12–14, 16), měděná (15) industrie a drobné předměty z pálené hlíny: antropomorfní plastiky (20–23), přesleny (24, 25), náramek (27), lžice (28). 1–7, 14, 16, 18, 19, 21, 22, 24, 25, 28 Stehelčevos-Homolka (okr. Kladno); 8, 10, 26 Březno u Loun (okr. Louny); 9, 15, 20 Kutná Hora-Denemark (okr. Kutná Hora); 11 Bylany-Okrouhlík (okr. Kolín); 12, 17, 23 Praha-Liboc, Šárka; 13 Slaný-Slánská hora (okr. Kladno); 27 Praha-Bubeneč. Podle Dvořák 1939; Ehrich – Pleslová-Štiková 1968; Knor 1946; Moucha 1970; Neustupný J. 1941; Pleinerová – Zápotocký 1999; Zápotocký – Zápotocká, v tisku.

zbytky jedné či dvou protilehlých leštěných ploch, dokládají, že jednotlivé fáze zpracování – tj. tvarování pomocí štípání, piketáže, broušení a leštění – probíhaly jak v areálu akropole, tak v předhradí (Zápotocký 2002a).

Data z jiných řivnáčských lokalit, deskripčně a metricky srovnatelná s denemarskými, dosud chybí. Z popisu a vyobrazení této industrie z Homolky u Stehelčevsi je ale zřejmá obecná tvarová shoda s dene-

markou. Projevuje se především naprostou převahou tesel a seker, přičemž sekery, soudě dle vyobrazení, patří opět všechny třídě C (se silným tělem). Z ostatních tvarů se odtud kromě polotovárů uvádějí už jen 4 zlomky vrтанých nástrojů, z nich dva z bojových sekeromlatů (srov. zbraně).

Surovinou k výrobě broušené industrie byl v tomto období nejčastěji tzv. spilit, respektive krystalový tuf charakteristické zelenavé barvy, tmavě až černě prouž-

kovaný, těžený zřejmě na více místech v okolí Prahy; jedním z nich je jeho výchoz nad levým břehem Vltavy u Vraného (*Fridrich – Kovářik 1980*). Na některých řivnáčských lokalitách má tato hornina monopolní postavení – kupř. na Denemarku je z ní vyrobeno 96 % broušených nástrojů, na Čertovce u Vraného a na Zámkách v Praze-Bohnicích se její podíl pohybuje kolem 50 % (*Turek – Daněček 1997*). V této době užívala spilitové sekery u nás i kultura kulovitých amfor (*Zápotocký – Dobeš 2000*) a nálezy zhruba oštipaných polotovarů, velikostí jen málo převyšujících hotové nástroje, dokládají distribuci této suroviny kromě řivnáčských osad také ve sféře chamské kultury (*Sklenář 1984*).

Zbývající formy kamenné industrie, vyráběné na rozdíl od broušených nástrojů z hornin pocházejících zpravidla z blízkého okolí, vcelku odpovídají běžné výbavě předchozích eneolitických kultur: kromě polymorfních brousků z jemného pískovce a dvoudílných brousků se středovým žlábkem určených k úpravě ratišů šípů jsou to především četné otloukače, těrky, různé hrubotvaré nástroje ve tvaru klínů, sekáčů a nožů, a patrně i oválné či kladivovité mlaty s příčným žlábkem.

Štípaná industrie

Podle S. Vencla (*1971*), který vycházel z materiálu získaného při výzkumu Homolky, je štípaná industrie technicky na nevyšší úrovni; kromě úštěpů a čepelí menších a středních rozměrů jsou odtud ještě srpové čepele, škrabadla a šípky trojúhelníkovitého a srdčitého tvaru. V industrii z Denemarku výrazně převládají čepelky a jejich zlomky, značný je zde podíl artefaktů s retuší a škrabadel. Na některých škrabadlech je zřetelně patrné, že byla vyrobena až druhotně na čepelkách s „křemičitým“ leskem. Nápadný je nedostatek šipek. Navíc je jeden ze dvou zde nalezených kusů dle tvaru i suroviny cizím, patrně západoevropským produktem (*Macháčková 2001*).

Surovinou štípané industrie byly především silicity z glacienních sedimentů, méně již severočeské křemence, jejichž hlubinná těžba je doložena v oblasti Tušimic (*Neustupný 1963a; 1988*), a snad i kozákovské jaspisy (*Pleslová-Štiková 1981b*); na Denemarku byl k její výrobě využíván i místní křišťál. Přítomnost polských surovin (silicity jurských podkrakovských a kropenatých šwieciechowských) a deskovitého silexu naznačuje kontakt s těžebními okrsky v Malopolsku a Bavorsku.

Nástroje z kosti a parohu

Mezi těmito výrobky převažují drobné tvary – především šídla a hroty z úštěpů dlouhých kostí včetně úzkých přihrocených štěpin, dále různé špachtle, hladítka, dlátka a dlátovité hroty z plochých kostí i z kostí dutých, s kloubní hlavicí (obr. 36: 1–7). V souvislosti s touto industrií je nápadným jevem občasný výskyt polozemnic s kolekcemi čítajícími desítky kostěných a paro-

hových nástrojů, převážně opět šidel a hrotů, včetně štěpin a zlomků rázu polotovarů či dílenského odpadu. O těchto objektech, ze stavebního hlediska rázu běžných obydlí, se proto uvažuje jako o dílnách specializovaných na výrobu této industrie nebo na šití obleků a dalších předmětů z textilí či kůží. Známé jsou z prostředí výšinných osad (Homolka, Zámka v Praze-Bohnicích) i rovinných lokalit (Březno, Hradenín, Praha-Lysolaje). Početnost kostěné industrie je obecně nápadná i u dalších kulturních skupin pozdně badenského horizontu.

Zbraně

Počet artefaktů, které se dají zařadit do této kategorie, je v nálezovém fondu z řivnáčských sídlišť nápadně nízký (v hrobech chybí vůbec). Platí to především o bojových sekeromlatech, běžných v předchozí kultuře nálevkovitých pohárů i v následné kultuře se šňůrovou keramikou. Na Homolce se našel jediný zlomek s vějířovitým ostřím a oktogonálním profilem – svérázný tvar, který je dosud bez analogií. Dalšími tvary dávajícími do kontextu řivnáčské kultury jsou některé typy sekeromlatů lanzetovitých (obr. 36: 12, 13) a dvojbřítých, kupř. zdobený typ Halfing-Linz (*Moucha 1973*). Otevřenou otázkou je kulturní příslušnost zlomků či polotovarů sekeromlatů kultury se šňůrovou keramikou, ojediněle nacházených na výšinných sídlišťích, kupř. na Zámkách v Praze-Bohnicích, v Šárce a na Denemarku; známé jsou i z moravských lokalit, kde se považují za indicium styku s kulturou šňůrové keramiky (*Zápotocký 1966; Mašek 1971; Šebela 1999*). Jako zbraně mohly sloužit i „dýky“ z části lodyhy jeleního parohu (obr. 36: 8), parohové sekeromlaty a mlaty s oválným, obdélníkovým či kruhovým násadním otvorem. Jako ceremoniální zbraně či odznaky moci mohly sloužit exempláře kladivovitých mlatů zdobené rytými motivy (obr. 36: 17, 19), známé už z několika výšinných osad (Šárka, Homolka, Denemark). Úzké kostěné hroty mohly být užívané jako hroty šípů, s jistotou to však platí jen o šípkách s kuželovitým hrotem a řapem čtvercového profilu (obr. 36: 10), vzácně nacházených na výšinných i rovinných osadách (Praha-Zámka, Slánská hora, Homolka, Vraný, Březno); analogie k nim nacházíme v chamské, bernburské a wartberské kultuře. Patří tedy k těm nečetným typům, které spojují řivnáčskou kulturu se soudobými skupinami na západ od Čech.

Ozdoby a šperky

Jako prosté ozdoby, nášivky či spínadla sloužily kostěné kruhové destičky s jedním či dvěma otvory (obr. 36: 26; Březno, Hradenín, Homolka). Z parohoviny se vyráběly i tyčinkovité pásové zápony typu Ig se zpětným háčkem na vnější, lícní straně (obr. 36: 11), jaké známe z Řivnáče a z Bylan-Okrouhlíku (*Peška 2002*). Jiným druhem ozdob byly kruhové náramky z pálené

hlíny (obr. 36: 27), podle malých rozměrů určené zřejmě dětem.

Zlomky měděného drátu, patrně z náramku, se našly v údajně řivnáčské mohyle u Úholiček (*Ehrich – Pleslová-Štiková 1968*, 179). Kovové předměty jsou vzácné též v prostředí sídlišť; na Homolce chyběly vůbec, na Denemarku se našla pouze jedna drobná drátěná spirálka a krátká sekera se slabě vějířovitě rozšířeným ostrím (obr. 36: 15). Přímé doklady o provozování kovolitectví v našem prostředí dosud chybí.

Jediným zlatým předmětem z kontextu řivnáčské kultury je drátěná spirálka z Hradištka v Toušeni (*Špaček 1982; Moucha 1997*).

4.3.6 Ekonomika

Zemědělství a obstarávání obživy

Zdrojem potravy byly stejně jako v předchozích eneolitických kulturách bezpochyby rostlinná výroba a chov dobytka, doplněné lovem, rybolovem a sběrem. Nepřímým dokladem pěstování a následného zpracování rostlinné produkce jsou srpové čepelky a četná kamenná drtidla. Obilky, jejichž početné kolekce byly získané ze zásobních jam na Denemarku, patřily výhradně pšenici dvouzrnce, s nepatrnou příměsí plevelů; pouze v jednom vzorku zde byla zastoupena též zrna čočky jedlé drobnozrnné.

Rozbor zvířecích kostí ze Stehelčevsi-Homolky ukázal, že u domácích druhů, chovaných ve starší fázi (hovězí dobytek, koza, ovce, prase) roste, patrně z důvodu snazší ochrany, v mladší fázi podíl menších druhů, zvláště prasat, která bylo možné chovat přímo v areálu osady. Podle počtu určitelných kostí se zde poměr mezi domácími a divokými zvířaty pohyboval zhruba v poměru deset ku jedné (*Ambros 1968*). Domácí druhy převažují i v početně omezených souborech z dalších řivnáčských lokalit. Výjimkou je v tomto směru Denemark, kde je podle prvních rozborů nejpočetnější skupinou tur, u velké části materiálu se však nedalo rozlišit, zda jde o domácí nebo divokou formu. Druhým nejběžnějším zvířetem je zde jelen, následovaný prasetem divokým. Z domácích savců se vedle skotu vyskytuje kůň, ovce/koza, ojedinele pes a možná i domácí prase. Mezi divokými druhy je vedle prature, jelena a divočáka přítomen srnec, bobr a medvěd. Doklady o významu rybolovu jsou sporé (rybářské háčky, zátěže sítí a nečetný kosterní materiál); množství říčních mušlí obsahovaly řivnáčské jámové objekty na Zámkách v Praze-Bohnicích (*Mašek 1971*).

4.3.7 Rituály

Do neprofánního kontextu spadají keramické depoty složené z většího počtu (často desítek) džbánů s uchy typu *ansa lunata*; jsou známé z rovinných i výšinných

lokalit (Kbely: *Havel – Kovářik 1983*; Žatec: *Böhm 1934*). Stejně jako depoty picích nádob ze staršího eneolitu a badenské kultury, v prvním případě sestávající z nálevkovitých pohárů, ve druhém ze sérií čerpáků doprovázených konvicí či džbánem, se také řivnáčské depoty vykládají jako pozůstatek libačních či přísežných picích obřadů. Neprofánním dojmem působí i depot z jámy od hřbitova v Praze-Bubenči, obsahující kromě zásobnic a misek lahvovité amfory nezvyklého tvaru, navíc vynikající neobyčejně bohatou plastickou výzdobou, na jedné z amfor doplněnou dvojicí stylizovaných figurek ptáků (*Janská 1960*).

4.3.8 Vznik a periodizace

Podle nepříliš výrazných proměn typového spektra keramické produkce, která vcelku plynule navazuje na repertoár kamýcké fáze badenské kultury, se řivnáčská kultura dělí na dvě fáze, jimž patří většina materiálu z klasických řivnáčských lokalit (*Mašek 1961; Ehrich – Pleslová-Štiková 1968*). Jejich tvarová náplň je však do té míry shodná, že odlišit se dají zpravidla až na úrovni početnějších nálezových souborů, přičemž kritériem pro datování do mladší fáze je, obdobně jako v případě chamské kultury, především přítomnost keramiky kultury kulovitých amfor, eventuálně též bohatě zdobených malých misek na nožce (misky lublaňského typu).

4.4 CHAMSKÁ KULTURA

Milan Zápotocký

4.4.1 Pojem chamské kultury

Úvodní charakteristika

V mladším úseku středního eneolitu osadila západní a zčásti i jižní Čechy jedna ze čtyř lokálních skupin chamské kultury. Další těžiště této kultury leželo ve východobavorském Podunají. V českých regionech zabrala kromě Plzeňské kotliny též výše položená území (*Králová 2003*). Charakterizuje ji svérázná keramika, jejíž nápadnou složkou jsou nádoby s bohatou plastickou výzdobou, a zejména pak specifická sídelní struktura, sestávající z výšinných osad. Tyto osady, zpravidla nápadně malých rozměrů, obývaly komunity složené z jedné či několika rodin, zabývající se zemědělstvím, chovem dobytka a lovem. Relativně stejnorodá keramika, jejíž skladba neumožňuje rozpoznat více fází, a také nesouvislost této skupiny jak s předchozím, staroneolitickým, tak s následným osídlením doby bronzové, ji dovolují interpretovat jako kolonizační vlnu.

Historie bádání

Svébytnost této skupiny, jejíž první památky prozkoumal plzeňský archeolog F. X. Franc (*Franc 1988*), roz-

poznal jako samostatnou skupinu v roce 1951 H.-J. Hundt (1951); její název odvodil od výšinného sídliště odkrytého v roce 1935 u Chamu v Horní Falci (Wolf 1973). Hundt zároveň ukázal na shody s nálezy z okolních oblastí včetně západních Čech. Na význam jeho klasifikace pro náš eneolit upozornil vzápětí J. Filip (1952). Již předtím ale proběhl výzkum chamského sídliště v Kališti u Přeštic (Neustupný 1952). Podrobněji se touto problematikou zabývala E. Jílková (1957), která zároveň s využitím Francovy zprávy, uložené v plzeňském muzeu, publikovala široký výběr z jeho výzkumu dvou materiálově nejbohatších lokalit – Bzí a Lopaty. Značná pozornost se otázce českého chamu věnovala v 60. letech minulého století, kdy kromě nových materiálů včetně obsáhlejšího fondu z výzkumu výšinného sídliště v Srbech byl diskutován především ráz osídlení, jeho původ a vztah k bavorskému Podunají a ke kulturám badenské, řivnáčské a jevišovické (Mašek 1962; 1965; Neustupný 1961b; 1965b; Pleslová-Štiková 1965; 1969a; 1969b). V téže době byly jako chamské označeny některé nově objevené lokality ve středním Povltaví (Hrala 1964).

Další vlnu zájmu o tuto problematiku podnítily teprve úspěšné průzkumy D. a J. Baštových na území západních Čech v 80. letech, které vedly především k podstatnému nárůstu počtu lokalit, ale také k bližšímu studiu jejich přírodního prostředí (souhrnně Bašta – Baštová 1992). Nové lokality přibývaly i v 90. letech (kupř. Metlička 2000). Několik sídlištních poloh, přisuzovaných s větší či menší jistotou této kultuře, bylo během let objeveno i v jihočeských regionech (Beneš 1977; Michálek 1989; 1992). Podnětné pro studium chamského osídlení na našem území jsou také širše pojaté práce analyzující výzkumy soudobých bavorských sídlišť (kupř. Ottaway 1986; Burger 1988; Matuschik 1999). Všestranný přehled poznatků o západočeském regionu chamské kultury, včetně soupisu nalezišť, podává studie J. Prostředníka (2001a).

Nálezová základna

Na úvod je třeba uvést, že naprostá většina nálezového fondu, kterým dnes disponujeme, pochází ze západočeského regionu. Jeho základem, svým rozsahem dosud nepřekonaným, jsou dvě klasické lokality, zkoumané F. X. Francem už v 80. letech 19. století: výšinná sídliště Bzí-Velká skála a hrad Lopata v katastru Milínova (Franc 1988). Až do konce 50. let 20. století počet lokalit nepřesahoval deset (Neustupný 1952; Jílková 1957), poté pozvolna narůstal, především v širším okolí Plzně, na Blovicu a Šfáhlavsku, až na 15 lokalit (Mašek 1962; Pleslová-Štiková 1969a). Koncem 80. let se především zásluhou systematické prospekce D. a J. Baštových, vedené v řadě oblastí (povodí Střely a Úterského potoka: Soukupová 1983; Baštová 1984; 1986; Sedmihoří: Bašta – Baštová 1988), zvýšil na 54 výšinných osad

(Bašta – Baštová 1990). Poslední soupis registruje už 69 západočeských chamských lokalit (Prostředník 2001a).

Proti tomu stopy osídlení jižních Čech z tohoto časového horizontu zůstávají – stejně jako z průběhu staršího eneolitu – jen sporadické, omezené většinou jen na nálezy kamenných nástrojů (Hájek 1954; Beneš 1977; Michálek 1992; 1997). Nálezy sídlištního rázu, vázané zčásti na střední Pootaví, zčásti na tok Vltavy a Malše, jsou také zde převahou z nápadně malých výšinných poloh, na rozdíl od západních Čech ale situovaných na ostrožnách. S výjimkou Nalžovického Podhájí (Horáková-Jansová 1951) jde vesměs o malé soubory či jednotlivé střepy, určované jako chamské často jen podle slámování povrchu, které ale není v tomto ohledu příznakem zcela spolehlivým (Hrubý 2000).

Nepříznivým faktorem, který znesnadňuje vypracovat spolehlivou periodizaci a blíže datovat jednotlivé lokality, je kvalita nálezových souvislostí. V naprosté většině jde totiž o materiály získané buď z kulturní vrstvy, zpravidla tenké a erodované, nebo o sběry – tedy o soubory, jejichž výpovědní hodnota je pro potřebu relativní chronologie sporná (Bašta – Baštová 1990). Počet jámových objektů či základů chat, známých z prostředí západočeského regionu, které lze k tomuto účelu použít, zůstává velmi skrovný (Holýšov, Město Touškov: Metlička 2000; Prostředník 2001b), zčásti nezpracovaný (Srby, ve středním Povltaví Nalžovické Podhájí: Mašek 1962; Horáková-Jansová 1951).

4.4.2 Časová a prostorová variabilita

Relativní chronologie

Z chronologického hlediska je tato kultura součástí horizontu lokálních skupin a kultur různého původu (Horgen – Cham – Wartberg – Bernburg – Řivnáč – Jevišovice), zabírajících jižní část střední Evropy před nástupem kultury se šňůrovou keramikou. Už N. Mašek (1962) však upozornil, že počátek chamské kultury je starší, na čemž se shodují i novější rozborů. Podle nich její zrod spadá do doby kamýcké fáze badenské kultury ve středních Čechách (Pleslová-Štiková 1965), rané jevišovické kultury na Moravě (fáze Grešlové Mýto: Medunová-Benešová 1977a) a v hornorakouském Podunají do fáze Wachberg, eventuálně už do klasického, ossarnského stupně kultury badenské (Ruttkay 2001).

Periodizace

Dosavadní návrhy na periodizaci, opírající se v západočeském regionu o nestratifikované soubory a paralely se sousedními oblastmi, počítají s existencí dvou fází (Pleslová-Štiková 1969a), novější revize však ukázala na obtížnost aplikace této teze při datování většiny lokalit (Bašta – Baštová 1990; Prostředník 2001a). Do starší fáze byly řazeny keramické tvary blízké profilací i bohatou plastickou výzdobou podunajské skupině

a raně jevišovické fázi Grešlové Mýto. Pro mladší fázi má být charakteristická přítomnost keramiky kultury kulovitých amfor včetně nádob imitujících její tvary a ornamentaci, jakož i tvary prozrazující vliv řivnáčské kultury, včetně úpravy povrchu zásobních hrnců slámováním.

Prostorová variabilita

Geograficky se chamská kultura dělí na čtyři regionální skupiny (obr. 30): podunajskou, západočeskou a jihočeskou, oblast Francké Alby a předalpskou (Burger 1988; Matuschik 1998). Jádrem západočeského regionu je Plzeňská kotlina a z ní vybíhající povodí potoků a řek, přičemž jeho severní hranice je dána Slavkovským lesem, Tepelskou vrchovinou a východním rozvodím Strěly, na východě výšinnými sídlišti při Berounce severně od Rokycan a na Úslavě mezi Blovicemi a Nepomukem. Hořovická kotlina byla patrně hraniční oblastí s řivnáčskou kulturou (Prostředník – Stolz 1999). Na jih jsou nejdále vysunuta výšinná sídliště po Úhlavě do okolí Klatov (Opálka) a po Radbuze na Horšovotýnsko a snad i na Domažlicko (Bašta – Baštová 1990, obr. 3; Prostředník 2001a, mapa 4). Územně stojí tento region nejbližší podunajské chamské skupině na jihozápadě a středočeské řivnáčské kultuře na severovýchodě.

V jihočeském regionu výšinné lokality sledují jednak tok Vltavy a Malše ve směru na hornorakouské Podunají, jednak povodí Otavy a Volyňky, s možnou vazbou na západočeský region. Nejsevernější lokality regionu, pokud jsou opravdu chamské, jsou tedy takřka v dohledu řivnáčských osad na Berounce, v případě osad na střední Vltavě, eventuálně na Lužnici, je zase zvažována možnost spojení s osídlením na jihozápadní Moravě. Četné katastry s nálezy eneolitické broušené industrie (kupř. Hájek 1954, obr. 2; Beneš 1977, obr. 1; Michálek 1992, Abb. 1) ovšem naznačují, že hustota osídlení i rozsah oikumeny byly zde zřejmě větší, než jak ukazuje dnešní počet sídlištních poloh indikovaných keramikou.

4.4.3 Sídelní areály

Struktura osídlení

Spolehlivé doklady o existenci rovinných osad dosud chybějí (Prostředník 2001a). Sídelní síť je v obou regionech složena prakticky výhradně z výšinných osad, které se podle topografické polohy dělí do čtyř typů. Prvým typem, početně převažujícím, jsou osady na skalnatých hůrkách, krátkých skalních hřbetech či suchách (příl. 7). Rozměr osídlené plochy u nich nepřesahuje 500 m², což svědčí o malém počtu obydlí. Mají zpravidla shodný ráz, a při prospekci v terénu jsou proto dobře identifikovatelné. Druhý typ, méně častý, ale plošně rozměrnější, představují sídliště na ostrožnách, která na rozdíl od předchozích vynikají „strategickou“

polohou. Třetím typem jsou osady zakládáné na výběžcích či při okraji stolových hor (Soukupová 1983). Čtvrtý typ zastupuje sídliště u Města Touškova, položené na ploše vysoké říční terasy Mže (Metlička 2000); jde tedy o obdobný typ výšinných osad, jaký je znám – též s ohrazením – z rovinných oblastí podunajské skupiny i řivnáčské kultury.

Opevnění datované do tohoto období se uvádí na pěti výšinných sídlištích, nikde však není bezpečně prokázáno rozsáhlejším výzkumem. Ve čtyřech případech jde o kombinaci mělkého příkopu s náznakem valu, na ostrožně u Pernarce se dochoval mohutný kamenný val a v Drslavicích příkop vylámaný do skály, provázený dvěma valy – vnějším a vnitřním (Bašta – Baštová 1990).

Poznatky o formě zástavby na těchto sídlištích jsou dosud minimální. Průzkumy konstatují zpravidla přítomnost tenké kulturní vrstvy či jejich zbytků, zřídka zahloubené objekty, kúlové jámy nebo ohniště. Pouze na třech místech se podařilo odkrýt situace, které lze interpretovat jako pozůstatky obydlí. Na Malém Kole u Nalžovického Podhájí ve středním Povltaví bylo nalezeno 7–8 chat, zčásti mělce zapuštěných do skalního podloží, zčásti povrchových, jejichž našedlá výplň se od okolní půdy odlišovala jen jemnější strukturou a větší tvrdostí, chyběly ale stopy po kúlové konstrukci. U dvou se podařilo prokázat, že byly pravouhlé. Z topenišť, dochovaných ve dvou z nich, bylo jedno pecí okrouhlého půdorysu o průměru 1 m, postavenou na základě z plochých kamenů, druhé zřejmě otevřeným ohništěm (Horáková-Jansová 1951). Dalším případem je Město Touškov, kde se při sondáži na torzu vysoké terasy nad nivou Mže vyrýsoval pod kulturní vrstvou neúplný čtvercovitý půdorys domu o rozměrech ca 3,5 × 3,5 m, vymezený kúly a koncentrací kamenů (Metlička 2000). Podobný objekt se našel ještě na Čelákovské hoře u Holýšova; zde šlo o udusanou, uměle vyrovnanou plochu o rozměrech 4,1 × 3,1 m, vymezenou jámami a kúly (Prostředník 2001b). Všechny uvedené případy představují stavby založené buď na povrchu, nebo jen v mělké základové jámě. Příčinou, proč zde chybí polozemnice, typické pro většinu skupin tohoto časového horizontu včetně řivnáčské kultury, mohla být odlišná kulturní tradice, spíše to ale bylo dáno rázem podloží, ve většině případů skalnatého.

Funkce výšinných osad, chráněných přírodou a někdy též fortifikací a situovaných často na místech umožňujících přehled po okolní krajině, se interpretuje zpravidla případ od případu a obdobně jako v jiných pravěkých obdobích – tedy jako defenzivní, eventuálně i správní, obchodní, kultovní či kontrolní. Specifikem těchto osad je rozmístění značné části z nich v oblastech relativně vysoko položených, kupř. v Sedmihoří v nadmořské výšce téměř 700 m, což někteří autoři vykládají tak, že jde o osady pastevců chránících svá stáda (Bašta – Baštová 1988; 1990).

Pohřební areály

Pohřby této populace dosud neznáme, můžeme se jen s vysokou pravděpodobností domnívat, že byly žárové, stejně jako v řivnáčské kultuře a některých dalších skupinách tohoto kulturně-chronologického horizontu; mohly být obsaženy v mělce ukládaných hrobech, které se nedochovaly.

4.4.4 Movité artefakty

Keramika

V keramice západočeského regionu jsou nejpočetněji zastoupené hrnce a mísovitě tvary. Mezi hrnci, většinou esovitě profilovanými, s odsazeným hrdlem, nebo soudkovitými, se vyskytnou též rozměrné zásobní tvary (obr. 37: 10–13). Mezi mísami převažují typy s vyšším rozvřeným hrdlem, s esovitou profilací, či neprofilované, kónické nebo s ústím dovnitř zataženým (obr. 37: 1–6). Z dalších tvarů se v silně zlomkovitém materiálu podařilo určit ještě dvojchuté amfory a amforovitě nádoby (obr. 37: 8) blíže neurčitelného tvaru, koflíky (obr. 37: 7) a miniaturní nádobky, jejich zastoupení se ale omezuje jen na několik málo procent. Pro výzdobu nádob jsou charakteristické motivy složené z přesekávaných listů (obr. 37: 14), dále pak ryté ornamenty – linie či svazky rýh, trojúhelníky a krokvice, doplněné vpichy (*Pleslová-Štiková 1967; Bašta – Baštová 1988; Metlička 2000; Prostředník 2001a*). Vyskytují se také motivy z otisků šňůry a keramika kultury kulovitých amfor. Ta se našla asi na třetině západočeských lokalit, zpravidla ale jen v malém množství, nepřesahujícím kupř. na Bzí a Lopatě 2–3 procenta. Vystupuje zde zčásti ve své standardní kvalitě, jak ji známe ze středočeských lokalit této kultury, a pak je interpretována jako importované zboží, zčásti ve formě nádob imitujících její tvary i výzdoby, vyrobených zřejmě domácími hrnčíři (*Mašek 1962*).

Relativně nízký počet tvarů, nápadný ve srovnání s podunajským regionem (*Burger 1988; Matuschik 1999*) a zejména s kulturami řivnáčskou a jevišovickou (*Ehrich – Pleslová-Štiková 1968; Medunová-Benešová 1977a*), může vést k názoru, že značná část stolních nádob, jako koflíků, čerpáků, hmoždířů, jídelních misek či talířů, se v lesnatých českých regionech vyráběla ze dřeva – stejně jako tomu bylo v soudobé švýcarsko-jihoněmecké kultuře horgenské (*Winiger 1981*).

Další předměty z pálené hlíny, jako cívky či válcovité a kuželovité zátěže (obr. 38: 3), představují běžné tvary, známé ze všech soudobých kultur v sousedství. Zvláštností jsou zdejší přesleny, nápadně masivní, často zdobené křížovými motivy nebo záseky či vpichy na obvodu (obr. 38: 1, 2; *Prostředník 2001a*, obr. 10).

Kamenné nástroje

Sortiment kamenných nástrojů sestává, podobně jako v řivnáčské kultuře, především ze seker, teslic, dlátek

a pracovních sekeromlatů, dále z různých broušků, hladítek a drtidel na obilí. Ve štípané industrii jsou hlavními tvary škrabadla a různé nástroje retušované jednostranně i oboustranně, jejichž dominující surovinou jsou bavorské silexy (*Vencl 1971; Popelka 2001*).

Kostěné a parohové artefakty

Sortiment nástrojů doplňuje kostěná a parohová industrie, jako různá šídla, hroty, hladítka; ze dvou nálezů parohových sekeromlatů je jeden opatřen obdélníkovitým otvorem (obr. 38: 4; Bzí-Velká skála), druhý, s nasadním otvorem oválným, je na týlové partii bočnic zdoben rytou mřížkou (obr. 38: 5; Milínov-hrad Lopata; *Prostředník 2001a*, obr. 65:1).

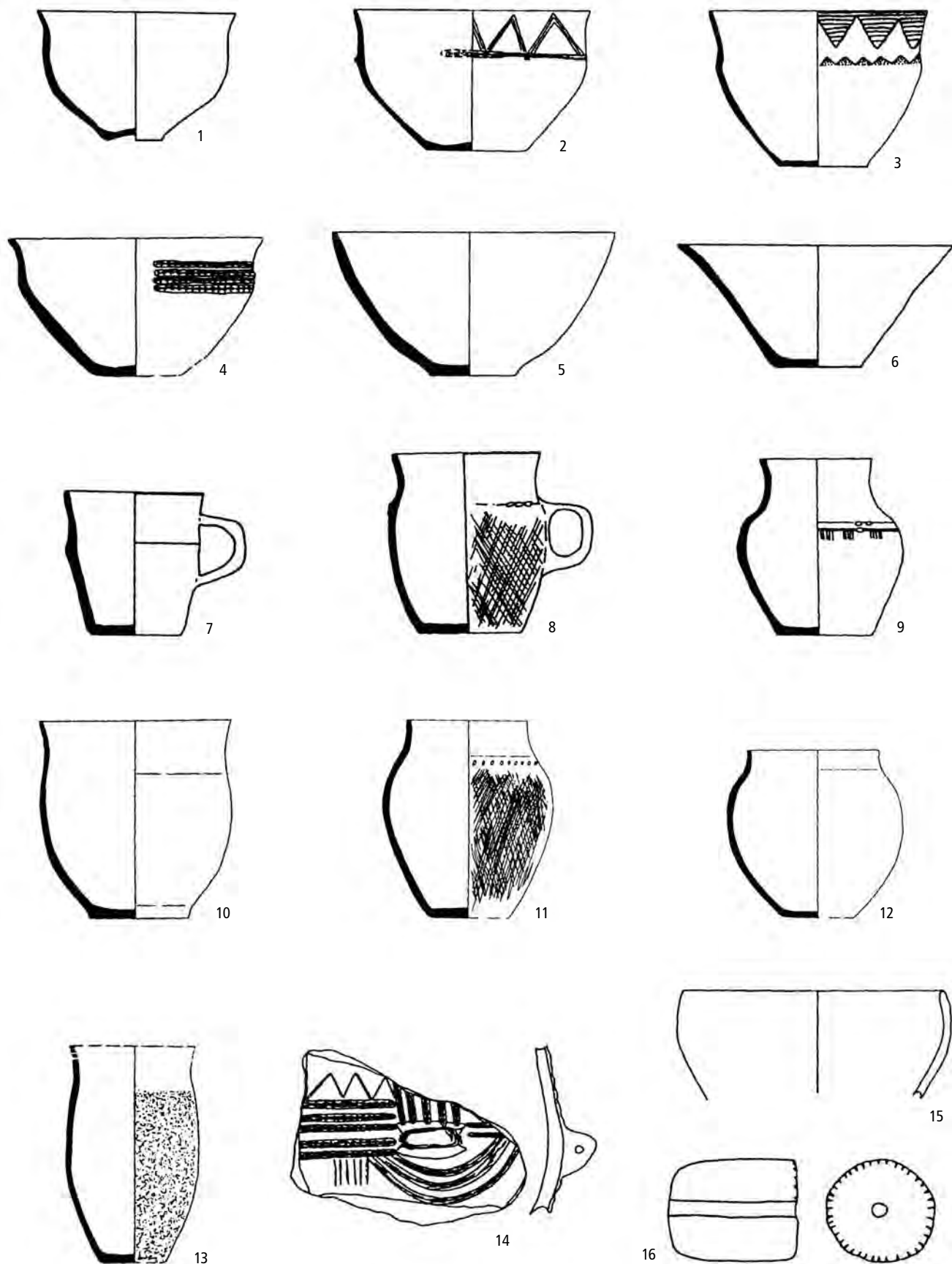
4.4.5 Obstarávání obživy

Poloha výšinných osad a přírodní poměry, panující na území osazeném chamskou kulturou v západočeském i jihočeském regionu, vedly některé autory k závěru, že obživu zajišťovalo pastevectví (*Prostředník 2001a*), doplněné ve větší či menší míře zemědělstvím, lovem a rybolovem. Jiní autoři (*Jílková 1957; Neustupný 1965b*) argumentují pro zemědělství, jehož součástí je vždy chov domácích zvířat. Zvířecí kosti z východobavorských sídlišť naznačují, že v tomto období nabyl významu chov drobných přežvýkavců (ovcí, koz) a prasat. Pěstování obilí a jeho zpracování dokládají srpové čepelky, drtidla, otisky obilných zrn na keramice a nepřímo i rozměrné zásobní nádoby, určené k jeho skladování. Časté nálezy přeslenů zase svědčí o rozvinuté textilní výrobě, zaměřené – jak se soudí podle těžkých „bombastických“ přeslenů – na zpracování ovčí vlny.

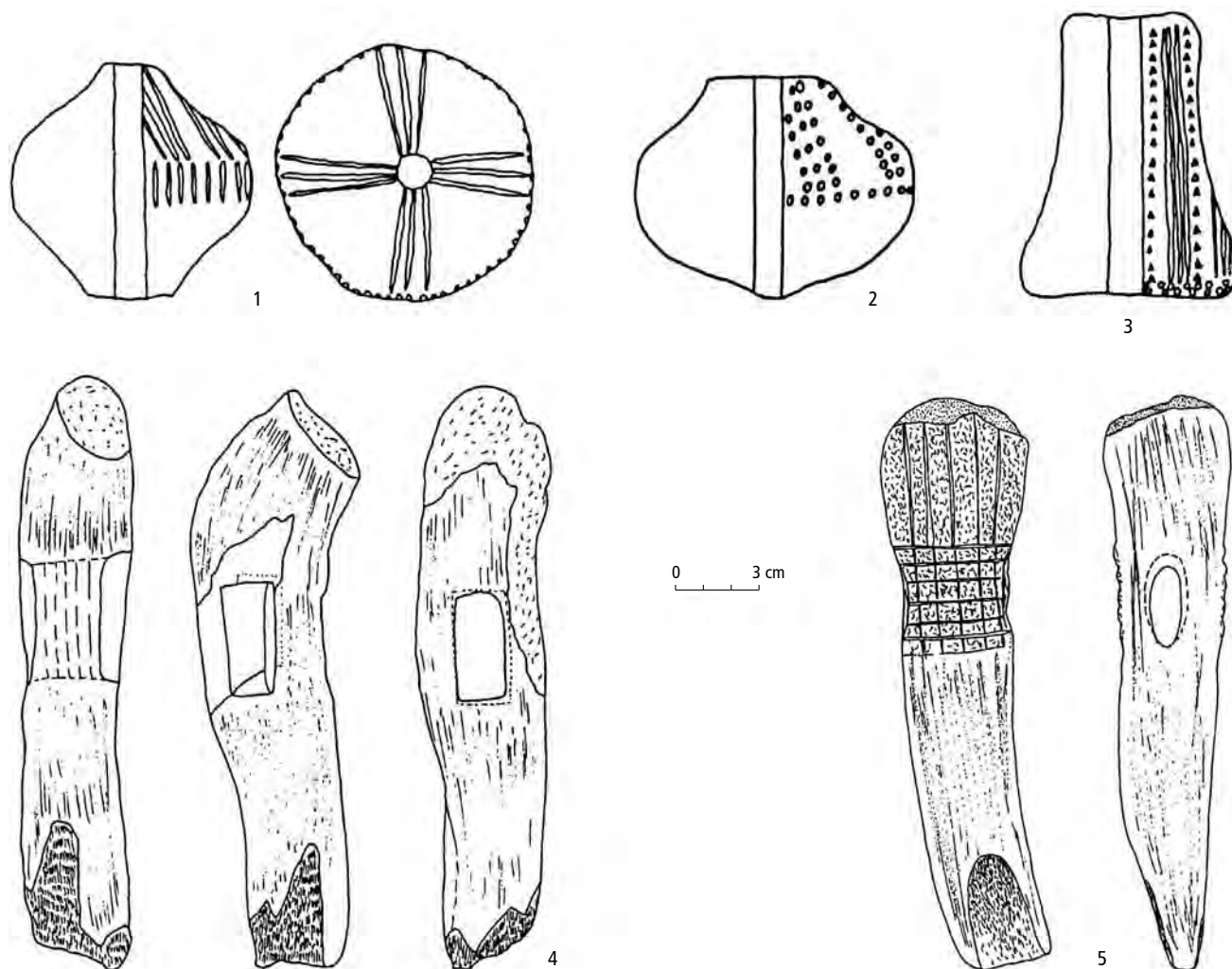
4.4.6 Kontakty

Styk se sousedstvím se kromě společenských kontaktů zaměřil především na získávání surovin. Rozsah osídlení a jeho vztah k přirozeným komunikačním spojům – vodním tokům a horským přechodům – naznačují, stejně jako druhy dovážených surovin, že toto spojení směřovalo především na bavorské Podunají. Z Bavorska, z oblasti Franckého Jury byl směřován ze vzdálenosti ca 150 km především deskovitý silex, sloužící k výrobě štípané industrie. Spolehlivým dokladem kontaktu se středními Čechami, eventuálně se středním Pohřím, jsou kromě řady prvků přejatých chamskými hrnčíři také nástroje ze spilitu, těžného na řivnáčském teritoriu, nejspíše kdesi v okolí Prahy. Polotovary z této horniny se našly na výšinném sídlišti u Nařovického Podhájí (*Horáková-Jansová 1951; Sklenář 1984*).

V jihočeském regionu řetěz chamských výšinných osad sledujících tok Vltavy a Malše mohl hrát roli zprostředkovatele mezi řivnáčskou kulturou a chamskou kulturou v Podunají. Na jejích sídlištech se tam setká-

Obr. 37: Chamská kultura. Keramika. 1, 2, 4–13, 15, 16 Bzí-Velká skála (okr. Plzeň-jih); 3, 14 Milínov-Lopata (okr. Plzeň-jih). Různá měřítka. Podle *Jílková 1957; Prošťředník 2001a*.

Obr. 38: Chamská kultura. Hliněné přesleny (1–3) a parohové sekeromlaty (4, 5). 1–4 Bzí-Velká skála (okr. Plzeň-jih); 5 Milínov-Lopata (okr. Plzeň-jih). Podle Prostředník 2001a.

váme s imitacemi řivnáčských tvarů (džbány s uchem typu *ansa lunata*, tzv. bernburské koflíky, hmoždíře), jaké v českých regionech chamské kultury chybí.

4.4.7 Vznik kultury

Při úvahách o vzniku západočeské skupiny chamské kultury bral H.-J. Hundt (1951) v úvahu příbuznost zdejších nalezišť s bavorskými i středočeskými řivnáčskými. E. Jílková (1957) naopak vyzdvihla jejich vztah k Podunají včetně jihozápadní Moravy. Možnost, že by západočeská chamská skupina vznikla expanzí řivnáčské kultury, odmítl N. Mašek (1962). Podle něj přišla tato kultura do Plzeňské kotliny i do Bavorska z Moravy, eventuálně je výsledkem vývoje probíhajícího na širším území severně od Dunaje, jehož podloží byla, stejně jako v případě řivnáčské kultury, badenská kultura. Její význam pro vznik podunajské chamské skupiny zastával též E. Neustupný (1965b) a naposledy

E. Ruttkayová (Ruttkay 2001). Důraz na roli starší jevišovické kultury při formování západočeské chamské skupiny kladly E. Pleslová-Štiková (1969a) a I. Burgerová (Burger 1988), zatímco J. Prostředník (2001a) předpokládá při tomto procesu vyšší podíl předchozího domácího obyvatelstva.

4.5 KULTURA KULOVITÝCH AMFOR

Miroslav Dobeš

4.5.1 Pojem kultury kulovitých amfor

Kultura kulovitých amfor je svěbytnou eneolitickou formací, jejíž západní větev je doložena kromě středních a severozápadních Čech na území východního Německa, v Dolním Sasku a Šlesvicku-Holštýnsku a dále na sever na dánských ostrovech. Hranici k větvi východní tvoří zhruba dolní tok Odry. Ta zaujímá rozlehlé prostory Polska a podél severní strany karpatského ob-

louku zasahuje dále na východ až do rumunského Moldavska. Na východě nezůstaly stranou jejího zásahu Volyně a Podolí (k rozšíření naposled *Szmyt 2003*). Slezská větev (*Hájek – Vlček 1956; Neustupný 1966c*), odlišná od východní, se ze severu rozšířila i do našeho Slezska, východních Čech a na Moravu. Ojedinelé nálezy keramiky kulovitých amfor je možné identifikovat na mnohem širším území (např. západní Čechy), v těchto případech však jde pravděpodobně o importy či napodobeniny, a nikoli o důkaz sídlení komunit kultury kulovitých amfor na tomto území (to je ostatně problematické i v případě některých německých oblastí či středních Čech).

Historie bádání

Specifičnost nádob kultury kulovitých amfor upozoroval poprvé J. L. Pič, když je uvedl do literatury jako tzv. „lahovitou keramiku“ (*Pič 1899*, 91–92, 105). Její mateřskou oblast již tehdy hledal na severu, v Braniborsku, Meklenbursku a Pomořanech. L. Niederle a K. Buchtela ji poprvé zařadili do jimi vypracované „doby přechodní“, tj. eneolitu, kde měla souviset s tzv. nordickou keramikou původem ze severozápadu. Ta podle jejich představ následovala po kultuře se šňůrovou keramikou a před zvoncovitými poháry (*Buchtela – Niederle – Matiegka 1910*, 26, 28).

Systematicky byla poprvé popsána A. Stockým (*1925b*, 197–212), který využil základní práci A. Götzeho (*1900*) a tehdejší rozdělení kulovitých amfor na západní a východní větve (*Kossinna 1921*, 241–268). Podle objevu z Brozan nad Ohří vyčlenil kostrové hroby této kultury, ke kterým přiřadil i dřívější nálezy z Kostelce nad Labem a Dolních Bečkov, Pičem ještě považované za sídlištní (*Pič 1908*, 330–334). Kultura kulovitých amfor dle něj opět představovala podmnožinu „nordické kultury“, chápané jako prolínání časově paralelních skupin a kultur (*Stocký 1926*, 93–116, 145–155, obr. 77). Toto pojetí se v různých obměnách udrželo až do sklonku 40. let (*Schránil 1928*, 55–90; *Böhm 1941a*, 193, 212; *Filip 1948*, 142–150).

V poválečných letech došlo k přehodnocení celého systému „doby přechodní“, mj. pod vlivem prací P. V. Globa (*1944*) a C. J. Beckera (*1947*), které vedlo ke zcela novému pohledu na eneolit jako na období v zásadě následných kultur, tedy pojetí, které v mnohém odpovídalo již tehdy dlouho známé koncepci J. Palliardiho (*1914a*, 256–277; *1914b*, 33–36), přejaté např. O. Menghinem (*1926*, 38–52) a u nás J. Axamitem (*1932*) a H. Preidelem (*1934*, 21–30).

V padesátých letech minulého století byla rozpoznána i vzájemná časová souvislost památek kultur kulovitých amfor a řivnáčské, včetně kontinuity posledně jmenované s předchozím badenským vývojem (*Neustupný, J. 1956a; Neustupný, E. 1956; 1959a*, 269; *Neustupný – Neustupný 1960*, 133; *Mašek 1960*). Relativně

chronologické vztahy se šňůrovou keramikou byly objasněny ve prospěch následnosti (*Neustupný 1965a*, 408–451). Se slezskou skupinou kultury kulovitých amfor byl tehdy ztotožněn kostrový hrob z Předměřic, řazený podle použité technologie výzdoby keramiky (otisky šňůry) na samý závěr jejího vývoje; zároveň byly připomenuty další podobné nálezy z Čech (*Hájek – Vlček 1956*).

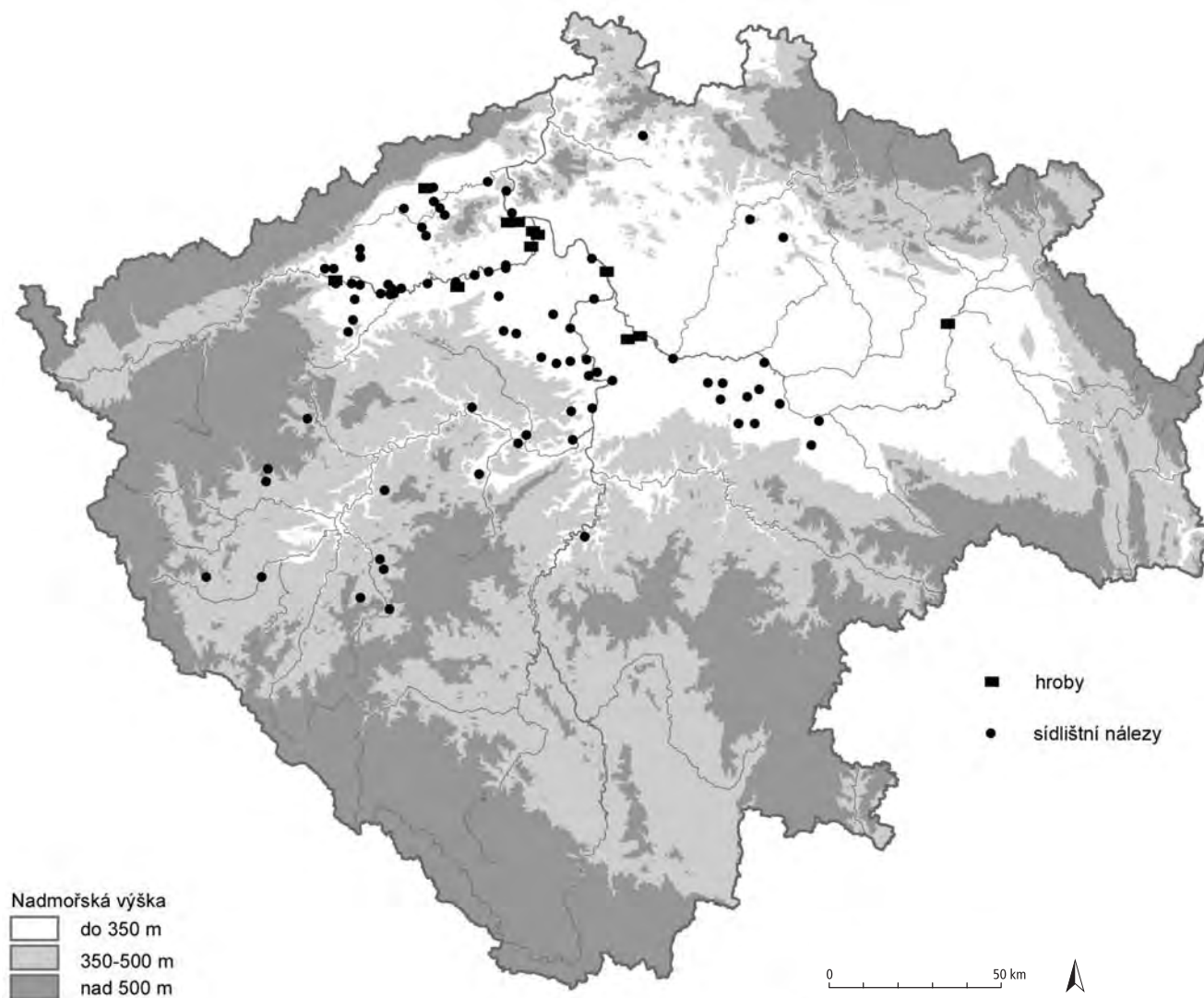
V 60. a 70. letech byla kultura kulovitých amfor zařazena do širšího rámce s přihlédnutím ke společenským aspektům (*Neustupný 1966c; 1978c*). Na základě kalibrace radiokarbonových dat byla vyřešena absolutní chronologie období kultury kulovitých amfor, a to tak, že ani po 30 letech nebylo nutno na ní cokoli podstatného měnit (*Neustupný 1969a; 1970*). Pozdější datum má práce E. Neustupného (*1982*), která se věnuje demografickým předpokladům a vysvětlení migrace kulovitých amfor do Čech. Tentýž autor upozornil na významnou prostorovou korelaci mezi kulturou se šňůrovou keramikou a středním eneolitem včetně kulovitých amfor (*Neustupný 1997b*).

V 90. letech 20. století byla věnována pozornost souhrnnému zpracování kultury na našem území. Byly komplexně publikovány hroby ze severozápadních Čech (*Dobeš 1998*) a definována sídlištní keramika západní větve (*Zápotocký – Dobeš 2000*). Nově byly pojednány památky kultury kulovitých amfor z východních Čech a zasazeny do eneolitického kontextu (*Vokolek – Zápotocký 1990*, 47–50).

Nálezová základna

Západní větev kultury kulovitých amfor se nálezově projevuje ve formě hrobů s kostrovými pohřby, sídlištních objektů, kultovních objektů, intruzí v mladších objektech, nálezů keramiky na sídlištních kultury řivnáčské a chamské, většinou však v podobě sběrů či ojedinelých nálezů. Z Čech máme v současné době k dispozici 10 hrobů a nálezů hrobového charakteru, 4 prokazatelně sídlištní zahlobené objekty (2× Lovosice, Kopisty, Hrdlovka: *Beneš – Dobeš 1992; Dobeš 1995; Zápotocký – Dobeš 2000*), jeden objekt patrně kultovní (Hrdlovka) a nálezy z valné části nejspíše sídlištního charakteru z dalších zhruba 60 katastrů, jako jsou keramika z vrstev na výšinných i rovinných pravěkých sídlištních, často řivnáčských a chamských, intruze v mladších objektech a ojedinelé nálezy.

Slezská skupina je doložena prokazatelně z jednoho (Předměřice), maximálně tří hrobů (Chvalovice, Ohrada: *Hájek – Vlček 1956*), dále z výšinných sídlišť, opět často řivnáčských (Kutná Hora-Denemark, Kouřim, Bylany-Okrouhlík: *Pleslová-Štiková 1967*, 53–58; *Zápotocký – Zápotocká 1990*), z nížinného sídliště (polozemnice) řivnáčské kultury (Klučov: *Zápotocký – Kudrnáč 2008*, 54–55, obr. 10: 1–4) a nálezy ojedinelými. Mimo tří (?) hrobů a uvedených zemnic lze hovořit zhruba o 15 až

Obř. 39: Kultura kulovitých amfor v Čechách. Podle Archeologické databáze Čech upravil a doplnil M. Dobeš.

20 dalších lokalitách (Dobeš 1998, 133–151; Zápotocký – Dobeš 2000, 119; Vokolek – Zápotocký 1990, 47 s odkazy na starší soupisovou literaturu).

4.5.2 Časová a prostorová variabilita

Relativní a absolutní chronologie

Podle kalibrovaných dat C^{14} spadá kultura kulovitých amfor někde mezi léta 3300/3200–2900/2800 př. Kr. (Neustupný 1969a; 1970; poslední přehled dat pro celou kulturu kulovitých amfor Szmyt 1999, 268–280). Z hlediska relativně chronologické pozice na západě následuje kultura kulovitých amfor po odeznění kultury nálevkovitých pohárů, částečně je paralelní s mladší kulturou bernburskou stupňů II/III a severními stupni MN IV/V (Neustupný 1965a, 421). Obdobně se východní skupina vyvíjí po odeznění závěrečných fází kultury nálevkovitých pohárů (luboňská, lupawská,

ustowska atd.), případně v Malopolsku po zásahu klasičské kultury badenské. Celé území kultury kulovitých amfor zaujímá posléze kultura se šňůrovou keramikou, v severněji položených oblastech označovaná jako kultura jednotlivých hrobů a v severním Posálí jako kultura schönfeldská (k vnější chronologii kultury kulovitých amfor viz Neustupný 1965a, 426–443; Dobeš 1998, 170–174).

Názory na chronologickou pozici kultury kulovitých amfor v rámci českého eneolitu a její původ jsou vcelku jednotné. Kultura kulovitých amfor je u nás obecně považována za cizorodý element a její původ je hledán v oblastech položených severně od našeho území. Rovněž nezpochybnitelná zůstává časová souvislost s kulturou řivnáčskou a její chronologická pozice mezi kulturami badenskou na jedné straně a kulturou se šňůrovou keramikou na straně druhé (Neustupný – Neustupný 1960, 133; Neustupný 1965a; 1978c, 263–266;

1982, 280–281; 1997b; Pleslová-Štiková 1967, 52–53; Buchvaldek 1986, 109; Vokolek – Zápotocký 1990, 47–51).

Z Čech je dosud k dispozici pouze jediné radiokarbonové datum (Bl 4165: Lovosice), založené na zuhelnatělých zbytcích dubu ze spodní vrstvy či dna sídlištního objektu v Lovosicích. Výsledné datum o hodnotě 4520±80 BP dává po kalibraci při 68% pravděpodobnosti rozpětí 5350–3090 BC (*Zápotocký – Dobeš 2000*, 139–140, obr. 15).

Periodizace

Vnitřní chronologie kultury kulovitých amfor byla vypracována pouze pro větev východní, kde původně byla za starší považována keramika s převládající kolkovou výzdobou a za mladší všechny nádoby zdobené otisky šňůry. Úvahy tímto směrem, založené na předpokladu současnosti mladší kultury kulovitých amfor a kultury se šňůrovou keramikou, formuloval např. Konrad Jazdzewski (1930). Posléze byla východní skupina rozdělena na tři fáze (*Neustupný 1961a; 1965a*, 426–436; *Wiślański 1966*, 76–85). Pokusy o dělení větve západní existují pouze v názvacích, jakákoli systematika však chybí (*Beier 1988*, 81–82).

Západní větev dosud není v celé oblasti svého rozšíření členěna, zásah slezské skupiny z Polska do východní části Čech se udál v horizontu typickém bohatou šňůrovou výzdobou, který ovšem charakterizuje celou tuto skupinu.

S vnitřní chronologií souvisí i poměr ke kultuře řivnáčské. Panuje shoda v tom, že se kultura kulovitých amfor na našem území nevyskytuje v kamýcké fázi české badenské kultury. Výskyt samostatných sídlištních objektů kultury kulovitých amfor v severozápadních Čechách (a samozřejmě též většiny hrobů, srov. kap. 3.2) však posouvá tento problém do jiné roviny, k úvahám o jejich částečné následnosti. Nahrazení řivnáčské kultury nejmladší fází kultury kulovitých amfor ve východních Čechách je též považováno za věrohodnější než jejich koexistence (*Vokolek – Zápotocký 1990*, 50). Ve středních Čechách jsou projevy kultury kulovitých amfor dosud omezeny pouze na zdobenou keramiku, stejně jako je tomu v oblasti západočeské kultury chamské. Postupné převrštění řivnáčské kultury, patrně s výjimkou středočeského regionu, je tedy možné, přičemž oboustranné vlivy by mohly být výsledkem běžných kontaktů dvou kultur, obývajících v celočeském měřítku vlastní, v čase se proměňující sídelní oikumeny.

Prostorová variabilita

Kulturu kulovitých amfor je možné v Čechách identifikovat prakticky na celém tehdy osídleném území, ovšem v různých kontextech. Notoricky známé jsou nálezy na sídlištních, zejména výšinných, kultur řivnáčské a chamské, na jejichž výskyt v těchto kontextech byly vysloveny

různé názory (*Neustupný 1982; Zápotocký – Dobeš 2000*). Vlastní hrobové celky západní větve se omezují na severozápadní Čechy s výběžkem na Labi k Nové Vsi u Brandýsa. Obdobně jsou (problematické) nálezy hrobového charakteru skupiny slezské doloženy nejdále v okolí Kolína a Nymburka (*Dobeš 1998*, obr. 1). Doklady sídlištních objektů s vlastní keramickou produkcí kultury kulovitých amfor byly dosud objeveny pouze v severozápadních Čechách.

4.5.3 Areály aktivit

Obytné areály

Donedávna se předpokládalo, že projevy kultury kulovitých amfor jsou v našich zemích vázány převážně na výšinná sídliště kultury řivnáčské a chamské. Tomu v podstatě neodporovaly ani hojné nálezy výrazně zdobené, tedy dobře rozeznatelné keramiky kultury kulovitých amfor v objektech mladších kultur a ojediněle nálezy keramiky vůbec, neboť bylo možné předpokládat nerozpoznané řivnáčské osídlení i v těchto polohách. V poslední době však byly publikovány starší i novější nálezy sídlištních objektů s téměř výhradním podílem svérázné keramiky kultury kulovitých amfor, jak větve západní (*Zápotocký – Dobeš 2000*, zde i další literatura), tak slezské (*Zápotocký – Kudrnáč 2008*, 80, obr. 9).

Sídlištní objekty jsou dosud doloženy ve čtyřech lokalitách, ve dvou případech jde o kónicky se zahlubující jámy s plochým dnem, tedy patrně obilnice (Hrdlovka, Kopisty), dvakrát o blíže neurčenou jámu (Klučov, Lovosice). Z hlediska typu i četnosti nálezů je nejdůležitějším objektem další jáma z Lovosic, patrně polozemnice. Samostatná výšinná sídliště kultury kulovitých amfor dosud nebyla objevena, její nálezy jsou v těchto polohách zpravidla součástí výplní objektů řivnáčských (např. Kutná Hora–Denemark, Homolka u Stehelčevsi), případně jsou identifikovány ve vrstvách, takže jejich poměr ke kultuře řivnáčské není plně prokazatelný (např. Rubín u Podbořan, Horka u Kučlína: *Petrлік – Zápotocký 1992*).

K celkovému vzhledu a uspořádání rovinných sídlištních areálů kultury kulovitých amfor není možné říci téměř nic bližšího již vzhledem ke značné torzovitosti pramenů. Dokladem domů, konstrukčně obdobných neolitickým a eneolitickým, by mohlo být značné množství mazanice (6–7 kg) s otisky prutů, zjištěné v obou silech, pokud ovšem nepředstavují intruzi (spíše však hypoteticky) ze starších situací. Objekty jsou totiž v obou případech prokazatelné v místě starších sídelních areálů neolitických (Kopisty, Hrdlovka). Ve schwarzenberské cihelně v Lovosicích se patrně jedná o nejstarší objekty v místě využívaném jako pohřební areál v mladším eneolitu a ve starší době bronzové (*Zápotocký – Dobeš 2000*).

Pohřební areály

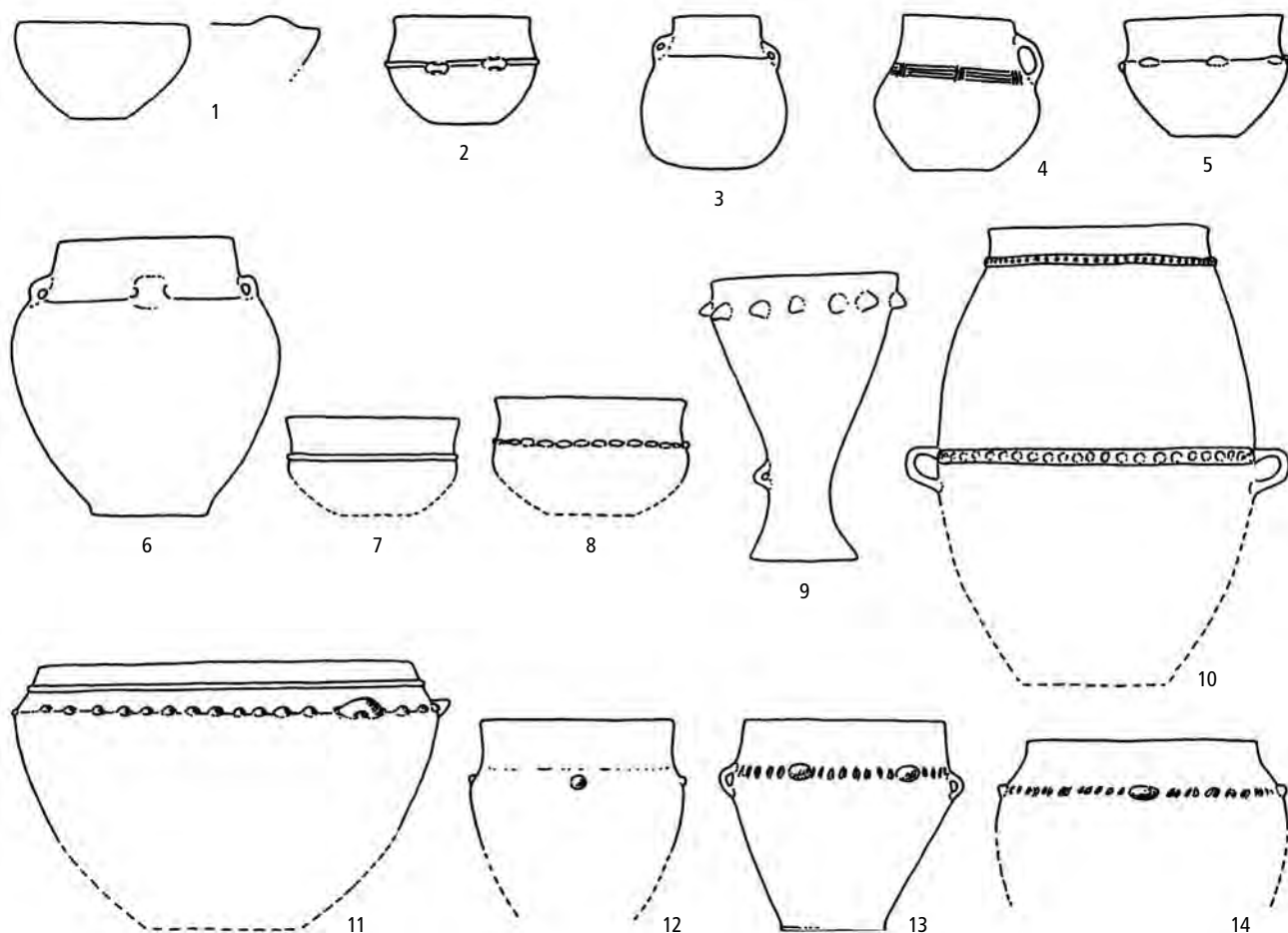
Pohřebiště. Všechny hroby kultury kulovitých amfor na českém území lze dosud klasifikovat jako ojedinělé. Těž v Německu jsou v naprosté většině doloženy hroby ojedinělé, i když se vyskytují i jejich malé skupinky (*Beier 1988, 58*), stejně jako v Polsku (např. *Pikutkowo: Wiślański 1966, 219–227, obr. 56*).

Zajímavé jsou intruze keramiky, zčásti výrazně sídlištního charakteru (hrnce), v hrobech samotné kultury kulovitých amfor v Blšanech a snad i Prosmykách, které by mohly svědčit pro nevelkou vzdálenost sídlištních a hrobových objektů, pokud ovšem nejde např. o výraz rituálních zvyklostí či následné zakládání hrobů na starších sídlištních kultury kulovitých amfor.

Hroby. V dosud zjištěných případech jde o hroby s pohřby ve skrčené poloze, uložené v obdélníkových jamách beze stop dalších úprav. V případě hrobu z Nové Vsi u Brandýsa by bylo možné snad uvažovat o mohylovém překryvu z kamenů (*Plicka 1926*), u ostatních byly jakékoli možné nadzemní úpravy zlikvidovány již v dobách minulých. Orientace delších os hrobů je různá, 3× sever–jih, 2× východ–západ. Keramické sou-

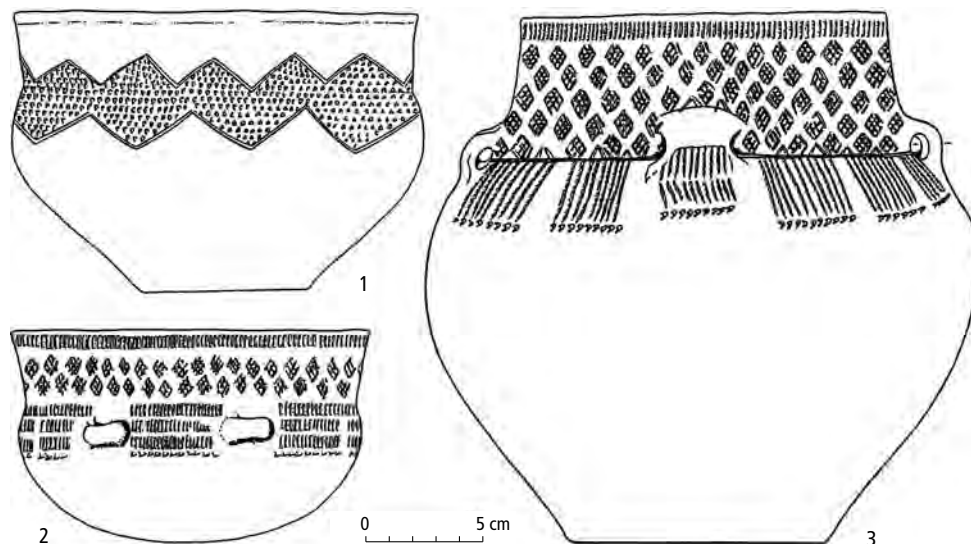
části výbavy se ve své většině omezují na kombinace dvojchých a čtyřchých amfor s mísami s oblým dnem, v naprosté většině zdobených. Zastoupení ostatních keramických tříd je spíše výjimečné (bubny, hrnce, koflíky).

Demografie hrobů. Množství a rozložení hrobů kultury kulovitých amfor je v Čechách natolik mizivé, že nedovoluje jakékoli podloženější úvahy o vztahu dochovaných pohřbů k pravěké realitě. Nicméně i z nečetných dosud analýz kosterního materiálu z hrobů provedených v zahraničí se zdá, že nebyly vyhrazeny pouze určitému pohlaví či věkové skupině. V západní skupině kultury kulovitých amfor byli pohřbíváni zejména muži, v menší míře ženy a děti (*Beier 1988, 60*), obdobnou kombinaci naznačují rovněž antropologické rozbory pozůstatků zemřelých pro skupinu východní (nověji kupř. *Kozak-Zychman – Szeliga 2004*). Pro tuto skupinu je však E. Neustupný názoru, že antropologické doklady o samostatných pohřbech žen a dětí jsou nepřesvědčivé; bezpečné doklady pohřbů existují jen pro skupinu dospělých mužů (*Neustupný 1966c, 1967a aj.*). Z Čech jsou antropologická zjištění k dispozici pouze k hrobu

Obr. 40: Keramika západní větve kultury kulovitých amfor. 1, 7–8, 10–12, 14 Lovosice (okr. Litoměřice); 2, 9 Brozany n. Ohří (okr. Litoměřice); 3 Bohušovice n. Ohří (okr. Litoměřice); 4 Blšany (okr. Louny); 5 Prosmyky (okr. Litoměřice); 6 Hrdlovka (okr. Teplice); 13 Hrdly (okr. Litoměřice). Různá měřítká. Podle *Zápotocký – Dobeš 2000*.

Obr. 41: Keramika západní větve kultury kulovitých amfor. 1 Hrdly (okr. Litoměřice); 2 Běšice (okr. Chomutov); 3 Blšany (okr. Louny). Podle Dobeš 1998.

v Blšanech (obr. 42: 3), kde byl pohřben „stařec“ a novorozeně (Chochol 1964), a z Předměřic s pohřbem muže ve stáří *adultus* a přiloženými (?) lebkami mužů ve věku *senilis* a *adultus* a dvou dětí stáří *infans III* a *juvenis* (Hájek – Vlček 1956, 12–22).

4.5.4 Movité artefakty

Keramika

Obecná charakteristika. Zevrubně byla zpracována pouze keramika západní větve, příslušné nálezy větve slezské jsou velmi torzovitě a zřejmě i z tohoto důvodu dosud nebyly přehledně systemizovány. Tak jako v jiných archeologických kulturách se liší zastoupení jednotlivých tříd a typů v hrobech a na sídlišťích, např. některé typy mís a hrnců v hrobech zcela chybí.

Výzdoba je u vúdčích typů západní větve (amfory, mísy s oblým spodkem) aplikována výhradně na hrdle a plecích. Na hrdle má převážně plošný charakter, sestává zde z různých kombinací kolků, vpichů a otisků šňůry, typické jsou zejména kosočtverce. Dekor plecí připomíná trásně, použití výzdobných technik je obdobné jako u hrdel nádob. Na užitkových tvarech (hrnce, některé typy mís) je výzdoba omezena na pupky, lišty a linie nehtovitých záseků, oddělujících hrdlo od plecí.

Uspořádání výzdoby na tvarech slezské skupiny je obdobné, typické je bohaté užití otisků šňůry. Příznačné jsou různé obloučkovité a jiné kurvolineární motivy, případně motiv do sebe vkládaných obrácených krovic.

Amfory. 1. Amfory dvojuché, s užším hrdlem a oblým dnem (obr. 40: 3; příl. 4: 3). 2. Amfory čtyřuché, se širokým hrdlem a plochým dnem (obr. 40: 6, 41: 3; příl. 4: 2). 3. Amfory šesti- až sedmiuché, s plochým dnem, velikostí zřejmě obdobné amforám čtyřuchým. Linie

mezi uchy může být proložena plastickými výčnělky. 4. Amfory dvojuché (tříuché?), se soudkovitým tělem a měkce nasazeným krátkým cylindrickým hrdlem, na rozhraní hrdla a plecí a na největší výduti opatřené ňubkovanou lištou (obr. 40: 10). 5. Amfory čtyřuché, s vakovitým tělem (slezská skupina; obr. 42: 5).

Mísy. 1. Mísy s odsazeným hrdlem, oblým spodkem a dvojicí svisele provrtaných oušek (obr. 40: 2, 41: 2; příl. 4: 1, 4). 2. Mísy s odsazeným hrdlem a plochým dnem. Výzdoba je soustředěna na rozhraní hrdla a plecí (obr. 41: 1). 3. Mísy s plynule esovitým profilem a lištou či linií pupíků na rozhraní hrdla a plecí (obr. 40: 5, 7, 8). 4. Mísy zásobní dvojkónické (obr. 40: 11). 5. Mísy kónické se svislým či slabě zataženým okrajem a plochým dnem (obr. 40: 1).

Hrnce. 1. Hrnce s vejčítým tělem a odsazeným hrdlem, zpravidla cylindrickým či kónickým se uzavírajícím (obr. 40: 12). 2. Hrnce soudkovité, s nevýrazným esovitým profilem (obr. 40: 14). 3. Hrnec dvojkónický, dvojuchý (obr. 40: 13).

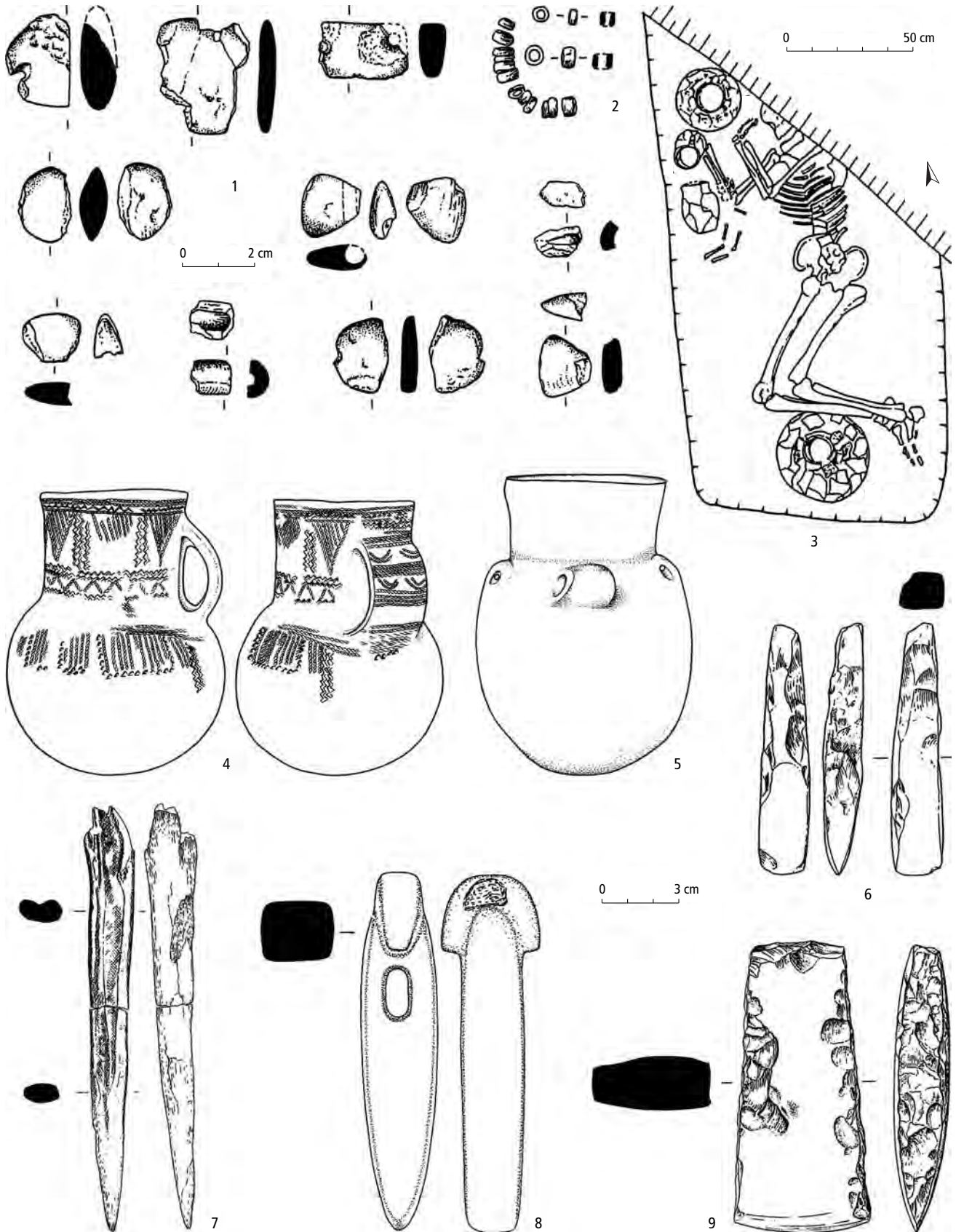
Koflíky. 1. Koflík tzv. bernburského typu (obr. 40: 4), s kónickým se uzavírajícím ústím. 2. Koflík s cibulovitým spodkem, cylindrickým až nálevkovitě rozevřeným hrdlem a širokým páskovým uchem.

Bubny. Bubny tzv. bernburského typu (obr. 40: 9), tj. dvojkónické tvary s věncem výčnělků těsně pod okrajem a ouškem v horní části.

Džbány. Džbán s kulovitým tělem, cylindrickým hrdlem a širokým páskovým uchem (slezská skupina; obr. 42: 4).

Kamenná industrie

1. Sekeromlat s týlovým hřebenem (obr. 42: 8). 2. Sekery pazourkové štípané a následně přebroušené (obr. 42: 9). 3. Sekery broušené. 4. Dláta pazourková štípaná a následně přebroušená (obr. 42: 6). 5. Štípaná indu-

Obr. 42: Nekeramický inventář a půdorys hrobu západní větve kultury kulovitých amfor; keramika slezské skupiny. 1 jantar, 2 perleť, 6, 8, 9 kámen, 7 kost. 1–2 Brozany n. Ohří (okr. Litoměřice); 3 Blšany (okr. Louny); 4–5 Předměřice (okr. Hradec Králové); 6–8 Běšice (okr. Chomutov); 9 Prosmuky (okr. Litoměřice). Podle Dobeš 1998; Hájek – Vlček 1956; Zápotocký 1992.

strie, ve své většině z tzv. baltského pazourku. 6. Zrnotěrky, respektive jejich fragmenty.

Kostěná industrie a jiné artefakty

Kostěná a parohová industrie sestává z šidel, dlát a snad kostěné dýky (takto je někdy vykládáno masivní šídlo z hrobu v Běšicích; obr. 42: 7).

Mezi ostatními předměty zaujmou jantarové korálky a závěsky různých tvarů a perleťové kroužky provrtné, patrně z náhrdelníku, z hrobu v Brozanech (obr. 42: 1–2).

4.5.5 Ekonomika

Doklady zemědělství

Jedinými doklady zemědělství jsou zlomky zrnotěrek ze sídlištních objektů z Kopist a Lovosic, případně tvar objektů v Kopistech a Hrdlovce, které je možné vykládat jako síla (*Beneš – Dobeš 1992*, obr. 4; *Dobeš 1995*, obr. 2: 1, 15; *Zápotocký – Dobeš 2000*, 139). Makrozbytky kulturních a jiných plodin chybějí.

Kosti domácích zvířat byly identifikovány jak v hrobech, tak na sídlištních. Z objektu v Hrdlovce pocházejí kosti tří až čtyř prasat, ze sídlištních objektů z Kopist a Lovosic kosti tura domácího, prasete, méně ovce/kozy, psa; z lovných zvířat je doložen jelen, prase divoké a pratur.

Suroviny a materiály

Pozoruhodný je výskyt jantarových ozdob v hrobu v Brozanech a převaha tzv. baltského pazourku v dosud nepříliš četných souborech (*Věncel 2000a*, 151–152). Obě popsané suroviny mají úzký vztah k severskému prostředí, což koresponduje s celkovou orientací a genezí dané kultury.

4.5.6 Společenské vztahy a kult

Objekt v Hrdlovce, kde byly v nepravděpodobném jámě s kamenným závalem kromě 4 nádob nalezeny spálené kosti 3–4 prasat, z toho prakticky kompletní kostra jednoho selete, lze nejspíše vykládat jako kultovní. Pro kulturu kulovitých amfor jsou typické zejména samostatné

pohřby dobytčat, zastoupení kostí a koster prasat v objektech ale též není zcela výjimečné (např. v běšickém hrobě byla nalezena lebka kance). Pohřby dobytčat (mimo naše území) evidentně souvisejí s náboženskými praktikami tehdejších komunit, kultovní význam kanců-prasat je možné považovat též za prokázaný (časté nálezy lebek nebo kančích klů v hrobech).

Kultura kulovitých amfor, respektive analýza jejich hrobů, se stala východiskem pro definici patriarchátu v rámci středoevropského eneolitu (*Neustupný 1967a*).

4.5.7 Vznik kultury

Dnes téměř nikdo nepochybuje o tom, že kulturním podkladem, na němž vznikla kultura kulovitých amfor obou větví, jsou koncové fáze kultury nálevkovitých pohárů (*Neustupný – Neustupný 1960*, 133; *Neustupný 1961a*, 451). Za její krystalizační jádro bývá považována oblast Velkopolska, Kujaw, Braniborska a Meklenburska (?), kde je nacházeno nejvíce stylistických i strukturálních podobností se závěrečnými fázemi nálevkovitých pohárů (*Wiślański 1979*, 262). Na ostatních územích by tedy měla být příchozí, ať ve formě přímého populačního zásahu či ztotožněním tamější elity s novým systémem, se všemi jeho praktickými i symbolickými významy.

Vznik kultury kulovitých amfor samozřejmě nelze odbyt jen poukazem na její vazbu na nejmladší nálevkovité poháry, z historického hlediska je podstatnější příčina změny. Tu je třeba hledat pravděpodobně mimo oikumenu nálevkovitých pohárů, nejspíše v kontaktech s územně se neustále rozšiřující kulturou badenskou. Ta posléze zaujala i část Malopolska a Slezska a její importy jsou ve značném množství doloženy např. na Kujawsku (*Sochacki 1980*, 82–84). Může tedy jít o svérázné vymezení se vůči těmto jižním podnětům, jehož výsledkem byla změna pozdní kultury nálevkovitých pohárů na novou kvalitu. Podobnosti a vliv badenského kultu (např. hroby v Budakalászi: *Banner 1956*) je třeba spatřovat v hojných pohřbech dobytčat, tak typických pro obě větve kultury kulovitých amfor (např. Zauschwitz: *Coblentz – Fritzsche 1961*; Brzešć Kujawski: *Wiślański 1966*, 203–207, obr. 40–42).

5 Mladší eneolit

5.1 ZÁKLADNÍ CHARAKTERISTIKA MLADŠÍHO ENEOLITU

Evžen Neustupný

Vyčlenění mladšího eneolitu

K vyčlenění mladšího eneolitu v dnešním slova smyslu došlo v druhé polovině padesátých let (*Neustupný 1956; Neustupný – Neustupný 1960*), kdy motivem bylo chronologické oddělení dvou „pohárových“ kultur od období kultury řivnáčské. V r. 1956 E. Neustupný postuloval samostatný horizont, který se vsouval mezi kulturu řivnáčskou a únětickou a v němž v Čechách existovala jen kultura se šňůrovou keramikou a kultura zvoncovitých pohárů. Tato myšlenka se tehdy setkala s odporem většiny archeologů, ale tento odpor postupně ztrácel na intenzitě. A to i tehdy, když do takto formulovaného mladšího eneolitu byla kromě celé kultury zvoncovitých pohárů zařazena i celá kultura se šňůrovou keramikou (*Neustupný 1965a*), nejen její starší fáze (názory z 50. let ponechávaly ještě, pro větší shodu s tradičním pojetím, starší fázi kultury se šňůrovou keramikou ve středním eneolitu: *Neustupný – Neustupný 1960*). O existenci samostatného období, kdy Čechy byly osídleny pouze kulturou se šňůrovou keramikou a kulturou zvoncovitých pohárů, se dnes nepochybuje.

Specifičnost mladšího eneolitu

Normy, které svazovaly pravěké lidi v období mladšího eneolitu, byly velmi silné a striktně aplikované a týkaly se obou mladoeneolitických kultur. Pochopení takových norem, zřejmě velmi odlišných od těch, které byly ve střední Evropě aplikovány později, je obtížné, takže archeologové v době kulturně historického paradigmatu předpokládali, že vše lze vysvětlit migrací. Dnes se pracně hledají jiné možné příčiny velmi hlubokých kulturních změn, které se prosazovaly v nezvykle krátké době.

Obě mladoeneolitické kultury mají některé nápadné společné rysy, které se výmluvně projevují v archeologických pramenech. Je to především jejich velké geografické rozšíření, které u každé z nich pokrývá bezmála polovinu kontinentu, přičemž se překrývají právě ve střední Evropě. Na těchto územích charakterizuje každou z nich určitý společný keramický inventář „celoevropského“ rozšíření, současně však už od svých starších fází obsahují typy lokálně specifické. Právě typy

obecně rozšířené utvrzovaly kulturně historické archeology v samozřejmosti původu obou kultur etnickou expanzí.

Mezi další nápadné rysy, které mají obě kultury společné, náleží přítomnost jednotlivých hrobů pod okrouhlými mohylami; tyto kultury už nikde nebudovaly megality, i když občas do megalitických nebo předmegalitických hrobů pohřbívaly (u nás například v Březně u Loun). Nebožtíci byli ukládáni do hrobu ve skrčené poloze, a to podle striktních pravidel: ženy vždy na opačném boku než muži.

V hrobové výbavě hrají významnou roli poháry, zejména mimo území Čech, takže v některých zemích bývají obě kultury spojovány do jednoho celku „pohárových kultur“.

Už uvedené společné rysy, které by mohly být rozšířeny mnoha dalšími pojítky s geograficky omezenou platností, ukazují, že mladší eneolit byl významnou pravekou strukturou, jejíž dešifrování nás může přivést k podstatně hlubšímu pochopení pravěku.

Mladší eneolit jako paradigmatická otázka

Boj o samostatnou existenci mladšího eneolitu měl v naší archeologii hluboké paradigmatické konotace. Pro kulturně historické archeology byly mladoeneolitické kultury důkazem, že archeologie je schopna odkrývat skutečnou historii pravěkých období, v tomto případě rozsáhlé migrace v měřítku evropského kontinentu a pozdější soužití mnoha etnik na tomtéž území a jejich vzájemné ovlivňování. U kultury se šňůrovou keramikou byly tyto migrace navíc spojovány s rozšířením indoevropských jazyků. Další význam problému byl v tom, že spojoval archeology téměř z celé Evropy.

Právě z uvedených příčin probíhala kolem těchto „pohárových“ kultur tvrdá diskuse. Dnes je jasné, že v kulturách mladšího eneolitu narážíme v markantní podobě na něco, co tradiční kulturně historické paradigma není schopno vyřešit a co se v evropském pravěku vyskytlo vícekrát: podobné jsou například problémy vzniku kultury nálevkovitých pohárů a kultury badenské. I když dílčí migrace nelze úplně vyloučit, přece jen už dnes není možno pochybovat, že fenomén šňůrové keramiky a zvoncovitých pohárů nelze migrací plně vysvětlit. Nedaří se ale také vysvětlit tento problém naplněním evolucionistického programu nalezení mateřské kultury na některém dílčím území. Je už známa řada kontinuit, ale žádná z nich není taková, aby po-

stačila ke konstatování, že vznik kultury se šňůrovou keramikou nebo kultury zvoncovitých pohárů byl vyřešen.

5.2 KULTURA SE ŠŇŮROVOU KERAMIKOU

Evžen Neustupný

5.2.1 Základní charakteristika

Vymezení tématu

Po období velké rozmanitosti kultur středního eneolitu, na jehož konci lze na území Čech vytřídit několik odlišných skupin (kulturu řivnáčskou, chamskou a kulovitých amfor), přichází v období kultury se šňůrovou keramikou velké formální sjednocení. Již v nejstarší fázi jsou některé její typy rozšířeny po celé střední Evropě a namnoze i za jejími hranicemi (určité poháry, amfory a sekeromlat). I pohřební ritus je skoro všude stejný. Sídlní formy nám ve většině střeoevropských větví unikají, což jednotlivá území rovněž spojuje. Kultura má jednotný charakter s chyběním nehrbových zahloubených objektů (a v důsledku toho i chyběním obytných komponent) a se specifickým přísným pohřebním ritem, vyznačujícím se výrazným oddělováním obou pohlaví a navíc věkových skupin. Hroby jsou poprvé kryty okrouhlými mohylami, které vytvářejí kumulativní pohřební areály.

Název

Kultura se šňůrovou keramikou je ve velmi jednotných formách rozšířena od Porýní až na Ukrajinu a od Alp do jižní Skandinávie. Pobaltím pokračuje do Finska a podobné kultury navazují dále k východu. V části tohoto území, zejména ve Skandinávii, se nazývá kultura s bojovými sekeromlaty nebo loďkovitými sekeromlaty (*Battle Axe culture, Streitaxtkultur, Bootaxtkultur*). V severním Německu a v Holandsku se užívá název kultura jednotlivých hrobů (*Single Grave culture, Einzelgrabkultur*), který zdůrazňuje její protiklad ke kulturám pohřbívacím v kolektivních megalitických hrobech (*Buchvaldek – Strahm 1992*).

Vzhledem k četným strukturálním podobnostem s kulturou zvoncovitých pohárů je kultura se šňůrovou keramikou společně se zvoncovitými poháry zahrnována do tzv. pohárových kultur (zejména Německo: *Becherkulturen*). Takový nadřazený pojem není nelogický, ale často se odmítá s odůvodněním, že obě kultury mají velmi odlišný původ: u kultury se šňůrovou keramikou tradiční archeologie předpokládala obvykle původ východoevropský, u zvoncovitých pohárů západoevropský.

Historie bádání

Kultura se šňůrovou keramikou byla vyčleněna už v 19. století v Německu (*Klopfleisch 1883*), velmi dlouho byla ale považována za nejstarší neolitickou kulturu.

J. L. Píč (*1899*) se domníval, že její hroby patří k volutovým sídlitím (tj. že se jedná o jednu kulturu). V Čechách se kulturou se šňůrovou keramikou zabýval podrobněji A. Stocký (zejména *1926*) a J. Schráníl (*1928*). Stocký se domníval, že je důsledkem rozsáhlé migrace, a na základě střepu z Řeže s údajnou šňůrovou výzdobou, který se našel v jámě kultury s vypíchanou keramikou, soudil, že k invazi mohlo dojít už v období kultury vypíchané (v 50. letech 20. století se však ukázalo, že tento střep byl nepochybně vypíchaný). Ve 30. letech několik prací publikoval I. Borkovský, který zastával východoevropský původ šňůrové keramiky, ale hlubšího poznání nedocílil. Všichni významní archeologové ze školy A. Stockého přijali názory svého učitele (*Böhm 1941a; Neustupný, J. 1940; 1946a; 1946b; Filip 1948*). Zájem o nová řešení se obnovil až v 50. letech, kdy M. Buchvaldek (*1955*) rozdělil kulturu se šňůrovou keramikou do 3 fází. Následovalo její zařazení na konec eneolitu (*Neustupný 1956; 1965a* aj.) a její označení za střeoevropskou zemědělskou kulturu (*Neustupný – Neustupný 1960; Neustupný 1969b*). M. Buchvaldek pokračoval v propracovávání svých názorů a v publikaci nálezového fondu (souhrn např. *Buchvaldek 1986*); k obecnějším problémům kultury se šňůrovou keramikou se několikrát vyjádřil S. Vencl (*1970; 1994c*). Celá řada archeologů přispěla k rozmnožení nálezové základny, zejména D. Koutecký a Z. Smrž.

Nálezová základna

Kultura se šňůrovou keramikou patří mezi skupiny, které mají v Čechách nejhustší síť nálezů. V osídlené krajině středních a severozápadních Čech je vzdálenost mezi sousedními pohřebišti (měřená podél vodních toků) 1,5 km až 3 km (*Neustupný 1965a; Koutecký – Muška 1979*). Nálezů kultury se šňůrovou keramikou je hodně především proto, že jsou uloženy v podzemních hrobových jamách, často obsahují kostru a nápadné artefakty (broušené kamenné nástroje, zdobenou keramikou), takže je při náhodném odhalení zpravidla ani laik nepřehlédne.

Až do počátku 60. let 20. století tvořily nálezovou základnu kultury se šňůrovou keramikou jednotlivé hroby a ojedinelé nálezy, zřídka menší skupinky hrobů (srov. *Buchvaldek 1967*). Bylo to způsobeno poměrně velkou průměrnou vzdáleností mezi dvěma sousedními hroby (10–15 m), která neumožňovala efektivní výzkum celých pohřebišť. Teprve na počátku 60. let bylo objeveno pohřebiště ve Vikleticích u Kadaně; první hroby prozkoumal E. Neustupný (*1965a*), převažující část pohřebiště D. Koutecký (*Buchvaldek – Koutecký 1970; 1972*). Umožnil to mnohahektarový souvislý odkryv ornice při stavební přípravě Nechranické přehrady. Při podobných příležitostech byla v severozápadních Čechách odkryta další pohřebiště (například Čachovice, Poláky – výzkum Z. Smrže aj.). Dnes je na území Čech

známo více než 1200 dobře dokumentovaných hrobů z více než 300 lokalit (Kovářová 2003).

Stav zveřejnění nálezů kultury se šňůrovou keramikou je dobrý. Částečně je to důsledek faktu, že šňůrové hroby jsou vděčným objektem publikace, ale velký význam mělo celoživotní úsilí M. Buchvaldka, který se věnoval převážně tomuto úkolu. Tento autor s celou řadou spolupracovníků vypublikoval nebo přepublikoval téměř všechny nálezy kultury se šňůrovou keramikou v Čechách. Buchvaldkovy katalogy (*Buchvaldek 1982; Buchvaldek – Velímský 1987; Buchvaldek – Cvrková – Budínský 1987; Dobeš – Budínský – Buchvaldek – Muška 1991; Buchvaldek – Havel – Kovářík 1991; Dobeš – Rusó – Buchvaldek 1991; Dobeš – Buchvaldek 1993; Dobeš 1993; 1997a; 1997b; Buchvaldek – Moucha – Popelka – Vojtěchovská 1997*) sice obsahují jen schematické amatérské kresby, které nevyhovují moderním požadavkům (například na nich nelze měřit), ale jsou k dispozici. V tomto smyslu musíme pominout také fakt, že tyto publikace nezahrnují broušenou industrii kultury se šňůrovou keramikou s výjimkou nálezů z hrobů a nápadných sekeromlatů.

První „sídlíšní“ keramika byla publikována až na konci 80. let (*Neustupný – Smrž 1989*) a brzy ji následovaly další lokality (*Vencl 1994c; Turek 1995a*). Stále však jde jen o několik výskytů s nevýraznou terénní situací.

Působení transformací (charakter pramenů)

Pohřby kultury se šňůrovou keramikou byly ukládány pod mohyly do jam zahloubených do okolního terénu, takže se celkem dobře zachovala i celá pohřebiště, ačkoliv mohylové náspy se se dvěma možnými výjimkami nedochovaly.

Kromě velmi malých nádob je jich většina zachována ve střepech. Kostry se obvykle dochovaly dosti špatně (*Neustupný – Smrž 1989*, tab. 29). Vzhledem k tomu, že archeologové dříve neočekávali drobné předměty (zejména pazourkové úštěpy, měděné perly a záušnice), nebyvaly v hrobech nalézány. Principiální obrat v tomto směru přinesl teprve výzkum ve Vikleticích.

Mnoho hrobů kultury se šňůrovou keramikou bylo porušeno pozdějšími pohřby (*Smrž – Neustupný 1979*). Často se jedná o případ, že mladší hrob (šňůrový nebo jiný) zasáhl přímo šňůrovou hrobovou jámu a poškodil pohřeb; to mimo jiné dokládá existenci mohylových náspů. Kromě toho je řada hrobů kultury se šňůrovou keramikou rozrušena tak, že u kostí není zachován anatomický pořádek a přídatky jsou rozvlečeny. Zcela výjimečně můžeme předpokládat druhotné otevření hrobu, kterému se zpravidla říká „vyloupení“ (Čachovice, hrob 44: *Neustupný – Smrž 1989*). Většina případů však zůstává nevysvětlena.

Postdepoziční transformace zasáhly dramaticky do zachování osad kultury se šňůrovou keramikou. Protože tyto osady byly budovány nad povrchem země bez

zahloubených dutin, zachovaly se stopy osad jen jako intruze v zahloubených objektech jiného stáří a/nebo jiného účelu či v uloženinách přírodního původu (*Neustupný 1997b*).

5.2.2 Variabilita kultury se šňůrovou keramikou

Relativní chronologie

Protože kultura se šňůrovou keramikou se téměř vždy považovala za invazní skupinu, předpokládala se její rozsáhlá současnost s jinými archeologickými skupinami, především eneolitickými. Ještě v 50. letech se uvažovalo o její souběžnosti s lengyem. Vyhledávaly se doklady o její současnosti téměř se všemi eneolitickými kulturami (*Buchvaldek 1967*, 110). Takový přístup k chronologii kultury se šňůrovou keramikou podporovali někteří zahraniční archeologové, pro které současnost šňůrové keramiky s jinými skupinami byla samozřejmostí. Vodítkem jim bylo kulturně historické paradigma a oporou nespolehlivé hrobové celky, často získané amatérskými badateli a nijak nedokumentované, v nichž se údajně našly kontakty mezi kulturou se šňůrovou keramikou a jinými kulturami. Postupně se ukazovala neudržitelnost takových důkazů, ale zastánci současnosti ustupovali ze svých pozic jen postupně, krok za krokem (např. *Buchvaldek 1986*, 107).

Bylo velmi obtížné se takových názorů zbavit, protože za nimi stála autorita celé dosavadní středoevropské archeologie. V polovině padesátých let 20. století i „odvážné“ teorie ještě připouštěly současnost konce středního eneolitu s nejstarší šňůrovou kulturou (*Neustupný 1956; Neustupný – Neustupný 1960*) a teprve v polovině šedesátých let došlo k formulaci plné následnosti střední eneolit – kultura se šňůrovou keramikou – kultura zvoncovitých pohárů (*Neustupný 1965a*).

I pak ale teorie o současnosti šňůrové keramiky se středním eneolitem a se zvoncovitými poháry přežívaly a udržely se až do zcela nedávné doby. I dnes jim pravděpodobně ještě věří část našich archeologů. To přesto, že pro takovou současnost nejsou nejmenší doklady, a naopak existují četné stratigrafie, které prokazují nesoučasnost (*Neustupný – Smrž 1989; Moucha 1992; Neustupný 1997b*).

Absolutní chronologie

Kultura se šňůrovou keramikou začíná někdy mezi lety 2900 a 2800 př. Kr. a končí kolem 2500 př. Kr. (*Neustupný 1969a*). Trvá tedy asi 350–400 let. Tomu odpovídá vyčlenění 3–4 relativně chronologických fází. Dendrochronologické datování typologicky poměrně velmi staré šňůrové keramiky ze Švýcarska ukazuje pro starší šňůrovou keramiku o něco pozdější data (28. století př. Kr.), ale přesná synchronizace této keramiky s jinými časnými nálezy kultury se šňůrovou keramikou není bezpečně známa.

Radiokarbonová data pro českou kulturu se šňůrovou keramikou (*Buchvaldek 1986*, 107) nedostačují k vytvoření samostatné absolutní chronologie, a to jak pro svou kvalitu, tak i pro svůj malý počet. Většina kostí, z nichž by data principiálně mohla být změřena, byla v dřívějším období nevhodným způsobem chemicky ošetřena (napuštěna organickým konzervačním činidlem), a tím pro datovací účely diskvalifikována.

Periodizace

První použitelné typologické třídění šňůrové keramiky podal M. Buchvaldek (*1955; 1957*). Jeho chronologie byla odvozena z kulturně historických teorií o migraci kultury se šňůrovou keramikou ze vzdálených oblastí. Původní představa byla taková, že nejstarší fázi (tzv. celoevropský horizont, tzv. skupina I) tvoří několik typů, které jsou na celém území rozšíření kultury se šňůrovou keramikou prakticky totožné, protože jsou odrazem invaze migrujícího etnika. Ideu celoevropského horizontu převzal M. Buchvaldek od německého archeologa K. W. Struveho (*1955*, 98). Typově jednotný „celoevropský“ horizont se podle Buchvaldka začal později rozpadat, a tak vznikaly nejdříve skupiny spojující několik dílčích regionů (Buchvaldkova skupina II v Durynsku a u nás), až se nakonec objevily tzv. lokální skupiny, specifické pro jednotlivé regiony (např. Buchvaldkova skupina III pro Čechy).

V pozdější době začal Buchvaldek mluvit o částečné současnosti svých „skupin“, tj. přestal je považovat za chronologické fáze. V souhrnné práci z 80. let (*Buchvaldek 1986*, 109) soudil, že tvůrci jeho nálezkové skupiny III byli dědici skupiny I, kteří přijali příchozí z Moravy, zatímco účast domácího obyvatelstva by byla doložena jen antropologicky. To je řešení čistě kulturněhistorické, v němž se chronologie odvozuje z předpokládaných, ale nijak nedoložených historických událostí (migracionistická varianta).

Přes svoje spojení s překonanými teoriemi je v nehrubších rysech Buchvaldkovo původní chronologické třídění správné, tj. velká část nálezů „celoevropského horizontu“ a část tzv. skupiny II je opravdu starých a nálezy lokálního charakteru jsou často opravdu pozdní. Ukázalo se však, že do nejstarší fáze patří ještě mnoho dalších nálezů, které do tzv. celoevropského horizontu zařadit nelze; současně je zřejmé, že nikoliv všechny nálezy Buchvaldkovy skupiny III jsou pozdní (*Neustupný 1965a* aj.).

Hrubé třídění kultury se šňůrovou keramikou lze formulovat následujícím způsobem:

Nejstarší mužské hroby jsou často bez keramiky, ale zato obsahují kamenné a kostěné nástroje. Ženské hroby této fáze mají keramiku, která často sestává z amfory (někdy zdobené rytím) nezdobeného poháru s nízkým prohnutým hrdlem a dvou téměř stejných bezúchých hrnků nebo misek (tato fáze obsahuje některé

nálezy tzv. celoevropského horizontu, ale zdaleka s ním není totožná; např. hroby z Vikletic 63/63 a 152/63).

Střední fáze se vyznačuje hroby, které obsahují amfory s rytou výzdobou (nejčastěji s „větévkami“ nebo „stromem života“, případně třásněmi), poháry jsou nezdobené nebo mají pásy vstřícných rýh, vyskytují se poháry s vodorovnými otisky šňůry na hrdle. Objevují se amfory, první poháry s páskovými uchy, hrnky s jedním uchem a mísy. Hrnčovitě tvary z ženských hrobů se někdy ještě blíží nezdobeným pohárům. Mužské hroby mohou obsahovat fasetované sekeromlaty a ženské hroby náhrdelníky z lasturových kotoučků, provrtaných psích zubů a lasturová kolečka s obrazem slunce.

Mladší fáze už má většinou amfory zdobené plastickými páskami nebo šňůrou, šňůrové poháry s válcovitým hrdlem a kulovitým spodkem, poháry s páskovým uchem, koflíky a hrnečky s jedním uchem, amfory a nezdobené hrnce s ovoidním tělem. Objevují se první džbánky. Pokračují fasetované sekeromlaty.

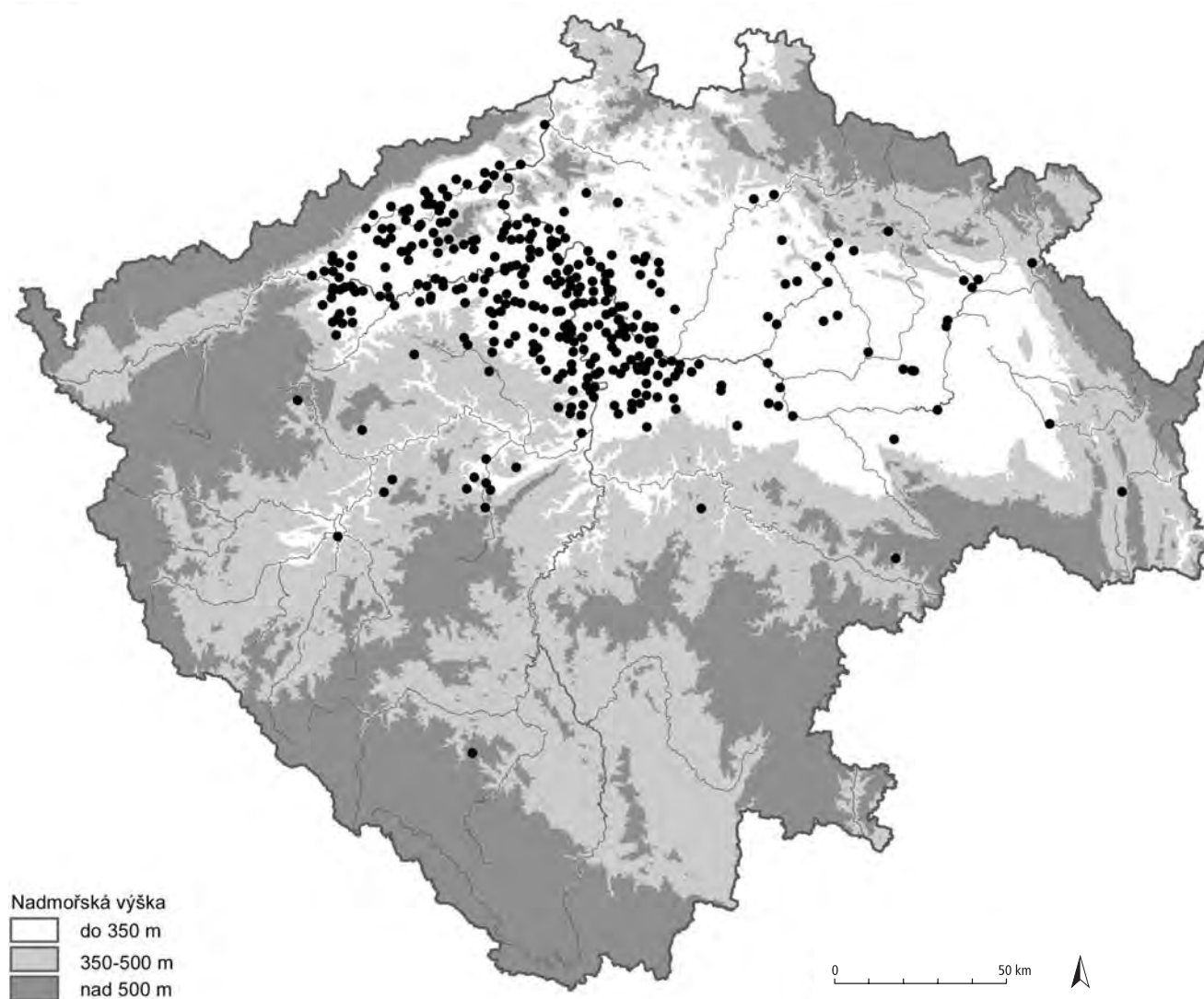
Lze dále vyčlenit pozdní fázi, kterou charakterizují džbánky s čočkovitým tělem, poháry s úškem (a často s vydutým hrdlem a čočkovitým tělem) a dvojuché hrnky. Tato keramika je doprovázena velkými amforami a hrnci s ovoidním tělem a odděleným hrdlem. Pozdní fáze má často tzv. sekeromlaty českého typu.

Periodizace české šňůrové keramiky není ještě dobře definovatelná, protože místo chronologických studií bylo mnoho úsilí věnováno vypracovávání tzv. skupin. Nepříznivý vliv má dále fakt velké tvarové a výzdobné variability keramiky.

Lokální skupiny kultury se šňůrovou keramikou

Na rozdíl od kultur středního eneolitu, které se často od sebe na vzdálenost několika set kilometrů radikálně lišily, je celý komplex kultury se šňůrovou keramikou všude ve střední Evropě velmi jednotný, a to zejména ve starší fázi. Dříve se usuzovalo, že tato jednota je odrazem expanzního horizontu kultury (tzv. celoevropský horizont, viz výše), později se však ukázalo, že už v této nejstarší fázi existovala vedle formální jednoty i rozsáhlá regionální diferenciaci. Některé typy nejstarší fáze kultury se šňůrovou keramikou mají sice opravdu velké rozšíření (zejména tzv. sekeromlaty a amfory typu A), spolu s nimi se však vyskytují i typy lokální (Złota a Rzucewo v Polsku, Švýcarsko: *Kaczanowski – Kozłowski 1998*, 134–136; *Strahm 1981*) a „sídlíštní“ keramika, která v hrobech nikdy není (hrnce s plastickou vlnovkou na okraji).

Tak jako v mnoha jiných pravěkých kulturách, dochází i ve šňůrové keramice v průběhu jejího vývoje k výrazné diferenciaci. Zatím ji nedovedeme přesně vyjádřit, protože starší a střední fáze uchopujeme obtížně: jejich poznání brání jednak malý počet nálezů, jednak teorie o „celoevropském horizontu“.

Obr. 43: Kultura se šňůrovou keramikou v Čechách. Podle Archeologické databáze Čech upravila a doplnila T. Křišťufová.

Regionální variabilita v Čechách

V horním Pojizeří lze doložit existenci lužické skupiny šňůrové keramiky (Filip 1948, 146), která má zcela jasné kontakty se severním sousedstvím, a nikoliv se středními Čechami. Jinak se v rámci Čech nepodařilo prokázat regionální variabilitu, ale typologické rozdíly oproti mimočeským skupinám jsou značné, zejména v mladších fázích (skupiny durynská, saská, lužická a moravská, srov. Buchvaldek 1986).

Kultura se šňůrovou keramikou nebyla doposud nalezena v některých regionech Čech: tak např. zatím chybí v západních a jižních Čechách a také v Čechách východních. Přitom zde nechybí jen hrobové nálezy a keramika, nýbrž je pozoruhodné, že ani žádná ze stovek mohyl narušených nebo prozkoumaných doposud v jižních a západních Čechách neobsahovala inventář kultury se šňůrovou keramikou. Je zajímavé, že jediný materiál, který v těchto oblastech s kulturou se šňůrovou keramikou

souvisí, patří úplně na počátek jejího vývoje (sekeromlat ze Lbosína na Benešovsku, hrob s kostěnými pasovými záponami z Plotišt: Buchvaldek 1964, 107; Vokolek 1981; i na Moravě jsou typické sekeromlaty typu A v Jevišovicích mimo oblast pravidelného rozšíření šňůrové keramiky: Palliardi 1914a; Šebela 1999, 69).

Důvody tohoto velmi nerovnoměrného rozmístění lokalit zatím neznáme; kdyby to byl nedostatek výzkumu nebo silné transformační procesy, očekávali bychom v územích bez hrobů alespoň kamenné nástroje, ale ty chybí ve vyjmenovaných regionech také (s uvedenými výjimkami sekeromlatů).

Absence kultury se šňůrovou keramikou v západních a jižních Čechách zřejmě souvisí se skutečností, že tato kultura zaujímá téměř výlučně regiony do nadmořské výšky asi 350 m, které tam téměř nejsou. Tato skutečnost však sama o sobě nerovnoměrnost regionálního výskytu nijak nevysvětluje.

Velikost a stabilita komunit

Šňůrová pohřebiště jsou členěna do skupin (obr. 44), v nichž zpravidla jedné typologické fázi (tj. zhruba jednomu století) odpovídá asi 10 hrobů osob starších 3 let. To je přesně množství osob, které při zjištěné úmrtnosti umírá za 100 let v jedné pravěké rodině (*Neustupný 1983, 75*). Skupiny hrobů na šňůrových pohřebištích se tudíž zdají odpovídat jednotlivým rodinám. Každá komunita sestávala z několika rodin, a vytvářela proto několik hrobových skupin.

Skupinky menší než 10 hrobů, které se poměrně často vyskytují na okrajích pohřebišť (nejen šňůrových), pravděpodobně znamenají nově zakládané rodiny, které nebyly demograficky dostatečně stabilní (nepřežily dostatečně dlouho), aby vytvořily „úplnou“ skupinu. Odrážejí proto určitou demografickou nestabilitu eneolitických komunit.

Zdá se, že některá pohřebiště byla menší než Vikletice, avšak vytvářely je přece více či méně oddělené skupiny hrobů (například Čachovice: *Neustupný – Smrž 1989, obr. 2 a 3*). Rozdíly ve velikosti pohřebišť nebyly asi způsobeny rozdílnou velikostí živých komunit kultury se šňůrovou keramikou, nýbrž spíše tím, že některé komunity trvaly kratší nebo delší dobu.

Demografie

Především na základě výzkumu ve Vikleticích lze pro kulturu se šňůrovou keramikou přibližně rekonstruovat demografické charakteristiky. Následující výklad se zakládá na publikaci E. Neustupného (*1983, 109–131*), která využívá tzv. Halleyovy metody výpočtu úmrtnostních tabulek. Základním metodologickým problémem je skutečnost, že antropologický odhad věku pohřbených je nejistý a že soubory jsou poměrně malé, takže pozorované vztahy nelze často statisticky testovat.

Podobně jako i v jiných obdobích pravěku a ve středověku, chybí na pohřebištích naprostá většina dětí zemřelých přibližně do 3 let věku. Důvodem je zřejmě to, že tak malé děti nebyly považovány za rovnocenné příslušníky komunit a s jejich mrtvými těly bylo nakládáno jinak než s ostatky starších osob. Lze také pozorovat deficit pohřbů mužů starších 40 let; to může být způsobeno vyšší pravděpodobností úmrtí mužů zejména ve věkové skupině od 20 do 30 let (tento jev možná začíná už ve skupině 15letých až 20letých mužů). To by eventuálně mohlo být vysvětleno jako důsledek rituálního válečnictví, ale musíme pamatovat na možnost velkého náhodného kolísání.

Z výpočtů vyplývá, že střední délka života novorozence byla vyšší než 20 let (toto číslo ovšem závisí na určitých předpokladech), střední délka života patnáctiletých byla 15–25 let. Asi polovina živé populace byla ve věku do 15 let, menší polovina populace ve věku od 15 do 50 let. Jen několik málo procent obyvatelstva bylo

starších než padesát let. Roční míra úmrtnosti se zřejmě blížila 5 %.

I na velkém pohřebišti, jako jsou Vikletice, pohřbívalo současně jen několik rodin (3 až 7), které tvořily komunitu kolísavé velikosti.

5.2.3 Sídelní areály

Přírodní prostředí

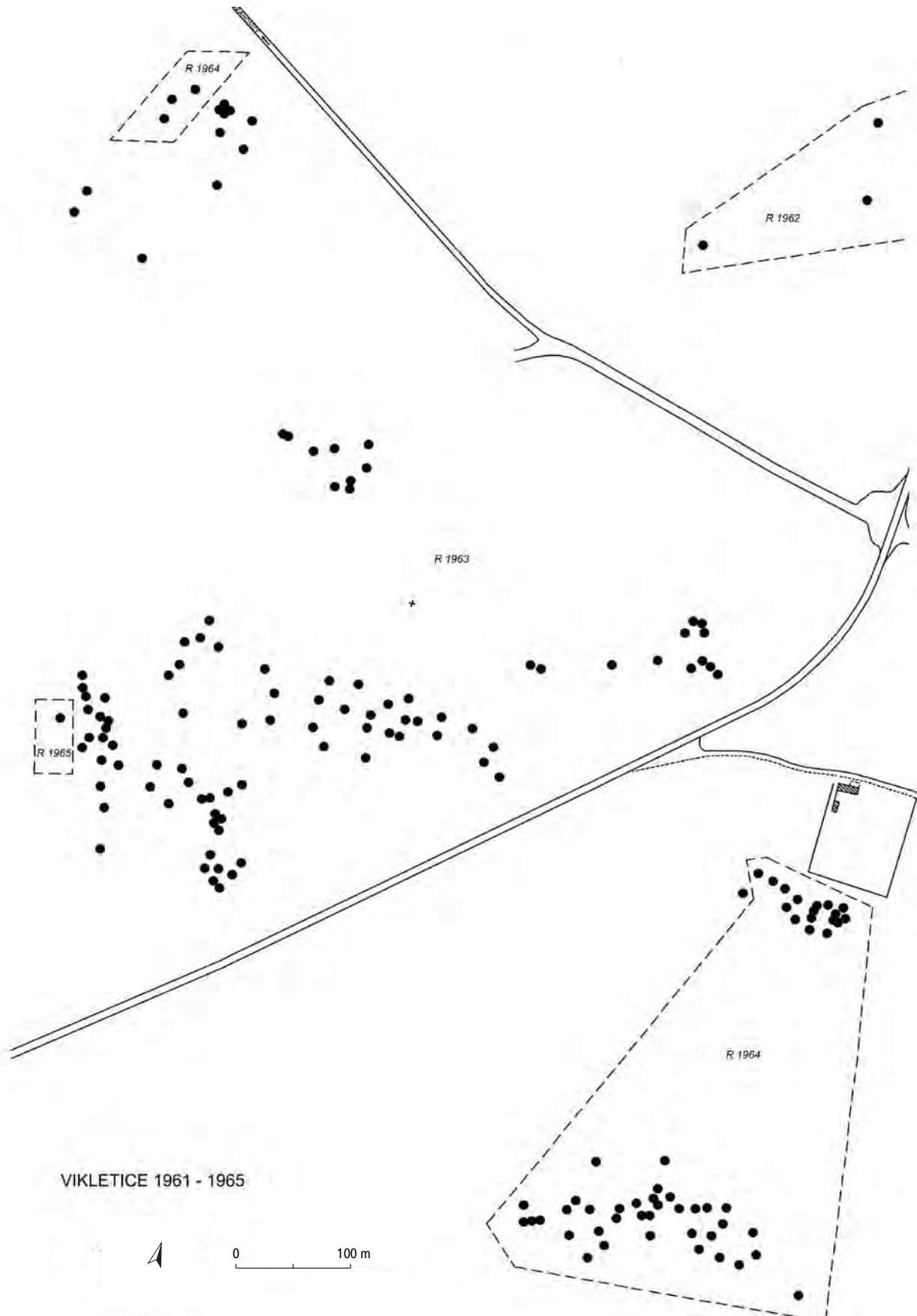
Kultura se šňůrovou keramikou osidluje nejúrodnější oblasti Čech. Je jednou z kulturních skupin, jejichž lokality jen velmi zřídka přesahují určité nadmořské výšky (*Neustupný 1965a; 2003; Buchvaldek 1986*). Už z toho vyplývá její koncentrace do středních a severozápadních Čech. Její absence v západních a jižních Čechách je nepochybně způsobena tím, že terén tam leží vesměs výše než 300–400 m n. m.; nelze ovšem specifikovat, jak se přírodní prostředí těchto regionů lišilo od těch, kde jsou šňůrové lokality hojné. Tvrzení, že neosídlení některých regionů je důsledkem výhodnosti nebo nevýhodnosti přírodních podmínek, není v současné době ničím podloženo. Nelze také zodpovědět otázku, jak lidé kultury se šňůrovou keramikou poznali, že nějaké území má nadmořskou výšku 350 metrů, a nikoliv například 450 metrů.

Již J. Rulf (*1983*) rozpoznal, že lokality kultury se šňůrovou keramikou mají mírně větší vzdálenost od nejbližšího vodního toku než lokality jiných neolitických a eneolitických skupin. Je to pravděpodobně dáno tím, že to původně byla vesměs mohylová pohřebiště. Sklon terénu je malý, podobný jako u jiných zemědělských kultur. J. Turek (*1996*) zjistil v pražské oblasti výhradní osídlování zemědělsky nejvýhodnějších poloh; totéž bylo už dříve pozorováno v oblasti střední Ohře (*Neustupný 1965a*).

Struktura sídelních areálů

Kultura se šňůrovou keramikou byla první pravěkou skupinou, u níž se zjistilo pravidelné rozmístování podél vodních toků (*Neustupný 1965a; Koutecký – Muška 1979*). Zdá se, že podél velkých vodních toků byla krajina v některých úsecích zaplněna prakticky souvisle. I když všechny obytné areály odpovídající pohřebišťům nemusely být osídleny po celou dobu trvání kultury se šňůrovou keramikou, přesto zde máme doklad velmi vysoké hustoty archeologických pramenů, srovnatelný v našem pravěku jen s hustotou lokalit kultury knovízské nebo laténské. Je nepředstavitelné, že kultura s takovou hustotou sídelních areálů by měla hospodářství odlišné od intenzivního zemědělství.

Právě příklad Čachovic, kde se našly ve výplni šňůrových hrobů zbytky obytné komponenty téže kultury (zlomky keramiky), ukazuje, že osady kultury se šňůrovou keramikou byly někdy na místech pozdějších pohřebišť. Zde není bez zajímavosti připomenout, že i ně-

Obr. 44: Vikletice (okr. Chomutov). Plán pohřebiště kultury se šňůrovou keramikou. Podle Buchvaldek – Koutecký 1970.

kteře obytné areály kultur předchozího středního eneolitu byly v týchž polohách (*Neustupný 1997b*).

Vzdálenost šňůrových pohřbišť od vodních toků, která přesahuje průměr pro jiné pravěké kultury (*Rulř 1983*), se však zdá naznačovat, že alespoň některé obytné areály byly blíže k vodním tokům a teprve za nimi dále od vody se rozkládala mohylová pohřbiště. Jinak ke struktuře sídelních areálů nemáme žádná pozorování.

Areály získávání surovin a materiálů

U broušených kamenných artefaktů převažují v severozápadních Čechách domácí suroviny, které Z. Brus určil většinou jako amfibolity nebo neovulkanity (čedičová hornina). Tento autor se domnívá, že spíše než na primárních výchozech byl materiál sbírán v říčním šterku Ohře (Praohře) nebo Labe (*Brus 1991, 147*).

Většina štípané industrie kultury se šňůrovou keramikou je vyrobena z baltského pazourku, ale české suroviny jsou rovněž zastoupeny. Podle svědectví dvou největších pohřbišť ze severozápadních Čech (Vikletice a Čachovice) se vyskytují následující materiály:

severský pazourek	93 ks
tušimický křemenec	18 ks
skršínský křemenec	4 ks
porcelanit	2 ks

Odtud vyplývá, že většina silexů byla získávána směnou z poměrně velké vzdálenosti (minimálně desítky, spíše ale stovky kilometrů); nejkvalitnější místní surovina dostupná v severozápadních Čechách (tušimický křemenec) byla v tomto regionu na druhém místě. Pouze dvě z dlouhých čepelí však byly ve Vikleticích vyrobeny z tušimického materiálu. Skršínský křemenec je jak ve Vikleticích, tak i v Čachovicích na třetím místě, ale jeho frekvence je velmi nízká.

Obytné a skladovací areály

V období kulturně-historického paradigmatu se archeologové domnívali, že absence osad je důsledkem toho, že trvalé osady ani neexistovaly, protože nomádi kultury se šňůrovou keramikou se dlouho nezdržovali na jednom místě a stavěli si jen stany nebo přechodná obydlí, která nezanechávala stopy. Extrémní stanovisko v tomto směru publikoval S. Vencl, který naznačoval, že lidé tohoto období pravěku mohli žít na vozech jako asijská nomádi doby železné (*Vencl 1994c*).

V Čechách i ve většině sousedních středoevropských zemí, s výjimkou Polska a Švýcarska, opravdu nejsou známy zbytky osad kultury se šňůrovou keramikou. Jen ojediněle se najde keramika, o které se předpokládá, že svědčí o obytné komponentě. Taková keramika byla

v Čechách poprvé pozorována v Čachovicích a později na dalších místech (*Neustupný – Smrž 1989; Neustupný 1997b; dále Vencl 1994c; Turek 1995a*).

Je zřejmé, že pozůstatkem osad nejsou jen popsání hrnce s plastickou vlnovkou, které zatím nebyly ani jedinkrát nalezeny ve šňůrovém hrobě jako milodar, nýbrž i běžná keramika jiných druhů a případně další artefakty. Takové pozůstatky se často v hrobech nacházejí jako intruze, ale kromě pohřbiště v Čachovicích jim zatím nebyla věnována rozsáhlejší pozornost.

Důvodem, proč se zbytky osad nezachovaly, je fakt, že kultura se šňůrovou keramikou nehloubila v místech svého sídlení žádné podzemní dutiny, ze kterých v jiných obdobích získáváme nejpočetnější sídelní zbytky, které se tam dostaly erozí odpadových areálů. Proto se po kultuře se šňůrovou keramikou zachovaly pozůstatky obytných komponent jen výjimečně, a to tam, kde náhodou bylo poblíž nějaké jiné zahloubení do terénu nebo kde sídlištní keramiku překryl nějaký přírodní proces tak, že přetrvala dodnes.

Nepohřební rituální areály

Nepohřební rituální areály kultury se šňůrovou keramikou jsou zatím v Čechách známy jen tři. Jedním z nich je místo na břehu Komořanského jezera (u obce Dřínova), kde do bažiny byla vhozena masivní válcovitá sekera bez topůrka, zřejmě jako obětina. K rituálům bylo toto místo používáno již ve starším eneolitu, kdy se zde do bažiny dostal džbánec kultury nálevkovitých pohárů (*Neustupný 1985*). Druhým, velmi podobným místem bylo mrtvé rameno řeky Labe u Borku, kde byly rovněž nalezeny masivní sekery kultury se šňůrovou keramikou (*Dreslerová 1995*). Je charakteristické, že jak u Dřínova, tak u Borku byly takto ukládány masivní (těžké) sekery, tedy zbraně, a nikoliv nástroje, a že tyto artefakty byly ponořovány pod vodní hladinu, tedy mimo horizontální rovinu běžného života.

Třetím případem rituálního areálu je svah hory Bacín v Českém krasu (*Matoušek – Turek 1998*), kde se v nadmořské výšce 500 m poblíž jednoho z nejvyšších vrcholků Hřebenů ve skalní průrvě mezi balvany našla téměř celá „zásobnicová“ nádoba kultury se šňůrovou keramikou (tzv. „sídelištní“ keramika). Nelze předpokládat, že by to byl důsledek nějaké praktické činnosti pravěkých lidí, už proto, že nález ležel několik set metrů nad okolními šňůrovými lokalitami. Lze si představit, že podobné nálezy se mohou najít jen zcela výjimečně, a že jich proto mohlo být původně více.

Není překvapující, že kultura se šňůrovou keramikou nebudovala žádné „fortifikace“; důvodem jistě nebyla mírumilovnost, nýbrž rituální (symbolické) ohledy, které nedovolovaly překračování horizontály (viz dále). Kultura se šňůrovou keramikou se tak zařazuje mezi ty skupiny, které poměrně hojně ukládají do hrobů zbraně, ale neznají „opevnění“ (srov. *Neustupný; J. 1968*).

5.2.4 Mohylová pohřebiště

Poloha pohřebišť

Zdá se, že šňůrová pohřebiště se rozkládají v pásu, který je vzdálen od vodního toku několik set metrů; mezi pohřebišti a tokem se zpravidla při výzkumu nacházejí obytné komponenty pravěkých kultur jiných období, možná částečně tam byly i rezidenční komponenty šňůrové. Toto je všeobecný obraz, v jednotlivých konkrétních případech je situace složitější. Nicméně tato situace způsobila zmíněnou skutečnost, že pohřebiště kultury se šňůrovou keramikou jsou ze všech neolitických a eneolitických „nalezišť“ nejvíce vzdálena od nejbližší tekoucí vody.

Podél větších vodních toků tvoří hrobové skupiny téměř souvislý pás, na menších tocích odděluje sousední pohřební komponenty vzdálenost několika set metrů, maximálně několik málo kilometrů.

Prostorová a časová struktura pohřebišť

Některé pohřební areály byly malé (několik nebo několik desítek hrobů z omezeného chronologického úseku), v některých dobře prozkoumaných případech se však pohřebiště skládala z několika (málo) set hrobů, rozdělených do menších skupin a pokrývajících několik fází kultury. Zatím největší prozkoumané šňůrové pohřebiště v Čechách a největší v kultuře se šňůrovou keramikou vůbec jsou Vikletice, kde pravděpodobný původní počet hrobů byl kolem 200 (všechny hroby nebyly zřejmě výzkumem zachyceny).

Pozorováním velikosti, demografického složení a chronologie hrobových skupin ve Vikleticích se zjistilo (*Neustupný 1983*), že hrobové skupiny mají v rámci celé kultury omezené chronologické trvání, že jejich demografická struktura odpovídá celkové demografické struktuře šňůrové populace, přičemž v jedné skupině připadá na 100 let zhruba 10 pohřbů osob nad 3 roky věku. Podobná pozorování pocházejí i z dalších pohřebišť. To naznačuje, že hrobové skupiny odpovídají jednotlivým rodinám, výjimečně jedna skupina reprezentuje dvě rodiny; právě takové důsledky lze totiž vyvodit z teoretického modelu eneolitické rodiny.

Mohylové náspy

Kultura se šňůrovou keramikou v Čechách velmi dlouho platila za skupinu s plochými hroby; pohřbívání v mohylách se považovalo za výjimečné, i když v okolních zemích byly mohyly běžné (Německo, Morava, Polsko). Teprve postupně se prosadil názor, že i česká šňůrová kultura ukládala mrtvé pod mohylami (*Neustupný – Neustupný 1960; Neustupný 1965a*).

Dokladem pro existenci mohyl je především vzdálenost mezi jednotlivými hroby na pohřebištích, která je asi 10–15 m; pokud byly hroby rozmístěny v bezprostřední vzájemné blízkosti, byly pravděpodobně

kryty jedním náspem. Dále je zde skutečnost, že v řadě případů se šňůrové hroby protínají s hroby staršími nebo naopak mladšími. Důvod, proč šňůrové hroby v Čechách dnes nemají žádný násep, je evidentně v tom, že všechny leží v nezalesněné zemědělské krajině, kde byly mohyly prakticky beze zbytku zničeny zemědělskými pracemi (chybí zde nejen násypy eneolitické, nýbrž i mohyly z doby bronzové a z doby železné).

V Selibicích a Toužetíně (*Moucha 2000*) se zřejmě mohylové násypy výjimečně zachovaly až do 19. století. Zdá se, že v Toužetíně byly pod náspem nejméně dva šňůrové pohřby, v obou případech tam byly i hroby pozdější.

Pro použití kamene při budování šňůrových mohyl a hrobů, případně pro budování kamenných skříněk nemáme spolehlivá pozorování.

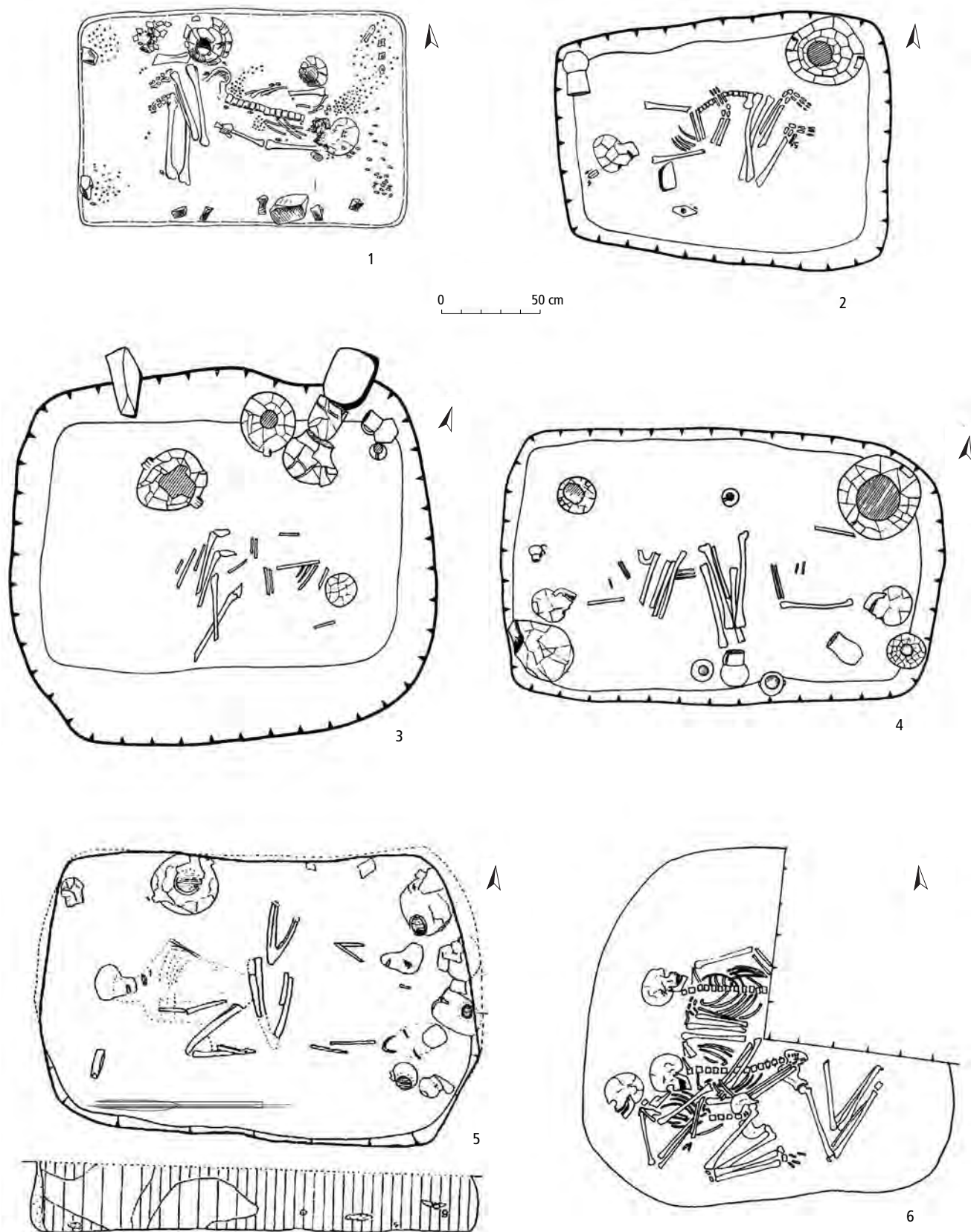
Konstrukce a vnitřní uspořádání hrobů

Hroby kultury se šňůrovou keramikou jsou kostrové; skrčená kostra je uložena v hrobové jámě. U souboru dobře prozkoumaných hrobů jich asi 90 % obsahuje jedinou kostru, zbytek dvě nebo více koster (obr. 45). Delší osy hrobových jam jsou orientovány rovnoběžkově s četnými odchylkami; jámy orientované ve směru polledníkovém nejsou u nás bezpečně doloženy.

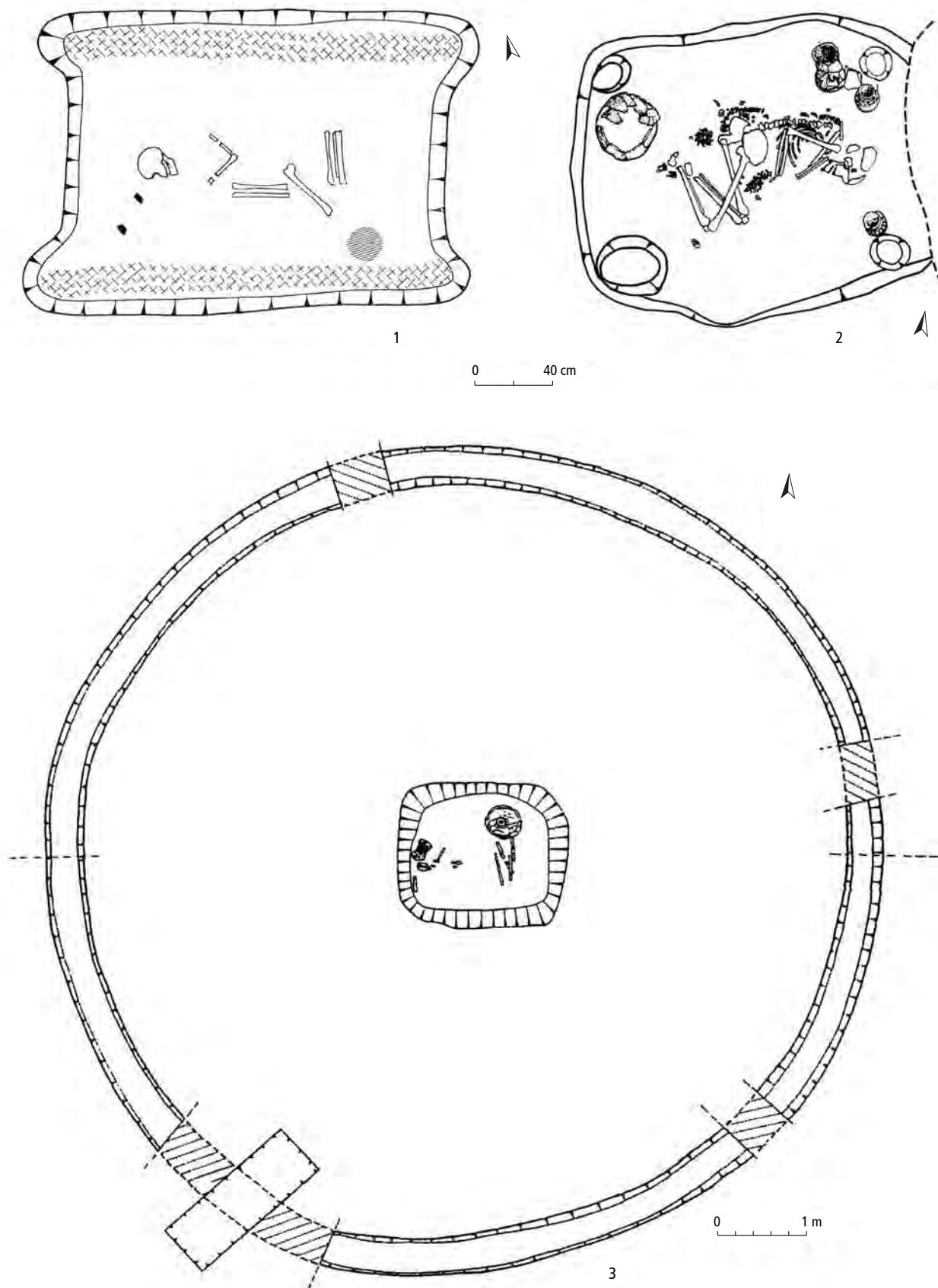
Hrobová jáma je obdélníkového (řidčeji čtvercového) půdorysu se zaoblenými rohy. Výjimečné jsou jámy oválné. Průměrný rozměr hrobové jámy určené pro jednu dospělou osobu je 174 × 125 cm (*Kovářová 2003*), dětské hroby jsou menší (délka zpravidla pod 140 cm). Hroby určené pro několik jedinců jsou naopak větší (častěji oba rozměry, řidčeji délka). Hloubka hrobu je zpravidla několik málo decimetrů (průměrně asi 30 cm), výjimečně je větší než jeden metr. Zejména při nových výzkumech se hloubka měří obtížně, protože při nálezu hrobu bývá obtížně zjistitelná původní mocnost nadloží.

Jsou doklady pro to, že hroby kultury se šňůrovou keramikou byly původně duté prostory; jejich strop se později propadl, ale až v době, kdy už část hrobu byla vyplněna jemnou hlínou propadávající stropem. Dokladem toho je pozorování, že při pečlivě vedených výzkumech se některé přídatky nacházejí nade dnem hrobu, takže musely být umístěny na podstavcích nebo stolečcích (*Neustupný – Smrž 1989, 326*). Na pevné podložce (márách) byly občas uloženy i pozůstatky mrtvého (například Čachovice hrob 37: *Neustupný – Smrž 1989; obr. 46: 1*), ale pravidlem se zdá být, že mrtvý byl stejně jako amfora kladen přímo na dno hrobu.

Hrobová jáma je prostorem, v němž je uložen pohřeb (kostra nebo více koster) a přídatky. Uložení kostry, výběr přídatků a jejich uspořádání v hrobě podléhá v kultuře se šňůrovou keramikou přísným normám, které již zčásti dovedeme formulovat a někdy i vysvětlit (viz dále).

Obr. 45: Hroby kultury se šňůrovou keramikou. 1, 3 ženské, 2 mužský, 4, 5 antipodická poloha, 6 vícečetný. 1 Prosetice (okr. Teplice); 2–4 Vikletice (okr. Chomutov); 5 Chrástfany (okr. Praha-západ); 6 Obrnice (okr. Most). Podle Buchvaldek – Koutecký 1970; Buchvaldek – Cvrková – Budinský 1987; Vávra 1981; Koutecký – Muška 1979.

Obr. 46: Hroby kultury se šňůrovou keramikou. 1 Čachovice (okr. Chomutov); 2 Praha-Jinonice; 3 Chudeřín (okr. Louny). Podle *Neustupný – Smrž 1989; Buchvaldek – Kovařík 1993; Holodňák 2000.*

Druhy přídavků

Základními kategoriemi přídavků jsou keramika, zbraně, ozdoby, nástroje a zbytky pokrmů. Existují hroby bez jakýchkoliv přídavků, ale je jich velmi málo. V Čachovicích jen v 5 z 58 šňůrových hrobů nebyl žádný přídavek (*Neustupný – Smrž 1989*, Tab. 12).

Šňůrová keramika je typickým příkladem eneoliticko-bronzového keramického komplexu a dělí se na řadu druhů, jako jsou amfory, poháry, džbánky, hrnce, amforoky, hrnečky (koflíky nebo pohárky) a mísy. Zbraněmi jsou sekeromlaty, mlaty (většinou kulovité) a těžké válcovité sekery. Ozdoby lze dělit podle materiálu na kostěné (zejména provrtané zuby spojené do náhrdelníků, kostěné korálky a jehlice, výjimečně pasová zápona), perletové (kroužky spojované do náhrdelníků a ozdobné terče), a měděné (drobné spirálovité záušnice, měděné perly a nákrčníky). Nástroji jsou hlazené sekery, štípaná industrie (nože, drobnější úštěpy a odštěpky), brousky a kostěná sídla. Mezi přídavky patří také zvířecí kosti, které jsou zbytky zvláštních druhů artefaktů – masitých pokrmů.

5.2.5 Movité artefakty: keramika

Celkový ráz a technologie

Nádoby kultury se šňůrovou keramikou charakterizuje velká bohatost forem. Kromě toho je šňůrová keramika v průměru velmi bohatě zdobena.

Keramika je obvykle dobře pálena, odstíny povrchu se pohybují od barev oxidačních (zejména okrové) do barev redukčních (zejména šedočerné). Oxidační tóny jsou typické pro starší a částečně pro střední fázi kultury. Někdy bývají na nádobě s redukčním výpalem oxidační skvrny a naopak. Nádoby jsou vytvářeny ze širokých vodorovných pásků hlíny, spodek a podhrdlí nejčastěji ze dvou až tří takových pásků; nádoba se často rozpadá na střepy podél nich. Povrch bývá dobře hlazen, ale zřídka leštěn; vnitřní povrch je někdy modelován značně hruběji. Vnější povrch nádob byl občas upravován nepravidelným slámováním. Pro šňůrovou keramiku je typická příměs písku, jemnozrnného nebo středozrnného, který ale na vnějším zahlazeném povrchu není dobře vidět.

Výzdoba pokrývá většinou jen podhrdlí nádoby, ale u pohárů je nejčastěji zdobeno jen hrdlo (takto jsou zdobeny i některé amfory, výjimečně hrnce). Výzdoba podhrdlí i hrdla současně se vyskytuje zejména u džbánek, pohárů s uchem a některých dalších pohárů.

Výzdoba nádob je provedena rytím (zejména amfory a poháry, často ve starší a střední fázi), otisky šňůry (jed-

noduchými, dvojími, trojími), taženým vpichem (zejména v mladší a pozdní fázi) a plastickými páskami a výčnělky (časté u amfor střední a mladší fáze a u hrnců, které velmi zřídka nesou jiný druh výzdoby, protože jsou většinou nezdobeny). Zcela nezdobená keramika je málo četná, ale není to jev ojedinělý.

Druhy keramiky

Rozčlenění jednotlivých druhů keramiky na velké množství typů, které mají mít především chronologický význam (např. *Buchvaldek 1986*, obr. 44 a 45), je produktem tradičního subjektivního posouzení, které vytváří velmi malé soubory keramiky, v jejichž rámci jsou všechny závislosti náhodné. V této souvislosti je významné vyčlenit vedle typů i druhy keramiky (srov. např. *Buchvaldek 1986*, 83; druhy označil tento autor velkými písmeny), které mají nepochybný smysl proto, že jsou spojeny s některou sociální skupinou (například poháry s úškem, spojené s dospělými muži, nebo malé amforoky, spojené s dospělými ženami).

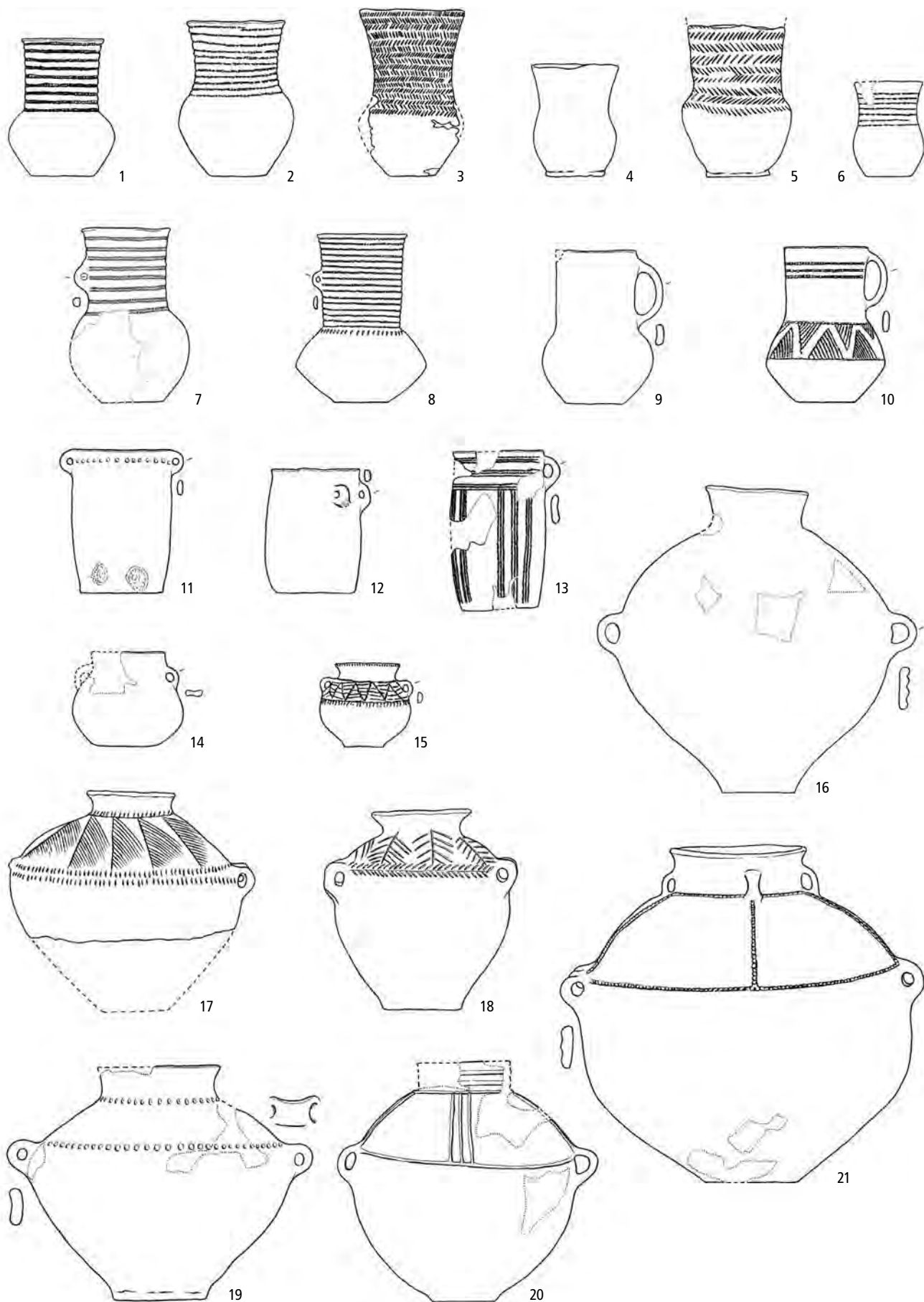
V některých regionálních skupinách, například v Holandsku, severním Německu nebo v Dánsku, převládají mezi druhy nádob poháry, které jsou tam téměř jediným reprezentantem keramiky kultury se šňůrovou keramikou (např. *Glob 1944*; *Malmer 1962*). V české skupině kultury se šňůrovou keramikou jsou nejčastějším druhem amfory, zatímco poháry jsou až na druhém místě. Amfory a poháry však v české skupině tvoří dohromady téměř dvě třetiny všech nádob. Některé poháry mají pásková ucha; takové poháry s uchem se někdy blíží džbánkům. Zvláštním druhem jsou poháry s úškem (provrtaným výčnělkem nebo krátkou páskou). Válcovité poháry nejsou naopak časté. Zato hojně se vyskytují pohárky nebo hrnky; mohou být bezuché, jednouché a dvojuché. Seznam doplňuje hrnec a mísa a malá dvojuchá amforoka. Výčet druhů doplňují zásobnicové nádoby, které se obvykle spojují se sídlišti.

Amfory. Na rozdíl od jiných šňůrových skupin, kde vesměs převládají poháry, jsou v české kultuře se šňůrovou keramikou nejčastějším druhem nádob amfory (obr. 47: 16–21). Mají často kulovité tělo, podhrdlí je někdy silně vyklenuto a spodek prohnutý. Vyskytují se ale téměř všechny možné varianty tvaru těla. Hrdlo je zpravidla dosti nízké, nálevkovité nebo prohnuté, dno může být nožkovitě odsazeno. Na výduti jsou naproti sobě dvě pásková ucha (výjimečně ucha tunelovitá), někdy bývají ještě čtyři menší ucha na lomu mezi hrdlem a podhrdlím.

Výzdoba je téměř výlučně omezena na podhrdlí (zcela výjimečně je pás linií na hrdle), základní vý-

>> **Obr. 47:** Keramika kultury se šňůrovou keramikou. 1–6 poháry; 7–8 poháry s úškem; 9–10 poháry s uchem; 11–13 válcovité poháry; 14–15 amforoky; 16–21 amfory. 3, 15 Praha-Jinonice; 14, 17 Čachovice (okr. Chomutov); 12 Most (okr. Most); 18 Trmice (okr. Ústí n. Labem); ostatní Vikletice (okr. Chomutov). Různá měřítka. Podle *Buchvaldek – Koutecký 1970*; *Neustupný – Smrž 1989*; *Buchvaldek – Kovařík 1993*; *Čvrková – Koutecký – Brus 1991*; *Dobeš – Buchvaldek 1993*.

zdobná schémata jsou úzké linie (často je to jedna plastická páska nebo řada důlků na výdutí a další ještě na rozhraní hrdla a podhrdlí; někdy jen jedna z nich), třásně (včetně vzorů takzvaného stromu života a odvozených) a metopovitá pole, řidčeji vzory složené z trojúhelníků. Výzdoba je provedena technikou rytí, plastickými páskami přesekávanými nebo hladkými, zářezy nebo důlkováním, řidčeji šňůrou nebo jinak.

Poháry (jednoduché). Jde o druhý nejčastější druh nádob. Hrdlo může být silně prohnuté, esovitě prohnuté (hranice mezi hrdlem a spodkem je nezřetelná), nálevkovité (s případným prohnutím) nebo válcovité (občas vyduté). Tělo nádoby bývá mísovité (bez výrazněji vytvořeného podhrdlí: zejména u pohárů se silně prohnutým hrdlem), hruškovité (podhrdlí vyduté, spodek kónický: zejména u pohárů s nálevkovitým hrdlem), kulovité (zejména u pohárů s válcovitým hrdlem) nebo soudkovité; u jednoduchých pohárů je zřídka čokkovité. Jednoduché poháry mohou být bez výzdoby, nejčastěji však mají na hrdle vodorovný pás, který se skládá z vodorovných otisků šňůry, tzv. vstřícných rýh, případně vodorovných žlábkovitých rýh. Zdobení podhrdlí je vzácné, motivem bývají svislé zářezy, třásně nebo trojúhelníky aplikované v úzkém pásu (obr. 47: 1–6).

Poháry s uchem. Poháry mohou mít páskové ucho, které vychází z okraje a jeho spodní kořen je rovněž ještě na hrdle nebo na lomu hrdla a podhrdlí. Nejčastěji jsou ucha na pohárech s válcovitým hrdlem, ale mohou překlenovat i hrdla silně prohnutá. Některé mají čokkovitý profil spodku s ostrou výdutí. Mnoho pohárů s uchem je nezdobeno, některé mají vodorovné otisky šňůry a vyskytnou se i metopy. Může být zdobeno i podhrdlí podobně jako u džbánek (obr. 47: 9–10).

Poháry s úškem. Jde často o poháry s válcovitým nebo vydutým hrdlem a kulovitým nebo čokkovitým spodkem, okraj bývá vyhnut ven. Asi v polovině hrdla je nalepeno úško. Výzdobu hrdla tvoří buď vodorovný pás otisků šňůry, nebo metopovitý vzor (obr. 47: 7–8).

Válcovité poháry. Válcovité nádoby, někdy s jedním nebo dvěma úšky pod okrajem, obvykle zdobené otisky šňůry. Tvar je buď striktně válcovitý, nebo mírně kónický (rozevřený směrem nahoru, obr. 47: 11–13).

Džbánek. Džbánek mají válcovité nebo poněkud nálevkovité hrdlo, které odsazením přechází do klenu-tého podhrdlí. Spodní část džbánek bývá kulovitá nebo čokkovitá. Páskové ucho nasazuje na okraji nebo mírně pod ním a klene se zpravidla na horní část podhrdlí. Výzdobu podhrdlí tvoří negativní klikatka (složená z trojúhelníků), třásně nebo metopovité vzory; bývá zdobeno i hrdlo – buď jen v úzkém pásku pod okrajem, nebo výjimečně celé (obr. 48: 9–11). Výzdoba je provedena rytím, šňůrou nebo taženým vpichem. Některé džbánek jsou celé nezdobené (obr. 48: 12).

Hrnce. Středně velké nádoby s vysokým tělem a obvykle s výrazným hrdlem (prohnuté, válcovité, nálev-

kovité); na hrdle mohou být plastické výčnělky a na spodku hrdla plastická páska, jinak je výzdoba výjimečná. M. Buchvaldek jim říkal „vejčité nádoby“, protože menšina z nich má vejčité tělo (obr. 48: 13–16).

Hrnky bezuché. Malé nádoby ve tvaru bezuchých hrnků s krátkým prohnutým hrdélkem (obr. 48: 2). Velmi často se vyskytují v párech. Mívají odsazené dno, většinou jsou bez výzdoby; povrch je často hrubě zpracován. M. Buchvaldek je označoval jako „dózy“. Bezuchým hrnkům jsou druhově příbuzné malé misky se zataženým okrajem, obvykle rovněž nalézané v párech.

Hrnky jednouché. Malé nádoby s jedním uchem, nezdobené (obr. 48: 3, 5–7). Původně se do šňůrové keramiky vůbec nezařazovaly a považovaly se za vliv kultury zvoncovitých pohárů (*Buchvaldek 1958*). Teprve výzkum ve Vikleticích ukázal, že jsou v kultuře se šňůrovou keramikou běžným druhem.

Hrnky dvojuché. Malé nádoby se dvěma úšky nebo uchy blízko sebe (obr. 48: 8). Tělo je někdy kulovité, ale poměrně často čokkovité. Většinou jsou nezdobené.

Květináčovitě hrnků (pohárky). Jsou v české šňůrové keramice výjimečným typem. Mají tvar kónického květináče, obvykle zdobeného otisky šňůry nebo rytým ornamentem, při okraji bývá úško (obr. 48: 4). Výrazně se odlišují od válcovitých pohárů.

Amforky. Malé nádoby se dvěma uchy naproti sobě, obvykle na rozhraní hrdla a těla; tvarová variabilita je značná (obr. 47: 14–15). Většinou jsou nezdobené. Se skutečnými amforami se svou velikostí prakticky nepřekrývají.

Mísy. Také mísy se velmi dlouho se šňůrovou keramikou nespojovaly. Malé misky se zataženým okrajem, které se obvykle vyskytují v páru, mají konexe spíše ve vztahu k bezuchým hrnkům (obr. 48: 1). Jiné mísy jsou typologicky navzájem velmi odlišné, tvarová variabilita je značná (obr. 48: 17–21). Nezanedbatelný počet misek stojí na několika malých válečkovitých nožkách; to je spojuje s mísami kultury zvoncovitých pohárů.

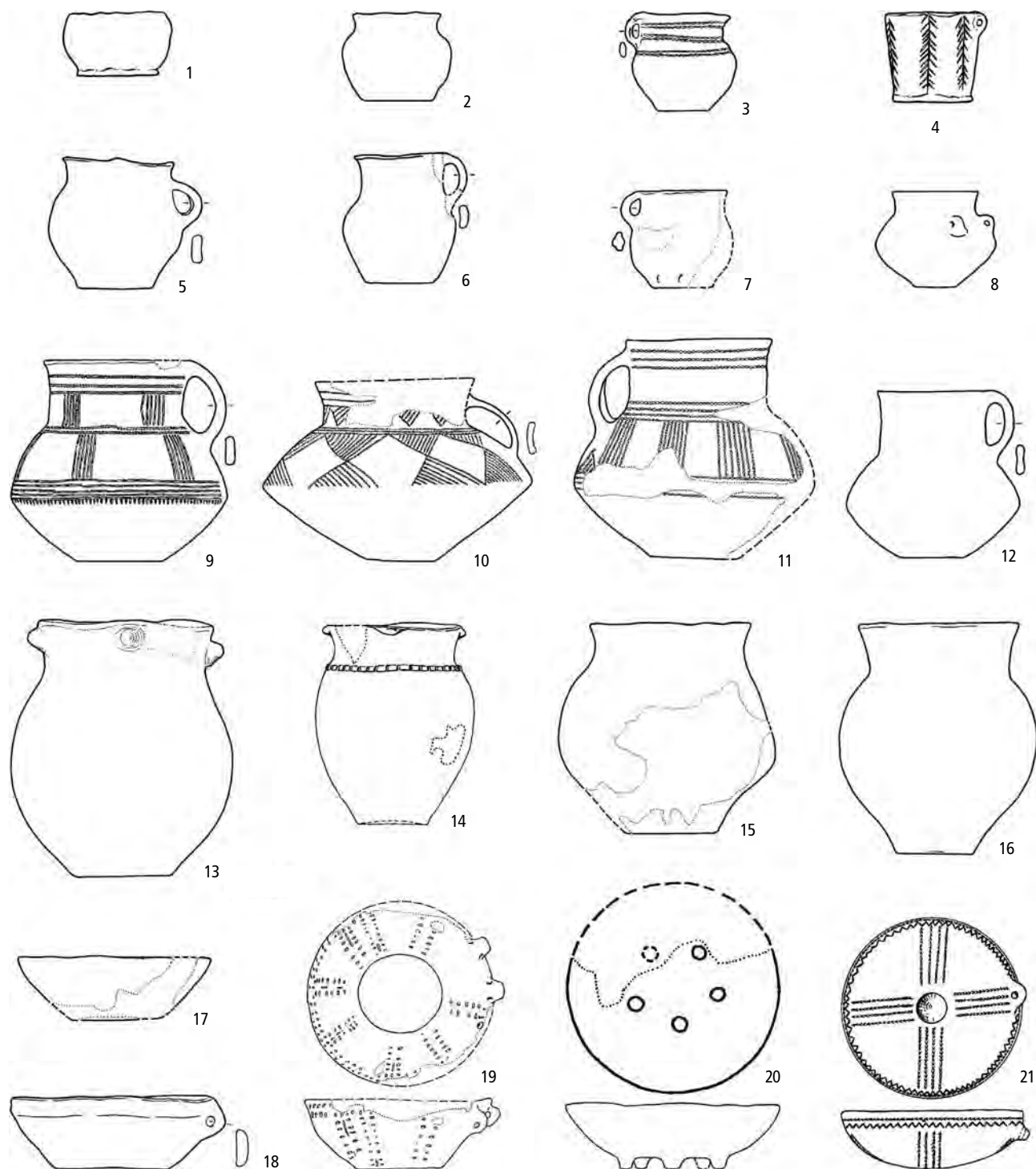
Zásobnicové nádoby. Zásobnicové nádoby tzv. sídlištní keramiky jsou středních až větších rozměrů. Mají obvykle vejčité tělo, od něhož je odděleno nálevkovité hrdlo; lom hrdla a podhrdlí je někdy zdůrazněn plastickou ňubkovanou páskou (obr. 50: 13–15). Také okraj je plasticky zdůrazněn (ňubky, vykrajovaná plastická páska, někdy plastická vlnice). Téměř v žádné lokální skupině kultury se šňůrovou keramikou se tyto nádoby nevyskytují v hrobech. Jejich příslušnost ke šňůrové keramice byla nejdříve rozpoznána na severu (*Becker 1955b*), později i ve skupinách německých (*Bantelmann 1989*).

5.2.6 Movité artefakty: nástroje a zbraně

Kamenné sekery

Ploché kamenné sekerky kultury se šňůrovou keramikou jsou na první pohled vyrobeny nedbale. Mají ne-

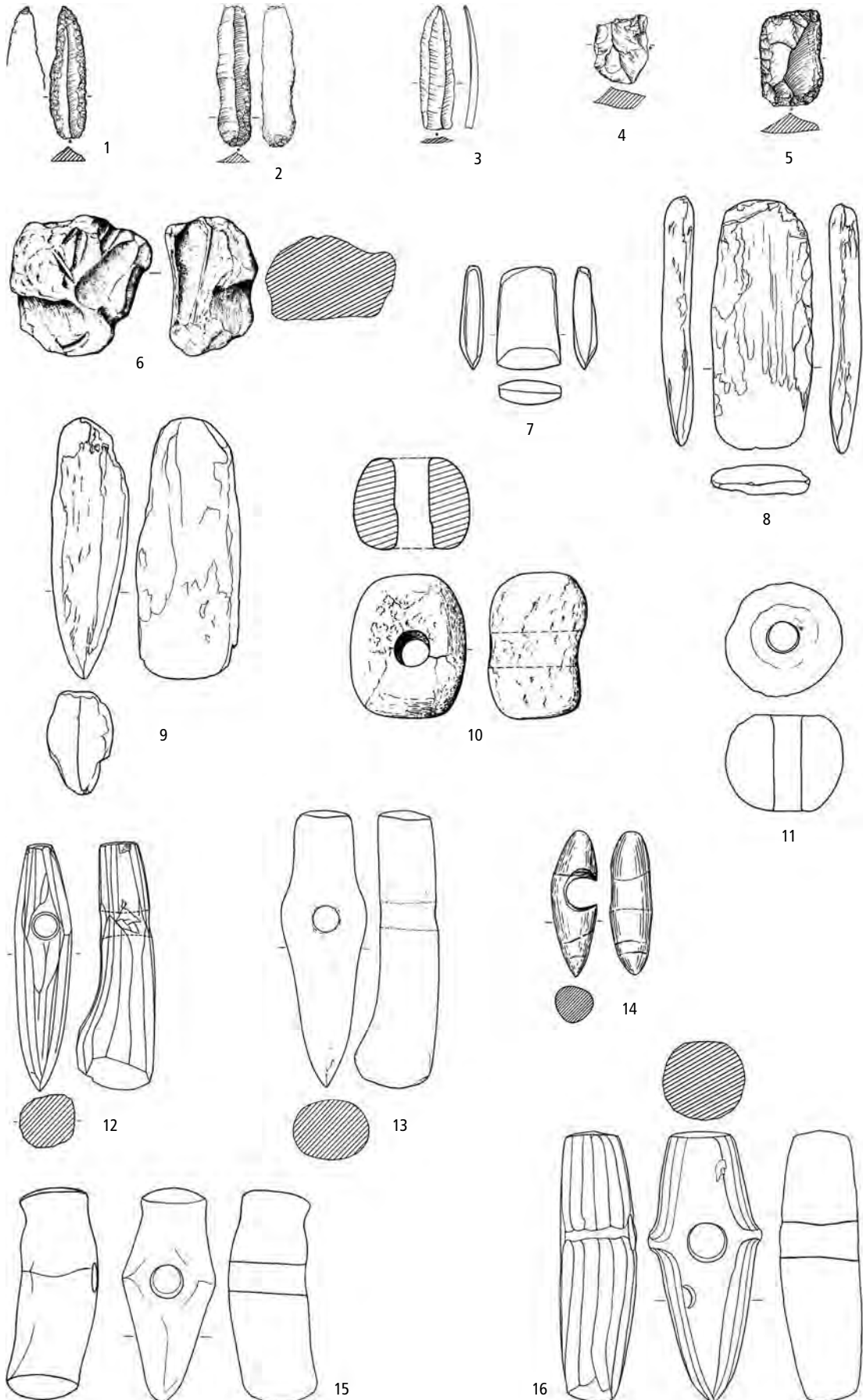

Obr. 48: Keramika kultury se šňůrovou keramikou. 1 miska; 2–8 hrnky (2 bezúchý, 3, 5–7 jedouchý, 4 květináčovitý, 8 dvouuchý); 9–12 džbánky; 13–16 hrnce; 17–21 mísy. 3–4 Vrbice (okr. Rakovník); 13 Čachovice (okr. Chomutov); 21 Ledvice (okr. Teplice); ostatní Vikletice (okr. Chomutov). Různá měřítká. Podle Buchvaldek – Koutecký 1970; Dobeš 1997b; Neustupný – Smrž 1989; Buchvaldek – Cvrková – Budinský 1987.

pravidelně obdélníkový nebo oválný průřez, ale dobře hlazena je jen plocha přiléhající k ostří, jinak je povrch jen hrubě opracován (obr. 49: 8). Takový charakter mají sekery kultury se šňůrovou keramikou i v jejích mimočeských skupinách a výrazně se tím všude odlišují

od seker starších období eneolitu; tato zvláštnost může souviset se způsobem jejich upevnění k topírku. Ojedinele se však vyskytnou i sekery, které jsou dobře hlazeny na všech bocích (obr. 49: 7). Broušená industrie nalezená v Čechách je vyrobena z místních hor-

nin, především z amfibolitu. Na sever od našeho území jsou téměř všechny sekery kultury se šňůrovou keramikou vyrobeny z pazourku, u nás jsou pazourkové exempláře v naprosté menšině (Čachovice, Trmice, Břešťany: *Popelka 1992*).

Štípaná industrie

Nejvýraznějším typem štípané industrie jsou dlouhé čepele (obr. 49: 1–3). Pomocí vektorové syntézy byly v materiálu z Vikletic zjištěny čtyři polytetické typy štípaných artefaktů (*Neustupný 1981*).

První typ (–1/3), ke kterému patřilo 23 čepelí, měl průměrnou délku 66 mm a délkošířkový index 3,7. Charakteristická je pro něj oboustranná retuš, a to strmá nebo šikmá; 6 kusů mělo srpové oblýskání. Čepele tohoto typu byly rovnoměrně rozděleny mezi hroby mužů a žen, ale s jedinou výjimkou ležely jen v hrobech dospělých osob (tento rozdíl je statisticky významný).

Druhý typ (2/3), který zahrnoval 27 čepelí, měl průměrnou délku 72 mm a délkošířkový index 3,2. Strmá a šikmá retuš se zde téměř nevyskytuje, ale velmi významnou roli hraje retuš jemná a pracovní. Ve 3 případech bylo konstatováno srpové oblýskání. Jde tedy o neopracované, ale užívané čepele. Rozdělení mezi hroby mužů a žen už není tak vyrovnané (je zde mírná převaha v hrobech mužů) a také rozdělení podle věku není jednoznačné (6:11 ve prospěch dospělých), ale tento rozdíl není statisticky významný.

Třetí typ (3/3) obsahoval 17 kusů s průměrnou délkou 59 mm a délkošířkovým indexem 2,9. Podobně jako u prvního typu zde hraje významnou roli oboustranná retuš, nikoliv však strmá, nýbrž plochá a šikmá. Jemná retuš a srpové oblýskání se vyskytují s menší frekvencí. Výskyt u mužů a žen je vyrovnaný, ale tento typ se statisticky významně častěji vyskytuje u mladistvých jedinců než u osob plně dospělých.

Čtvrtý typ (–3/3) charakterizuje 16 kusů, které mají průměrnou délku jen 43 mm a délkošířkový index jen 1,6 (většinou tedy jde o úštěpy, nikoliv čepele v tradičním pojetí, obr. 49: 4, 5). Také šířka a tloušťka zde výrazně přesahují hodnoty předchozích tří typů. Žádný typ retuše není charakteristický, srpové oblýskání se vyskytlo jen u 1 kusu. Zato však 9 kusů bylo vyrobeno z tušimického křemence. Rozdělení v hrobech podle pohlaví a věku je statisticky významné: tento typ převládá v hrobech dospělých žen.

Toto rozdělení do typů je také potvrzeno polohou sílexů v hrobech. Exempláře čtvrtého typu (–3/3) jsou s jedinou výjimkou uloženy v prostoru horní části těla (zpravidla poblíž hlavy); sílexy prvního typu (–1/3), pokud

byly nalezeny v pásu podél stěn hrobu, ležely téměř vždy v rohu za hlavou zemřelého. Oproti tomu ty exempláře prvních tří typů, u nichž lze předpokládat funkci srpů, se statisticky významně nacházejí v prostoru nohou, a to v hrobech dospělých mužů. Převážně shodných výsledků dosáhla T. Kovářová (2005), která posuzovala celou oblast české kultury se šňůrovou keramikou.

Kostěné nástroje

Většinu kostěných nástrojů tvoří šídla ze středně velkých kostí, která mají proti ostrému hrotu kloubovou hlavici (obr. 50: 11). V některých hrobech jsou ještě další opracované kostěné předměty, jejichž účel není definovatelný.

Sekeromlaty

Za specifickou zbraň kultury se šňůrovou keramikou se považuje kamenný sekeromlat, který je ale stejně tak typický pro starší fáze eneolitu. Šňůrové sekeromlaty mají často ostří protažené směrem dolů („spuštěné“), čímž se odlišují od sekeromlatů časného a staršího eneolitu. V místě provrtu jsou rozšířené. Délka sekeromlatů ve Vikleticích a Čachovicích je od 0,09 m do 0,2 m a váha od 0,15 kg do 0,5 kg (*Vencl 1970*).

Sekeromlaty se nacházejí v nezanedbatelném procentu hrobů dospělých mužů, ale zdaleka ne ve všech. Nelze zatím říci, proč někteří muži dostali do hrobu sekeromlat, a jiní nikoliv; nezdá se, že by o tom rozhodoval jejich věk.

Na našem území se šňůrové sekeromlaty vyskytují jen v několika variantách. Nejstarší jsou sekeromlaty typu A (obr. 49: 13), které bývají zařazovány do tzv. celoevropského horizontu. Zřejmě o něco předcházejí kulturu se šňůrovou keramikou, protože se našly v jevišovické vrstvě B; vyskytují se i na územích, odkud jinak šňůrová keramika chybí. V Čechách pocházejí jen dva z hrobů.

Následujícím typem jsou sekeromlaty fasetované (jejich povrch je formován do podélných úzkých plošek, (obr. 49: 12, 16), které se vyskytují ve střední a mladší fázi. Sekeromlaty tzv. českého typu s válcovitým tělem a ztlustělým týlem jsou typické pro pozdní fázi kultury (obr. 49: 15).

Mnoho sekeromlatů je vyrobeno z měkkého nebo zvětřelého kamene (obr. 49: 14), takže nemohly sloužit jako zbraně ve skutečném boji muže proti muži. Byly to zřejmě symboly nebo odznaky, prostředky rituálního válečnictví. Sekeromlaty jsou „osobní symboly“, v hrobech leží poblíž mrtvého, téměř vždy před jeho obličejem nebo hrudníkem (*Kovářová 2003*).

<< **Obr. 49:** Kamenná industrie kultury se šňůrovou keramikou. 1–5 čepelky a úštěpy; 6 brousek; 7–9 sekery; 10–11 palice; 12–16 sekeromlaty (13 typ A, 12, 16 fasetované, 15 český). 1, 2, 4, 5, 7–9, 11, 15, 16 Vikletice (okr. Chomutov); 3, 6 Čachovice (okr. Chomutov); 10 Stadice (okr. Ústí n. Labem); 12 Lhenice (okr. Teplice); 13 Čermínky (okr. Chomutov); 14 Praha-Jinonice. Různá měřítka. Podle *Buchvaldek – Koutecký 1970*; *Neustupný – Smrč 1989*; *Buchvaldek – Cvrková – Budinský 1987*; *Dobeš – Rusó – Buchvaldek 1991*; *Buchvaldek – Kovařík 1993*; *Cvrková – Koutecký – Brus 1991*.

Těžké sekery

Těžké sekery (*Neustupný 1965a*) mají válcovité tělo a podstatně vyšší váhu než obvyklé ploché sekery (obr. 49: 9). Těžké sekery váží od 0,45 kg do 1,1 kg, jsou tedy v průměru těžší než sekeromlaty. Fakt, že nejde jen o těžší variantu plochých seker, potvrzuje nejen jejich tvar, nýbrž i jejich časté umístění v hrobě v poloze vyhrazené jinak sekeromlatům (často před obličejem zemřelého). Na rozdíl od řady sekeromlatů se zdá, že mohly být opravdovou zbraní. Je zajímavé, že byly předmětem rituálních aktivit v nadkomunitních areálech (Komořanské jezero a Borek; viz výše).

Palice

Palice jsou kulovité s kónickým provrtem (obr. 49: 10, 11), průměr mají 45–62 mm (v průměru 57 mm). V r. 1987 jich bylo ze šňůrových hrobů v Čechách známo 28. Bývají často uloženy v poloze před obličejem zemřelého podobně jako sekeromlaty. Také palice bývají nejčastěji z měkkého a křehkého materiálu, který je dobře opracovatelný, avšak vylučuje jejich použití v boji (*Berounská 1987*).

Hroty šípů

Hrotů šípů je v kultuře se šňůrovou keramikou velmi málo a ani ty, které byly nalezeny v hrobech (např. Vikletice 111/63 a Čachovice 2A), nejsou plně věrohodné, protože jde vesměs o narušené objekty. Tyto hroty šípů jsou ploché, srdcovité.

5.2.7 Ostatní movité artefakty a ekofakty

Ozdoby

Základní dělení ozdob může být provedeno podle materiálu. Nejběžnějšími měděnými ozdobami jsou drobné spirálovité záušnice (obr. 50: 7, několik desítek), které se nacházejí po obou stranách lebky vedle spánků. Vyskytují se také měděné korálky (obr. 50: 6). V novější době se našly nákrčníky z měděného drátu a drátěné náramky. Dříve byly měděné ozdoby v kultuře se šňůrovou keramikou velice vzácné, po výzkumu pohřebišť ve Vikleticích, který na ně upozornil, se však v hrobech nacházejí pravidelně, takže dnes je měděných předmětů známa asi stovka (*Šumberová 1992*).

Perleťové ozdoby jsou charakteristické pro hroby dospělých žen střední a částečně mladší fáze. Jsou to drobné kotoučky se středovým otvorem (obr. 50: 2), kterým byly pravděpodobně navlečeny na vláknu. Často tvořily náhrdelník společně se závěsky z provrtaných zvířecích zubů (obr. 50: 3, 4).

Z perleť se vyráběly také kotouče o průměru až několik centimetrů (obr. 50: 9), které mají na jedné straně vytečkovaný dvojité kříž (velmi zřídka jiný motiv). Podobné kotouče jsou v kultuře kulovitých amfor (východní skupina, mimo naše území) z jantaru (*Wiślański*

1966, 45), tedy opět z opticky nápadného materiálu; je nepochybné, že v obou případech zobrazovaly sluneční kotouč, ale není zřejmé, jaký měly smysl.

Z kostěných ozdob jsou častější jen jehlice s otvorem na jenom konci (obr. 50: 12). Ojedinele se vyskytují podlouhlé zdobené pasové zápony z kostěných destiček (obr. 50: 5), jejichž jeden konec je formován do dvou laloků. Charakterizují starou fázi kultury se šňůrovou keramikou, i když na základě nejasných nálezových celků byly některé exempláře dlouho připisovány kultuře zvoncovitých pohárů. Kostěné ozdoby jsou typické pro hroby mužů.

Do kategorie artefaktů blízkých ozdobám patří také tzv. okr, tj. úlomky minerálu nebo horniny okrové barvy nacházené v okolí kostry. Předpokládá se, že jde o barvivo, které mělo magickým způsobem vrátit zemřelým barvu, jakou měli za života. Celá záležitost s okrem by měla být přezkoumána, neboť zřejmě jde o pokus vytvořit analogii s tzv. okrovými pohřby ve východní Evropě, které někteří archeologové kdysi považovali za východiště kultur se šňůrovou keramikou.

Zvířecí kosti

V hrobech kultury se šňůrovou keramikou se také vyskytují zvířecí kosti, které zřejmě představují pozůstatky masitých pokrmů, dávaných mrtvým do hrobu. Mezi kostmi domácích zvířat nacházených jako součást potravy v hrobech převažují kosti prasete a kozy/ovce, méně je zastoupen hovězí dobytek (*Vlčková 2002*).

Brousky

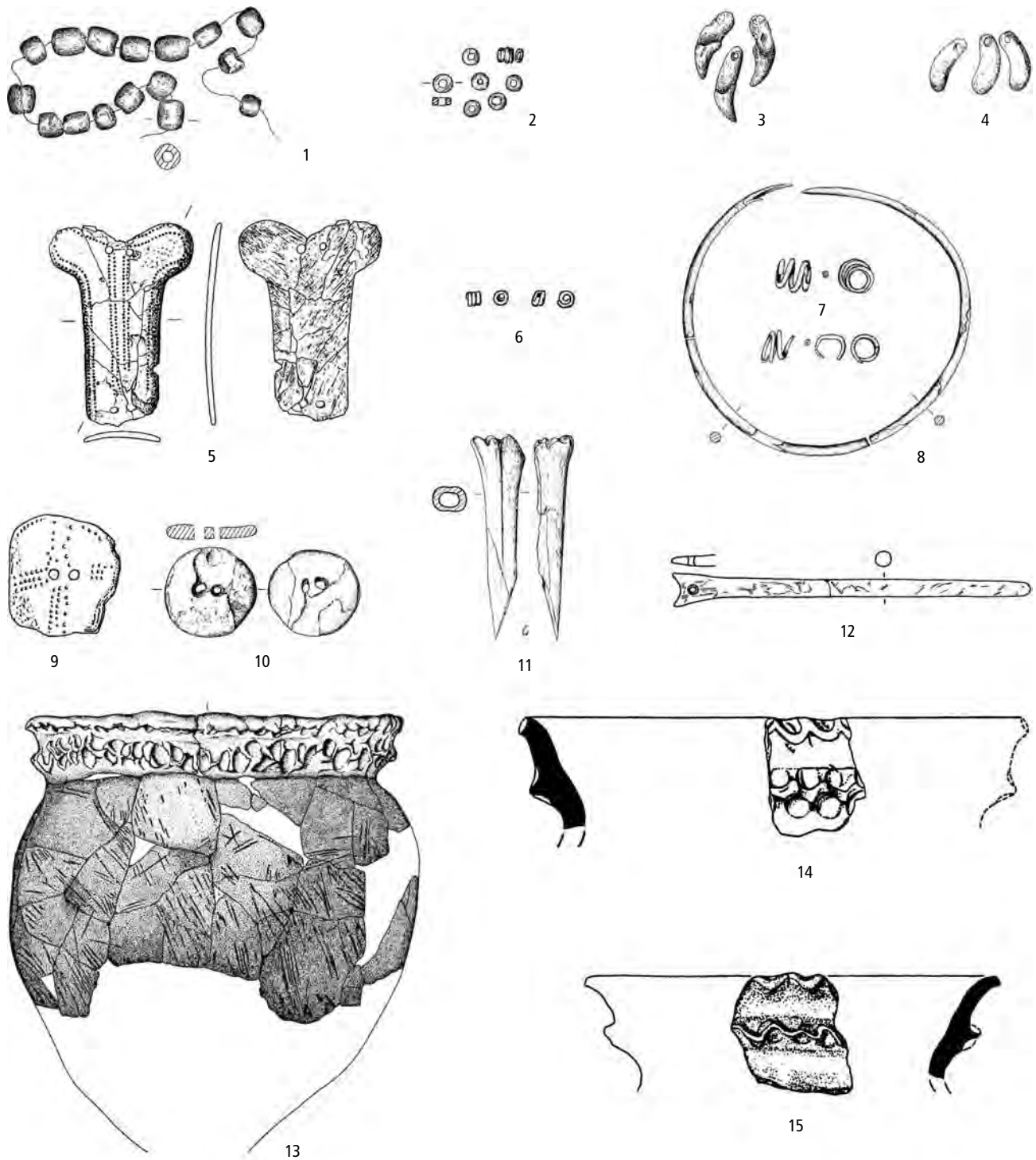
Různé brousky (nejčastěji z pískovce) nebyly doposud podrobněji studovány. Mají velmi rozmanité formy (obr. 49: 6).

5.2.8 Ekonomika

Obstarávání obživy

V souhlase s kulturně historickými teoriemi o invazi kultury se šňůrovou keramikou z východoevropských stepí dříve převládal názor o pasteveckém způsobu obživy jejich tvůrců (naposledy *Vencl 1994c*). Určitý podíl zemědělských aktivit se připouštěl až v pozdějších fázích, a to pod vlivem domácího „substrátu“. Takové teorie ovšem ztratily na průkaznosti, když se zjistilo, že kultura se šňůrovou keramikou tvořila ve své době jediné osídlení našich zemí.

Dále se ukázalo, především na základě zahraničních dokladů ke kultuře se šňůrovou keramikou, že její nositelé byli vyspělí zemědělci, kteří ovládali orbu dřevěným oradlem a využívali tažnou sílu hovězího dobytka také k jeho zapřáhání k vozům s masivními koly; úrodu sklízeli srpy (žatevními noži) s jednou pazourkovou čepelí. Frekvence a formy jiných nástrojů (především sekerek) byly stejné jako u jiných eneolitických populací,

Obr. 50: Ozdoby kultury se šňůrovou keramikou a tzv. sídlíšní keramikou. 1–4 kostěné a perleťové součásti náhrdelníků; 5 kostěná pasová zápona; 6–8 měděné ozdoby (6 perly, 7 záušnice, 8 náramek); 9 kostěný knoflík; 10 perleťový terčík; 11 kostěné šídlo; 12 kostěná jehlice; 13–15 nehrbová keramika. 1–5 Konobříže (okr. Most); 6–8, 11 Čachovice (okr. Chomutov); 9, 10 Třebusice (okr. Praha-západ); 12 Radovesice (okr. Teplice); 13 Bacín (Vinařice, okr. Beroun); 14 Jenišův Újezd (okr. Teplice); 15 Radonice (okr. Praha-východ). Různá měřítká. Podle Dobeš – Buchvaldek 1993; Neustupný – Smrč 1989; Turek 1995a; Matoušek – Turek 1998; Čech – Černý 1997; Dobeš et al. 1991; Buchvaldek et al. 1997.

nepochybně zemědělských. Lidé kultury se šňůrovou keramikou pěstovali tytéž kulturní plodiny a chovali tatáž domácí zvířata jako předchozí a následně střeoevropské zemědělské kultury (Neustupný 1969b;

1997b). Palynologická spektra spojená s kulturou se šňůrovou keramikou na Komořanském jezeře jsou téměř neodlišitelná od spekter charakterizujících zemědělskou kulturu badenskou (Neustupný 1985). Hustota

osídlení vylučuje v našich přírodních podmínkách jakoukoliv formu pastevectví.

K lovu máme nečetné doklady, i když u kultury s takovými striktními normami bychom nějaké zásadní chování očekávali i v tomto směru.

5.2.9 Strukturování hrobů kultury se šňůrovou keramikou

Uložení koster

Ještě v polovině 20. století se nevědělo, že pro ukládání mrtvých v kultuře se šňůrovou keramikou platila přísná pravidla; rozpoznal to teprve P. V. Glob (1944) pro dánskou skupinu. Kostry leží buď na boku, nebo na zádech, ale nohy jsou vždy pokrčeny; pokrčení však není extrémní (jak je tomu například v kultuře únětické). Obě pohlaví mají obličej obrácen k jihu. Muži leží na pravém boku hlavou k západu a nohama k východu (obr. 45: 2; 46: 1), ženy obráceně: hlavou k východu a nohama k západu (obr. 45: 1, 3).

Tato poloha je prakticky ve stoprocentním souladu s pohlavně specifickými přídávky (například sekeromlaty pro muže nebo náhrdelníky pro ženy). V některých případech však nesouhlasí s určením pohlaví metodami biologické antropologie; je velmi pravděpodobné, že nepřesnost je na straně antropologických metod.

Existují také pravidla pro uložení rukou, rozpoznána německým archeologem U. Fischerem (viz např. *Buchvaldek 1986*). Poloha A je charakteristická pro starší fáze kultury, u ostatních se zatím nedaří rozpoznat, co poloha rukou znamená.

Pokud hrob obsahuje dvě kostry, mohou být v tzv. antipodické poloze (nohama k sobě; u této polohy jde vždy o hrob muže a ženy nebo děvčete a chlapce, obr. 45: 4, 5). Dva až tři zemřelí mohou být uloženi vedle sebe (obr. 45: 6), jiné uspořádání je výjimečné. V hrobě 1/95 ve Slaném byly tři kostry a kromě toho hromádka spálených kostí, které pocházely nejméně ze 4 jedinců (*Turek 2001*). Hroby s více kostrami mají téměř vždy podstatně větší hrobovou jámu, než je tomu u hrobů s jednou kostrou.

Některé hroby s více kostrami jsou víceméně prostorovým spojením dvou nebo více nezávislých hrobů; v nich jsou pak přídávky uloženy podle stejných pravidel jako u hrobů s jednou kostrou (srov. *Kovářová 2003*). Někdy jsou však přídávky rozmístěny tak, že pravidla pro hroby s jednou kostrou nejsou dodržena.

Rozložení přídávků

Přídávky jsou rozloženy většinou podél stěn hrobu v závislosti na poloze kostry, tj. rozdílně u mužů a žen; přesto ale je tendence k symetrii podél severojižní osy hrobu. K některým elementárním výsledkům se na zá-

kladě jednoduchých prostředků propracovali M. Buchvaldek a D. Koutecký (1972), obecnější metoda byla popsána v souvislosti s publikací pohřebiště v Čachovicích (*Neustupný – Smrž 1989*). Následující charakteristiky sumárně popisují obvyklé uložení, které vyplynulo ze studia všech dostupných šňůrových hrobů (*Kovářová 2003*).

Amfory bývají ukládány za tělo podél zadní stěny hrobu nebo stojí kolem nohou zemřelého. V mužských hrobech je pohár u krátké stěny za hlavou nebo v rohu za hlavou (nejčastěji), v ženských hrobech je rozptýl poloh poněkud větší. Také džbány se vyskytují kolem hlav zemřelých, v tomto případě poměrně často před jejich obličejem (v této poloze jsou také některé poháry s uchem). Hrnky se výrazně soustřeďují kolem hlav zemřelých (téměř stoprocentně žen), ale mohou být i jinde v hrobě. Mísy jsou kolem hlav, včetně polohy před obličejem. Sekeromlaty a mlaty se výrazně koncentrují před obličejem mužů (tutéž tendenci mají i těžké sekery). Jsou zde i některé ploché sekery, ale jejich poloha je jinak dosti shodná s polohou pohárů (v rohu za temenem lebky). Čepele jsou v mužských hrobech téměř všude (nápadná je koncentrace u nohou zemřelého), v ženských hrobech naopak chybí u nohou zemřelých a před nimi. Ozdoby jsou na tělech zemřelých. Celkově lze pozorovat tendenci k ukládání vysoce symbolických artefaktů (především zbraní a ozdob) co nejbliže k mrtvému tělu.

Diferenciace přídávků podle pohlaví a věku

Výrazný rozdíl mezi hroby mužů a žen nespočívá jen v různé poloze kostry a rozložení přídávků: přísný ritus charakterizuje také rozdílné vybavení hrobů nástroji, ozdobami a zbraněmi a rozdílné vybavení nádobami. Následující přehled se zakládá na jednoduchých statistických testech.

Hrobové přídávky vytvářejí velmi jasně pět skupin hrobů. Lze vyčlenit druhy:

1. které se objevují výlučně nebo převážně v hrobech mužů: sekeromlaty, těžké sekery, ploché sekery, kulovité palice, poháry s úškem;
2. které jsou významně častější v hrobech mužů než v hrobech žen: jednoduché poháry a kostěné artefakty;
3. které jsou k oběma pohlavím neutrální: amfory, poháry s uchem, džbány, mísy, štípaná industrie (většina typů), brousky a zvířecí kosti. Některé z těchto druhů nelze přeřadit do skupiny 2 nebo 4, protože pro nízkou četnost není dosaženo statistické významnosti. Jsou to mísky na nožkách, květináčovitě hrnky, cylindrické poháry a kousky okru;
4. které jsou významně častější v hrobech žen než v hrobech mužů: měděné ozdoby;
5. které se nacházejí výlučně v ženských hrobech nebo tam dominují: hrnce, malé amforky, hrnky s jedním

uchem, malé misky, bezuché hrnky, dvojjuché hrnky, provrtané zvířecí zuby, perly z lastur a zdobené koutoučky z lastur.

Dále je značný rozdíl mezi hroby různých věkových skupin:

1. hroby dětí jsou malé, hroby dospělých větší (hranici mezi hroby dětí a dospělých tvoří délka asi 140 cm);
2. hroby dětí nemají pazourkové nástroje a kromě hrobů chlapců ve starší fázi nemají ani hlazené kamenné nástroje;
3. náhrdelníky z perleťových kroužků a zvířecích zubů jsou jen v hrobech dospělých žen;
4. pouze hroby dospělých osob mají velké amfory;
5. pouze hroby dospělých žen mají pár malých nádobek;
6. zdá se, že pro hroby dětí a mladistvých jsou ve zvýšené míře charakteristické některé nádoby (mísy, poháry s uchem), dále měděné ozdoby a někdy absence veškeré výbavy.

Jednoduchá statistika tedy ukazuje, že rituál kultury se šňůrovou keramikou strukturuje hroby především ve dvou dimenzích, jimiž jsou pohlaví a věk.

Syntéza struktur formálními metodami

Pro studium šňůrových pohřebišť v Čechách byly využity formální metody, zejména tzv. vektorová syntéza a její spojení s geografickými informačními systémy (stručně viz *Neustupný 1997a*). V použití obou těchto metod pro hledání struktur na pohřebišťích má naše archeologie světovou prioritu.

Metoda spočívá v tom, že se vypočítají korelace (výskytu) jednotlivých druhů artefaktů v hrobech a ze získané matice korelačních koeficientů se pak složitou matematickou metodou získají tzv. faktory, tj. takové soubory druhů artefaktů, v nichž je každému artefaktu přiřazen faktorový koeficient (faktorová zátěž) udávající jeho typičnost pro daný faktor. Z jednoho kontextu (například pohřebiště) lze získat několik takových faktorů. Tyto faktory jsou formální struktury a lze pro ně najít nějaké neformální vysvětlení, interpretaci. To může být značně obtížné. V každém případě je nutno zdůraznit, že vstupní data pro výpočet faktorových zátěží vůbec neobsahují informaci o pohlaví nebo věku zemřelých uložených v hrobech. Kdyby tedy informace o typičnosti hrobu pro nějakou lidskou skupinu (podle pohlaví, věku, chronologie apod.) nebyla obsažena v samotné výbavě hrobů, žádný faktor by matematickým algoritmem nevznikl. V případě kultury se šňůrovou keramikou tomu tak ale není; smysluplné (interpretovatelné) faktory zde vznikají.

Následující tabulky (tab. 4) jsou reprodukcí historicky prvního pokusu (z r. 1969) o zpracování české kultury se šňůrovou keramikou metodou vektorové syntézy (*Neustupný 1973a*). Přes nedokonalost vstupních dat (zejména deskriptivního systému) se stalo okamžitě

zřejmým, že variabilitu hrobové výbavy kultury se šňůrovou keramikou kromě chronologie velmi silně ovlivňuje ještě faktor pohlaví. Je zajímavé, že kladný pól faktoru 3, jehož interpretace nebyla koncem 60. let 20. století zřejmá, se nyní zdá být výrazem pozdní fáze kultury.

Tab. 4: Syntéza struktur formálními metodami pro českou kulturu se šňůrovou keramikou. Ve sloupcích faktorové koeficienty. CW – česká šňůrová z lokalit jiných než Víkletice, V – šňůrová z Víkletic (podle *Neustupný 1973a*).

Faktor 1	CW&V	V	CW
sekerky	.44	.36	.41
sekeromlaty/palice	.42	.52	.40
poháry	.23	.33	.13
poháry s uchy	.16	.20	.09
džbány	.14	.13	.22
dvojjuché hrnky	-.05	.06	-.10
jednojjuché hrnky	-.11	-.24	.04
hrnce	-.22	-.24	-.14
bezuché hrnky	-.48	-.40	-.52
ozdoby	-.54	-.27	-.74
Faktor 2	CW&V	V	CW
poháry	.33	.44	.26
sekerky	.25	.28	.28
jednojjuché hrnky	.22	.12	.20
sekeromlaty/palice	.12	.05	.19
poháry s uchy	.01	-.02	.10
ozdoby	-.01	-.11	-.06
bezuché hrnky	-.08	-.04	-.35
džbány	-.30	-.33	-.30
dvojjuché hrnky	-.54	-.61	-.40
hrnce	-.67	-.70	-.64
Faktor 3	CW&V	V	CW
poháry s uchy	.50	.54	.47
sekerky	.21	.30	.17
džbány	.19	.07	.31
hrnce	.06	.03	.06
sekeromlaty/palice	.05	.12	-.05
jednojjuché hrnky	.02	.03	-.02
dvojjuché hrnky	.02	-.02	.09
bezuché hrnky	.00	-.05	-.01
ozdoby	-.04	-.06	-.06
poháry	-.59	-.53	-.61

Zpracování české kultury se šňůrovou keramikou těmito formálními metodami pokračovalo (*Neustupný 1973b; 1973c; 1978b; 1981; 1996a*). Jejího zdokonalení bylo dosaženo výpočtem tzv. faktorových skóre, tj. čísel určujících, jak je který hrob charakteristický pro faktor 1, faktor 2 atd. V tabulce 5 (*Neustupný 1978b*) první sloupec obsahuje kód faktoru a další sloupce počty hrobů, které mají významná faktorová skóre ve vztahu k tomuto faktoru.

Je zřejmé, že faktor +3 zde představuje výbavu typickou pro muže, a to převážně pro muže mladistvé a dospělé. Slovní popis faktoru (jehož faktorové zátěže zde nejsou reprodukovány) je následující (citáty v uvozovkách jsou z publikace *Neustupný 1978b*): „Faktor +3 je typický pro hroby s plochými kamennými sekerami, těžkými sekerami, sekeromlaty, kulovými palicemi, brousky a pazourkovými srpovými čepelemi. Soubor keramiky obvykle tvoří velmi rozměrná nezdobená amfora a šňůrový pohár; pokud je v hrobě třetí nádoba, je to džbánec, mísa nebo nějaký jiný pohár.“ Je zřejmé, že jde o hroby mužské. Jiný mužský faktor je -7: „Faktor -7 se nezdá být tak dobře definován. Jeho hlavní charakteristiku představují poháry s válcovitým hrdlem a poháry s úškem nebo uchem; tyto typy mohou být asociovány s jedním kamenným nástrojem s ostrím.“ Zdá se, že chronologicky zde máme další faktor mladší a pozdní fáze.

Faktor -6 je ženský, převážně charakteristický pro hroby dospělých žen. Slovní popis je následující: „Faktor -6 je nejbohatší na keramiku, neboť každý hrob zpravidla obsahuje tři až čtyři nádoby. Vedoucími typy jsou vejčitý hrnec D, malé amfory a pohárky s jedním uchem P, pravidelně se objevují amfory, které jsou většinou nezdobené. Poháry s uchem se vyskytují poměrně často, válcovité poháry, džbány a pohárky se dvěma

uchy občas. Mnoho hrobů obsahuje pazourkové nástroje, ale žádný osobní ozdobu nebo kostěný nástroj.“ Je zřejmé, že jde o hroby dospělých žen mladší a částečně pozdní fáze. „Faktor +7 je podobný faktoru -6 v tom, že jeho keramika většinou sestává z malých amforek, pohárků s jedním uchem P, vejčitých hrnců D a amfor (tentokrát částečně zdobených), ale liší se od něj tím, že má perleťové a měděné ozdoby, provrtané zvířecí zuby a brousky. Pazourkové čepele jsou rovněž časté.“ V tomto případě zřejmě jde o hroby dospělých žen střední fáze kultury se šňůrovou keramikou. Dalším ženským faktorem je +2. „Faktor +2 charakterizují amfory s rytou výzdobou, malé pohárky nebo misky typu J (většinou v párech) a příležitostně amfory zdobené řadami zářezů nebo důlků. Amfory mají často tunelovitá úška a nádoby všech druhů mívají tzv. odsazené dno. Pazourkové čepele jsou běžné. Jedna až tři nádoby v hrobě jsou pravidlem.“ Zdá se, že jde o starší fázi kultury se šňůrovou keramikou. Při těžce vektorové syntéze vyšel ještě jeden ženský faktor: +1. „Faktorová analýza odhalila ještě jeden slabý faktor (+1), který tvořily jen čtyři ženské hroby; zdá se být charakterizován zdobenými džbány, dvojuchými pohárky a malými amforkami. Vzhledem ke svému nejasnému smyslu nebyl zahrnut do následující analýzy. Měli bychom ovšem poznamenat, že jeho rozložení na pohřebišti je totéž jako u faktoru +3 a ve výskytu zdobených džbánek zaujímá druhé místo.“ Podle toho, co víme v současné době, jde o pozdní fázi kultury.

Jak vyplývá z tabulky 5, hroby dětí a mladistvých (a zčásti též fyzicky dospělých osob) reprezentují faktory +4 (muži) a +5 (ženy). „Faktor -4 je charakteristický pro hroby, které téměř nikdy neobsahují [hlazený] kamenný nástroj s ostrou hranou, ale dlouhé pazourkové čepele a kulovité palice jsou běžné. Keramika té-

Tab. 5: Česká šňůrová keramika. Srovnání formálních faktorů s externí evidencí pohlaví a věk zemřelých (podle *Neustupný 1978b*).

Faktor	Poloha na boku		Věk			
	pravém (muž)	levém (žena)	děti (0–12)	mladiství (12–18)	dospělí (18–)	celkem
+2	1	8	0	2	8	10
+3	14	0	1	2	7	10
-4	12	3	6	1	5	12
+5	2	14	6	2	5	13
-5	7	1	1	2	3	6
-6	0	16	2	0	10	12
+7	1	9	0	0	7	7
-7	5	1	2	1	3	6
Celkem:	42 44,7 %	52 55,3 %	18 23,7 %	10 13,2 %	48 63,1 %	76 100 %

měř vždy zahrnuje zdobenou amforu a pohár; k tomu může přistoupit další amfora, pohár s úškem nebo uchem nebo mísa. Amfory jsou obvykle malé nebo středních rozměrů.

Faktor +5 tvoří spíše malé nezdobené amfory, pohárky s jedním uchem typu P, válcovité poháry a vejčité hrnce D. Jiné typy keramiky jsou vzácné. Zdá se, že v hrobech spojených s tímto faktorem chybí všechny druhy osobních ozdob, bohatě zdobené nádoby, nástroje a malé amforyky.“

Jednoduchá vektorová syntéza byla posléze rozšířena spojením se softwarem GIS (geografické informační systémy) pro znázornění prostorových struktur (*Neustupný 1996a*; přehledně *1997a*). Základní logika této metody spočívá v tom, že faktorová skóre, která jednotlivé hroby mají k jednotlivým faktorům, jsou hodnoty (reálná čísla), které charakterizují prostor daného hrobu. Pokud tato čísla znázorníme v GIS nějakou barevnou stupnicí, budou hroby se stejným nebo blízkým faktorovým skóre mít v určitém prostoru stejnou nebo blízkou barvu, jestliže se v tomto prostoru budou koncentrovat hroby se vzájemně podobnými deskripcemi (a proto s podobnými faktorovými skóre vzhledem k jednomu faktoru). Pro získání obrazu pohřebiště, kde jsou vyznačeny souvislé plochy charakteristické pro některý faktor, lze použít různé nástroje softwaru geografických informačních systémů, například modul DEM, který jinak barevnou stupnicí vyjadřuje výšky nějakého povrchu (vrstevnice apod.).

„Tak například faktor 3/9 charakterizovaly následující deskriptory: ploché sekery, poháry s úškem, těžké sekery, palice, sekeromlaty, džbánky, štípané nástroje a amfory. To je jasně výbava mužských hrobů mladší nebo pozdní fáze české šňůrové keramiky. Tato skutečnost se odrazila v tom, že hroby s vysokým skóre ve vztahu k tomuto faktoru korespondovaly s nezávislým (externím) určením pohlaví a věku koster, nalezených v takových hrobech: byly statisticky významně spojeny s kostrami dospělých mužů. Současně s tím v okamžiku, kdy hodnoty faktorových skóre příslušné k faktoru 3/9 byly přiřazeny k jednotlivým hrobům a byl vypočítán DEM, bylo nalezeno výrazné prostorové shlukování ve skupině Vb a nižší koncentrace v některých jiných skupinách“ (příl. 13; *Neustupný 1996a*, fig. 7).

Studium české šňůrové keramiky (především pohřebiště ve Vikleticích) těmito metodami značně prohloubilo naše pochopení této kultury. Zjistila se rozsáhlá variabilita chronologická a dále variabilita podle pohlaví a podle věku. Tyto okolnosti živé kultury vytvářejí v archeologických pramenech výrazné struktury (jednotlivé faktory). Není vyloučeno, že existuje ještě další pramen variability, ten ale není silný. Lze prokázat, že některé artefaktové struktury, reprezentující lidské skupiny, se na pohřebištích koncentrují do určitých míst, jiné však nikoliv. Jak se to dá očekávat na

základě teorie, archeologické struktury získané těmito formálními metodami jsou polytetické (každý deskriptor, například džbánek může být současně a v různé míře charakteristický pro několik archeologických struktur). Popsané metody jsou objektivní v tom smyslu, že subjekt archeologa může podstatněji ovlivnit výsledek jen výběrem deskriptorů a pak až při interpretaci; sám matematický algoritmus je neovlivnitelný.

5.2.10 Ritus a společenská struktura

Ačkoliv se na první pohled zdá, že pohřební ritus je v kultuře se šňůrovou keramikou poměrně věrným „odrazem“ tehdejší společnosti (věrnějším, než v jiných kulturních skupinách), všude lze pozorovat symbolický fundamentalismus, který předepisuje velmi přísná pravidla pro jakékoliv chování.

Arbitrárnost pohřebního ritu

Právě proto, že v kultuře se šňůrovou keramikou je symbolika pohřbů svázána tak přísnými pravidly a jiné prameny než hroby chybějí, je obtížné na základě pohřebního ritu rekonstruovat společnost.

Nelze se domnívat, že hrobový ritus kultury se šňůrovou keramikou věrně odráží společenskou strukturu. Je to proto, že pohřební ritus je arbitrárním označením společnosti a slouží jen ke komunikaci. To znamená, že atributy pohřebního ritu nejsou shodné (příjemnějším nemusí být shodné) s atributy společnosti. Rituální pravidla ztrácejí svoji arbitrárnost teprve v okamžiku, kdy se prokazatelně dostávají do markantního protikladu s životními zájmy komunity nebo jedinců, jak tomu bylo například tam, kde některé ženy a děti byly zabíjeny při příležitosti smrti patriarchů. K takovým jevům, častým ve východní skupině kultury kulovitých amfor (*Neustupný 1967a*), však zřejmě docházelo v kultuře se šňůrovou keramikou jen zřídka, i když vícečetné hroby mohou být svědectvím takových praktik.

Je dobře možné, že jevem, který pohřební ritus kultury se šňůrovou keramikou nedokázal skrýt za svou symbolickou masku, byla zvýšená úmrtnost mužů ve věku od 20 do 30 let, která pak deformovala demografický obraz pozdějších věkových skupin (*Neustupný 1983*, 126–127). Může jít o úmrtí způsobená rituálním válečnictvím (viz výše), ale je nutno mít na paměti celou řadu problémů, s nimiž je takové pozorování spojeno. Mimo jiné i to, že je obtížné statisticky testovat významnost zjištěné datové struktury.

Některé nápadné archeologické rysy kultury se šňůrovou keramikou zůstávají zatím bez náznaku řešení (například poloha zemřelých v hrobech). Jindy je vysvětlení velmi obecné, jako v případě některých koster, které mají na lebkách tzv. trepanace, tj. otvory, jejichž vytvoření ve stěně lebky lidé zřejmě přežili (okraje otvoru jsou zacelené).

Vysvětlení pohřebního ritu

Pohřební ritus není proto schopen odrazit, co lidé byli, ale může nám přibližně prozradit, co si lidé kultury se šňůrovou keramikou o sobě mysleli. Na tomto základě můžeme usuzovat, že v této době lidé viděli svoje komunity rozdělené na dvě protikladné skupiny (muže a ženy) a že různé postavení přičítali také věkovým skupinám: dětem do 3 let, dětem a mladistvým do 15/20 let a dospělým v produktivním věku. Evidentně viděli ještě další rozdíly uvnitř skupiny dospělých, například proto, že někteří dospělí muži dostali do hrobu zbraně, a jiní nikoliv; musíme si být ale vědomi toho, že takové rozdíly nemusely být spojovány s postavením pohřbených za jejich života, nýbrž například s okolnostmi jejich smrti, s postavením příbuzných apod.

Základní rozdíl mezi muži a ženami spočíval podle názoru eneolitických lidí ve spojení těchto skupin se symboly, značícími jejich postavení ve společnosti: u mužů především se zbraněmi, u žen především s ozdobami. To, že valná část keramických nádob souvisela s picími rituály (tak jak to bylo běžné už od počátku eneolitu), nám kromě toho odhaluje, že úloha žen na slavnostech, kde se pilo pivo, byla zřejmě jiná než úloha mužů. Vyplývá to z faktu, že picí soubory byly pro obě pohlaví jiné, a není jasné, zda i v případě žen se pilo pivo. Nebo platí alternativa, že muži a ženy měli oddělené picí slavnosti? Na druhé straně zde určitá rovnoprávnost byla, jak svědčí přítomnost amfor a džbánek v obou kategoriích hrobů.

Zvláštní postavení dětí do 3 let, tak jako v celém pravěku i po valnou část doby historické, vyplývalo zřejmě ze skutečnosti, že takové děti jsou ještě plně závislé na péči své matky a komunikují převážně jen s nejbližšími osobami. V tomto smyslu to nebyli plnoprávní příslušníci komunity a vztahovala se na ně vesměs jiná pravidla než na ostatní.

Picí soubory

Ritus kultury se šňůrovou keramikou zdůrazňuje některé aspekty společenského života, které samy o sobě mají komunikační význam: picí rituály, které jsou v hrobech kultury se šňůrovou keramikou dokumentovány několika typy picích nádobek a četnými amforami.

Nádoby, které můžeme spojovat s pitím tekutin, se vyskytují v kultuře se šňůrovou keramikou prakticky ve všech kategoriích hrobů, a to i v hrobech dětí a mladistvých. Formalizované picí soubory jsou však jen v hrobech dospělých.

V hrobech dospělých mužů tvoří picí soubor amfora (někdy o obsahu až 25 l) a pohár, který může být nahrazen pohárem s úškem nebo pohárem s uchem; džbánek asi jen částečně plnil tuto funkci, protože jeho umístění v hrobě se často od pohárů odlišuje.

V hrobech dospělých žen tvoří picí soubor amfora, hrnec a dvojice malých nádobek, z nichž jedna je zpra-

vidla dvojchá amfora a druhá nějaký hrnec (jedno-uchý nebo dvojuchý). Ve starší fázi je možnou substitucí dvojice stejných nádobek (drobné misky nebo bez-uché hrnky).

Zatímco mužské picí soubory se táhnou již od časněho eneolitu (džbánek, zpravidla zdobené; srov. *Křišťuf 2005*) a můžeme se o nich domnívat, že sloužily k pití piva při nějakých slavnostech, ženské picí soubory nemají zatím v jiných kulturách rozpoznatelné analogie. Není jisto, zda i ony sloužily k pití alkoholických nápojů.

Problém nepohřebních aktivit

Za indikátor „sídlitní“ keramiky se považuje hrnec nebo zásobnicová nádoba, obvykle s nálevkovitým hrdlem, zdobená těsně pod okrajem plastickou lištou, která může mít tvar vlnovky. Taková nádoba se zatím ani jednou nenašla jako přídavek ve šňůrovém hrobě. Jak ale ukazuje nález takové nádoby v rituálním areálu na vrchu Bacín (*Matoušek – Turek 1998*), tato keramika nebyla „čistě praktickou“ profánní složkou kultury, nýbrž sama mohla mít nějaký smysl při symbolických aktivitách. Z tohoto hlediska bude nutno znovu prozkoumat i další lokality s takovou keramikou.

Jinou otázkou je, proč lidé v období kultury se šňůrovou keramikou nezasahovali pod zem. Pravděpodobně k tomu měli nějaký rituální důvod: narušování povrchu země (pohyb vertikálním směrem) se asi považovalo za symbolické chování, které nebylo ve většině případů dovoleno (*Neustupný 1995a; 1997b*). V kultuře se šňůrovou keramikou se toto chování vyvinulo *ad absurdum*, docházelo zde k určitému fundamentalismu.

5.2.11 Vznik kultury se šňůrovou keramikou

Původ kultury se šňůrovou keramikou byl vždy předmětem intenzivního zájmu. Velký vliv v evropské archeologii získaly kulturně historické teorie o jejím rozšíření migrací (expanzí) velkého etnika. Němečtí archeologové nejdříve pomýšleli na původ kultury v jižní Skandinávii, nacisté později dávali přednost jižní části východního Německa (tzv. střednímu Německu; *Kossinna 1928*, Abb. 331).

Vzhledem k velkému teritoriálnímu zásahu, který zahrnuje i části východní Evropy, absenci zbytků osad a výskytu sekeromlatů v hrobech mužů, vzniklo v případě této kultury spojení s filologickými teoriemi o šíření Indoevropanů, konkrétně názor o jejím příchodu (či spíše expanzi) z východu, z „jihoruských stepí“. Tuto teorii zastávali v různých formách především neněmečtí archeologové, například Gordon Childe (*1947*, 172–173). V souvislosti s tím se kultura se šňůrovou keramikou začala chápat jako pastevecké nebo dokonce nomádské etnikum, silně pohyblivé (například *Gimbutas 1956*; u nás *Veňcl 1994c* aj.) .

Dnes je invazní teorie vrcholně nepravděpodobná, neboť archeologie východní Evropy je už dobře známa a neukazují se tam žádné kulturní skupiny, z nichž by kultura se šňůrovou keramikou mohla vzniknout. Prokázalo se, že ve střední Evropě není kultura se šňůrovou keramikou současná s žádnou jinou kulturní skupinou, což také svědčí proti migraci. Archeologie střední Evropy bez možných pochyb naznačuje, že existuje určitá návaznost kultury se šňůrovou keramikou na starší eneolitické skupiny: tak například šňůrové poháry mají jasné předlohy ve východní skupině kultury kulovitých amfor (*Neustupný 1961a; 1965a*), nejstarší šňůrové amfory navazují na nádoby a výzdobu pozdních skupin badenské kultury atd. (*Neustupný 1972a*). Šňůrová keramika patří do eneoliticko-bronzového keramického komplexu, který je střeoevropský, a existují další spojitosti v detailech artefaktů. Celkový ráz kultury se šňůrovou keramikou je střeoevropský a zemědělský (nikoliv pastevecký). Chronologie kultury se šňůrovou keramikou je dnes dobře známa a jasně ukazuje, že ve všech regionech začíná tato kultura přibližně ve stejnou dobu; za těchto podmínek je současný příchod invazní populace do všech regionů obtížně pochopitelný stejně jako skutečnost, že invazní populace by prakticky všude, okamžitě a bez výjimky zvítězila nad „domácím“ eneolitickým obyvatelstvem.

Je tudíž stále jasnější, že kultura se šňůrovou keramikou vznikla ve střední Evropě (případně i v Evropě severní), ale zatím nejsme schopni detailněji objasnit mechanismy, jimiž proces vzniku této kultury probíhal. Ať vznikla kultura se šňůrovou keramikou kdekoliv, došlo k tomu v průběhu krátké doby a formální změny byly mimořádně hluboké. Základem musela být celá řada různých kulturních skupin středního eneolitu, takže procesem vzniku byla konvergence.

Kultura se šňůrovou keramikou nemizí ve střední Evropě beze stopy, neboť některé její regionální skupiny přežily mimo naše území v pozměněné formě místy až na práh doby bronzové (střeoevropská nížina, Skandinávie, hranice s východní Evropou). Její nepopíratelné dědictví nacházíme také v kultuře zvoncovitých pohárů. Ani při vzniku kultury zvoncovitých pohárů však nejde o jednoduše demonstrovatelný postupný vývoj.

5.3 KULTURA ZVONCOVITÝCH POHÁRŮ

Jan Turek

5.3.1 Základní charakteristika

Vymezení kultury zvoncovitých pohárů

Výskyt zvoncovitých pohárů má nebývale široký geografický rozsah od severozápadní Afriky až po Malopolsko a od Irska až do Karpatské kotliny. Oblasti s výskytem zvoncovitých pohárů v Evropě lze rámcově

rozdělit do šesti hlavních provincií. Čechy spadají společně s Moravou, Maďarskem (oblast dnešní Budapešti), Dolními Rakousy, Malopolskem, Bavorskem a jihozápadním Německem do provincie východní (k této skupině je zřejmě třeba přiřadit také nálezy z Alsaska a severního Švýcarska). K této oblasti se do jisté míry váže provincie východoněmecká zahrnující Sasko, Durynsko a Posálí, ale také dále k severu skupiny meklenburská a pomořanská. Třetí významnou kontinentální provincií je severozápad Francie včetně Bretaně, území dnešního Beneluxu, severozápadní Německo a Jutský poloostrov. Čtvrtá provincie zahrnuje střeodomořskou oblast od Katalánska přes Baleáry, jižní Francii až po Lombardii, Toskánsko, střední Itálii, Sardinii a jihozápadní Sicílii. Pátou provincií lze lokalizovat do střední a jižní části Španělska a středního Portugalska, k této provincii lze přiřadit také nálezy z Maroka a malé enklávy v Alžírsku. Poslední skupina zahrnuje Britské souostroví a Irsko (srov. *Harrison 1980*, Fig. 1–2; *Engelhardt 1991*).

Přehled bádání a vývoj názorů na kulturu zvoncovitých pohárů

Zvoncovité poháry přitahovaly svým nezaměnitelným dekorem a zbarvením pozornost starožitníků již před více než sto padesáti lety. První české nálezy byly objeveny při stavbě železnice v roce 1848 na premonstrátských pozemcích v Bohušovicích nad Ohří (*Sklenář 1992*, 24). Vocelův *Pravěk* (1868, 487–88, obr. 152–154) byl první odbornou archeologickou publikací zobrazující nálezy zvoncovitých pohárů nalezené blíže Kralup nad Vltavou. Prvním, kdo použil název zvoncovitý pohár, byl rytíř Robert von Weinzierl (1895, 23–28), který také sestavil první schéma výzdoby českých pohárů (*von Weinzierl 1895*, 26, tab. V.). J. L. Pič (1899, 88) hledal původ zvoncovitých pohárů v oblasti dolmenů západní Evropy a správně upozornil na podobnost šňůrových pohárů s poháry zvoncovitými v oblasti dolního Rýna (*Pič 1899*, 86). V *Rukověti české archeologie* (*Buchtela – Niederle – Matiegka 1910*, 27–28) byla kultura zvoncovitých pohárů správně zařazena na konec „doby přechodní“ (eneolitu) a byl zdůrazněn její význam pro vznik únětické keramiky. V této době bylo šíření zvoncovitých pohárů vnímáno jednoznačně jako doklad „invaze lidu bez pevných sídel“ a poprvé bylo upozorněno na specifický antropologický charakter populace (*Stocký 1926*, 124, 138). A. Stocký dále upozornil na existenci tzv. průvodní keramiky, ve které, na rozdíl od zvoncovitých pohárů, spatřoval typologický vývoj směřující k únětické keramice. J. Schránil označil nositele kultury zvoncovitých pohárů za lovecký lid pocházející ze západní Evropy a předpokládal vzájemný dotyk s kulturou šňůrové keramiky (*Schránil 1928*, 81, 85–86). První doklady sídlištních nálezů z Prahy-Lysolají a z Jenštejna u Prahy uveřejnil L. Hájek (1939). J. Böhm

(1941a, 182–189) v souladu se soudobým kulturně historickým paradigmatem hovořil o krátkolebém neindoevropském etniku, které se rychlou expanzí rozšířilo z Iberského poloostrova Středomořím do Itálie a dále do Čech. Böhm si však uvědomoval nesrovnalost v odlišném antropologickém charakteru populace kultury zvoncovitých pohárů v Čechách a ve Španělsku, a předpokládal tedy, že byla expanzní vlna postupně posílena dalšími skupinami. V Čechách se pak podle Böhma původní populace kultury zvoncovitých pohárů rozplynula během dvou generací. Jako oblast jejího původu byl později zvažován region východních Alp a v Čechách byly předpokládány rovněž její kontakty s kulturou šňůrové keramiky (*Neustupný – Neustupný 1960*, 140). Poprvé byl také zdůrazněn význam rozvoje metalurgie, orného zemědělství a patriarchální společnosti v závěru eneolitu (*Neustupný – Neustupný 1960*, 144; *Neustupný, J. 1962*, 181). L. Hájek se ve svých nejvýznamnějších studiích věnoval především otázkám chronologie a vyčlenění nejstarších nálezů kultury zvoncovitých pohárů u nás (*Hájek 1966*) a publikoval textovou část katalogu českých nálezů (*Hájek 1968*).

Velmi významný odklon od tradičního kulturně historického paradigmatu lze pozorovat v příspěvku E. Neustupného (1976a), který uvádí vnitřní změny kulturního systému jako hlavní příčinu vzniku kultur mladšího eneolitu v kontrastu k dřívějším migračním výkladům. Tradiční představa o cizí nomádské populaci kultury zvoncovitých pohárů se z hlediska nového paradigmatu stala zcela neobhajitelnou. V dalších studiích E. Neustupný nastínil časoprostorové vymezení kultury v Čechách a na Moravě a vyslovil se pro časovou následnost obou mladoeneolitických kulturních skupin (1972a; 1976b; 1984). Kulturou zvoncovitých pohárů v Čechách a dalších oblastech tzv. východní skupiny se v 70. letech zabýval rovněž S. J. Shennan (1975; 1976; 1977), který hovoří o tzv. „pohárovém balíčku“ (*Beaker package*) typických artefaktů jako o jednotícím kulturním prvku spojujícím mnohdy odlišné lokální kulturní tradice. Shennan rovněž relativizoval Hájkovo (1966) typologicko-chronologické vyčlenění bohatých pohřebních výbav jako nejstarších a nabídl alternativní výklad této odlišnosti založený na společenské diferenciaci (*Shennan 1976*, 235). Českou skupinu zahrnul do své syntézy kultury zvoncovitých pohárů v Evropě R. J. Harrison (1980, 50–55). M. Buchvaldek (1978, 49–50, 59) nastínil problém vzniku zvoncovitých pohárů jako otázku etnické kontinuity a diskontinuity v mladším eneolitu a prezentoval obě kultury jako částečně současné a koexistující. J. Havel (1978) publikoval první studii zaměřenou specificky na pohřební ritus zvoncovitých pohárů a M. Kuna a V. Matoušek zpracovali měděnou industrii tohoto období ve střední Evropě (*Kuna – Matoušek 1978*). Syntézu poznatků a problematiky období kultury zvoncovitých pohárů

vypracoval V. Moucha (1978). Shrnutí evropských i domácích studií o zvoncovitých pohárech a topografickou analýzu nalezišť kultury se šňůrovou keramikou a zvoncovitých pohárů provedl J. Turek (1996). Na dosud posledním celoevropském sympoziu o kultuře zvoncovitých pohárů (Riva del Garda 1998, viz *Nicolis ed. 2001*) byl shrnut stav poznání struktury osídlení a sídlištních nálezů v Čechách a na Moravě (*Turek – Peška 2001*). Byly zde též prezentovány nejnovější poznatky o pohřebním ritu, společenské struktuře a pohlavním dimorfismu populací mladšího eneolitu (*Turek – Černý 2001*; *Cerný – Houět – Turek 1999*). Rovněž byl předložen alternativní výklad k tradiční kulturně historické interpretaci specifického antropologického charakteru (výskyt brachycefalních jedinců) populace kultury zvoncovitých pohárů, která byla považována za etnicky cizorodý prvek dokládající migraci a výměnu obyvatelstva. K morfologickým změnám, jako je brachycefalizace, mohlo docházet v rámci jedné populace během několika generací, bez výrazných vnějších genetických vlivů působením změny ve složení výživy či odlišnou sociální strategií při výběru partnera (*Turek – Černý 2001*, 601–604).

Nálezová základna

I přes rostoucí počet dokladů sídlení, pohřebiště stále zůstávají hlavním pramenem poznání tohoto období. V Čechách byly pohřební a ojedinělé nálezy evidovány na téměř 500 lokalitách, sídlišť je však stále ještě méně než 30. V poslední době však rostou doklady nálezů keramiky z období kultury zvoncovitých pohárů při povrchových sběrech.

Pohřebiště. Pohřební nálezy tvoří nejrozsáhlejší část nálezového fondu kultury zvoncovitých pohárů v Čechách. Mezi největší pohřebiště patří Mochov (28 hrobů, *Moucha 1966*, 107), Praha 6-Lysolaje (25 hrobů, *Hájek 1968*, 63–69), Lochenice (24 hrobů, *Buchvaldek 1990*), Neratovice (23 hrobů, *Hájek 1968*, 75–78), Brandýsek (22 hrobů, *Kytlicová 1960*), Čachovice (21 hrobů, *Neustupný – Smrž 1989*), Kolín (20 hrobů, *Dvořák 1936*; *Hájek 1968*, 38–41). Největší dosud prozkoumaná pohřebiště v Čechách se ani zdaleka neblíží rozsáhlým moravským nekropolím, jako jsou Hoštice (155 hrobů), Holásky (71 hrobů) nebo Šlapanice (60 hrobů). Je otázkou, zda tento rozdíl mezi českými a moravskými pohřebními skupinami lze přičítat jen stavu výzkumu. Dalšími českými pohřebišti středního rozsahu jsou Kněževes (14 hrobů, *Kytlicová 1956*), Praha 9-Ďáblice (14 hrobů, *Hájek 1968*, 17–19), Radovesice (13 hrobů, *Muška 1981*; *Turek 1993*, 127–132, Fig. XLIX–LV), Tišice-Kaberna (11 hrobů, *Hájek 1968*, 123–125), Lovosice-Schwarzenberská cihelna (11 hrobů, *Blažek – Kotyza 2002*, 27–36) a Lovosice-Reiserova cihelna (10 hrobů, *Hájek 1968*, 57–57).

Osady. První doklady sídlištní aktivity z období kultury zvoncovitých pohárů objevil Ladislav Hájek v letech 1933 a 1935 v Praze-Lysolajích a v Jenštejně u Prahy (*Hájek 1939*, 119–122). Jáma z Jenštejna obsahovala převážně průvodní keramiku, zatímco ze dvou objektů v Lysolajích pochází větší množství zlomků zdobených zvoncovitých pohárů. Jeden z lysolajských objektů byl pravoúhlého půdorysu (225 × 180 cm) s plochým dnem a byl interpretován jako zemnice. Nejrozsáhlejší dosud známý odkryv sídliště kultury zvoncovitých pohárů v Čechách jsou Liptice II (výzkum J. Mušky 1982, obr. 52: 1, 8–10), kde bylo zachyceno celkem 24 zahloubených objektů. Další sídlištní nálezy pocházejí z východních Čech (Tuněchody, Obědovice) nebo z poslední doby z Čáslavi (*Pavlu 2000*).

Doklady ostatních aktivit. V Čechách zatím nebyly objeveny žádné doklady jiných kultovních objektů, jeskynních aktivit ani pravidelné využívání či ohrazení výšin, ani exploatace nerostných surovin. Je však třeba upozornit na ojedinělé nálezy měděných dýk, nátepních destiček, lukovitých závěsků a zlomků zdobených pohárů na některých výšinných polohách (Řivnáč, Praha-Šárka, Slánská hora, Vraný-Čertovka).

5.3.2 Časová a prostorová variabilita

Relativní chronologie

Vzhledem k charakteru nálezových situací z období zvoncovitých pohárů v Čechách existuje jen velmi málo přímých stratigrafických dokladů jeho relativní chronologie. Problém chronologické pozice období zvoncovitých pohárů byl řešen jednak ve vztahu ke starším kulturám řivnáčské a šňůrové keramiky, jednak k následné kultuře únětické. Pokud jde o závěr období, panuje mezi specialisty shoda již od doby, kdy Karel Buchtela a Lubor Niederle (*Buchtela – Niederle – Matiegka 1910*, 27–28) zdůraznili význam zvoncovitých pohárů pro vznik keramiky únětické. Na předpokladu kontinuálního vývoje a následnosti obou kultur se mnoho nezměnilo až do současnosti. Mnohem problematičtější byla diskuse o počátcích období zvoncovitých pohárů. Někteří badatelé po dlouhou dobu předpokládali částečnou současnost střeoeolické kultury řivnáčské se zvoncovitými poháry (např. *Pleslová-Štiková 1976*), což je z pohledu dnešního stavu poznání vysoce nepravděpodobné.

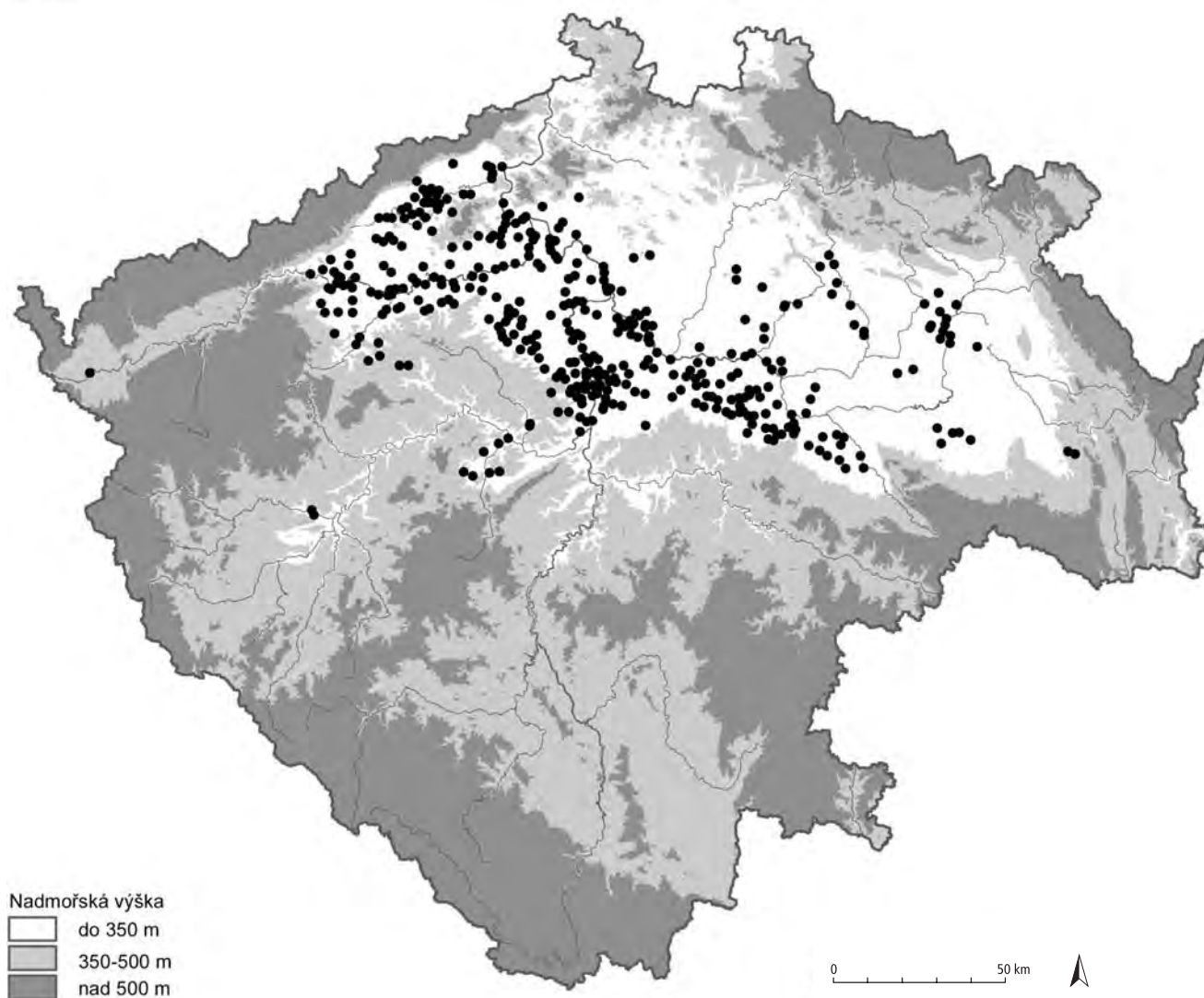
Jednou z dalších klíčových otázek chronologie mladšího eneolitu je současnost či následnost dvou výrazných kulturních komplexů, šňůrové keramiky a zvoncovitých pohárů. Na vzájemný chronologický a genetický poměr obou kultur existují dva protichůdné názory. Jedna skupina specialistů vychází z migraционистického předpokladu alochtonního původu kultur a populací šňůrové keramiky a zvoncovitých pohárů a předpokládá jejich částečnou současnost a v některých ob-

lastech (Čechy, Morava, Posálí, východní Bavorsko a další) také sdílení shodného sídelního prostoru (*Fischer 1976; Buchvaldek 1978; 1981; Moucha 1978*, 312; *Dvořák – Šebela 1992* a nejnověji též *Heyd 2001*).

Druhý pohled na charakter a vztah obou fenoménů předpokládá, že obě kultury byly následné, jejich nositelem byla tatáž populace a k změně došlo poměrně náhle především na základě vnitřních formálních změn v rámci jednoho symbolického systému (*Neustupný 1966a*, 87–88; *1976b*, 117–118; *Shennan 1976*, 234; *Turek 1996*, 9–14; *Turek – Černý 2001*, 604). V žádné z regionálních skupin šňůrové keramiky a zvoncovitých pohárů v Evropě nebyl dosud dokumentován spolehlivý doklad kontaktních nálezů, jako například smíšená pohřební výbava, smíšené nálezy v sídlištních kontextech a podobně. Neustupný (*1966a*, 87–88) a Shennan (*1976*, 234) naopak upozorňují na horizontální stratigrafii českomoravských a posálských pohřebišť, kde jsou hroby obou kultur v bezprostřední blízkosti. V poslední době přinesly velkoplošné odkryvy na střední Moravě (Olomouc-Slavonín, Velký Týnec a Olomouc-Nemilany) možné doklady přechodu od pozdní moravské lokální šňůrové keramiky ke zvoncovitým pohárům v sídlištním kontextu a snad také v postupně uplatňovaných změnách v pohřebním ritu (*Turek – Dvořák – Peška 2003*, 197–208). Takové pozorování je však prozatím ojedinělé a upozorňuje především na skutečnost, že sídlištní nálezy, které jsou dosud jen velmi málo známy, mohou skýtat významné informace pro posouzení kulturních a chronologických vztahů proměny v mladším eneolitu. V této souvislosti je třeba poukázat na opakovaně doloženou ideologizovanou strukturu skladby pohřební výbavy a pohřebních praktik, které ve vysoce symbolické rovině reprezentují určitou společensko-kulturní identitu (*Turek – Dvořák – Peška 2003*, 205). Vzhledem k tomu pohřební kontexty skýtají do jisté míry zkrácený obraz pravěké reality a s využitím poměrně omezeného spektra artefaktů a kulturních norem demonstrují vztahy významné pro identitu tehdejší společnosti. Je tedy vcelku logické, že ideologizovaný odraz kulturní změny se v pohřebním ritu může jevit jako ostré diskontinuum, ačkoliv v reálném světě živých mohlo jít o delší proces přeměny.

Absolutní chronologie

Hodnocení absolutní chronologie zvoncovitých pohárů v Čechách je značně omezeno nedostatkem dat. V současnosti jsou z Čech k dispozici jen tři radiokarbonová data (zdroj: J. Turek, J. Müller). Dvě pochází z Radovesic (okr. Teplice): KI-4449: 2465–2195 cal. BC (BP 3860 ± 40), pocházející z hrobu 53/80-I, který obsahoval mimo jiné též zdobený pohár s uchem, nezdobený pohár s uchem, nátepní destičku a knoflíky s V-vrtáním (*Turek 1993*, Fig. L) a KI-4448 2460–2200 cal. BC (BP 3860±45) z hrobu 117/78, obsahujícího zlaté a stříbrné

Obr. 51: Kultura zvoncovitých pohárů v Čechách. Podle Archeologické databáze Čech upravil a doplnil J. Turek.

šperky a zdobený zónovitý pohár, tedy typologicky starší výbavu. Průvodní keramikou byl vybaven pohřeb 31 z Jenišova Újezdu (okr. Teplice), z něhož pochází relativně nižší datum KI-4450 2350–2020 cal. BC (BP 3760±55). Poněkud více radiokarbonových dat pochází ze sousedních oblastí, publikováno je však jen málo. Pro Čechy a jejich nejbližší sousedství lze tedy obecně konstatovat, že nejstarší kalibrovaná C¹⁴ data spadají do období těsně před rokem 2500 př. Kr. a nejstarší data pro následnou únětickou kulturu se pohybují okolo roku 2500 př. Kr. Toto časové rozpětí kultury zvoncovitých pohárů odpovídá chronologickému schématu, které před více než třiceti lety představil E. Neustupný (1969a, 799).

Periodizace

Vnitřní chronologie období zvoncovitých pohárů byla tradičně jedním z hlavních problémů řešených v rámci

kulturně historického paradigmatu. Celé období bylo nejprve rozděleno do dvou základních úseků. Starší charakterizovaly bohatě zdobené poháry a mísy se zdobeným okrajem a balíčkem prestižních předmětů. Mladší úsek byl pak charakterizován výskytem tzv. průvodní keramiky a vymizením zdobeného zboží. Toto prvotní členění bylo nejprve dokumentováno na nálezech z Dolních Rakous (Pittioni 1954) a bylo záhy adoptováno rovněž českými archeology (Hájek 1966; Neustupný – Neustupný 1960 a další). Edward Sangmeister ve své studii o hornorýnských nálezech zvoncovitých pohárů (Sangmeister 1964) tuto základní periodizaci rozšířil o hypotetickou nejstarší fázi tzv. maritimních pohárů. Tyto poháry se vyznačují především štíhlými a vysokými tvary, celoplošnou výzdobou s užitím horizontálních zón a bývaly spojovány s prvotní „migrační“ fází šíření původně ještě uniformní „panevropské“ kultury zvoncovitých pohárů. V současné době

se objevila řada pochybností o chronologickém významu tohoto fenoménu a jeho podstata může být spíše vykládána v rovině společenské diferenciaci a symboliky pohřební výbavy (*Turek 2002a*, 224–225).

Otázku tzv. nejstarších zvoncovitých pohárů v Čechách a na Moravě rozpracoval ve své studii L. Hájek (1966), který zde soustředil celou řadu těchto „typologicky“ starých pohárů včetně jejich doprovodné pohřební výbavy. Ačkoliv v Hájkově souboru není prezentován ani jeden pohár skutečně maritimního charakteru, je zde patrná výrazná vazba „starých“ pohárů na další artefakty „balíčku“ prestižních předmětů včetně zlatých a stříbrných šperků, což rovněž svědčí pro jistou výlučnost těchto pohřebních celků, která může souviset s jejich sociálním kontextem, a nikoliv s chronologickou odlišností (*Neustupný 1984*).

Střední fáze období zvoncovitých pohárů je charakterizována především poháry s třemi hlavními výzdobnými pásy, prokládanými pásy s průběžnou výzdobou a pokrývajících celý povrch nádoby. Hlavní výzdobné pásy jsou vertikálně členěny metopami, segmenty vyplněnými kolkovanými klikatkami. V nově se objevující průvodní keramice se vyskytují mísy s římsovitým okrajem ve tvaru písmene T, některé na čtyřech či více nožkách, hrnky s uchem, hrnce a amfory.

Pozdní fáze pak zahrnuje výhradně průvodní keramiku, v hrobech se objevují především mísy a hrnky s uchem, některé hruškovitých tvarů s rytou výzdobou předznamenávající ornamentiku následné časně únětické kultury. V tomto období také narůstá počet sídlištních nálezů s rozmanitějším množstvím keramických tvarů a dalších artefaktů (například Liptice, viz *Turek 1995b*; *Turek – Peška 2001*). Podobnému členění se blíží rovněž P. Dvořák (1989; 1992), který rozčlenil moravské nálezy zvoncovitých pohárů do tří (I–III), respektive čtyř (I/II) nálezových skupin.

Vztah třídění nálezů do typologických skupin k chronologickému členění však zatím nebyl doložen a v Čechách ho prozatím nelze ověřit ani radiokarbonovými daty. Rovněž některé nálezové celky vybočují z nastíněného chronologického rámce, jako například hrob 116/78 z Radovesic (okr. Teplice), který obsahuje charakteristickou „elitní“ výbavu, včetně stříbrné záušnice typu Sion (nazvané podle švýcarského nálezu z megalitické hrobky M VI v Petit-Chasseur, Sion, viz *Bill 1973*, obr. 58: 5), typologicky starší zónovitý pohár a naopak typologicky mladší pohár s uchem zdobený metopami (*Turek 1993*, Fig. XLVIII). Je však třeba mít na paměti, že typologické odlišnosti keramiky nemusí vždy souviset s rozdíly chronologickými. Zvláště hypotéza nejstarší „panevropské“ fáze zvoncovitých pohárů je výsledkem migraционистických představ o počátcích a šíření kultury zvoncovitých pohárů. Existence takového jednotného horizontu po celém kontinentu je jen stěží doložitelná. V současné době se jako jediné opod-

statněné chronologické členění období zvoncovitých pohárů zdá být rozdělení celého období na starší úsek s výskytem zdobených pohárů, zlatých a stříbrných artefaktů v některých hrobech a omezeným počtem sídlištních nálezů a na mladší fázi s převahou průvodní keramiky, absencí zvoncovitých pohárů a zvýšeným počtem doložených sídlišť.

Prostorová variabilita kultury zvoncovitých pohárů

Česká skupina společně se skupinou moravskou představují nejbohatší fond nálezů z tohoto období v Evropě. Východní oblasti zvoncovitých pohárů jsou charakteristické především relativně vysokou hustotou dokladů osídlení včetně bohatých pohřebních nálezů a dále výskytem tzv. průvodní keramiky, která zahrnuje keramické tvary v západní a jižní Evropě neznámé, provázané s kulturní tradicí Karpatské kotliny a tzv. středoevropského eneoliticko-bronzového keramického komplexu (*Neustupný 1995a*; 1997b).

V bezprostředním sousedství Čech se rozkládá moravská skupina nálezů zvoncovitých pohárů (s okrajovým přesahem na západní Slovensko), která je se svými 400 pohřebními polohami a 230 sídlištními lokalitami nejbohatší v Evropě (*Dvořák 1993*, 226; *Turek – Dvořák – Peška 2003*, 184). Menší skupiny nálezů se nachází v Bavorsku (přes 125 pohřebních a 15 sídlištních lokalit; *Engelhardt 1991*, 76; *Heyd 2000*, 85–86; *Turek – Dvořák – Peška 2003*, 188) a v Sasku (7 lokalit, z toho 5 pohřebních, srov. *Turek 1995b*, 131). Další skupiny v bezprostředním okolí se nacházejí v Maďarsku (především v okolí Budapešti (60 lokalit, srov. *Endrődi 2003*, 265) a v Malopolsku (především v okolí Sandomierze, 8 pohřebních lokalit, srov. *Budiszewski – Haduch – Włodarczak 2003*, 155).

Rozšíření nálezů z období zvoncovitých pohárů v Čechách není ani zdaleka rovnoměrné. Z přibližně 500 evidovaných lokalit jich velká část pochází z Prahy, z Pooohří a Pobělí (přes 170 poloh), přičemž z labského pravobřeží v severní polovině Čech pochází jen velmi málo nálezů. Menší skupina nalezišť (10 poloh) byla evidována na Podbořansku a Rakovnicku. Další oblast s výraznější koncentrací nálezů je Brandýsko, Českobrodsko, Poděbradsko a Kolínsko, zvláště labské levobřeží v úseku mezi přítokem Doubravy a Jizery (přes 70 poloh), dále Slánsko a Mělnicko (kolem 50 poloh). Výraznější skupina nálezů pochází ještě z povodí horní Cidliny a z okolí Hradce Králové (přes 20 lokalit). Nové nálezy byly zachyceny na Berounsku (Loděnice a Králův Dvůr, *Benková – Čtverák 1997*; *Stolz – Stolzová 2002*) a Hořovicku (Libomyšl, Praskolesy, Želkovice, *Prostředník – Stolz 1998*; 1999). Oblast na jih od Prahy proti proudu Vltavy je zcela bez nálezů. Na nově objevené lokality na Hořovicku navazuje prozatím ojedinělý nález hrnku s uchem z Plzně-Křimic, který společně s nezdobeným pohárem s uchem z Jindřichova-Tršnice, okr. Cheb (*Hájek 1968*, 31) naznačuje možnou pří-

tomnost zvoncovitých pohárů v západních Čechách. V této souvislosti je třeba zvážit, zda rozdíl mezi obrazem osídlení v klasické zemědělské oblasti středních Čech a regionem západních Čech může spočívat v odlišném charakteru záznamu lidských aktivit v krajině. Většina nálezů v oblasti jádra sídelní oikumeny zvoncovitých pohárů pochází z pohřebních komponent a pro sídlištní nálezy je naopak charakteristická jejich špatná rozpoznatelnost. Pokud však uvážíme možné regionální rozdíly v pohřebních zvyklostech, může být absence nálezů v některých oblastech vysvětlena užíváním odlišné formy pohřbu, nezanechávající archeologicky zachytitelné stopy (podobné vysvětlení bylo diskutováno v případě nálezů šňůrové keramiky na Berounsku: *Matoušek – Turek 1998*).

5.3.3 Sídelní areály

Struktura sídelních areálů, velikost sídelních jednotek

I přes rostoucí počet nově dokumentovaných sídlištních nálezů zůstává celkový obraz mladoeneolitických sídelních areálů i nadále značně nečitelný. Struktura osídlení v období zvoncovitých pohárů zřejmě představuje síť malých usedlostí (*Shennan 1993; Turek – Peška 2001*) s úzkými prostorovými vztahy k pohřebním areálům (*Turek 1996*). Tyto malé sídlištní jednotky se mohly relativně často přesouvat v rámci omezené oblasti, pravděpodobně podél vodních toků jako hlavních komunikačních koridorů. Typická eneolitická komunita se zpravidla skládala ze dvou až šesti rodin, které představovaly jednotky průměrně o čtyřech jedincích (*Neustupný 1983; 2001a*, 121–122). Velikost takových sídelních jednotek, tedy od 10 do 25 živých osob, by vcelku přesně odpovídala velikosti pohřebních skupin, které by pak reprezentovaly odraz relativně krátkodobé sídelní fáze. Pohřebiště zvoncovitých pohárů byla zpravidla zakládána na mírných svazích a terasách, je tedy možné, že areály sídlišť byly situovány níže, v blízkosti vodních toků.

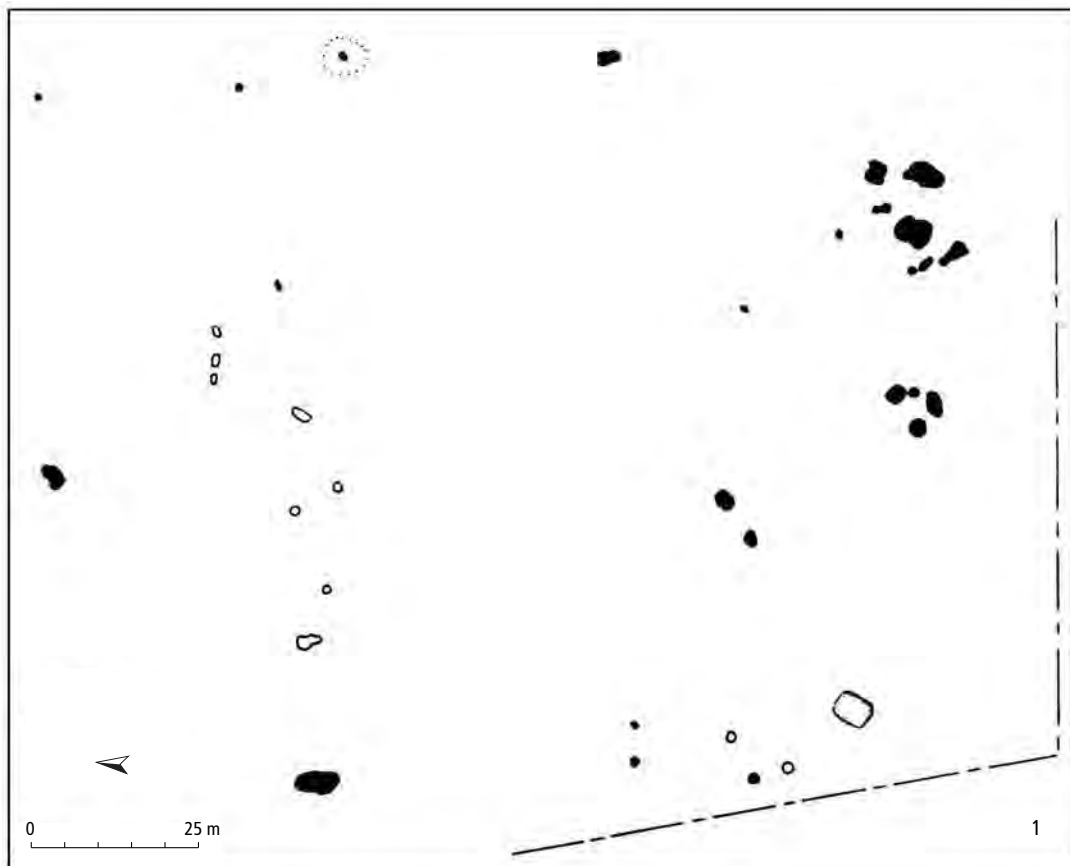
Studium struktury osídlení období zvoncovitých pohárů bohužel nebylo tradičním tématem archeologického výzkumu v Čechách. Nálezy z pohřebišť byly považovány za významnější prameny pro chronologicko-typologické studie. Z téměř 500 lokalit (včetně ojedinělých nálezů), které na počátku 80. let minulého století evidoval L. Hájek (*Hájek 1968* a nepublikovaná kartotéka), bylo jen 20 jistých sídlištních poloh. Nízký počet známých sídlištních nálezů může být způsoben několika faktory. Je to především charakter a nízký počet zahloubených objektů, které zpravidla tvoří archeologicky

dokumentovatelné pozůstatky sídelního areálu. Nízký počet rozpoznávaných sídlišť je rovněž mnohdy způsoben těžko určitelným sídlištním keramickým inventářem a skutečností, že zachytitelné pozůstatky sídlišť velmi často spadají do mladší fáze zvoncovitých pohárů, která postrádá charakteristické a snadno identifikovatelné zdobené poháry. Zatímco L. Hájek v roce 1968 měl možnost evidovat jen jednu jedinou sídlištní lokalitu v severozápadních Čechách, revize nálezového fondu včetně výsledků nových výzkumů (*Turek 1993; 1995b; 1998*) zvýšila jejich počet na čtrnáct.

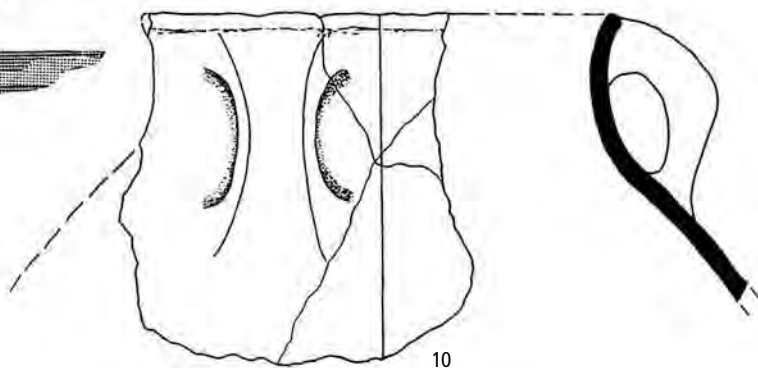
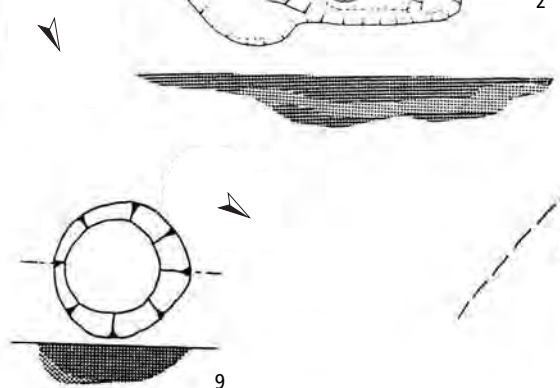
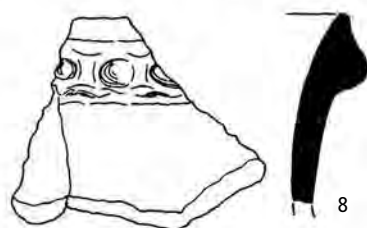
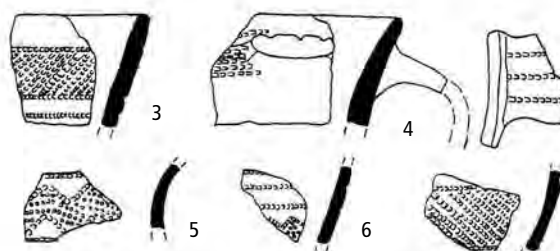
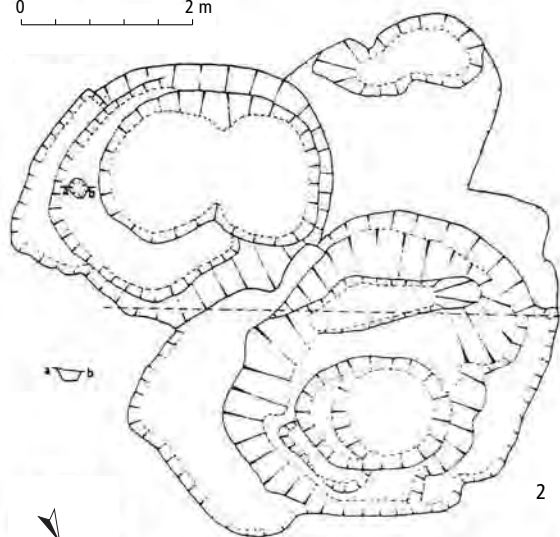
Analýza preferencí v orientaci svažitých poloh s převážně pohřebními nálezy v regionu Prahy přinesla pozoruhodné výsledky naznačující výraznou vazbu na východní expozici (*Turek 1996*, obr. 15–16; *Turek – Peška 2001*, Fig. 4b). Preference východně exponovaných svahů se potvrdila jak v případě lokalit zvoncovitých pohárů, tak u šňůrové keramiky. Tato obliba ve využívání východních svahů by mohla souviset se snahou vyhnout se nepříznivým vlivům zde převládajících západních větrů. Vzhledem k tomu, že v případě obou období mohly být analyzovány převážně jen lokace pohřebních areálů, zdá se být volba závětrných svahů méně významnou. Tato preference by mohla svědčit buď o případném blízkém prostorovém vztahu obytné a pohřební komponenty, nebo o zvláštním vztahu poloh užívaných k zakládání mohylníků k symbolice východu slunce. Možné doklady slunečního kultu lze pozorovat nejen v důrazu kladeném na orientaci hrobové jámy a pohřbeného těla ke světovým stranám, ale také v artefaktech interpretovaných jako solární disky (mušle s motivem soustředných kruhů a kříže) v období kultury se šňůrovou keramikou a obdobných slunečních motivů vyskytujících se na V-vrtaných knoflíčích kultury zvoncovitých pohárů (viz *Radovesice*, hrob 53/80-I, *Turek – Černý 2001*, Fig. 3; zde obr. 58: 8).

Lokality v regionu Prahy se nejčastěji soustředily na menší přítoky Vltavy, jen menší množství se vázalo na samotný hlavní vodní tok. I přesto, že většina poloh analyzovaných na Pražsku byla pohřebního charakteru, byla dokumentována jejich výrazná vazba na blízkost vodního toku – téměř polovina lokalit se nacházela ve vzdálenosti do 250 m od nejbližšího potoka. Většina analyzovaných lokalit byla situována na sprašových substrátech nebo v jejich bezprostřední blízkosti (*Turek 1996*, 22, mapa 2; *Turek – Peška 2001*, Fig. 6). Dokonce i v případě prostorově velmi omezené zóny spraše byla tato poloha preferována před ostatními (např. *Holešovice-pivovar*), což může svědčit o výrazné vazbě na zemědělsky výhodné sprašové substráty. Po-

>> **Obr. 52:** Sídlištní nálezy období zvoncovitých pohárů v Čechách. 1, 8–10 Liptice (okr. Teplice): plán prozkoumané plochy. Černě vyplněné objekty patří období zvoncovitých pohárů; 9 jáma. 2–7 Radovesice (okr. Teplice): rozsáhlé soujámy s nálezy průvodní keramiky i zdobeného zboží zvoncovitých pohárů. Podle *Turek 1995a; Turek – Peška 2001*.

0 2 m

dobnou situaci dokumentoval už E. Neustupný (1965a, 413) v případě lokalit kultury se šňůrovou keramikou v povodí Ohře. Je však také třeba mít na paměti, že Jan Rulík (1983, 61–66, 76–77) charakterizoval lokality kultur se šňůrovou keramikou a se zvoncovitými poháry Českobrodské tabule jako polohy soustřeďující se především na nesprašové podloží. Pozorování vazby na konkrétní typ půdního substrátu se tedy může měnit v závislosti na regionu.

Formy obytných areálů v období zvoncovitých pohárů

Archeologicky zachytilelné stopy obytných areálů období zvoncovitých pohárů jsou poměrně omezené. Průměrný počet zahloubených objektů v rámci jedné sídlištní jednotky se pohybuje od 1 do 3. E. Neustupný (2001a, 121) nepředpokládá, že by existovala nějaká pravidelnost v uspořádání domů a dalších hospodářských staveb v rámci jednotlivých eneolitických vesnic.

Velkoplošné odkryvy jako v Lipticích, okr. Teplice (Turek 1995b; 1998), nebo v Olomouci-Slavoníně (7,7 ha; Turek – Dvořák – Peška 2003) naznačují strukturu menších shluků zahloubených objektů vzájemně vzdálených 50–250 m. Také devět objektů prozkoumaných v Žádovicích (okr. Hodonín) se rozkládalo asi na 100 m (Matějčková 1999). Šest z těchto jam částečně uzavíralo prostor asi 30 × 50 m, který neobsahoval žádné současné objekty. V tomto prostoru mohla původně stát stavba obytného domu. S podobným seskupením zahloubených objektů se můžeme setkat také na sídlišti v Lipticích. Liptice II (výzkum J. Mušky 1982) jsou dosud největším prozkoumaným sídlištem z období kultury zvoncovitých pohárů v Čechách. Plošným odkryvem bylo zachyceno 24 zahloubených objektů rozkládajících se na ploše asi 1,5 ha (obr. 52: 1). Také dva sídlištní objekty objevené V. Mouchou při výstavbě autobusových garáží v Lovosicích byly osamocené na rozsáhlé ploše skrývek (Hájek 1968, 60–62).

Zemědělství a chov domácích zvířat, význam lovu

Pro období mladšího eneolitu je třeba počítat s přílohovým způsobem hospodaření s využitím oradla a pravděpodobně i zvířecího záprahu. Pro konkrétnější rekonstrukci zemědělského využívání krajiny a pěstovaných plodin zatím chybí palynologická a archeobotanická data. Zvýšená kazivost zubů pozorovaná na vzorku populace nositelů kultury zvoncovitých pohárů byla spojována se zvýšenou konzumací masité potravy (Havel – Pavelková 1989, 32), toto tvrzení však může být snadno zpochybněno (Turek 1996, 9). Vzhledem

k velmi malému množství nálezů sídlištního charakteru a prozatím chybějícím analýzám bioarcheologickým je v současné době nemožné objektivně posoudit poměr masité a cereální složky ve výživě tehdejší populace. Archeozoologická analýza zvířecích kostí z Liptic II (Beech 1993) prokázala převážně chov hovězího dobytka (58,2 %), následovaný chovem prasat domácích (15 %) a ovcí/koz (10 %). Dále byl doložen pes (6 %). Z nálezů kostí tura v sídlištním kontextu z Prahy-Hostivaře pocházelo 89 % z adultních jedinců a jen jeden kus dosahoval stáří okolo dvou let. Toto zjištění je v rozporu s modelem vybíjení značné části stáda před příchodem zimy, může svědčit o zvláštní péči o pastvu dobytka v zimních měsících a naznačuje možnost využívání alternativních zdrojů, například lesní pastvy. Z divoké zvěře se v Lipticích vyskytl pratur (*Bos primigenius* L. 2 %) a srnec (8 %). Podíl divoké zvěře zastoupené na sídlišti v Lipticích dosahuje sotva 10 % a na ostatních sídlištech v Čechách i na Moravě je podíl lovné zvěře ještě mnohem nižší (srov. Turek 1996, 16; Turek – Dvořák – Peška 2003, Fig. 8–10). Je tedy třeba se přiklonit k názoru S. J. Shennana (1975, 175), že lov nehrál v hospodářském životě společnosti zvoncovitých pohárů významnější roli. Je také pravděpodobné, že společenský význam lukostřelby souvisel spíše se symbolikou boje nežli lovu.

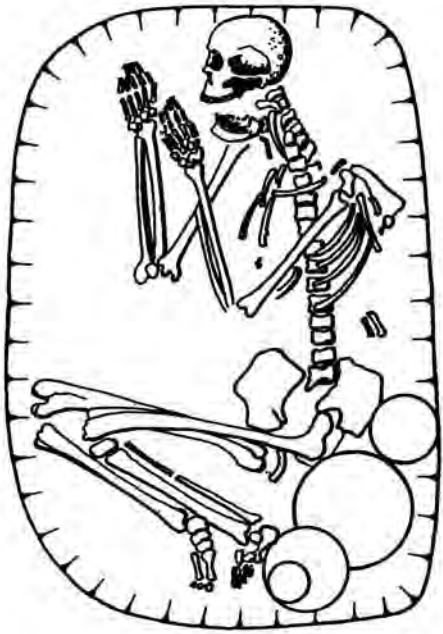
Zvláštní pozornost je třeba věnovat dokladům masitých milodarů v hrobech (obr. 24), které jakožto pokrmy rovněž reprezentovaly kulturní a snad i regionální identitu. Nejčastěji jsou zastoupeny části páteře (pečeně-hřbet) a části končetin skopového, dále vepřové a nejméně jsou zastoupeny části hovězího, což je v protikladu k převaze kostí tura na sídlištech. V masitých milodarech převažovaly mladé kusy, konzumace nejvhodnější. Masité milodary byly nejčastěji ukládány do mís blíž dolních končetin zemřelých. Divoká zvěř se jako milodar téměř vůbec nevyskytuje. Zvláštním případem je pohřeb psa provázející zemřelou dívku v hrobě 67 v Brandýsku (Kytilicová 1960, 445–446).

Pohřební areály: velikost a struktura pohřebišť

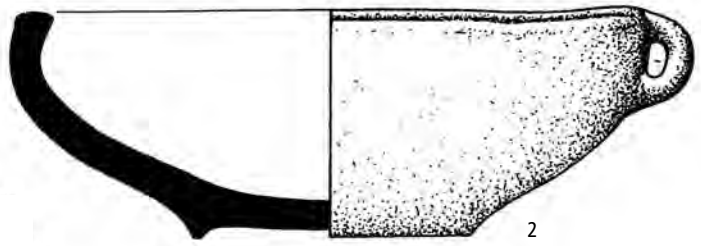
Pohřební areály období zvoncovitých pohárů v Čechách jsou spíše menšího rozsahu. Žádná pohřební skupina však dosud nebyla prozkoumána v úplnosti. Výše byla vyjmenována nejrozsáhlejší pohřebiště; jen málo z nich převyšuje počet 20 hrobů. Většina zkoumaných pohřebních skupin však čítá do pěti pohřbů a lze se domnívat, že jde jen o fragmenty větších pohřebišť. Mnoho archeologicky evidovaných pohřebních nálezů představuje jeden izolovaně zkoumaný hrob. Standardní

>> Obr. 53: Pohřební nálezy období zvoncovitých pohárů v Čechách. 1–5 Velké Přílepy-Kamýk (okr. Praha-západ), pohřeb ženy s typickou keramickou výbavou; 6–11 Lochenice (okr. Hradec Králové), pohřeb muže s výbavou. Podle Skružný – Turek – Vojtěchovská 2000; Buchvaldek 1990.

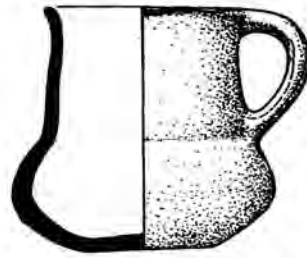

0 1 m

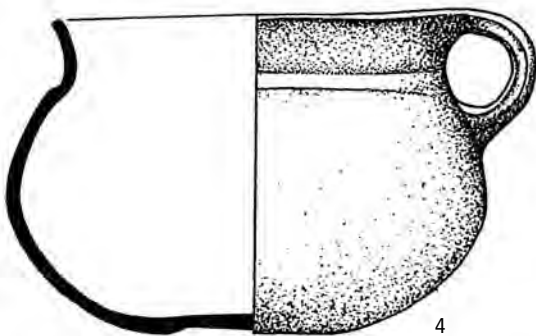

2

3

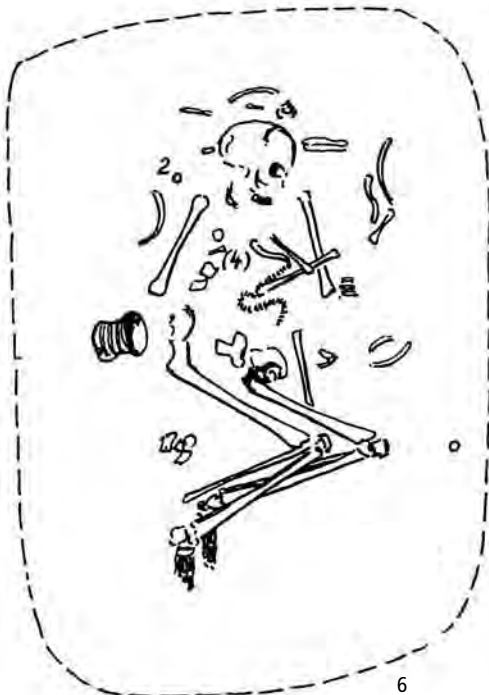
0 3 cm

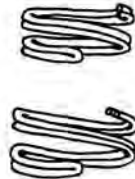
4

5

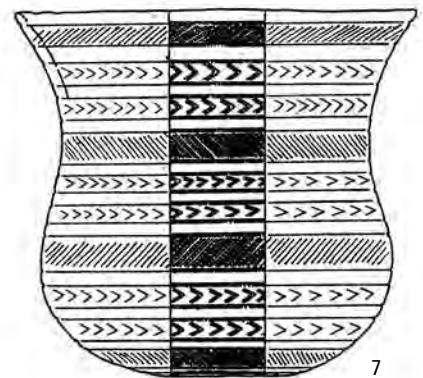

0 3 m

8

0 1 cm

7

0 7,9-11 3 cm

9

10

11

rozsah pohřebišť kultury zvoncovitých pohárů v Čechách se však zřejmě pohyboval mezi 10 a 20 hroby.

Pohřební areály: otázka demografické reprezentativnosti pohřebních skupin

Při hodnocení demografické reprezentativnosti pohřebních skupin kultury zvoncovitých pohárů v Čechách je třeba upozornit na případy, kde většina pohřbených spadá do věkově velmi omezené kategorie dětí a juvenilních. Taková pozorování byla zatím učiněna na pohřebišťích s výhradním výskytem průvodní keramiky, tedy typologicky mladší fáze období kultury zvoncovitých pohárů. Jde například o pohřebiště ve Velkých Přílepech-Kamýku s výlučným výskytem jedinců zemřelých v juvenilním věku 10–22 let (*Skružný – Turek – Vojtěchovská 2000; Černý 2000*; obr. 54: 1, 2). Podobná kumulace nedospělých nebo velmi mladých jedinců byla dále pozorována v Mochově (*Moucha 1966, 107; Hájek 1968, 71–72*), což je také v Čechách dosud největší prozkoumaná pohřební skupina s celkem 28 pohřby. V případě Kamýku a zřejmě i Mochova jde o pohřební skupinu vyhrazenou jedné společenské kategorii juvenilních. Toto zjištění, pokud by se prokázalo být obecnějším jevem, by mohlo do jisté míry relativizovat představu, že velikost pohřebních skupin v období zvoncovitých pohárů odráží velikost příslušných populačních jednotek (*Turek 1996, 43; Turek – Peška 2001*). Je však možné, že v obou zmíněných případech byla prozkoumána právě jen skupina juvenilních, která byla vyčleněna z většího komunitního pohřebiště, jako tomu bylo třeba v Brandýsku, okr. Praha-západ (*Kytlicová 1960*).

Na celé řadě pohřebišť z období kultury zvoncovitých pohárů ve středních Čechách převládají pohřby mužů (srov. *Havel 1978*). Je to například pohřebiště v Kněževsi (okr. Kladno), kde byl v rozpoznatelných případech dokumentován poměr deseti pohřbů v mužské poloze ku dvěma v ženské poloze (*Kytlicová 1956*), podobný poměr lze pozorovat na pohřebišti v pískovně Edifa-Herget v Praze 6-Lysolajích, kde všechny rozpoznatelné polohy koster odpovídají typicky mužskému uložení (*Hájek 1968, 63–69*). Na druhé straně např. na pohřebišti v Brandýsku, okr. Kladno (*Kytlicová 1960*) či v Mochově (okr. Kolín) byl poměr mezi pohřby v ženské a v mužské poloze téměř vyrovnaný (9: 8 a 11: 12).

Rovněž z antropologické analýzy populace období kultury zvoncovitých pohárů v Čechách vyplývá, že mužských jedinců byl v rámci známých pohřebních nálezů evidován o více než polovinu vyšší počet než ženských (*Cerný – Houět – Turek 1999, 393, Tab. III; Černý 2000*). To může být zapříčiněno užíváním alternativní formy pohřbu některých žen, jako třeba kremace a rozptyl nebo inhumace ukládané na povrchu nebo mělce

pod povrchem, v náspu mohyly apod. Podobná disproporce v zastoupení ženských a mužských pohřbů se projevuje rovněž v Posálí, zatímco v jižním Německu a na Moravě je pohlavní poměr pohřbů vyrovnaný (*Turek 2002a, 225–229, obr. 7–8*).

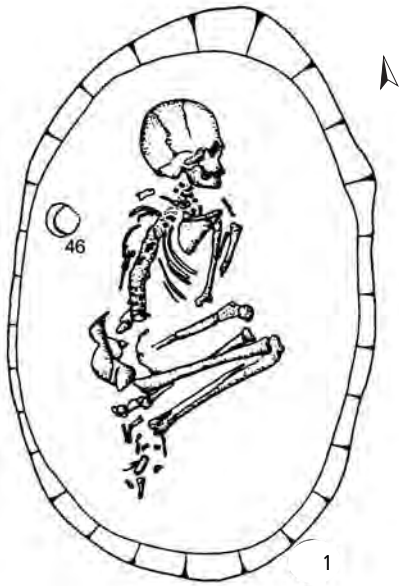
Pohřební areály: pohřební ritus

Kostrové pohřbívání. Podobně jako u kultury se šňůrovou keramikou se i v pohřebním ritu kultury zvoncovitých pohárů projevuje symbolické odlišení pohřbů mužských a pohřbů ženských. U mužů jde v případě kultury zvoncovitých pohárů o levý bok s hlavou orientovanou k severu, ženy jsou ukládány na pravém boku, hlavou k jihu tak, že zemřelí obou pohlaví hledí k východu. Pravidla pohřbívání v obou obdobích mladšího eneolitu vycházejí z jednoho poměrně ortodoxně uplatňovaného symbolického systému a liší se jen ve formálně opačných aspektech (*Matoušek 1987*). Také v období zvoncovitých pohárů byla pravidla symbolického pohlavního odlišení uplatňována již od dětského věku (*Turek 2000, 432–435*). Analýzu pohřebního ritu na základě souboru 211 pohřbů shromážděných v polovině 70. let 20. století provedl J. Havel (*1978*), pohlavně specifickému ukládání těla a pohřební výbavě se dále věnoval A. Müller (*1998*). Pohřební ritus období šňůrové keramiky a zvoncovitých pohárů srovnávají a interpretují z hlediska společenských vztahů studie V. Matouška (*1987*) a J. Turka a V. Černého (*2001*).

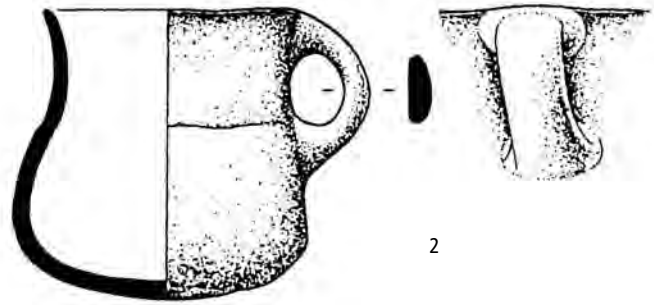
Pohlavní diferenciaci zemřelých se projevuje také v odlišných pohřebních artefaktech v hrobech mužů a žen. Muži jsou často provázeni lukostřeleckou výbavou v podobě kamenné nátepní destičky, šípů s pazourkovými hroty a pravděpodobně i luku. Dalším převážně mužským artefaktem jsou měděné dýky a mezi ozdobami kostěné závěsky ve tvaru luku a podélně rozpuštěné kančí kly. Bohaté ženské pohřby mohou být vybaveny destičkami na spínání vlasů ze zlatého plechu (obr. 58: 1, 2), případně stříbrnými či měděnými záušnicemi (obr. 58: 4, 5) nebo kostěnými či jantarovými knoflíky s V-vrtáním (obr. 58: 3, 7, 8, 18). Keramickým tvarem charakteristickým pro ženské pohřby jsou hrnce vejčitých tvarů, amfory a džbány s vysoko posazeným uchem, tzv. konvice (obr. 57: 10, 11; 56: 8, 9).

Konstrukce kostrových hrobů mají poměrně ustálenou formu obdélných až oválných jam. J. Havel (*1978, 94–95*) uvádí pro pohřby na levém boku délku hrobové jámy od 97 do 228 cm a průměrnou hloubku 112 cm, zatímco pro pohřby na pravém boku délku od 70 do 200 cm a průměrnou hloubku 118 cm. Pohřby dětí byly ukládány do hrobů dlouhých 70–170 cm s průměrnou hloubkou 65 cm. Vzácně se objevuje obložení hrobových jam kameny. Některé hroby, zvláště ty s bohatou

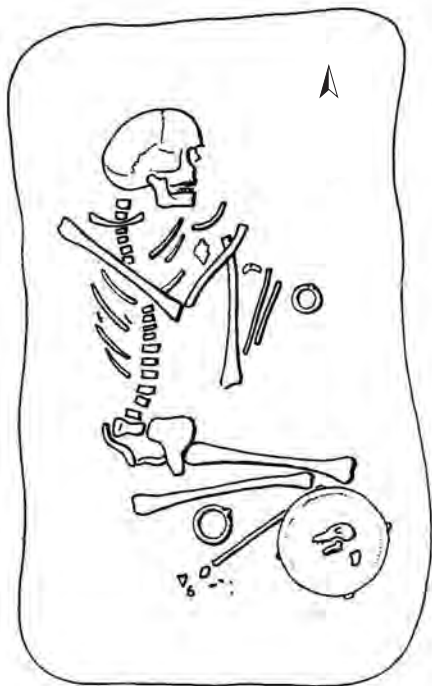
>> **Obr. 54:** Pohřební nálezy období zvoncovitých pohárů v Čechách. 1–2 Velké Přílepy, Kamýk (okr. Praha-západ), pohřeb chlapce; 3–9 Praha-Kobylisy, pohřeb muže s průvodní keramikou. Podle *Skružný – Turek – Vojtěchovská 2000; Havel 1978*.

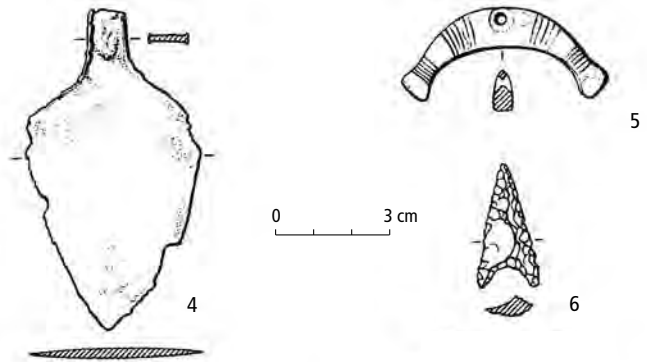
0 1-3 50 cm

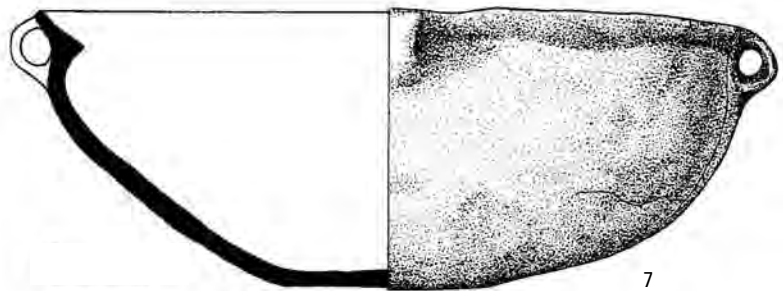
0 2.7 5 cm

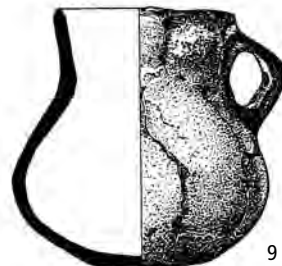
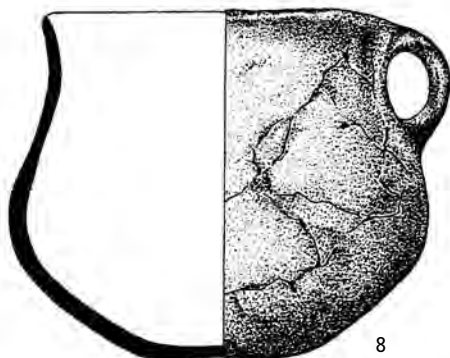
0 1-3 50 cm

0 3 cm

0 5 cm

pohřební výbavou, mívají stopy vnitřní dřevěné konstrukce. Doklady se zachovaly v podobě obvodového stupně ve stěnách hrobu, které pravděpodobně podpíraly dřevěnou roubenou konstrukci. Podobné stopy výdřevy byly zaznamenány též v bohatém ženském hrobě 77/99 v Tišicích, okr. Mělník (*Turek 2002a*, 224, obr. 4; *Turek 2003*, 200, obr. 1), kde byly pozůstatky dřevěné konstrukce zaznamenány v podobě otisků trámů (?) v rozích hrobové jámy, která měla kónicky ke dnu zúžený profil, podobně jako u bohatých hrobek z Moravy (Smolín, Prosiměřice a další, viz *Dvořák 1992*, 226–228, obr. 142). Tyto bohaté hrobky bývají umístěny uprostřed kruhových příkopů (v Čechách např. Stehelčevy, viz *Knor 1966*).

Je pravděpodobné, že kruhové příkopy původně vymezovaly obvod dnes zmizelého mohylového náspu. Mohyly jsou pro období kultury zvoncovitých pohárů a předchozí kultury se šňůrovou keramikou na Moravě doloženy přímo (*Červinka 1911*, 68–75) nebo v Čechách i nepřímými doklady (*Neustupný – Smrž 1989*; *Šmejda 2001*). Je také pravděpodobné, že i v Čechách byly některé pohřby v období kultury zvoncovitých pohárů ukládány do pláštů mohyl současných, ale i starších (*Turek 2002a*).

Žárové pohřbívání. Žárové pohřbívání je v Čechách dokumentováno v 8 % z celkového počtu hrobů, což je méně než na Moravě, kde podíl žárových hrobů přesahuje 20 %. V severozápadních Čechách byla evidována jen 4 % žárových pohřbů a v Durynsku a Sasku je žárový ritus zcela výjimečný. Lze tak sledovat jasný trend slábnutí podílu kremace ve směru od csepelské skupiny na místě dnešní Budapešti (kde žárový ritus převažuje) směrem k severozápadu. Žárové hroby v Čechách bývají uloženy v mělkých kruhových až mírně oválných jamách o průměru 50–100 cm (srov. například Praha 6-Lysolaje, hroby 19, 20, 23, 24, *Hájek 1968*, 67–68; Tvršice, hrob 1, *Hájek 1968*, 131; Hrbovice, objekt 82/78, *Turek 1993*, Fig. X).

Zvláštní pozornost zasluhuje žárové pohřby uložené v kamenných skřínkách. Jako příklad lze uvést Kolín VI, hrob XIX (*Hájek 1968*, 41), Lovosice II, hrob I, II (*Hájek 1968*, 59; *Turek 2002b*); Poboří (*Hájek 1968*, 84). Hrob v Mostě byl postaven ze čtyř vertikálně uložených kamenných ploten a byl překryt dalšími třemi kamennými deskami, takto vytvořená skřínka byla 90 cm dlouhá a 80 cm široká s hloubkou asi 50 cm (*Neustupný, J. 1928*). Souvislost mezi žárovým pohřbem a kamennou hrobkou není jistě náhodná a může svědčit o zvláštní společenské roli jedinců takto pohřbených. Z přibližně 50 žárových hrobů v Čechách jich jen 10 obsahovalo zdobené zvoncovité poháry a jejich keramickou výbavu někdy tvoří tvary méně obvyklé v kontextu kostrových hrobů, jako jsou amfory a zásobnicové hrnce. Spálené ostatky byly jen někdy ukládány do nádob, nejčastěji do amfor (obr. 56: 8, 9), hrnců, pohárů či mís. L. Há-

jek (1968, XVI) předpokládal, že žárové pohřby v obdélných jamách rozměrů kostrových hrobů jsou starší, zatímco jámy okrouhlého půdorysu souvisí spíše s mladším obdobím zvoncovitých pohárů. S velkou pravděpodobností však nejde o chronologické rozdíly. Dva nově objevené hroby tohoto typu (Kobylisy a Velké Přílepy) vykazují přítomnost pohřební hranice (žárověviště) a spáleného těla *in situ*.

Rituální zvláštnosti

Oproti časově předcházejícímu období kultury se šňůrovou keramikou se v období kultury zvoncovitých pohárů projevují jisté změny. Jde především o úbytek vícečetných pohřbů. Ve srovnání s častými postfunerálními praktikami následné kultury únětické vykazují pohřby v období kultury zvoncovitých pohárů minimum dokladů druhotného otírání a manipulací s lidskými ostatky a případného vyzvednutí součástí pohřební výbavy nebo pohřbu (*Kruťová 2003*). Vzácné druhotné zásahy do hrobů zvoncovitých pohárů lze většinou interpretovat jako následné (většinou žárové) pohřby zapuštěné do výplně hrobové jámy (srov. Kněževes, hroby 10 a 11, *Kytlicová 1956*; Tišice, hrob 77/99, *Turek 2003*). Existují ale i současně uložené birituální pohřby, jako například hrob III z Bylan (okr. Kolín; viz *Hájek 1968*, 12). V jediném případě byla na lebce dospělého muže z hrobu v Bylanech (okr. Kolín) zaznamenána trepanace (*Chochol 1967*).

5.3.4 Nemovité artefakty

Typy sídlištních objektů

Zahloubené sídlištní objekty lze kategorizovat do dvou základních skupin. Jsou to velké amorfní jámy skládající se z většího množství menších, různě hlubokých jam s mísovitým a členitým dnem (např. objekt 499/75 z Radovesic: *Turek – Peška 2001*, 423, Fig. 10, zde obr. 52: 2). Druhým typem objektů jsou menší kruhové jámy s plochým dnem (např. Liptice, objekt 2/82; obr. 52: 9). Tyto dva typy objektů sloužily pravděpodobně odlišným účelům a objevují se nejen v české skupině kultury zvoncovitých pohárů, ale také na Moravě (Olomouc-Slavonín, objekt 964, viz *Turek – Peška 2001*, 424, Fig. 11) nebo ve východním Bavorsku. V současnosti stále nejsme schopni jednoznačně rekonstruovat obytné struktury kultury zvoncovitých pohárů v Čechách. Dříve objevené zahloubené objekty pravoúhlých tvarů interpretované jako zemnice (Praha-Lysolaje, Jenštejn: *Hájek 1939*, 119–122, Abb. 1–2, a Praha-Hostivař: *Mašek 1976*) zřejmě nepředstavují běžný typ obydlí. Nejnovější velkoplošné odkryvy na střední Moravě (Olomouc-Slavonín: *Turek – Dvořák – Peška 2003*) sice přinesly doklady jednoduchých linií kůlových/sloupových jam, žádná z nich však nemohla být interpretována jako součást půdorysu domu. V této souvislosti

je třeba připomenout nálezy z Kozel na Mělnicku, kde byly zachyceny pozůstatky kúlových konstrukcí, snad domů, které jsou spojovány s pozdní fází kultury zvoncovitých pohárů nebo s protoúnětickou kulturou (*Zápotocký 1960a*). Je možné, že v budoucnu by mohla k zodpovězení této otázky přispět systematická analýza otisků stavebních konstrukcí v mazanici.

Za současného stavu poznání lze předpokládat, že obydlí v období kultury zvoncovitých pohárů v Čechách byla stavěna s povrchovým založením, například srubové konstrukce, nebo s mělkým ukotvením sloupové konstrukce. Pro konkrétnější představu konstrukce obytné stavby můžeme nahlédnout do prostředí tzv. csepelské skupiny kultury zvoncovitých pohárů v oblasti dnešní Budapešti, kde bylo v posledních letech objeveno hned několik kúlových konstrukcí dlouhých domů. Jde například o dům loďovitého půdorysu z Szizentszentmiklós-Üdülősor o rozměrech 16 × 6 metrů (*Endrődi 1998*, Fig. 4–5) a o nálezy osmi dalších domů podobného charakteru, včetně jedné kruhové struktury z Budapešti-Albertfalvy (*Endrődi 2003*).

5.3.5 Movité artefakty

Eponymní a průvodní keramika

V období kultury zvoncovitých pohárů se v Čechách uplatnily dvě geneticky odlišné keramické tradice, eponymní zvoncovité poháry, převážně s červeným leštěným povrchem, zdobené kolkou a bílou inkrustací, a tzv. průvodní keramika, která je reprezentována především hrnkou s uchem a mísami a v sídlištním kontextu také hrnci, zásobnicemi a amforami. Do českého prostředí zřejmě přicházely kulturní prvky ze západu v podobě zdobeného zboží a některých nekeramických prestižních předmětů. Jak již bylo konstatováno, v současnosti nejpravděpodobnějším místem vzniku tvaru a výzdoby zvoncovitých pohárů je oblast dolního Rýna, odkud se jejich styl šířil k jihu a k východu. Lze předpokládat, že do Čech přišly zvoncovité poháry přes Durynsko, Posálí a Sasko (*Neustupný 1976b*). Ve zvoncovitých pohárech a mísách se zdobeným okrajem společně s některými nekeramickými prestižními artefakty lze tedy spatřovat západní prvky v našem prostředí. Průvodní keramika naopak vykazuje spíše vztah k jihovýchodu, tedy ke Karpatské kotlině. Základem pro většinu tvarů průvodní keramiky bylo prostředí postvúcedolského okruhu kultur Somogyvár-Vinkovci (*Neustupný 1976b*). Nedostatek sídlištních nálezů kultury se šňurovou keramikou a zvoncovitých pohárů nám v současnosti bohužel neumožňuje posoudit, do jaké míry se v běžné domácí keramické produkci na sídlištních projevovaly lokální tradice starších fází eneolitu, ačkoliv lze jejich existenci předpokládat. Kulturní změna v mladším eneolitu se jeví velmi ostře a zdánlivě diskontinuálně, pokud je tento proces rekonstruován na základě pohřební

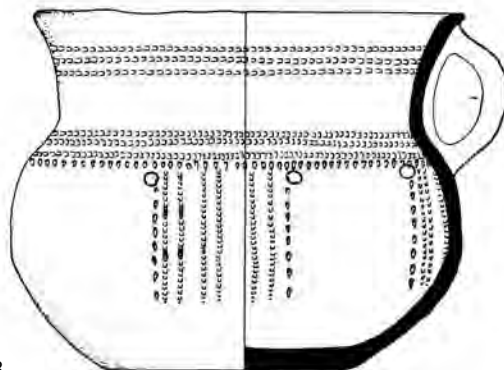
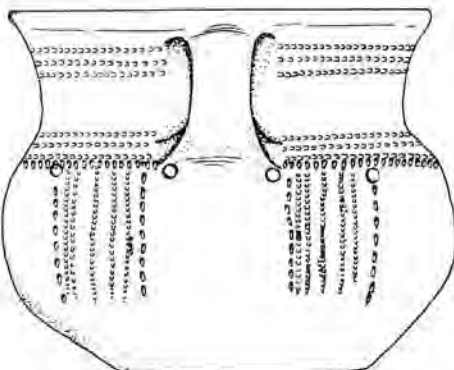
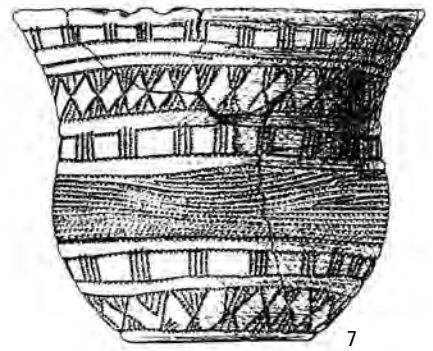
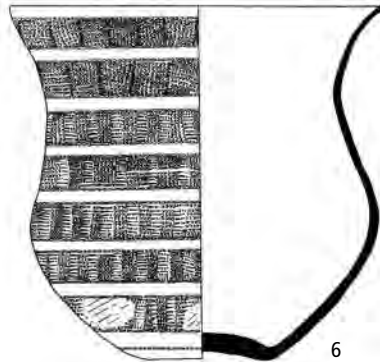
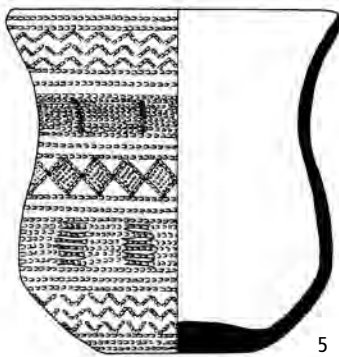
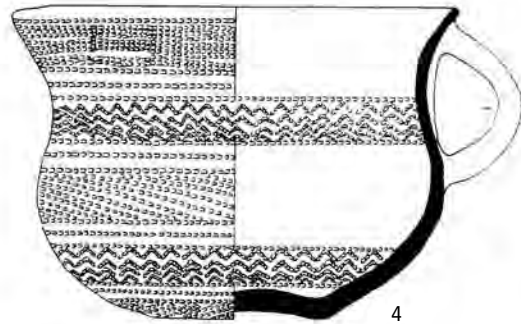
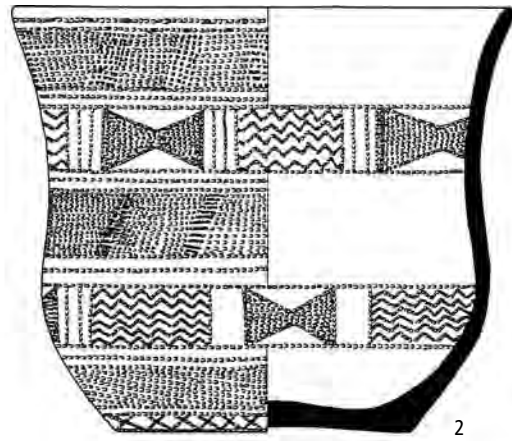
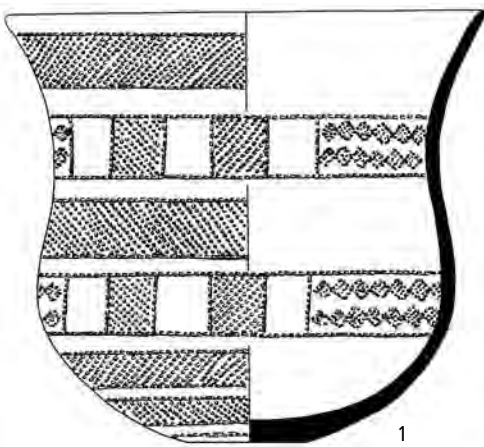
výbavy, která však byla ideologizovaně selektivním vzorkem hmotné kultury reprezentujícím artefakty zdůrazňující odlišnosti v kulturní identitě. Sídlíštní keramika na druhé straně mnohem více odráží možný kontinuální vývoj, jak bylo pozorováno například v nálezech z Olomouce-Slavonína.

Keramický inventář období kultury zvoncovitých pohárů v Čechách představuje typický soubor tvarů středoevropského charakteru. Průvodní keramika, která se svým stylem váže spíše k prostředí Karpatské kotliny, zahrnuje úplný sortiment zmíněného keramického komplexu. Nádoby jsou převážně tmavých odstínů hnědé a šedé, někdy s okrovými oxidačními skvrnami, celkově je oxidační výpal méně častý.

Druhy keramiky

Zvoncovité poháry. Eponymní keramika západního stylu je reprezentována především zvoncovitými poháry, které lze v zásadě rozdělit na vyšší štíhlejší a nižší širší tvary. Specifická technologie zdobených zvoncovitých pohárů vychází z estetického uplatnění kontrastu červeného leštěného podkladu a kolkované výzdoby původně pokryté bílou vápnitou inkrustací. Vedle souvislých pásů kolkovaných šikmo nebo svisle se na některých pohárech uplatňují též hlavní výzdobné pásy vyplněné dekorem negativní klikatky, kosočtverců, klikatkovitých kolků, prokládaným někdy metopami s prázdným červeným okénkem nebo s motivem přesýpacích hodin (obr. 55: 2). Ve většině případů se setkáváme se snahou o maximální pokrytí celého povrchu poháru (srov. *Matoušek – Štajnochr 1999*). Kolkovaný motiv byl do hlíny vtlačován v ještě vlhkém stavu vytvarované nádoby, čímž někdy vznikají mírné vývalky v místech překryvu kolků. Až později byla na pohár nanášena jemná hlínka jako červený nátěr, který byl následně vyleštěn. Teprve po dokončení výpalu byla zřejmě nanášena bílá inkrustační pasta.

Zvláštní charakter výrobní technologie zvoncovitých pohárů vyvolával četné diskuse o možnosti jejich dálkové směny jako prestižních artefaktů. Novější studie však naznačují, že jistá uniformita zvoncovitých pohárů může souviset se sdílením společné symbolické kulturní identity vzdálenými komunitami v různých částech Evropy spíše než s dálkovou směnou (*Rehman – Robinson – Shennan 1992*). Chemická analýza středoevropské keramiky kultury zvoncovitých pohárů prokázala domácí produkci obou hlavních keramických okruhů, zdobených pohárů a průvodní keramiky, s možností směny na krátké vzdálenosti. K šíření technologie a keramického stylu mohlo docházet v rámci sňatečních vztahů mezi více či méně vzdálenými regiony. Komunikace mezi pravěkými komunitami byla často motivována snahou zajistit si přístup ke strategickým surovinám a technologiím (*Brodie 1997*). Takové kontakty byly někdy navazovány i na značné vzdá-

lenosti, zvláště když regiony spojoval nějaký významný komunikační koridor. Příkladem nám může být pozoruhodný nález ze srbského Ostikovace, kde byl doložen soubor nálezů zdobených zvoncovitých pohárů v regionu zcela izolovaném od hlavního teritoria rozšíření zvoncovitých pohárů ve střední Evropě (Stojić 1996). Významnou roli v kontaktu mezi nejbližší csepelskou skupinou v dnešní Budapešti a Ostrikovacem (přes 500 km) v údolí řeky Velika Morava v Srbsku hrál Dunaj, po jehož toku zřejmě komunikace probíhala snadněji. Skutečnost, že se v ojedinělé lokalitě v Srbsku objevilo více kusů keramických zvoncovitých pohárů, může právě svědčit o přistěhování jedince (snad přivdání nevěsty), který s sebou přinesl symboliku, styl a znalost technologie jinak zcela cizí keramiky (Brodie 2001, 488, Fig. 1).

Mísy. Do stylového okruhu zdobených pohárů patří rovněž drobné válcovité hrnky s uchem a některé mísy, případně mísy na nožkách provedené v „luxusní“ úpravě s červeným leštěným povrchem a zdobeným římsovým okrajem rozšířeným do tvaru písmene T. Zdá se, že právě tyto mísy propojují technologickou tradici zvoncovitých pohárů s charakteristickým tvarováním okraje, které se vyskytuje od Karpatské kotliny až po Iberský poloostrov a je charakteristické rovněž pro druhou stylovou tradici tzv. průvodní keramiky. Mísy na nožkách vyrobené v červené „zvoncovité“ úpravě mívají horní plochu okraje zdobenou kolkovanou, případně rytou klikatkou, metopami atd. Zdobení okraje rytím se objevuje i u misek na nožkách vyrobených ve standardu průvodní keramiky. Na mísách v Čechách se na rozdíl od nálezů z Posálí nebo z jižní a jihozápadní Evropy zpravidla neobjevuje výzdoba vnějšího povrchu těla. Výzdoba římsového okraje červených leštěných mís byla provedena v pásu za použití kolku typického pro výzdobu pohárů, existují však i případy mís zpracovaných v technologii průvodní keramiky s imitací kolkované výzdoby rytou klikatkou nebo zářezy.

Mísy jsou keramickým tvarem hojně zastoupeným v pohřebním kontextu průvodní keramiky. Mísy na čtyřech nožkách jsou poněkud vzácnější, nožky bývají válcového tvaru a dosahují délky jen několika centimetrů. Jsou zaznamenány i případy, kdy byly nožky duté a naplněné kamínky nebo keramickými kuličkami tak, aby při pohybu nádobou chrastily. Misky mají širokou variabilitu tvarů od rozměrných hlubokých mís o obsahu 2,5–4,5 litru až po nejčastější kategorii menších mělkých misek s obsahem do 2 litrů. Charakteristickým rysem mís tohoto období je již zmíněný okraj s profilem ve tvaru písmene T, mezi menšími miskami se však objevují i exempláře s rovně seříznutým okrajem, přičemž horní plocha okraje může být buďto vodorovná, nebo

šikmo skloněná dovnitř nádoby. Mísy mají často pod okrajem různé formy uch a úchytů umožňujících jejich uvázání, případně zavěšení. Jsou to jednak drobná vertikální i horizontální ucha, jednak ploché jazykovité výčnělky s jedním nebo častěji dvěma otvory. Tyto výčnělky bývají často vymodelovány do dvou obloučků, každý pro jeden otvor. Otvory na zavěšení bývají také, ve dvojici, přímo ve stěně mísy těsně pod okrajem.

Hrnky a džbány. Vedle mís jsou v pohřebním kontextu nejčastěji zastoupeným tvarem průvodní keramiky hrnky s uchem a džbány. Typologicky lze mezi hrnky s uchem vyčlenit několik variant (viz Turek 1993, obr. 34). Jsou to jednak hrnky odvozené z tvaru zvoncovitého poháru, dále tvary s baňatým tělem a jen mírně ven vyhnutým okrajem, méně časté jsou hrnky s vakovitou profilací, ale také hrnky s nízkou posazenou ostře profilovanou výdutí, které se podobají tvarům některých hrnků a džbánů csepelské skupiny v Maďarsku (Kalicz-Schreiber – Kalicz 2001, Fig 9: 3; 12: 3). Zvláště mezi hrnky pozdní průvodní keramiky lze hledat předobraz tvarů počínající únětické kultury. Výzdobu na hrncích s uchem lze rozdělit do dvou kategorií, na plastickou a rytou. Rytá výzdoba se projevuje především na hrncích pozdní průvodní keramiky a je často tvořena svislými rytými liniemi doplněnými klikatkou či křížícími se linkami. V případě plastické výzdoby jde především o svislé plastické lišty, které zpravidla ve trojicích pokrývají plece hrnků s uchem. Dále se objevují drobné prsovitě vypnuliny, které jsou zpravidla umístěny v páru či dvou párech po obou stranách kořene ucha, případně mohou být rozmístěny po výduti nádoby v sudém počtu (6–8). Jakýmsi mužským protějškem tohoto ženského motivu mohou být plastické „kníry“ vyrůstající přímo z kořene ucha hrnků, případně se podobný motiv obráceného Y objevuje v sudém počtu 2, 4 či 6. Oba motivy se nikdy nevyskytují na jedné nádobě, což podtrhuje jejich symbolickou opozici. Je možné, že jde skutečně o znázornění druhotných pohlavních znaků, a tedy o jakési piktogramy mužského a ženského elementu, označující pohlavně specifické keramické jedince (Turek 2002a, 222–223, obr. 1–2). Poměrně vzácně se objevuje uplatnění charakteristického zvoncovitého kolku na jiných tvarech, než jsou zvoncovité poháry, poháry s uchem či římsovité okraje mís vyrobených v technologickém standardu zvoncovitých pohárů. Lze zmínit džbán somogyvárského typu ze Sulejovic (okr. Litoměřice; Hájek 1962, Tab. 17: 4) nebo džbán z Nechranic (okr. Chomutov), který charakterem své kolkované výzdoby již připomíná motivy protoúnětické (Turek 1995b, obr. 6: 5). V průvodní keramice se rovněž objevuje tvar štíhlého vysokého džbánu s páskovým uchem těsně pod okra-

<< Obr. 55: Zdobené zvoncovité poháry z Čech. 1 Praha-Hloubětín; 2 Proboštov (okr. Teplice); 3, 7 Tišice (okr. Mělník); 4, 6 Radovesice (okr. Teplice); 5 Světec (okr. Teplice); 8 Nechranice (okr. Chomutov). Různá měřítká. Podle Turek 1993; 1995a; 2002a.

jem (na Moravě označován jako konvice, srov. *Dvořák 1989*, 201, Abb. 1; *1992*, 228, obr. 137: 16).

Keramika z osad. Keramické tvary ze sídlišť kultury zvoncovitých pohárů v zásadě odpovídají tvarům známým z jejich pohřebních výbav včetně zdobených zvoncovitých pohárů. Objevují se ale rozdíly ve velikostech a četnosti výskytu jednotlivých tvarů v obou kontextech. Rozměrné zásobnicové nádoby a amfory se v pohřební výbavě objevují spíše vzácně (výjimkou mohou být žárové pohřby, kde byly zásobnicovité nádoby nebo amfory užívány jako urny – například Hrbovice, okr. Ústí nad Labem, Sadská a Třebestovice, okr. Nymburk (*Turek 2004b*). Na příkladu severozápadních Čech lze demonstrovat zastoupení jednotlivých keramických tvarů v sídlištním materiálu. Jsou to především rozměrné zásobnicové nádoby o průměrném obsahu 16 litrů. Dalším převážně sídlištním keramickým typem jsou amfory s nízkou umístěnými uchy (obr. 56: 8–9). Zdobené zvoncovité poháry se v českých sídlištních nálezích objevují jen velmi sporadicky, do 3 % všech keramických nálezů; byly například zastoupeny jen v sídlištním objektu 499/75 v Radovesicích (*Muška 1981; Turek 1993*, Fig. XLV; *Turek – Peška 2001*, 423, Fig. 10; obr. 52: 2–7). Podíl zdobeného zboží na moravských sídlištních je podstatně vyšší a dosahuje 20 % veškerého keramického materiálu (*Turek – Dvořák – Peška 2003*, Fig. 1–3). Tento jev bychom snad mohli vysvětlit odlišnostmi ve způsobu zakládání obytných a hospodářských objektů ve starším období kultury zvoncovitých pohárů a postupným nárůstem archeologicky zachytitelných sídlištních struktur v období průvodní keramiky.

Obsah nádob. Metrická analýza 122 hrnků a džbánů v severozápadních Čechách (*Turek 1995b*, 129–131; *1998*, 108–109, Fig. 5) prokázala rozdělení těchto nádob přinejmenším do tří kapacitních skupin (0,1–0,2 litru, 0,3 litru a 0,6–0,8 litru). Toto rozdělení může odrážet funkci nádoby, případně typ nápoje, k jehož konzumaci sloužila. Současně mohla kapacita nádob zohledňovat společenskou kategorii osoby, která ji užívala a se kterou byla pohřbena. Této otázce by měla být v budoucnu věnována pozornost (srov. *Turek 2000*, 434), protože například studie H. Case (*1995*, 58) a N. Brodieho (*1998*, Fig. 2) naznačují rozdíly v obsahu britských zvoncovitých pohárů nalezených v hrobech dětí a dospělých, ale také mužů a žen. Jisté rozdíly ve velikosti a obsahu zvoncovitých pohárů přičítá E. Sangmeister (*1989*) regionální variabilitě.

Kamenné nástroje

Mezi nekeramickými artefakty se sporadicky objevují kamenné sekery. Je pravděpodobné, že v každodenní praxi živé kultury období zvoncovitých pohárů byly ka-

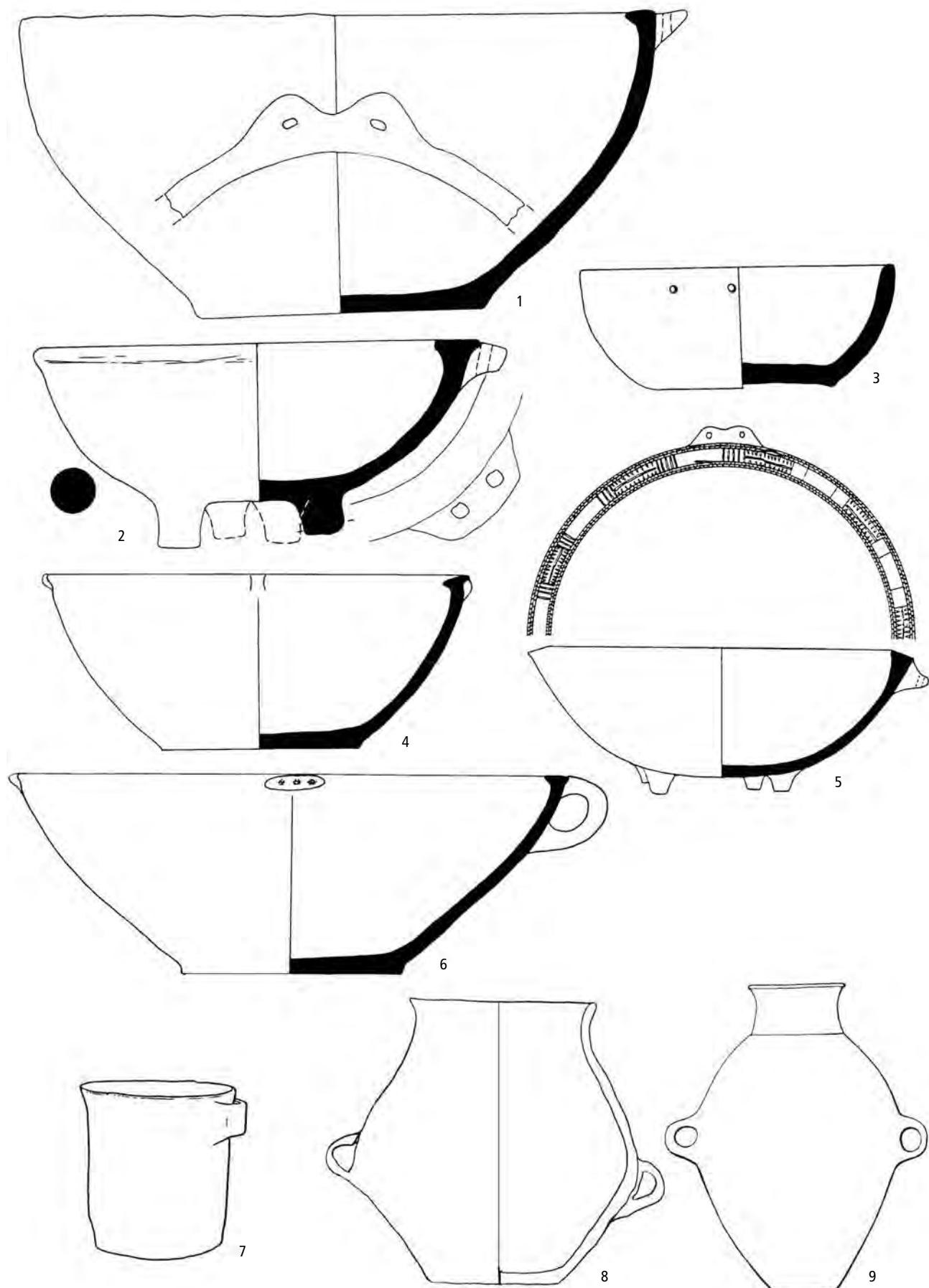
menné sekery užívány ve stejné četnosti jako v předchozí kultuře se šňůrovou keramikou. Jejich vzácné zastoupení v nálezovém fondu je způsobeno jednak obecně malým počtem evidovaných sídlišť v Čechách, ale také jejich záměrným vyloučením z pohřebního kontextu. Existují však i výjimky, sekery byly zaznamenány v 7 hrobech v Čechách (např. hrob 27b z Čachovic, viz *Neustupný – Smrž 1989*, obr. 47: 1 a 2). Vzhledem k tomu, že kamenné sekery až na výjimky vymizely z pohřebních kontextů kultury zvoncovitých pohárů a nálezy sídlištní jsou jen velmi málo známy, jsou sekery tohoto období poměrně neznámé. Nejčastějším tvarem jsou drobné, krátké sekery čokovitěho řezu s širokým ostrím (obr. 58: 19, 20). Tento typologicky poměrně výrazný tvar může být indikátorem lokace sídliště zvoncovitých pohárů třeba při povrchové prospekci. Mezi obecně vzácnými sídlištními nálezy se v Lipticích (okr. Teplice) vyskytlo i kamenné drtidlo na mletí mouky (*Turek 1993*).

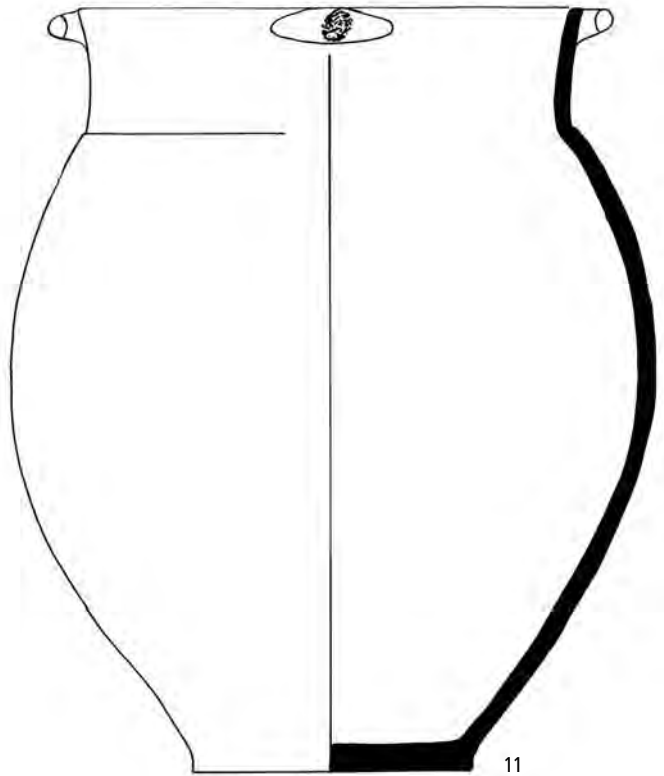
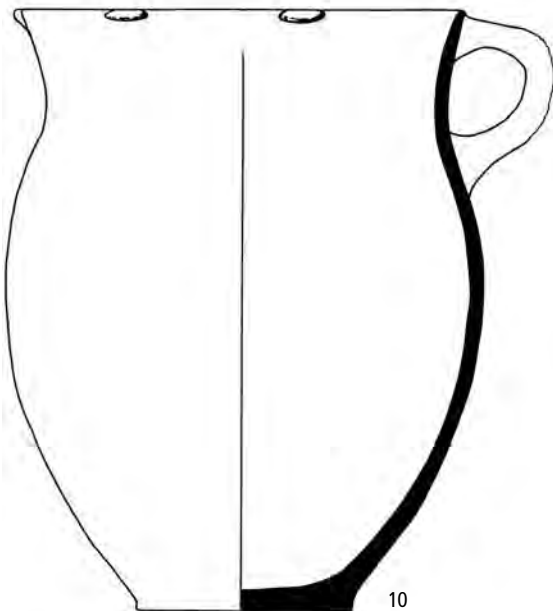
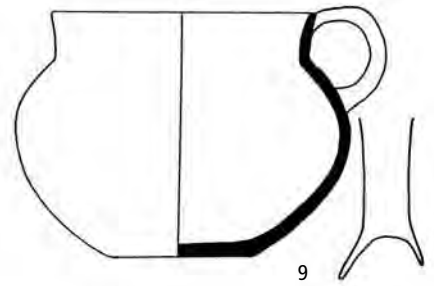
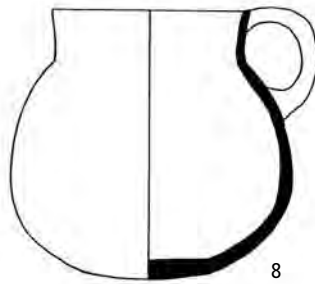
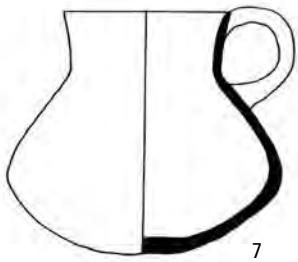
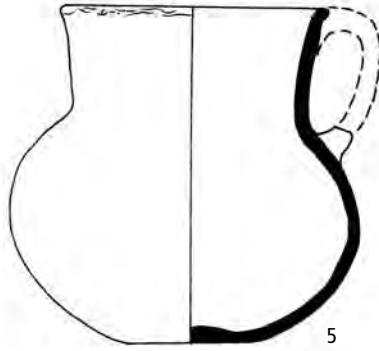
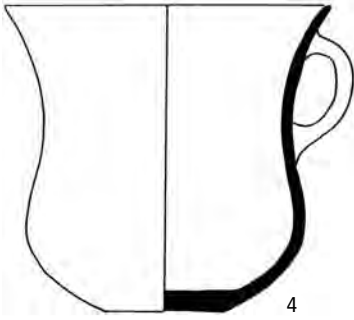
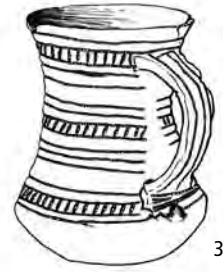
Kovové artefakty

Doklady metalurgie mědi zatím nebyly na českých sídlištních dokumentovány, z Moravy však takové stopy pochází ze sídlišť v Brně-Obřanech a Slavkově, polovina pískovcové formy na odlévání měděných dýk byla nalezena v hrobě z Luděrova, okr. Olomouc (*Hájek 1966*, 214, Abb. 5). Měděnou industrii kultury zvoncovitých pohárů souhrnně zpracovali M. Kuna a V. Matoušek (*1978*), jejich soupis pak rozšířila R. Šumberová (*1992*, 123).

Charakteristickým artefaktem nalézaným v hrobech mužů jsou měděné dýky (obr. 54: 4; 58: 28), které byly zřejmě nošeny zavěšené na hrudi. Měděné dýky byly v polovině 3. tisíciletí před Kristem rozšířeny nejen na celém teritoriu s výskytem zvoncovitých pohárů Evrope, ale i mimo něj, například ve východním Středomoří. Zde byl také tradičně hledán jejich původ (*Schránil 1931*). Typologickou a metrickou analýzou středoevropských nálezů měděných dýk z období zvoncovitých pohárů byly vyčleněny čtyři základní typy (*Kuna – Matoušek 1978*, 66, obr. 1–2). Jde v zásadě o dva typy s dlouhou a dva s krátkou čepelí. Rovněž řap dýky může být buďto úzký a hrotitý, nebo široký, vykrojený, na bocích s vytvarovanými lištami. Vzácné jsou dýky bez litého řapu s otvory pro nýty. Délka středoevropských dýk se pohybuje od 70 do 137 mm, existují však také miniaturní exempláře dosahující jen délky kolem 50 mm. Tyto miniatury se v Čechách objevují především společně s pohřby v ženské poloze, na pravém boku (Brandýsek, hrob 22: *Kytlicová 1960*, 444–445, 455, obr. 10: 3; Radovesice II, hrob 117/78: *Turek 2003*, obr. 6; Tišice, hrob 77/99: *Turek 2002a*, 224, obr. 4–5).

>> **Obr. 56:** Průvodní keramika období zvoncovitých pohárů z Čech. Různá měřítka. Podle *Hájek 1968; Turek 1993*.

Z dalších měděných artefaktů lze jmenovat šídla, která doprovázejí převážně pohřby žen (obr. 58: 29).

Dalším ženským kovovým artefaktem jsou ozdoby vlasů v podobě měděných drátěných záušnic nebo obdélných destiček z měděného plechu. Podobné destičky, ovšem tepané ze zlata, doprovází bohaté pohřby žen s měděnými dýkami, jako v případě hrobu I z Bylan (okr. Kolín; obr. 58: 2), hrobu 117/78 z Radovesic (obr. 58: 1) a hrobu 77/99 z Tišic (*Hájek 1968*, 11; *Turek 1993; 2002a*, obr. 3; *2003*, obr. 6–8). Tyto destičky mají podél kratších stran otvory k uvázání, byly velmi tenké a pružné a stočené zřejmě sloužily ke spínání vlasů. Strany destiček jsou lemovány vybiženým ornamentem skládajícím se z drobných důlků nebo úseček. Ve střední Evropě se objevují zpravidla ve dvojicích u hlavy zemřelé.

Zlaté artefakty kultury zvoncovitých pohárů z Čech souborně zpracovali I. Hásek (*1989*) a V. Moucha (*1997*). Otázka původu surového zlata nebyla prozatím vyřešena. Vzhledem k tomu, že se v období kultury zvoncovitých pohárů zlato a elektron (přírodní směs zlata a stříbra) v našem pravěku poprvé vyskytují ve větší míře, je možné, že už bylo využíváno domácích zdrojů například z jihočeských rýžovišť. Pro užívání rýžovaných nuggetů ryzího zlata může svědčit pozorování technologických stop tepání za studena a spektrální analýzy prvků u jedné z destiček z Tišic (*Turek 2003*, 204, obr. 7).

Dalším celoevropsky rozšířeným artefaktem jsou stříbrné/elektronové záušnice typu Sion, které jsou tvořeny šroubovicově stočeným drátem s jedním koncem roztepaným do plošky, která bývá zdobena vybiženým ornamentem (58: 5). V Čechách byly tyto záušnice nalezeny v Praze-Bubenči, v páru v hrobě s kostrou na levém boku a s měděnou dýkou (*Schránil 1931*), a jedna v Radovesicích v hrobě 117/78 s kostrou na pravém boku, s dýkou, šídlem a zlatou destičkou (*Turek 2003*, obr. 6, zde obr. 58: 1, 28, 29).

Měděné jehlice s roztepanou a svinutou hlavicí se vyskytují ve střední Evropě i mimo území s nálezy zvoncovitých pohárů (*Hájek 1950*), u nás jsou známé z Moravy, v Čechách je evidován jen jeden případ z Prahy 8-Libně (obr. 58: 17). Z Brandýska pochází kostěná jehlice s plochou okrouhlou provrtanou hlavicí (obr. 58: 11). Mezi kostěnými šperky nalezneme též ploché kruhové přívěsky-amulety s očkem (např. Brandýsek nebo Lochenice, z jantaru v Rožďalovicích, obr. 58: 13, 21, 22), které se objevují i později v únětické kultuře a mají své předlohy již například ve zlatých přívěscích z thessalského pozdního neolitu.

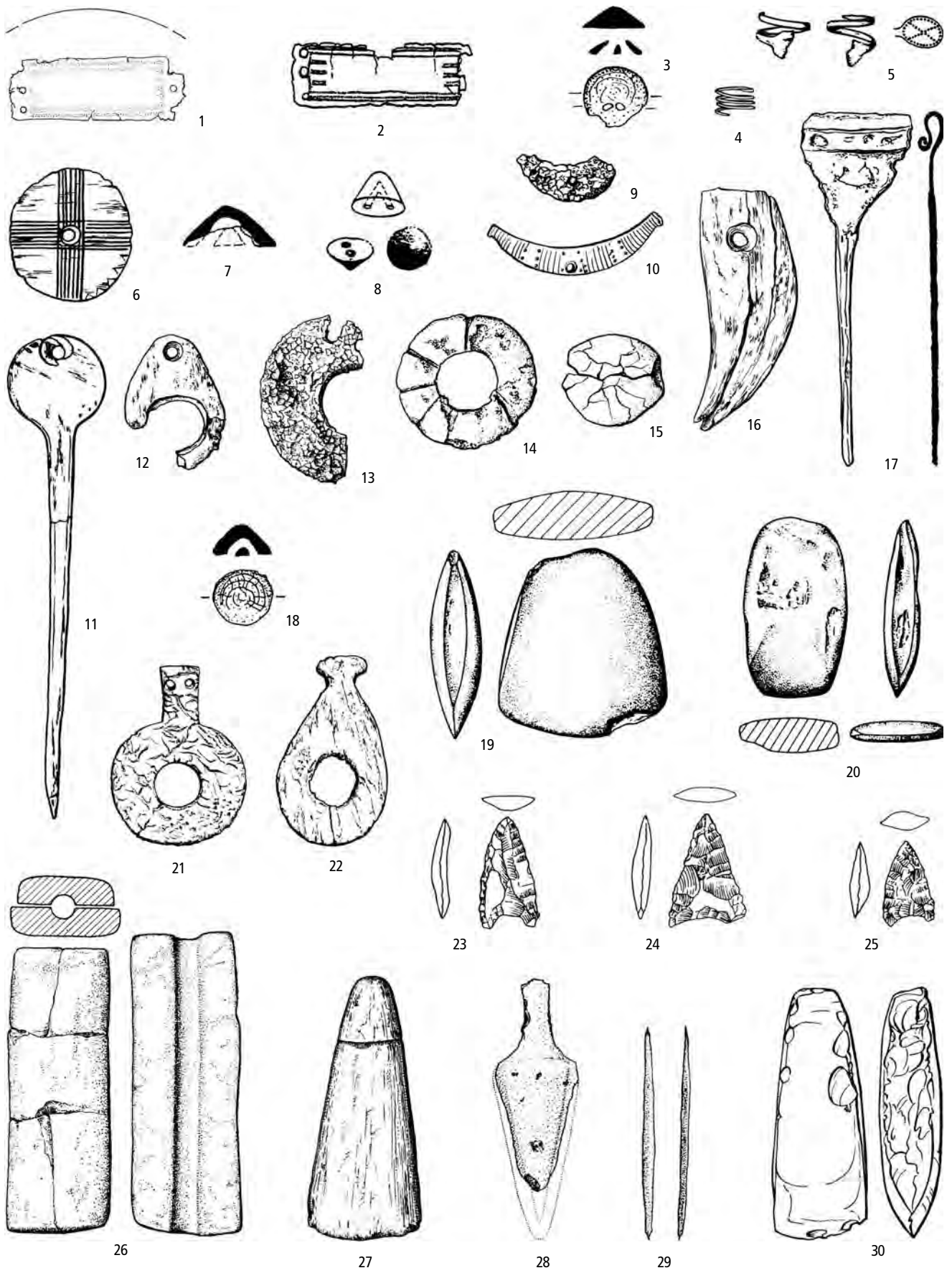
Drobné ozdoby a další artefakty

Mezi drobnými ozdobami doprovázejícími převážně pohřby žen dominují počtem nálezů tzv. knoflíky

s V-vrtáním (obr. 58: 3, 7, 8, 18; *Hájek 1957*). Byly vyráběny z kosti, parohu nebo jantaru (*Hájek 1941/42*). Některé knoflíky byly zdobeny drobnými důlky seřazenými do motivu kříže v kruhu (v Čechách v hrobě 53/80-II v Radovesicích: *Turek – Černý 2001*, Fig. 3; obr. 58: 7), což je motiv v Evropě široce rozšířený nejen u zvoncovitých pohárů, ale také v kontextech se šňůrovou keramikou. Z jantaru byly dále vyráběny korálky (obr. 58: 15), z Černčic u Loun, z Rožďalovic a Slaného-Kvíčku pochází také ploché jantarové kroužky (*Hájek 1941/42*, Taf. 7–8; obr. 58: 13, 14). Za artefakt zvoncovitých pohárů byly mylně považovány kostěné pasové zápony ze Sulejovic (*Moucha 1958; 1978*, 305, obr. 84), které však pocházejí ze superpozice s hrobem kultury se šňůrovou keramikou a jejichž příslušnost k této kultuře je dnes nesporná (srov. *Smrž – Neustupný 1979; Čech – Černý 1997*). Bohaté mužské hroby někdy obsahují ozdoby z podélně rozštípaných kančích klů nebo přívěsky z medvědíků zubů (obr. 58: 16). Unikátním nálezem je vápencový idol ve tvaru falu (obr. 58: 27) ze Stehelčevsi, pro který L. Hájek (*1961*) našel celou řadu analogií mimo oblast rozšíření zvoncovitých pohárů.

Vzácné nálezy jsou keramické přesleny a závaží ve tvaru kužele či jehlanu, dokládající textilní výrobu.

Lukostřelecký soubor. Významnou symbolickou roli v pohřebním ritu hrál tzv. lukostřelecký soubor („balíček“), který obsahoval pazourkové hroty šípů a kamenné nátepní destičky. Tento specifický artefakt slouží k ochraně zápěstí, tedy choulostivých partií, kudy prochází tepna, před zpětným nárazem tětivy. Kamenná nátepní destička byla zřejmě jakousi luxusní a snad i ozdobnou podobou běžného artefaktu častěji vyráběného z organických materiálů a její význam spočíval především v prezentaci společenské prestiže. Některé destičky byly zdobeny rytím svazků rýh podél hran kratších stran, případně mezi otvory, v místě úvazu. Dalším zdobením mohou být důlky navrtané u kratších stran mezi otvory. Výzdoba zlatými nýty nebo ozdobná pouzdra jsou známé ze západní a jižní Evropy (viz *Turek 2004a*), ale v Čechách zatím nebyly nikdy zaznamenány. Základní typologii nátepních destiček východní skupiny zvoncovitých pohárů vytvořil již E. Sangmeister (*1964; 1974*, 113–116, Abb. 8) a v upravené podobě (7 základních typů) byla aplikována na nálezy z Čech (*Turek 2004a*, obr. 2; obr. 59). Jako materiálu bylo využíváno zvláště mírně až středně terciérně metamorfovaných, převážně silicifikovaných prachovců, jílovců a jemnozrnných pískovců, které svým charakterem odpovídaly požadovanému tvaru a technologii výroby, jsou však velmi křehké. Destičky bývají barvy šedé, okrové nebo temně červené.

Chronologicky lze destičky rozdělit na starší, širší, se čtyřmi či více otvory a klenutým průřezem a na destičky mladších fází období zvoncovitých pohárů, které jsou ploché a úzké, s průvrty uprostřed kratších stran. Ploché a úzké destičky jsou charakteristické pro západoevropský okruh rozsahu zvoncovitých pohárů, zatímco širší klenuté destičky jsou typickým zástupcem východní provincie. Nátepní destičky zvoncovitých pohárů mají zřejmě svůj původ ve střední Evropě a teprve později se jejich užívání rozšířilo také do západní Evropy, pro to může svědčit také jejich úplná absence v hrobových celcích s nejstaršími západoevropskými poháry (*All-Over-Ornamented Beakers*, AOO).

O tvaru tehdejších luků svědčí lukovitá spínadla (obr. 54: 5; 58: 10), která L. Hájek (1946) souborně publikoval jako tzv. půlměsícovitá spínadla. Na jejich souvislost se symbolikou luku upozornil až S. Piggett (1971). Tyto ozdoby jsou nalézány zpravidla v hrobech mužů. S lukostřelbou dále souvisí dvoudílné pískovcové brousky (obr. 58: 26) na dřevěná ratiště šípů.

Pazourkové šipky se objevují nejčastěji ve tvaru trojúhelníku, s bifaciální plošnou retuší a obloukovou základnou tvořící nevýrazné zpětné trny (obr. 54: 6; 58: 23–25). Zřídka se objevují šipky s drobným středovým řapem. V pohřební výbavě se šipky objevují v několika exemplářích, nejčastěji za pánví nebo před hrudí zemřelého a jejich uložení lze interpretovat jako šípy v toulci. Polotovary šipek se mohou objevit ve specializovaném depozitu společně s parohovým retušerem a kančími kly (Turek 2003). Jako převažující surovina na výrobu štípané industrie byly využívány silicity glacienních sedimentů, dále pak tušimický a skršínský křemenec a v severozápadních Čechách porcelanit, čokoládový silicit (Lochenice) a zcela výjimečně obsidián (Lochenice: Buchvaldek 1990).

5.3.6 Společenské vztahy

Pohřební ritus a společnost

V poměrně uniformním pohřebním ritu kultury zvoncovitých pohárů lze pozorovat některé zdánlivě nepravdivé, respektive odchylky od běžně uplatňovaných pohřebních zvyklostí a norem. Je však možné, že právě tyto „nestandardní“ případy mohou být významným vodítkem při rekonstrukci společenských vztahů a mechanismů prohlubujících diferenciaci společnosti.

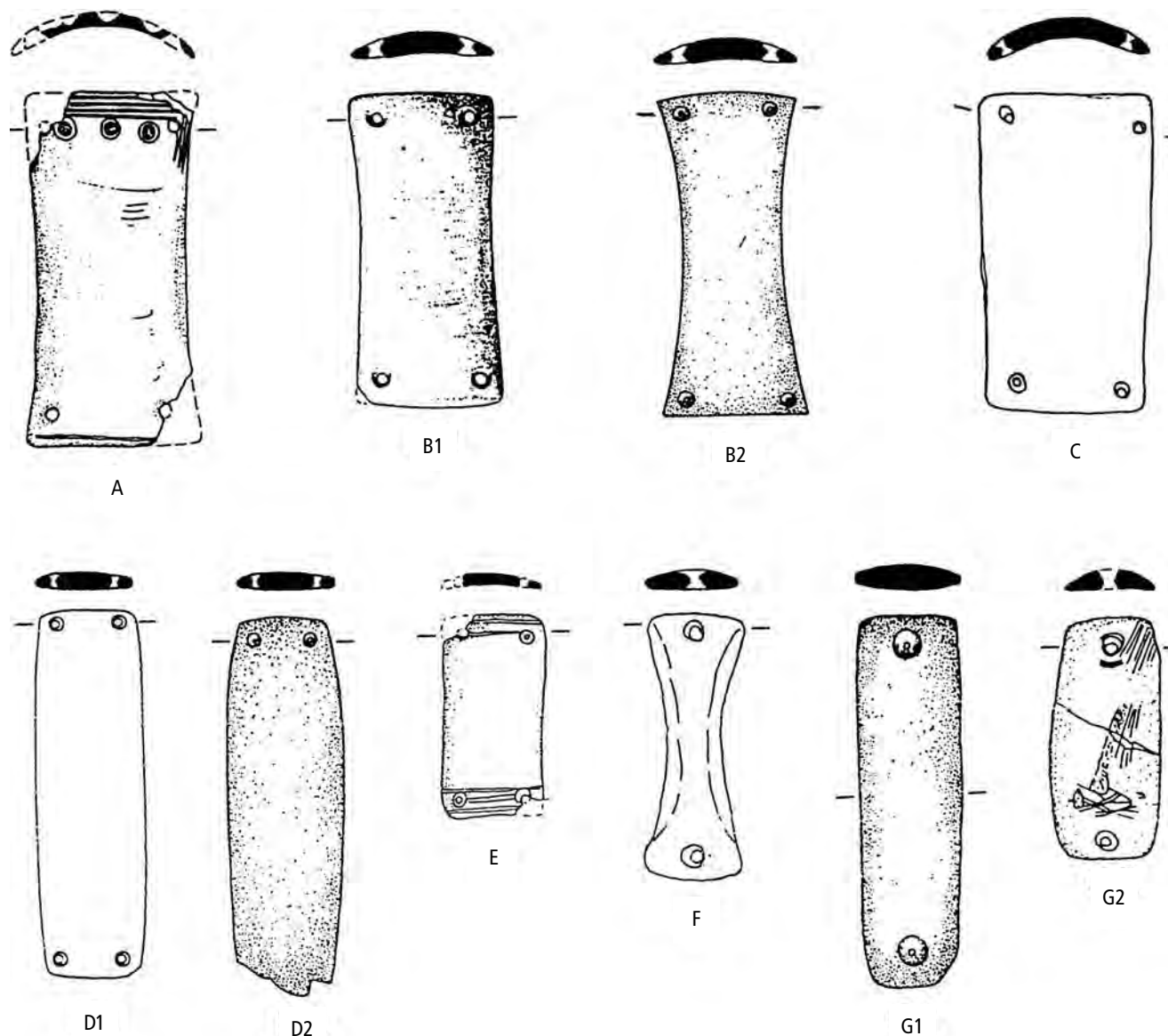
U některých pohřbů dochází ke smíšené pohlavně specifických milodarů. Jde o případy pohřbů žen vybavených nátepními destičkami či měděnými dýkami. Takto smíšená výbava bývá jedním z charakteristických rysů bohatých ženských pohřbů se zdobenými zvoncovitými poháry, vnitřní dřevěnou konstrukcí a případně s kruhovým příkopem. Ne každý artefakt vložený do hrobu je odznakem příslušné společenské kategorie zemřelého a celá řada z nich může spíše odrážet vztahy truchlících k zemřelému (srov. Brodie 1997, 300–301). Tyto pohřební přídatky tak zřejmě reflektovaly význam a společenské postavení zemřelého, stejně jako demonstrovaly vztahy pozůstalých a jejich skupinovou identitu. Prestižní předměty, převážně mužské povahy, tak mohly být přenášeny na ženy (zdá se, že naopak tomu bylo zřídka) v zájmu upevnění řádu společenských vztahů a diferenciací. Je tedy možné, že pohřby žen s dýkami či lukostřelkou výbavou jsou jakousi formalizovanou demonstrací společenské elity (Turek 2002a).

Význam metalurgie

V některých bohatých mužských hrobech byly objeveny nástroje (např. parohový retušer, Turek 2003), případně suroviny na výrobu pazourkových šipek, respektive šípů, či kovotepecké náčiní v podobě plochých „kovadlinek“ a kamenných kladívek (často druhotně použítých kamenných seker) na zpracování zlatých a měděných ozdob. Tyto nálezy tvoří v hrobě zpravidla prostorově jasně vymezený depozit, umístěný blíže spodní části těla zemřelého, za zády, za patami nebo před koleny. K identifikaci specializovaných kovotepeckých nástrojů v českých nálezech z období zvoncovitých pohárů přispěl V. Moucha (1989, 213–218, Abb. 1). Kamenné sekery se stopami druhotného zploštění břitové části pochází z hrobu č. 2 v Brandýsku (*Kytlicová 1960*, 443, obr. 6: 1), a dále z hrobů 1 a 2 ve Stehelčevsi (*Píč 1899*, 197–198, obr. 15: 3; *Moucha 1989*, 215–216, Abb. 1: 5, 6). Spektrální analýza provedená na stopách kovu na pracovní ploše sekery-kladívka z Künzigu ve východním Bavorsku doložila její užití ke zpracování měděných a zlatých předmětů (*Bertemes – Schmotz – Thiele 2000*). Je pravděpodobné, že právě tyto pohřby, v mnohém výjimečné, reprezentují jakousi privilegovanou elitní skupinu jedinců (Turek 2003).

V některých pohřebních výbavách období kultury zvoncovitých pohárů jsou v různých částech Evropy

<< Obr. 58: Nekeramické artefakty období zvoncovitých pohárů z Čech. 1–2 zlaté ozdoby vlasů; 3, 7, 8, 18 kostěné a jantarové knoflíky s V-vrtáním; 4 zlatá ozdoba; 5 stříbrná záušnice typu Sion; 6, 21, 22 kostěné přívěsky; 9, 10 jantarový a kostěný lukovitý závěsek; 11 kostěná jehlice; 12 kostěný přívěsek; 13, 14, 15 jantarový přívěsek, kroužek a korálek; 16 přívěsek z medvědího zubu; 17 měděná jehlice; 19, 20 broušené kamenné sekery; 23–25 pazourkové šipky; 26 dvojdílný pískovcový brousek na ratiště šípů; 27 vápencový falický idol; 28 měděná dýka; 29 měděné šidlo; 30 silicitová sekera. 1, 3, 7, 18, 28, 29 Radovesice (okr. Teplice); 2 Bylany (okr. Kolín); 4, 15, 26 Svobodné Dvory (okr. Hradec Králové); 5 Praha-Bubeneč; 6, 17 Praha-Libeň; 8 Kněžves (okr. Praha-západ); 9, 12 Rožďalovice (okr. Nymburk); 10 Vykáň (okr. Nymburk); 11, 21 Brandýsek (okr. Kladno); 13 Slaný-Kvíček (okr. Kladno); 14 Cerhenice (okr. Kolín); 16 neznámá lokalita; 19, 20, 23–25 Čachovice (okr. Chomutov); 22 Lochenice (okr. Hradec Králové); 27 Stehelčevs (okr. Kladno); 30 Kolín (okr. Kolín). Různá měřítka. Podle Hájek 1968; Neustupný – Smrč 1989; Turek 1993; 2004b.

Obr. 59: Kamenné nátepní destičky – typy. Podle Turek 2004a.

spatřovány atributy konkrétní řemeslné specializace, například metalurgů a kovotepců (Bátora 2002). Je však otázkou, do jaké míry jsou všechny tyto příklady řemeslné pohřební výbavy skutečně dokladem plné specializace pohřbeného jedince. Lze předpokládat, že časná metalurgie mědi byla prováděna ve velmi omezeném měřítku na „nekomerční“ úrovni. Vzhledem k omezenému množství produktů a jejich nesporné exkluzivitě nelze rozhodně uvažovat o úplné řemeslné specializaci zabezpečující víceméně jediný zdroj obživy jedince či dokonce celé komunity. Formalizovaná demonstrace takovéto specializace nese svědčí o rozhodujícím významu jedince při masové výrobě nástrojů a jejich distribuci, souvisí především s výrobou prestižních předmětů, tedy nikoliv výrobních prostředků, ale šperků, případně zbraní (dýky).

Specializace

Demonstrování specializace v počátcích metalurgie nese svědčí jen o zvládnutí technologie, ale především o společenské kategorii, do které její nositel spadá, a rovněž o prestiži spojené s exkluzivitou takové výroby.

Je možné, že by snad spíše mohlo jít o jakýsi ritualizovaný obraz společenské reality. Spíše než o symbolickém označení jedince s příslušnými řemeslnými schopnostmi lze uvažovat o prezentaci konkrétní společenské kategorie, respektive statutu. Je možné, že právě specificky sestavený soubor artefaktů měl v symbolice pohřebního ritu indikovat zvláštní postavení jedince ve společnosti a jeho kontrolu nad významnými technologiemi a surovinami. Na magický význam mědi ve společnosti pozdní doby kamenné poukázal již dříve M. Kuna (1989a). Lze se tedy domnívat, že právě kon-

trola nad novými strategickými technologiemi mohla být jedním ze zdrojů společenské diferenciaci v závěru eneolitu.

Z tohoto hlediska jsou pro utváření společenské elity a demonstraci její identity významné nejen samotné kovové předměty v podobě zlatých či stříbrných šperků a měděných dýk, ale především výrobní prostředky sloužící k jejich zpracování. V této souvislosti E. Neustupný (1995b, 641–650) zdůrazňuje, že „specializace a směna vytvářejí společnost, protože jsou základním, nejabstraktnějším významem (živých) lidských artefaktů, textů a institucí“. Je tedy zřejmé, že první náznaky řemeslné specializace zřejmě úzce souvisí s přirozeným postupem stratifikace společnosti.

V období zvoncovitých pohárů tedy zřejmě nedocházelo k jasnému definování specializované řemeslnické třídy, neboť výrobci ke specializaci se vybírali podle jiných kritérií než podle „přirozených vloh“ (Neustupný 1995b). Práci s kovotepeckým náčiním mohl zvládat a provozovat i širší okruh členů společnosti, jen někteří však měli privilegium být s těmito předměty pohřbeni, a prezentovat tak svůj status na onom světě (Turek 2003).

5.3.7 Vznik a význam zvoncovitých pohárů v evropském kontextu

Kultura zvoncovitých pohárů představuje fenomén, jehož objasnění zaměstnává mysl evropských archeologů více než sto let. Nebývalé prostorové rozšíření výzdobného stylu zvoncovitých pohárů a souboru charakteristických artefaktů ve střední a západní Evropě se stalo středem zájmu mnoha evropských archeologů. Byly předloženy různé výklady týkající se místa původu kultury zvoncovitých pohárů a cest, kterými došlo k jejich rozšíření v Evropě, byly vytvářeny hypotetické mapy předpokládané „pohárové expanze“. Za oblast vzniku zvoncovitých pohárů byla pokládána střední Evropa, Iberský poloostrov, severozápadní Afrika nebo nejnověji povodí dolního Rýna. Otázka původu kultury zvoncovitých pohárů nebyla dosud uspokojivě zodpovězena a některé „kompromisní“ výklady, jakým byla hypotéza zpětného proudu (tzv. *Rückstrom*, srov. *Sangmeister 1963*), odrážely spíše bezradnost z nedostatku relevantních dat. Za možný archetyp zvoncovitých pohárů bývají považovány tzv. maritimní poháry, jejichž původ je spatřován v oblasti ústí řeky Tejo v Portugalsku. Za předobraz zvoncovitých pohárů jsou rovněž považovány tzv. poháry zdobené po celém povrchu šňůrou (*All-Over-Corded Beakers*, AOC) a po celém povrchu zdobené poháry (*All-Over-Ornamented Beakers*, AOO),

jejichž typologický původ je spatřován v pozdně šňůrových pohárech s odsazenou podstavou (*Protruding Foot Beakers*, PFB) v oblasti dolního Rýna (*Lanting – van der Waals 1976*). Tento region je prozatím jediným v Evropě, kde byl doložen lokální vývoj od šňůrové keramiky k časným formám zvoncovitých pohárů a tato chronologicko typologická sekvence byla rovněž podpořena sériemi radiokarbonových dat (*Lanting – van der Waals 1976*).

Jako základní problém se v současnosti jeví vysvětlení významu fenoménu této kultury. Za jakých okolností vznikl kulturní komplex kultury zvoncovitých pohárů a co umožnilo jeho rozšíření po velké části evropského kontinentu? Tradiční představa o nositelích kultury zvoncovitých pohárů jako nomádských nebo polonomádských skupin byla většinou moderních archeologických studií o hospodářství a charakteru osídlení v mladším eneolitu odmítnuta (*Neustupný 1969b*; *Turek 1995a*; *Turek – Peška 2001* s další literaturou). Je pravděpodobné, že užívání výzdobného stylu zvoncovitých pohárů a „pohárového balíčku“ se rozšířilo díky svému symbolickému smyslu jako souboru prestižních předmětů, snad spojovaných s jistou formou idejí. Je zřejmě vhodnější hovořit o šíření ideologie, stylu a technologií spíše než o rozsáhlých migracích populace. Některé novější petrografické studie francouzské keramiky zvoncovitých pohárů naznačují většinou jejich domácí produkci (*Salanova 2000* s další literaturou). Specifická technologie výroby a výzdoby zvoncovitých pohárů vyvolala rovněž diskusi o možnostech jejich dálkové směny jako prestižních artefaktů. Petroarcheologická studie provedená na středoevropské keramické produkci (Čechy, Morava a Maďarsko) naznačuje místní původ zdobených pohárů, podobně jako ostatní keramické produkce (*Rehman – Robinson – Shennan 1992*). Toto hodnocení je rovněž v souladu s pozorováním surovinové a technologické charakteristiky sekvence eneolitické keramiky v Čechách (*Hanykýř – Maryška – Buchvaldek 1997*). Výzkum keramiky zvoncovitých pohárů naznačuje, že její uniformita může spíše souviset se sdílením společných kulturních tradic v rámci značně rozšířených skupin než s rozsáhlou sítí směny keramických artefaktů. Keramologická analýza středoevropského zdobeného zboží zvoncovitých pohárů a tzv. průvodní keramiky dokládá místní produkci obou typů keramiky s možností lokální směny na krátké vzdálenosti. Při hodnocení významu kultury zvoncovitých pohárů bychom měli mít na paměti, že jejich podloží bylo v jednotlivých regionech různé a že jejich pochopení bude možné jen v širší sekvenci lokálního mladoeneolitického vývoje.

Literatura

- Ambros, C. 1968:* Remains of fauna found in the Eneolithic settlement on Homolka. In: Ehrlich, R. W. – Pleslová-Štiková, E. 1968, 440–469.
- Axamit, J. 1916:* Nové nálezy tzv. michelsberské keramiky v Čechách. Památky archeologické 28, 69–72.
- Axamit, J. 1921:* Různosti. Památky archeologické 32, 225–228.
- Axamit, J. 1925:* Kazín a Kazina Mohyla. Naše předhistorické památky sv. II. Praha (Vortel a Rejuman).
- Axamit, J. 1930a:* Ku problémům naší prehistorie I. Památky archeologické 36, 115–120.
- Axamit, J. 1930b:* Nové nálezy jordansmühlské keramiky v Čechách. Památky archeologické 36, 188–201.
- Axamit, J. 1932:* Badenská keramika v Čechách. Památky archeologické 38, 2–8.
- Bakker, J. A. 1979:* The TRB West Group. Studies in the Chronology and Geography of the Makers of Hunenbeds and Tiefstich Pottery. Amsterdam.
- Banner, J. 1956:* Die Pécelér Kultur. Budapest.
- Bantelmann, N. 1989:* Frühschnurkeramische Siedlungsware am nördlichen Oberrhein. In: Das Äneolithikum und die früheste Bronzezeit (C¹⁴ 3000–2000 b.c.) in Mitteleuropa: kulturelle und chronologische Beziehungen, Praehistorica 15, Praha, 301–304.
- Bartelheim, M. – Niederschlag, E. 1998:* Untersuchungen zur Buntmetallurgie, insbesondere des Kupfers und Zinns, im sächsisch-böhmischen Erzgebirge und dessen Umland. Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege 40, 8–87.
- Bašta, J. – Baštová, D. 1988:* Pravěké osídlení Sedmihoří. Archeologické rozhledy 40, 378–400.
- Bašta, J. – Baštová, D. 1989a:* Neue Erkenntnisse über die Chamer Kultur in Westböhmen. In: Das Äneolithikum und die früheste Bronzezeit (C¹⁴ 3000–2000 b.c.) in Mitteleuropa: kulturelle und chronologische Beziehungen, Praehistorica 15, Praha, 85–93.
- Bašta, J. – Baštová, D. 1989b:* Osídlení západních Čech v časném a starším eneolitu. Sborník Západočeského muzea v Plzni 4, 95–107.
- Bašta, J. – Baštová, D. 1990:* K otázce osídlení západních Čech v eneolitu a na počátku střední doby bronzové. Zprávy československé společnosti archeologické – Supplementum 11, 7–16.
- Bašta, J. – Baštová, D. 1992:* Die Besiedlung Westböhmens im Äneolithikum und am Beginn der mittleren Bronzezeit – neue Ergebnisse. In: Archäologische Arbeitsgemeinschaft Ostbayern/West- und Südböhmen, 1. Treffen 25. bis 25. April 1991 in Bernried bei Deggendorf, Deggendorf, 40–42.
- Baštová, D. 1984:* Vývoj pravěkého osídlení povodí Střely. Archeologické rozhledy 36, 156–172.
- Baštová, D. 1986:* Pravěké osídlení v povodí Úterského potoka. Archeologické rozhledy 38, 3–31.
- Bátora, J. 2002:* Contribution to the problem of „craftsmen“ graves at the end of Aeneolithic and in the Early Bronze Age in Central, Western and Eastern Europe. Slovenská archeológia 50, 179–228.
- Becker, C. J. 1947:* Mosefundne lerkar fra yngre stenalder. Aarbøger, 1–318.
- Becker, C. J. 1955a:* Die mittel-neolithischen Kulturen in Südsandinavien. Acta Archeologica 25, København, 49–150.
- Becker, C. J. 1955b:* Coarse Beakers with „Short-Wave Moulding“. Proceedings of the Prehistoric Society 7, 65–71.
- Becker, B. – Bilamboz, A. – Egger, H. – Gassmann, P. – Orceľ, A. – Orceľ, Ch. – Ruoff, U. 1985:* Dendrochronologie in der Ur- und Frühgeschichte. Antiqua 11. Basel.
- Beech, M. 1993:* A report on animal bones from the Bell Beaker settlement at Liptice, N. W. Bohemia, Czech Republic. In: Turek, J.: Osídlení z období zvoncovitých pohárů v povodí řeky Bíliny v severozápadních Čechách. Nepublikovaný rukopis diplomové práce, FF UK Praha, 191–198.
- Behm-Blancke, G. 1962–63:* Bandkeramische Erntegeräte. Althüringen VI, 126.
- Behrens, H. 1964:* Die neolithisch-frühmetallzeitlichen Tierknochenfunde der Alten Welt. Halle.
- Behrens, H. 1973a:* Die Jungsteinzeit im Mittelbe-Saale-Gebiet. Berlin.
- Behrens, H. 1973b:* Die Salzmünder Gruppe der mitteldeutschen Trichterbecherkultur und die nordwestliche Ausstrahlungen der Badener Kultur. In: Chropovský, B. (ed.): Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur, Bratislava, 25–30.
- Beier, H. J. 1988:* Die Kugelamphorenkultur im Mittelbe-Saale-Gebiet und in der Altmark. Berlin.
- Beier, H. J. – Einicke, R. (eds.) 1994:* Das Neolithikum im Mittelbe-Saale-Gebiet und in der Altmark. Wilkau-Hasslau.
- Beneš, A. 1977:* Současný stav prospekce nových neolitických a eneolitických lokalit v jižních a jihozápadních Čechách. Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity E 20–21, 15–23.
- Beneš, J. – Dobeš, M. 1992:* Eine schnurkeramische Gräbergruppe und ein Objekt der Kugelamphorenkultur aus Hrdlovka (NW-Böhmen). In: Die kontinentaleuropäischen Gruppen der Kultur mit Schnurkeramik. Schnurkeramik-Symposium 1990, Praehistorica 19, Praha, 67–79.
- Beneš, J. – Koutecký, D. 1987:* Die Erforschung der Mikroregion Lomský potok – Probleme und Perspektive. In: Archäologische Rettungstätigkeit in den Braunkohlengebieten, Prag, 31–38.
- Benešová, A. 1956a:* Eneolit na hradišti Staré Zámky u Líšně se zřetelem k dosavadní chronologii. In: Referáty o pracovních výsledcích čs. archeologů za r. 1955, Liblice, 40, 45.
- Benešová, A. 1956b:* Nález měděných předmětů na Starých Zámcích v Brně-Líšni. Památky archeologické 47, 236–244.
- Benková, I. – Čtverák, V. 1997:* Loděnice, okr. Beroun 1995–1996. Neolitické sídliště. Archeologie ve středních Čechách 1, 83–100.
- Beran, J. 1993:* Untersuchungen zur Stellung der Salzmünder Kultur im Jungneolithikum des Saalegebietes. Wilkau – Hasslau.
- Bernat, J. – Kališ, J. – Štědra, M. 2002:* Dvě nově zjištěné

- opevněné výšinné polohy v Sázavě, okr. Benešov. Archeologie ve středních Čechách 6, 145–161.
- Berounská, M. 1987:* Bulavy ve střední Evropě. In: *Varia archaeologica* 4, *Praehistorica* 13, Praha, 27–65.
- Bertemes, F. 1991:* Untersuchungen zur Funktion der Erdwerke der Michelsberger Kultur im Rahmen der kupferzeitlichen Zivilisation. In: Lichardus, J. (ed.) 1991, Teil 1, 441–464.
- Bertemes, F. – Schmotz, K. – Thiele, W. R. 2000:* Das Metallurgengrab 9 des Gräberfeldes der Glockenbecherkultur von Künzig, Lkr. Deggendorf. In: Archäologische Arbeitsgemeinschaft Ostbayern/West- und Südböhmen, 9. Treffen 25. bis 26. Juni 1999 in Neukirchen b. Hl. Blut, Rahden/Westf., 53–60.
- Bill, J. 1973:* Die Glockenbecherkultur und die frühe Bronzezeit im französischen Rhonebecken und ihre Beziehungen zur Südwestschweiz. *Antiqua* 1. Basel (Schweizerische Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte).
- Blaich, F. 1997:* Neues zur Badener Kultur in Südostbayern. *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 62, 1–28.
- Blažek, J. – Dobeš, M. 1990:* Nálezy měděných seker a sekeromlatů z oblasti a muzeí severozápadních Čech. *Litoměřicko* 25, 151–153.
- Blažek, J. – Kotyza, O. 2002:* Pohřebiště kultury zvoncovitých pohárů ve Schwarzenberské ruční cihelně v Lovosicích. In: Čech, P. – Smrž, Z. (eds.): *Sborník Drahomíru Kouckému*, Most, 27–36.
- Böhm, J. 1934:* Nordické a hradištní nálezy ze Žatce. Zprávy Československého státního archeologického ústavu 4, 58.
- Böhm, J. 1941a:* Kronika objeveného věku. Praha (Družstevní práce).
- Böhm, J. 1941b:* Zur Frage der Endphase der donauländischen Kultur. *Altböhmen und Altmähren* 1, 37–64.
- Böhm, J. 1946:* Únětické bronzové terče ze Slánské Hory. *Památky archeologické* 42, 33–40.
- Böhm, J. 1963:* Prvobytně pospolná společnost. In: *Československá vlastivěda. Díl II., Dějiny*, sv. 1., kap. I., Praha, 15–105.
- Borkovský, I. 1965:* Levý Hradec. Nejstarší sídlo Přemyslovců. *Památníky naší minulosti* 2. Praha.
- Brentjes, B. 1954:* Untersuchungen zur Geschichte des Pfluges II (Neolithikum). *Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin-Luther-Universität Halle* 3, 75–89.
- Brodie, N. 1997:* New perspectives on the Bell Beaker Culture. *Oxford Journal of Archaeology* 16, No. 3, 297–314.
- Brodie, N. 1998:* British Bell Beakers: Twenty five years of theory and practice. In: Benz, M. – Willigen, S. van (eds.): *Some New Approaches to The Bell Beaker ‚Phenomenon‘ Lost Paradise...? BAR International Series* 690, Oxford, 43–56.
- Brodie, N. 2001:* Technological frontiers and the emergence of the Beaker culture. In: Nicolis, F. (ed.), 487–496.
- Brus, Z. 1991:* Petrografické určení a původ hornin některých sekeromlatů šňůrové keramiky z Bílinska a Duchcovska. In: *Katalogy šňůrové keramiky v Čechách IV–VI*, *Praehistorica* 17, Praha, 147–150.
- Budiszewski, J. – Haduch, E. – Włodarczak, P. 2003:* Bell Beaker culture in south-eastern Poland. In: Czebreszuk J. – Smyt M. (eds.): *The Northeast Frontier of Bell Beakers*, *BAR International Series* 1155, Oxford, 155–181.
- Buchtela, K. – Niederle, L. – Matiegka, J. 1910:* Rukověť české archeologie. Praha.
- Buchvaldek, M. 1955:* Příspěvek k třídění šňůrové keramiky v Čechách. *Archeologické rozhledy* 7, 218–242.
- Buchvaldek, M. 1957:* Starší šňůrová keramika v Čechách. *Archeologické rozhledy* 9, 362–401.
- Buchvaldek, M. 1958:* Die Schnurkeramik im böhmischen Äneolithikum. In: Epitymbion Roman Haken, Praha, 32–37.
- Buchvaldek, M. 1964:* A-sekeromlat ze Lbosína, okr. Benešov u Prahy. *Sborník vlastivědných prací z Podblanicka* 5, 107–110.
- Buchvaldek, M. 1967:* Die Schnurkeramik in Böhmen. Praha.
- Buchvaldek, M. 1973:* Elemente der Kultur mit kannelierter Keramik in der Zlota-Kultur. In: Chropovský, B. (ed.): *Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur*, Bratislava, 51–54.
- Buchvaldek, M. 1978:* Otázka continuity v českomoravském mladším eneolitu. In: *Varia Archaeologica* 1, *Praehistorica* 7, Praha, 55–64.
- Buchvaldek, M. 1981:* Zu den Beziehungen zwischen der mitteldeutschen und böhmischen Schnurkeramik. *Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte* 1. Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege, Beiheft 16, 157–167.
- Buchvaldek, M. 1982:* Katalog šňůrové keramiky v Čechách I. Kolínsko a Kutnohorsko. In: *Varia archaeologica* 3, *Praehistorica* 10, Praha, 9–29.
- Buchvaldek, M. 1986:* Kultura se šňůrovou keramikou ve střední Evropě. I. Skupiny mezi Harcem a Bílými Karpaty. *Praehistorica* 12. Praha.
- Buchvaldek, M. 1990:* Pohřebiště lidu se zvoncovitými poháry. In: Lochenice. Z archeologických výzkumů na katastru obce, *Praehistorica* 16, Praha, 29–50.
- Buchvaldek, M. – Cvrková, M. – Budinský, T. 1987:* Katalog šňůrové keramiky v Čechách III. Ústecko a Teplicko. In: *Varia Archaeologica* 4, *Praehistorica* 13, Praha, 125–146.
- Buchvaldek, M. – Havel, J. – Kovářik, J. 1991:* Katalog šňůrové keramiky v Čechách VI. Praha. In: *Praehistorica* 17, Praha, 151–176.
- Buchvaldek, M. – Koucký, D. 1970:* Vikletice, ein schnurkeramisches Gräberfeld. *Praehistorica* 3. Praha.
- Buchvaldek, M. – Koucký, D. 1972:* Interpretation des schnurkeramischen Gräberfeldes von Vikletice. *Památky archeologické* 63, 142–179.
- Buchvaldek, M. – Kovářik, J. 1993:* Pohřebiště se šňůrovou keramikou v Praze-Jinonicích. In: *Doplněk ke katalogu šňůrové keramiky v Čechách VI*, *Praehistorica* 20, 119–174.
- Buchvaldek, M. – Moucha, V. – Popelka, M. – Vojtěchovská, I. 1997:* Katalogy šňůrové keramiky v Čechách XI–XIV. Kladensko, Slánsko, Kralupsko a Praha-západ. In: *Varia archaeologica* 7, *Praehistorica* 22, Praha, 113–172.
- Buchvaldek, M. – Novotný, B. – Pleslová-Štiková, E. 1988:* The Copper Age in Czechoslovakia. *Rassegna di archeologia* 7, 105–142.
- Buchvaldek, M. – Strahm, C. 1992:* Schlussbetrachtung. Die kontinentaleuropäischen Gruppen der Kultur mit Schnurkeramik. In: *Die kontinentaleuropäischen Gruppen der Kultur mit Schnurkeramik. Schnurkeramik-Symposium 1990*, *Praehistorica* 19, Praha, 349–356.
- Buchvaldek, M. – Velímský, T. 1987:* Katalog šňůrové keramiky v Čechách II. Pováří Lomského potoka na Bílinsku. In: *Varia archaeologica* 4, *Praehistorica* 13, Praha, 63–118.
- Burger, J. 1980:* Die chronologische Stellung der Fusschalen in den endneolithischen Kulturgruppen Mittel- und Südost-

- europas. In: K. Spindler (ed.): *Vorzeit zwischen Main und Donau*, Erlangen, 11–45.
- Burger, I. 1988*: Die Siedlung der Chamer Gruppe von Dobl, Gemeinde Prutting, Landkreis Rosenheim und ihre Stellung im Endneolithikum Mitteleuropas. Fürth.
- Capitani, A. de – Leuzinger, U. 1998*: Arbon-Bleiche 3. Siedlungsgeschichte, einheimische Traditionen und Fremdeinflüsse im Übergangsfeld zwischen Pfyn- und Horgener Kultur. *Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte* 81, 237–249.
- Cernavoda III – Boleráz 2001*: Cernavoda III – Boleráz. Ein vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und der unteren Donau, Symposium Mangalia/Neptun 1999. Bucuresti.
- Case, H. 1995*: Beakers: loosening a stereotype. In: Kinnes, I. – Vardell, G. (eds.): 'Unbaked Urns of Rudley Shape'. *Essays on British and Irish Pottery for Ian Longworth*, Oxbow Monograph 55, Oxford, 55–67.
- Cerný, V. – Houët, F. – Turek, J. 1999*: Détermination du sexe par la méthode itérative et le dimorphisme sexuel du squelette post-cranien d'une population Chalcolithique récent et du Bronze ancien de la Bohême. *Bulletin et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris*, n. s. t. 11, 3–4, 385–404.
- Coblentz, W. – Fritzsche, K. 1961*: Dreifache Rinderbestattung mit Kugelamphoren aus Zauschwitz, Kr. Borna. *Ausgrabungen und Funde* 6, 62–69.
- Cvrková, M. – Koutecký, D. – Brus, Z. 1991*: Pohřebiště se šňůrovou keramikou v Ústí n. L.-Trmicích a Stadicích. In: *Doplňek ke Katalogu šňůrové keramiky v Čechách III*, *Praehistorica* 17, 9–38.
- Čech, P. – Černý, V. 1997*: K pohřebnímu ritu kultury se šňůrovou keramikou a datování mladoeneolitických pasových zápon. In: *Varia Archaeologica* 7, *Praehistorica* 22, Praha, 41–55.
- Černá, E. – Velimský, T. 1991*: Lidské kosterní pozůstatky v sídlištních objektech kultury nálevkovitých pohárů v Malém Březně, okr. Most. *Archeologické rozhledy* 43, 47–62.
- Černý, V. 2000*: Antropologická analýza pohřebiště kultury se zvoncovitými poháry z Velkých Přílep-Kamýku. *Archeologie ve středních Čechách* 4/1, 79–84.
- Černých, J. 1978*: Gornoje delo i metallurgia v drevnejšej Bolgarii. Sofija.
- Červinka, I. L. 1911*: O „zvoncovitých pohárech“. *Časopis vlasteneckého spolku musejního v Olomouci* 28, 66–87, 109–125.
- Čížmář, M. – Čížmářová, J. 1978*: Sídlištní objekt kultury s kanelovanou keramikou a slovanský žárový hrob z Vícemilic, obec Bučovice, okres Vyškov. *Archeologické rozhledy* 30, 433–436.
- Čtverák, V. – Rulík, J. 1989*: Nález horizontu jordanovské kultury z Třebestovic, okr. Nymburk. *Památky archeologické* 80, 5–29.
- Dobeš, M. 1989*: Zu den äneolithischen Kupferflachbeilen in Mähren, Böhmen, Polen und in der DDR. In: *Varia Archaeologica* 5, *Praehistorica* 15, Praha, 39–48.
- Dobeš, M. 1992*: Die Beziehungen der Kupferindustrie Böhmens und Mährens zu dem Balkan zur Zeit der ältesten Kupferhorizontes. *Studia praehistorica Sofia* 11–12, 334–338.
- Dobeš, M. 1993*: Katalog šňůrové keramiky v Čechách VII. Chomutovsko. In: *Praehistorica* 20, Praha, 175–185.
- Dobeš, M. 1995*: Sídlištní objekt kultury kulovitých amfor z Kopist. In: Blažek, J. – Meduna, P. (eds.): *Archeologické výzkumy v severozápadních Čechách v letech 1983–1992*, Most, 111–122.
- Dobeš, M. 1997a*: Katalog šňůrové keramiky v Čechách IX. Kadaňsko. In: *Varia archaeologica* 7, *Praehistorica* 22, Praha, 57–65.
- Dobeš, M. 1997b*: Katalog šňůrové keramiky v Čechách X. Podbořansko. In: *Varia archaeologica* 7, *Praehistorica* 22, Praha, 75–90.
- Dobeš, M. 1998*: Gräber der Kugelamphorenkultur in Nordwestböhmen. *Saarbrücker Studien und Materialien zur Altertumskunde* 6/7, 133–179.
- Dobeš, M. 2000*: Raně eneolitické nálezy z Valova. In: Čech, P. – Dobeš, M. (eds.): *Sborník Miroslavu Buchvaldkovi*, Most, 59–66.
- Dobeš, M. – Budínský, P. – Buchvaldek, M. – Muška, J. 1991*: Katalog šňůrové keramiky v Bílinsku. In: *Praehistorica* 17, Praha, 75–107.
- Dobeš, M. – Buchvaldek, M. 1993*: Katalog šňůrové keramiky v Čechách VIII. Mostecko. In: *Praehistorica* 20, Praha, 197–225.
- Dobeš, M. – Rusó, A. – Buchvaldek, M. 1991*: Katalog šňůrové keramiky v Čechách IV. Duchcovsko. In: *Praehistorica* 17, Praha, 43–55.
- Dreslerová, D. 1995*: The Prehistory of the Middle Labe (Elbe) Floodplain in the light of Archaeological Finds. *Památky archeologické* 86, 105–145.
- Dvořák, F. 1936*: Pravěk Kolínska a Kouřimska. Kolín.
- Dvořák, P. 1989*: Die Glockenbecherkultur in Mähren. In: *Das Äneolithikum und die früheste Bronzezeit (C¹⁴ 3000–2000 b.c.) in Mitteleuropa: kulturelle und chronologische Beziehungen*, *Praehistorica* 15, Praha, 201–205.
- Dvořák, P. 1992*: Die Gräberfelder der Glockenbecherkultur in Mähren I (Bez. Blansko, Brno-město, Brno-venkov). *Katalog der Funde. Mährische Archäologische Quellen*. Brno.
- Dvořák, P. 1993*: Lid se zvoncovitými poháry. In: Podborský, V. (ed.) 1993, 218–232.
- Dvořák, P. – Šebela, L. 1992*: Beziehung zwischen Schnurkeramik und Glockenbecherkultur in Mähren. In: *Die kontinentaleuropäischen Gruppen der Kultur mit Schnurkeramik. Schnurkeramik-Symposium 1990*, *Praehistorica* 19, Praha, 99–107.
- Ebbesen, K. 1975*: Die jüngere Trichterbecherkultur auf den dänischen Inseln. Copenhagen.
- Ehrich, R. W. – Pleslová-Štiková, E. 1968*: Homolka: An Eneolithic Site in Bohemia. Praha (Academia).
- Endrődi, A. 1998*: Results of settlement archaeology in Bell Beaker Culture research in Hungary. In: Benz, M. – Willigen, S. van (eds.): *Some New Approaches to the Bell Beaker 'Phenomenon' Lost Paradise...? BAR International Series* 690, Oxford, 141–160.
- Endrődi, A. 2003*: Present stage of BBC's research in Hungary (characteristics of settlement structure). In: Czebreszuk, J. – Szmyt, M. (eds.): *The Northeast Frontier of Bell Beakers*, *BAR International Series* 1155, Oxford, 265–276.
- Engelhardt, B. 1991*: Beiträge zur Kenntnis der Glockenbecherkultur in Niederbayern. *Kurze Einführung in die Glockenbecherkultur*. In: *Vorträge des 9. Niederbayerischen Archäologentages*, Deggendorf, 65–84.
- Filip, J. 1947*: Dějinné počátky Českého ráje. Praha.

- Filip, J. 1948:* Pravěk Československo. Praha.
- Filip, J. 1952:* Eneolitická keramika s plastickou výzdobou. Archeologické rozhledy 4, 160–162.
- Fischer, U. 1956:* Die Gräber der Steinzeit im Saalegebiet. Berlin.
- Fischer, U. 1976:* Die Dialektik der Becherkulturen. Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte 60, 235–245.
- Franc, F. X. 1988:* Štáhlauer Ausgrabungen 1890. Přehled nalezišť v oblasti Mže, Radbuzy, Úhlavy a Klabavy 1906. Šaldová, V. (ed.). Praha (Archeologický ústav AVČR).
- Franz, L. 1938:* Steinbeile aus Weissensulz. Sudeta 14, 46–47.
- Fridrich, J. – Kovářik, J. 1980:* Příspěvek k dobývání a zpracování kamenných surovin v eneolitu. Archaeologica Pragensia 1, 39–54.
- Fridrich, J. – Kruta, V. 1967:* Bečov, okr. Most. Bulletin záchranného oddělení 4, 1966, 7.
- Fridrich, J. – Rada, I. 1986:* Doklady pravěké těžby a zpracování křemence v poloze Písečný vrch, k. ú. Bečov, okr. Most. In: Archeologické výzkumy v severozápadních Čechách v letech 1975–1982, Praha, 108–111.
- Frolík, J. 1981:* Eneolitická měděná sekerka z Proseče. Archeologické rozhledy 33, 317.
- Gabalówna, L. 1958:* Pochówki bydłce kultury amfor kulistych ze stanowiska 4 w Brześciu Kujawskim w świetle podobnych znalezisk kultur środkowoeuropejskich. Prace i materiały Muzeum archeologicznego i etnograficznego w Łodzi 3, 63–107.
- Gimbutas, M. 1956:* The prehistory of Eastern Europe, Part I. Mesolithic, neolithic and copper age cultures in Russia and the Baltic area. American School of Prehistoric Research, Bulletin 20.
- Glob, P. V. 1944:* Studier over den jyske enkeltgravskultur. Aarbøger, 1–283.
- Gojda, M. 2002:* Leteckoarcheologický průzkum na Nymbursku – velké pravěké ohrazení u obce Chleby. Polabí 36, 248–252.
- Gojda, M. – Dreslerová, D. – Foster, P. – Křivánek, R. – Kuna, M. – Věnc, S. – Zápotocký, M. 2002:* Velké pravěké ohrazení v Klech (okr. Mělník). Využití nedestruktivních metod výzkumu k poznání nového typu areálu. Archeologické rozhledy 54, 371–430.
- Götze, A. 1900:* Neolithische Studien. Zeitschrift für Ethnologie 32, 146–177.
- Guyan, W. U. 1954:* Das jungsteinzeitliche Moordorf von Thayngen-Weier. Jahresgabe der schweizerischen Gesellschaft für Urgeschichte. Schaffhausen.
- Hachmann, R. 1973:* Die östlichen Grenzen der Michelsberger Kultur. In: Chropovský, B. (ed.): Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur, Bratislava, 79–109.
- Hájek, L. 1939:* Kulturní jámy s keramikou zvoncovitých pohárů. Památky archeologické 41, 119–122.
- Hájek, L. 1939/40:* Eine Skelettbestattung in einer Nosswitzer Kulturgrube in Prag XIX. Sudeta N. F. 1, 28–30.
- Hájek, L. 1941/42:* Bernsteinfunde in der mitteleuropäischen Glockenbecherkultur. Sudeta N. F. 2, 21–32, Abb. 1–2, Taf. 6–8.
- Hájek, L. 1946:* Půlměsícovitá spinadla kultury zvoncovitých pohárů. Památky archeologické 42, 20–29, 217, Abb. 1–5.
- Hájek, L. 1950:* Bronzové (měděné?) jehlice kultury zvoncovitých pohárů. Obzor prehistorický 14, 353–360.
- Hájek, L. 1954:* Jižní Čechy ve starší době bronzové. Památky archeologické 45, 115–192.
- Hájek, L. 1957:* Knoflíky středoevropské skupiny kultury zvoncovitých pohárů. Památky archeologické 48, 389–424.
- Hájek, L. 1961:* Kostrový hrob kultury zvoncovitých pohárů ze Stehelčevsi. Památky archeologické 62, 138–148.
- Hájek, L. 1962:* Die Glockenbecherkultur in Böhmen und Mähren. Inventaria archaeologica, Československo 11–20. Bonn.
- Hájek, L. 1966:* Die älteste Phase der Glockenbecherkultur in Böhmen und Mähren. Památky archeologické 57, 210–241.
- Hájek, L. 1968:* Kultura zvoncovitých pohárů v Čechách. Archeologické studijní materiály 5. Praha.
- Hájek, L. – Moucha, V. 1983:* Nálezy ze Zámků u Bohnic v Národním muzeu v Praze I. Archaeologica Pragensia 4, 19–115.
- Hájek, L. – Moucha, V. 1985:* Nálezy ze Zámků u Bohnic v Národním muzeu v Praze II. Archaeologica Pragensia 6, 5–76.
- Hájek, L. – Moucha, V. 1986:* Nálezy ze Zámků u Bohnic v Národním muzeu v Praze III. Archaeologica Pragensia 7, 5–70.
- Hájek, L. – Moucha, V. 1988:* Nálezy ze Zámků u Bohnic v Národním muzeu v Praze IV. Archaeologica Pragensia 9, 25–56.
- Hájek, L. – Vlček, E. 1956:* Kostrové hroby z Předměřic. Památky archeologické 47, 1–30.
- Hanykýř, V. – Maryška, M. – Buchvaldek, M. 1997:* Fyzikálně chemický výzkum pravěké keramiky. In: Varia Archaeologica 7, Praehistorica 22, Praha, 9–40.
- Harrison, R. J. 1980:* The Beaker Folk: copper age archaeology in Western Europe. London (Thames and Hudson).
- Hásek, I. 1989:* Die ältesten Gold- und Silberfunde Mitteleuropas. In: Das Äneolithikum und die früheste Bronzezeit (C¹⁴ 3000–2000 b.c.) in Mitteleuropa: kulturelle und chronologische Beziehungen, Praehistorica 15, Praha, 49–55.
- Häusler, A. 1992:* Zum Verhältnis der Ockergrabkultur und Schnurkeramik. In: Die kontinentaleuropäischen Gruppen der Kultur mit Schnurkeramik. Schnurkeramik-Symposium 1990, Praehistorica 19, Praha, 341–348.
- Havel, J. 1978:* Pohřební ritus kultury zvoncovitých pohárů v Čechách a na Moravě. In: Varia Archaeologica 1, Praehistorica 7, Praha, 91–117.
- Havel, J. 1986:* Baba – výšinné sídliště kultury nálevkovitých pohárů v Praze 6-Dejvicích. Acta musei Pragensis 82. Praha.
- Havel, J. – Kovářik, J. 1983:* Hromadný nález řivnáčské keramiky v Praze 9-Kbelích. Archaeologica Pragensia 4, 129–136.
- Havel, J. – Pavelková, J. 1989:* Pohřební ritus a antropologické zhodnocení populační skupiny kultury zvoncovitých pohárů z území Čech. Archaeologica Pragensia 10, 5–55.
- Hellich, J. 1925:* Hromadný nález bronzových okras náprsních v Rašovicích. Památky archeologické 34, 316–319.
- Heyd, V. 2000:* Die Spätkupferzeit in Süddeutschland. Dokumentations- und Tafelband. Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, Band 73. Bonn (Habelt GmbH).
- Heyd, V. 2001:* On the earliest Bell Beakers along the Danube. In: Nicolis, F. (ed.) 2001, 387–409.
- Hnízdová, I. – Šimůnek, J. 1955:* Hrob se šňůrovou keramikou v Blšanech u Loun. Archeologické rozhledy 5, 577–82, 714.
- Hodder, I. 1990:* The Domestication of Europe. Oxford (Basil Blackwell).
- Holodňák, P. 2000:* Hrob kultury se šňůrovou keramikou

- s kruhovým obvodovým příkopem z Chudeřina. In: Čech, P. – Dobeš, M. (eds.), *Sborník Miroslavu Buchvaldkovi*, Most 87–92.
- Horáková-Jansová, L. 1951*: Eneolitické výšinné sídliště „Malé Kolo“ na střední Vltavě. *Archeologické rozhledy* 3, 300–304.
- Houšťová, A. 1958*: Long barrows of the TRB culture in Moravia. In: *Epitymbion Roman Haken*, Praha, 22–24.
- Houšťová, A. 1960*: Kultura nálevkovitých pohárů na Moravě. *Fontes Archaeologici Pragenses* 3. Praha.
- Höfer, P. 1902*: Baalberge. *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte* 1, 16–49.
- Hrala, J. 1959*: Několik nálezů z Kolínska. *Archeologické rozhledy* 11, 21–25.
- Hrala, J. 1964*: Chamský nález od Čími nad Slapskou přehradou. *Archeologické studijní materiály* 1, 43–46.
- Hrala, J. – Šimůnek, J. 1964*: Dvojhrob s kulovitými amforami z Blšan. *Archeologické rozhledy* 16, 165–9, 193–4.
- Hrubý, P. 2000*: Stručná úvaha o výšinných nalezištích mladšího eneolitu v jižních Čechách. In: Čech, P. – Dobeš, M. (eds.): *Sborník Miroslavu Buchvaldkovi*, Most, 97–100.
- Hundt, H. J. 1951*: Eine neue jungneolithische Gruppe im östlichen Bayern (Chamer Gruppe). *Germania* 29, 5–17.
- Childe, V. G. 1947*: *The Dawn of European Civilization*. 4th edition. London (Kegan Paul).
- Childe, V. G. 1949*: The origins of Neolithic culture in northern Europe. *Antiquity* 32, 129–135.
- Chochol, J. 1964*: Kostrové pozůstatky z hrobu s kulovitými amforami v Blšanech u Loun. *Archeologické rozhledy* 16, 167–169.
- Chochol, J. 1967*: Zur Problematik der vor- und frühgeschichtlichen Schädelreparation. *Anthropologische Wertung einiger Funde aus Böhmen*. *Anthropologie* 5/3, 3–54.
- Chytráček, M. 1993*: The Early Eneolithic settlement on Černý vrch near Svržno, District of Domažlice. *Archeologické rozhledy* 45, 221–244.
- Jacobs, J. 1999*: Wartburg-Gruppe. In: Preuss, J. (ed.): *Das Neolithikum in Mitteleuropa*, Band 2, Weissbach, 126–127.
- Jakimowicz, R. 1914*: Nordická jáma kulturní v Kamýku. *Památky archeologické* 26, 166–167.
- Janák, V. 1976*: Keramika typu Retz-Křepice-Bajč ve středním Podunají a problémy jejího vzniku. *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity E* 20–21, 25–33.
- Jankowska, D. – Wiślański, T. 1991*: Trichterbecherkultur im Polnischen Tiefland. *Hauptsächliche Forschungsprobleme*. In: Jankowska, D. (ed.): *Die Trichterbecherkultur. Neue Forschungen und Hypothesen*, Teil II, Poznań, 53–65.
- Janská, E. 1957*: Sídliště v Hostivících u Prahy a otázka salzmündské skupiny. *Archeologické rozhledy* 9, 152–160.
- Janská, E. 1960*: Eneolitická keramika z Prahy-Bubenče. In: *Sborník prací k počtě 60. narozenin akademika Jana Filipa*. *Acta Universitatis Carolinae* 1959, Philosophica et Historica 3, Praha, 61–68.
- Janská, E. 1961*: Nález stanové chaty ve Kbelích u Prahy. *Archeologické rozhledy* 13, 161–169.
- Jażdżewski, K. 1930*: Osada kultury grobów megalitycznych w Tucznie w pow. inowrocławskim w Wielkopolsce. In: *Księga pamiątkowa ku czci W. Demetrykiewicza*, Poznań, 77–92.
- Jażdżewski, K. 1932*: Zusammenfassender Überblick über die Trichterbecherkultur. *Prähistorische Zeitschrift* 23, 77–110.
- Jażdżewski, K. 1936*: Kultura pucharów lejkowatych w Polsce zachodniej i środkowej. *Poznań*.
- Jílková, E. 1957*: Západní Čechy na počátku starší doby bronzové. *Památky archeologické* 48, 15–57.
- Jiráň, L. – Rulř, J. – Valentová, J. 1987*: Pohled do pravěkého a slovanského osídlení jihovýchodního Kolínska. *Památky archeologické* 78, 67–133.
- Jovanović, B. 1982*: Rudna Glava. Najstarije rudarstvo bakra na centralnom Balkanu. Bor – Beograd.
- Kabát, J. – Zápotocký, M. 1962*: Pravěké osídlení na území chemického kombinátu Spolany v Neratovicích u Mělníka. *Památky archeologické* 53, 1–18.
- Kaczanowski, P. – Kozłowski, J. K. 1998*: Najdawniejsze dzieje ziem polskich. *Wielka historia Polski*, tom 1. Kraków.
- Kalferst, J. – Prostředník, J. 1998*: Nové nálezy bošácké skupiny ve východních Čechách. *Archeologické rozhledy* 50, 586–599.
- Kalferst, J. – Zápotocký, M. 1991*: Sídliště ze staršího období kultury nálevkovitých pohárů u Benátek, okr. Hradec Králové. *Archeologické rozhledy* 43, 376–410.
- Kalicz-Schreiber, R. – Kalicz, N. 2001*: Were the Bell Beakers as Social Indicators of the Early Bronze Age in Budapest? In: Nicolis, F. (ed.) 2001, 439–458.
- Kjaerum, P. K. 1954*: Stryber paa Kryds og Tvaers. *Kuml* 18.
- Klassen, L. 2001*: Frühes Kupfer im Norden. *Untersuchungen zu Chronologie, Herkunft und Bedeutung der Kupferfunde der Nordgruppe der Trichterbecherkultur*. Moesgard.
- Klopfleisch, F. 1883*: Charakteristik und Zeitfolge der Keramik Mitteldeutschlands. *Vorgeschichtliche Alterthümer der Provinz Sachsen* 1, 1–106.
- Knor, A. 1946*: Příspěvky k pozdnímu neolitu v Čechách. *Památky archeologické* 42, 144–147.
- Knor, A. 1957*: Eneolitická a únětická opevněná osada ve Vraném na Slánsku. In: *Referáty za rok 1956*, Liblice, 51–58.
- Knor, A. 1966*: Nécropole à Stehelčevs près de Kladno (Bohême). In: Filip, J. (ed.): *Investigations Archéologiques en Tchécoslovaquie*, Prague, 107–108.
- Korek, J. 1951*: Ein Gräberfeld der Badener Kultur bei Alsónémedi. *Acta Archaeologica* I, Budapest, 35–54.
- Kossinna, G. 1921*: Entwicklung und Verbreitung der steinzeitlichen Trichterbecher, Krugflaschen und Kugelflaschen. *Mannus* 13, 241–268.
- Kossinna, G. 1928*: Ursprung und Verbreitung der Germanen in vor- und frühgeschichtlicher Zeit. *Mannus-Bibliothek* Nr. 6. Leipzig (Kurt Kabitsch).
- Košťurík, P. 1997*: Návrh třídění kultury nálevkovitých pohárů pro jižní Moravu. In: *Z pravěku do středověku*. *Sborník k 70. narozeninám V. Nekudy*, Brno, 42–56.
- Košťurík, P. – Šebela, L. 1992*: Eneolitické sídliště u Dolních Věstonic, okr. Břeclav. *Pravěk NŘ* 2, 183–204.
- Koutecký, D. 1969*: Nové nálezy ze severozápadních Čech. *Archeologické rozhledy* 21, 7–30.
- Koutecký, D. 1985*: Halštatské hradiště Hradec u Kadaně. *Památky archeologické* 76, 71–77.
- Koutecký, D. (ed.) 1980*: Archeologické výzkumy v severozápadních Čechách v letech 1953–1972. *Archeologické studijní materiály* 13/1. Praha.
- Koutecký, D. – Muška, J. 1979*: Šňůrové hroby z okolí Mostu. *Archeologické rozhledy* 31, 3–23.
- Kovářová, T. 2003*: Prostorové rozmístění hrobové výbavy kultury se šňůrovou keramikou. *Nepublikovaný rukopis diplomové práce*. FHS ZČU Plzeň.
- Kovářová, T. 2005*: Štípaná industrie kultury se šňůrovou keramikou. In: Neustupný, E. – John, J. (eds.): *Příspěvky*

- k archeologii 2, Plzeň (Katedra archeologie ZČU v Plzni), 21–68.
- Kozak-Zychman, W. – Szeliga, M. 2004:* Pochówki kultury amfor kulistych na Lubelszczyźnie. In: Libera, J. – Zakościelna, A. (eds.): Przez pradzieje i wczesne średniowiecze. Księga jubileuszowa na siedemdziesiąte piąte urodziny docenta doktora Jana Gurby, Lublin, 127–138.
- Králová, A. 2003:* Kvantita sídelních areálů v eneolitu západních a severozápadních Čech. In: Neustupný, E. (ed.): Příspěvky k prostorové archeologii 1, Plzeň (Katedra archeologie ZČU v Plzni), 92–120.
- Křišťuf, P. 2003:* Pohřebiště ve Velkých Žernosekách a problém mohyl KNP v Čechách. In: Lutovský, M. (ed.): Otázky neolitu a eneolitu 2003, Praha (ÚAPPŠČ), 287–274.
- Křišťuf, P. 2005:* Džbány českého eneolitu. In: Neustupný, E. – John, J. (eds.): Příspěvky k archeologii 2, Plzeň (Katedra archeologie ZČU v Plzni), 69–126.
- Kruk, J. – Milisauskas, S. 1999:* Rozkwit i upadek społeczeństw rolniczych neolitu. Kraków.
- Kruta, V. 1970:* Depot bronzů z Lužice a sídliště z Tušimic. Archeologické rozhledy 22, 6–23.
- Krutová, M. 2003:* Bell Beaker and Únětice Burial Rites. Continuity and Change in Funerary Practices at the Beginning of Bronze Age. In: Czebreszuk, J. – Szmyt, M. (eds.): The Northeast Frontier of Bell Beakers, BAR International Series 1155, Oxford, 209–214.
- Kudrnáč, J. 1954:* Chata z mladší doby kamenné v Klučově. Památky archeologické 45, 107–114.
- Kuna, M. 1986:* Artifacts as tools and signs: On the interpretation of the earliest metallurgy of copper. In: Archaeological „Objectivity“ in Interpretation, Vol. 2. The World Archaeological Congress, Southampton and London 1–7 September 1986, London (Allen and Unwin), 12.
- Kuna, M. 1989a:* Soziale und ökonomische Faktoren der Entwicklung der frühen Kupfermetallurgie in Südost- und Mitteleuropa. In: Das Äneolithikum und die früheste Bronzezeit (C¹⁴ 3000–2000 b.c.) in Mitteleuropa: kulturelle und chronologische Beziehungen, Praehistorica 15, Praha, 33–38.
- Kuna, M. 1989b:* Brandýsko v proměnách času (průvodce expozicí OM v Brandýse n. Labem). Brandýs n. Labem.
- Kuna, M. 1997:* Archeologická databáze Čech. In: Macháček, J. (ed.): Počítačová podpora v archeologii, Brno (Masarykova univerzita), 105–114.
- Kuna, M. – Matoušek, V. 1978:* Měděná industrie kultury zvoncovitých pohárů ve střední Evropě. In: Varia Archaeologica 1, Praehistorica 7, Praha, 65–89.
- Kytlicová, O. 1956:* Pohřebiště kultury zvoncovitých pohárů v Kněževsi. Archeologické rozhledy 8, 328–336.
- Kytlicová, O. 1960:* Eneolitické pohřebiště v Brandýsku. Památky archeologické 51, 442–474.
- Kytlicová, O. 1966:* Nécropole à Brandýsek près de Slaný (Bohême). In: Investigations archéologiques en Tchécoslovaquie, Prague, 106.
- Lanting, J. N. – van der Waals, J. D. 1976:* Beaker Culture Relations in the Lower Rhine Basin. In: Glockenbechersymposium Oberried 1974, Bussum–Haarlem, 1–80.
- Leminger, E. 1886:* Hradiště nad mlýnem Cimburkem u Kutné Hory. Památky archeologické 13, 241–254.
- Lichardus, J. 1976:* Rössen – Gatersleben – Baalberge. Ein Beitrag zur Chronologie des mitteldeutschen Neolithikums und zur Entstehung der Trichterbecher-Kulturen. Bonn.
- Lichardus, J. 1991:* Kupferzeit als historische Epoche. Ein forschungsgeschichtlicher Überblick. In: Lichardus, J. (ed.) 1991, Teil 1, 13–32.
- Lichardus, J. 1998:* Die Frühkupferzeit in Böhmen und ihre Verbindungen zu den westlichen und südlichen Nachbarn. Probleme der chronologischen und kulturellen Deutung. Saarbrücker Studien und Materialien zur Altertumskunde 6/7, Bonn (Habelt), 9–89.
- Lichardus, J. (ed.) 1991:* Die Kupferzeit als historische Epoche. Symposium Saarbrücken und Otzenhausen 6.–13. 11. 1988. Teil 1, 2. Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, Band 55. Bonn (Habelt).
- Lom, F. 1960:* Soustavy hospodaření v zemědělství. In: Sborník Vysoké školy zemědělské v Praze, 297.
- Lüning, J. 1968:* Die Michelsberger Kultur. Ihre Funde in zeitlicher und räumlicher Gliederung. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 48, 1–350.
- Lüning, J. 1976:* Schussenried und Jordansmühl. In: Schwabedissen, H. (ed.): Die Anfänge des Neolithikums vom Orient bis Nordeuropa. Teil Vb, Westliches Mitteleuropa, Fundamenta, Monographien zur Urgeschichte, Köln, 122–187.
- Madsen, T. 1979:* Earthen long barrows and timber structures: aspects of the early Neolithic practice in Denmark. Proceedings of the Prehistoric Society 45, 301–320.
- Macháček, L. 2001:* Štípaná industrie z Denemarku. In: Kutná Hora–Denemark, výzkum 1980–89. Nálezová zpráva v archivu ARÚ AV ČR sv. 30, 71–106.
- Malmer, M. 1962:* Jungneolithische Studien. Lund.
- Mašek, N. 1954:* Neolitické bubny v Čechách a na Moravě. Archeologické rozhledy 6, 640–658.
- Mašek, N. 1960:* K otázce řivnáčské kultury. In: Sborník prací k počtě 60. narozenin akademika Jana Filipa. Acta Universitatis Carolinae 1959, Philosophica et Historica 3, Praha, 69–78.
- Mašek, N. 1961:* Die Řivnáč-Gruppe in Böhmen und ihre chronologische Stellung. In: L'Europe à la fin de l'âge de la pierre, Praha, 327–334.
- Mašek, N. 1962:* Problematika západočeské chamské skupiny ve světle nejnovějších nálezů z výšinných sídlišť. Archeologické rozhledy 14, 682–691.
- Mašek, N. 1965:* Úvaha o funkci výšinných sídlišť chamské skupiny v západních Čechách. Archeologické studijní materiály 2, 49–51.
- Mašek, N. 1971:* Pražská výšinná sídliště pozdní doby kamenné. Acta musei Pragensis 71. Praha.
- Mašek, N. 1976:* Sídlíštní objekt kultury zvoncovitých pohárů v Hostivaři–Praha 10. Archeologické rozhledy 28, 18–30.
- Mašek, N. 1981:* K počátkům eneolitu na území Prahy. In: Varia Archaeologica 2, Praehistorica 8, Praha, 51–54.
- Matějčková, A. 1999:* Sídlíště kultury zvoncovitých pohárů v Žádovicích (okr. Hodonín). Pravěk NŘ – Supplementum 5. Brno.
- Matoušek, V. 1987:* Příspěvek ke studiu pohřebního ritu v pozdním eneolitu v Čechách. Archeologické rozhledy 34, 199–208.
- Matoušek, V. – Štajnochr, V. 1999:* Pozdně eneolitická pohřební keramika v Čechách z pohledu archeologa a etnologa. Archeologie ve středních Čechách 5/1, 153–200.
- Matoušek, V. – Turek, J. 1998:* Nález nádoby sídlíštního typu šňůrové keramiky z vrchu Bacína (k. ú. Vinařice). Archeologické rozhledy 50, 359–374, 486.

- Matuschik, I. 1998:* Kupferfunde und Metallurgie-Belege, zugleich ein Beitrag zur Geschichte der kupferzeitlichen Dolche Mittel-, Ost- und Südosteuropas. In: Mainberger, M.: Das Moordorf von Reute, Staufen, 207–261.
- Matuschik, I. 1999:* Riekofen und die Chamer Kultur Bayerns. In: Aktuelles zu Horgen – Cham – Goldberg III – Schnurkeramik in Süddeutschland, Gaienhofen – Hemmenhofen, 69–95.
- Medunová-Benešová, A. 1977a:* Jevišovická kultura na jihozápadní Moravě. Studie Archeologického ústavu ČSAV v Brně 5/3. Praha.
- Medunová-Benešová, A. 1977b:* Palliardiho hradisko – eine äneolithische Höhensiedlung bei Vysočany, Bez. Znojmo. Fontes Archaeologiae Moravicae 9. Brno (Archeologický ústav).
- Medunová-Benešová, A. 1986:* Křepice, Bez. Znojmo. Äneolithische Höhensiedlung „Hradisko“. Katalog der Funde. Fontes Archaeologiae Moravicae 19. Brno (Archeologický ústav).
- Medunová-Benešová, A. 1993:* Jevišovická kultura. In: Podborský, V. (ed.) 1993, 191–200.
- Megaw, J. V. S. – Thomas, A. G. – Wailes, B. 1961:* The Bronze Age Settlement at Gwithian. Proceedings of the West Cornwall Field Club II, No. 5.
- Menghin, O. 1926:* Einführung in die Urgeschichte Böhmens und Mährens. Reichenberg.
- Metlička, M. 2000:* Rovinné sídliště chamské kultury u Města Touškova v okr. Plzeň-sever. In: Čech, P. – Dobeš, M. (eds.): Sborník Miroslavu Buchvaldkovi, Most, 155–158.
- Michálek, J. 1989:* Nové mladoeneolitické nálezy v jižních Čechách. Archeologické výzkumy v jižních Čechách 6, 43–48.
- Michálek, J. 1992:* Neue jungäneolithische (endneolithische) Funde aus Südböhmen. In: Archäologische Arbeitsgemeinschaft Ostbayern/West- und Südböhmen, 1. Treffen 25. bis 25. April 1991 in Bernried bei Deggendorf, Deggendorf, 51–54.
- Michálek, J. 1997:* Bemerkungen zur vor- und frühgeschichtlichen Besiedlung jenseits und diesseits des Böhmerwaldes. In: Archäologische Arbeitsgemeinschaft Ostbayern/West- und Südböhmen, 6. Treffen 12. bis 15. Juni 1996 in Hluboká nad Vltavou, Espelkamp, 130–135.
- Mildenberger, G. 1953:* Studien zum mitteldeutschen Neolithikum. Leipzig.
- Motýková, K. 1998:* Mohyla z pozdní doby kamenné zůstane v Nymburce zachována. Polabí 32, 6–26.
- Motýková, K. – Zápotocký, M. 2002:* Eneolitická sídliště (KNP, badenská kultura) v poloze „Na vrších“ u Mlékojed, okr. Mělník. Archeologie ve středních Čechách 6, 113–132.
- Moucha, V. 1958:* Příspěvek k časovému zařazení eneolitických pasových zápon. Archeologické rozhledy 10, 62–78.
- Moucha, V. 1960:* Příspěvek k datování velvarského hrobu. Archeologické rozhledy 12, 465–476.
- Moucha, V. 1961:* Die Stratigraphie des Äneolithikums an Slánská hora. In: L'Europe à la fin de l'âge de la pierre, Praha, 303–311.
- Moucha, V. 1963a:* Die Periodisierung der Úněticer Kultur in Böhmen. In: Sborník Československé společnosti archeologické 3, 9–60.
- Moucha, V. 1963b:* Eneolitické pohřebiště ve Velkých Žernosekách. Časopis Národního muzea, řada historická 132, 125–136.
- Moucha, V. 1966:* Nécropole à Mochov (Bohême). In: Filip, J. (ed.): Investigations archéologiques en Tchécoslovaquie, Prague, 107.
- Moucha, V. 1970:* Příspěvek k poznání eneolitických kamených sekeromlatů v Čechách. Archeologické rozhledy 22, 678–688.
- Moucha, V. 1973:* Nález sekeromlatu Halfing-Linz v Čechách. Archeologické rozhledy 25, 443–448.
- Moucha, V. 1978:* Kultura se zvoncovitými poháry. In: Pleiner, R. – Rybová, A. (eds.) 1978, 300–312.
- Moucha, V. 1981:* Eneolitický měděný sluneční symbol z Hřivice na Lounsku. In: Varia Archaeologica 2, Praehistorica 8, Praha, 81–84.
- Moucha, V. 1989:* Böhmen am Ausklang des Äneolithikums und am Anfang der Bronzezeit. In: Das Äneolithikum und die früheste Bronzezeit (C¹⁴ 3000–2000 b.c.) in Mitteleuropa: kulturelle und chronologische Beziehungen, Praehistorica 15, Praha, 213–219.
- Moucha, V. 1992:* Die Schnurkeramik und die Glockenbecherkultur in Böhmen. In: Die kontinentaleuropäischen Gruppen der Kultur mit Schnurkeramik. Schnurkeramik-Symposium 1990, Praehistorica 19, Praha, 81–87.
- Moucha, V. 1997:* Gold der Kupferzeit (Böhmen). In: Das Prähistorische Gold in Bayern, Böhmen und Mähren. Památky archeologické – Supplementum 7, 141–154.
- Moucha, V. 2000:* K otázce eneolitických mohyl v Čechách. In: Čech, P. – Dobeš, M. (eds.): Sborník Miroslavu Buchvaldkovi, Most, 169–171.
- Much, M. 1886:* Die Kupferzeit in Europa und ihr Verhältnis zur Kultur der Indogermanen. Wien.
- Müller, A. 1998:* Geschlechtsspezifische Totenlage und geschlechtsspezifische Beigaben bei der Bömisch-Mährischen Gruppe bzw. Ostgruppe der Glockenbecherkultur. In: Benz, M. – Willigen, S. van (eds.): Some New Approaches to The Bell Beaker ‚Phenomenon‘ Lost Paradise...? BAR International Series 690, Oxford, 121–127.
- Müller, D. W. 1991:* Nichtmegalithische Kollektivgräber der Bernburger Kultur. Ein Beitrag zur Gliederung und Chronologie. In: Jankowska, D. (ed.): Die Trichterbecherkultur. Neue Forschungen und Hypothesen, Teil II, Poznań, 27–31.
- Muška, J. 1981:* The settlement and cemetery sites of the Bell Beaker culture at Radovesice by Bílina. In: Hrala, J. (ed.): Nouvelles archéologiques dans la République Socialiste Tchéque, Prague – Brno, 51.
- Němejcová-Pavůvková, V. 1964:* Sídliště bolerázského typu v Nitranskom Hrádku. Slovenská archeológia 12, 163–268.
- Němejcová-Pavůvková, V. 1981:* Náčrt periodizácie badenskej kultúry a jej chronologických vzťahov k juhovýchodnej Európe. Slovenská archeológia 29, 261–296.
- Němejcová-Pavůvková, V. 1984:* K problematike trvania a konca bolerázskej skupiny na Slovensku. Slovenská archeológia 32, 75–146.
- Neustupný, E. 1956:* Die chronologischen Beziehungen des Äneolithikums. In: Neustupný, J.: Chronologie préhistorique de la Tchécoslovaquie, Prague, 66–69.
- Neustupný, E. 1959a:* Zur Entstehung der Kultur mit kannelierter Keramik. Slovenská archeológia 7, 260–283.
- Neustupný, E. 1959b:* K otázkám naší eneolitické plastiky. In: Sborník prací k počtě 60. narozenin akademika Jana Filipa. Acta Universitatis Carolinae 1959, Philosophica et Historica 3, Praha, 47–52.
- Neustupný, E. 1961a:* Contributions to the Eneolithic Period

- in Poland. In: L'Europe à la fin de l'âge de la pierre, Praha, 441–457.
- Neustupný, E. 1961b*: Die westlichen Kulturen im böhmischen Äneolithikum. In: L'Europe à la fin de l'âge de la pierre, Praha, 315–320.
- Neustupný, E. 1961c*: Nález kultury nálevkovitých pohárů z Postoloprta o. Žatec. Památky archeologické 52, 100–104.
- Neustupný, E. 1962*: Zbytky zemnice z pozdní doby kamenné v Bezděkově. Kulturní život Žatecka 9.
- Neustupný, E. 1963a*: Pravěké doly v Tušimicích. Památky–příroda–život, 69–72.
- Neustupný, E. 1963b*: Slatinice, okr. Most. Bulletin záchranného oddělení 1, 1963, 40.
- Neustupný, E. 1964a*: Základní otázky našeho eneolitu. In: Referáty o pracovních výsledcích československých archeologů, Liblice, 36–42.
- Neustupný, E. 1964b*: Recenze: Nándor Kalicz, Die Péceler (Badener) Kultur und Anatolien. Studia Archaeologica 11, Budapest 1963. Slovenská archeológia 12/1, 283–285.
- Neustupný, E. 1964c*: Společnost kultury kulovitých amfor ve středoevropském eneolitu. Nепublikovaný rukopis kandidátské disertační práce. Most (AÚ ČSAV).
- Neustupný, E. 1965a*: Hrob z Tušimic a některé problémy kultur se šňůrovou keramikou. Památky archeologické 56, 392–456.
- Neustupný, E. 1965b*: Osídlení Plzeňska v neolitu a eneolitu. Archeologické studijní materiály 2, 35–39.
- Neustupný, E. 1966a*: K mladšímu eneolitu v Karpatské kotlině. Slovenská archeológia 14, 77–96.
- Neustupný, E. 1966b*: L'exploitation néolithique et énéolithique du quartzite à Tušimice (Bohême). In: Filip, J. (ed.): Investigations archéologiques en Tchécoslovaquie, Prague, 65–66.
- Neustupný, E. 1966c*: Kugelamphorenkultur. In: Filip, J. (ed.): Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas I, Praha, 651–655.
- Neustupný, E. 1967a*: K počátkům patriarchátu ve střední Evropě. Rozpravy ČSAV 77/2. Praha.
- Neustupný, E. 1967b*: Základní prehistorické modely. Dějiny a současnost 9, 32–34.
- Neustupný, E. 1968*: Absolute chronology of the Neolithic and Aeneolithic periods in Central and South-Eastern Europe I. Slovenská archeológia 16, 19–60.
- Neustupný, E. 1969a*: Absolute chronology of the Neolithic and Eneolithic periods in Central and South-East Europe II. Archeologické rozhledy 21, 783–810.
- Neustupný, E. 1969b*: Economy of the Corded Ware cultures. Archeologické rozhledy 21, 45–68.
- Neustupný, E. 1969c*: Der Übergang vom Neolithikum zum Äneolithikum und der Ausklang der Lengyel-Kultur. In: Symposium über den Lengyel-Komplex und die benachbarten Kulturen, Študijné zvesti AÚ SAV 17, 271–291.
- Neustupný, E. 1970*: Radiocarbon chronology of Central Europe from c. 6450 B. P. to c. 3750 B. P. In: Olsson, I. U. (ed.): Nobel Symposium 12, Stockholm, 105–108.
- Neustupný, E. 1972a*: Das jüngere Äneolithikum in Mitteleuropa. Zborník filozofickej fakulty Univerzity Komenského, Musaica 12, 91–120.
- Neustupný, E. 1972b*: Studium staršího eneolitu v Čechách (1919–1968). Archeologické studijní materiály 10/1, 39–45.
- Neustupný, E. 1973a*: Factors determining the variability of the Corded Ware Culture. In: Renfrew, C. (ed.): The explanation of culture change, London, 725–730.
- Neustupný, E. 1973b*: Die Badener Kultur. In: Chropovský, B. (ed.): Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur, Bratislava, 317–352.
- Neustupný, E. 1973c*: Mathematische Untersuchungen zur böhmischen Schnurkeramik. Zborník filozofickej fakulty Univerzity Komenského, Musaica 13, 63–67.
- Neustupný, E. 1973d*: Absolute chronology of the Aeneolithic Period. In: Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques II, Beograd, 243–248.
- Neustupný, E. 1976a*: Paradigm Lost. In: Glockenbechersymposium Oberried 1974, Bussum–Haarlem, 241–248.
- Neustupný, E. 1976b*: The Bell Beaker Culture in East Central Europe. In: Guilaine, J. (ed.): IXe Congrès UISPP, Colloque XXIV, La Civilisation des vases campaniformes, Nice, 112–131.
- Neustupný, E. 1978a*: Michelsberská kultura. In: Pleiner, R. – Rybová, A. (eds.) 1978, 245–246.
- Neustupný, E. 1978b*: Mathematical analysis of an Aeneolithic cemetery. Studia praehistorica 1–2, 238–243.
- Neustupný, E. 1978c*: Kultura kulovitých amfor. In: Pleiner, R. – Rybová, A. (eds.) 1978, 263–266.
- Neustupný, E. 1981*: K matematické analýze pravěkých pohřebišť. In: Současné úkoly československé archeologie, Valtice 1978, Praha, 190–193.
- Neustupný, E. 1982*: Prehistoric migrations by infiltration. Archeologické rozhledy 34, 278–293.
- Neustupný, E. 1983*: Demografie pravěkých pohřebišť. Praha (Archeologický ústav).
- Neustupný, E. 1984*: The Bell Beaker culture in East Central Europe. In: L'âge du cuivre européen. Civilisations à vases campaniformes, Paris, 107–116.
- Neustupný, E. 1985*: K holocénu Komořanského jezera. Památky archeologické 76, 9–70.
- Neustupný, E. 1986*: Sídlní areály pravěkých zemědělců. Památky archeologické 77, 226–234.
- Neustupný, E. 1988*: Nástroje z pravěkých dolů na křemene v Tušimicích. Slovenská archeológia 36, 291–298.
- Neustupný, E. 1989*: Die Besiedlung Böhmens im Äneolithikum. In: Das Äneolithikum und die früheste Bronzezeit (C¹⁴ 3000–2000 b.c.) in Mitteleuropa: kulturelle und chronologische Beziehungen, Praehistorica 15, Praha, 81–84.
- Neustupný, E. 1991*: Zum Begriff des mitteleuropäischen Äneolithikums. In: Lichardus, J. (ed.): Die Kupferzeit als historische Epoche. Symposium Saarbrücken und Otzenhausen 6.–13. 11. 1988, Teil 2, Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, Band 55, Bonn (Habelt), 747–752.
- Neustupný, E. 1995a*: The significance of facts. Journal of European Archaeology 3.1, 189–212.
- Neustupný, E. 1995b*: Úvaha o specializaci v pravěku. Archeologické rozhledy 47, 641–650.
- Neustupný, E. 1996a*: Polygons in archaeology. Památky archeologické 87, 112–136.
- Neustupný, E. 1996b*: On prehistoric warfare. Journal of European Archaeology 4, 367–373.
- Neustupný, E. 1997a*: Syntéza struktur formalizovanými metodami (vektorová syntéza). In: Macháček, J. (ed.): Počítačová podpora v archeologii, Brno (Masarykova univerzita), 237–258.
- Neustupný, E. 1997b*: Šňůrová sídliště, kulturní normy a symboly. Archeologické rozhledy 49, 304–322.
- Neustupný, E. 1998a*: Structures and events: the theoretical

- basis of spatial archaeology. In: Neustupný, E. (ed.): Space in prehistoric Bohemia, Praha (Archeologický ústav AVČR), 9–44.
- Neustupný, E. 1998b: Otherness in prehistoric times.* In: Larsson, L. (ed.): The World View of Prehistoric Man, Stockholm, 65–71.
- Neustupný, E. 2000a: The measure of deforestation in prehistoric Central Europe.* In: Buko, A. – Urbańczyk, P. (eds.): Archeologia w teorii i praktyce, Warszawa, 345–352.
- Neustupný, E. 2000b: Die Gewinnung von Rohstoffen und ihr Beitrag zur Kenntnis von Entwaldung und Bevölkerungsdichte.* In: Archäologische Arbeitsgemeinschaft Ostbayern/West- und Südböhmen, 9. Treffen 23. bis 26. Juni 1999 in Neukirchen b. Hl. Blut, Rahden/Westf., 178–182.
- Neustupný, E. 2001a: Grundzüge der Bevölkerungsgeschichte Böhmens im Äneolithikum.* In: Lippert, A. – Schultz, M. – Shennan, S. – Teschler-Nicola, M. (eds.): Mensch und Umwelt während des Neolithikums und der Frühbronzezeit in Mitteleuropa, Rahden/Westf. (Marie Leidorf), 119–125.
- Neustupný, E. 2001b: The Origin of Megalithic Architecture in Bohemia and Moravia.* In: Biehl, P. – Bertemes, F. – Meller, H. (eds.): The Archaeology of Cult and Religion, Budapest (Archaeolingua), 205–207.
- Neustupný, E. 2001c: Hlavní problémy prostorové archeologie.* In: Kozłowski, J. – Neustupný, E. (eds.): Archeologia przestrzeni – Metody i wyniki studiów osadniczych w dorzezcach górnej Laby i Wisły, Kraków, 7–26.
- Neustupný, E. 2003: Predikce živých areálů minulosti.* In: Neustupný E. (ed.): Příspěvky k prostorové archeologii 1, Plzeň (Katedra archeologie ZČU v Plzni), 155–171.
- Neustupný, E. – Dvořák, Z. 1983: Výživa pravěkých zemědělců: model.* Památky archeologické 74, 224–257.
- Neustupný, E. – Neustupný, J. 1960: Nástin pravěkých dějin Československa.* Sborník Národního muzea v Praze, řada A – Historie 14, 95–221.
- Neustupný, E. – Smrž, Z. 1989: Čachovice – pohřebiště kultury se šňůrovou keramikou a zvoncovitých pohárů.* Památky archeologické 80, 282–383.
- Neustupný, J. 1928: Skřínkový žárový hrob kultury zvoncovitých pohárů z Mostu.* Památky archeologické 36, 112–114.
- Neustupný, J. 1932: Nordický hrob v Dolních Chabrech.* Památky archeologické 38, 43–44.
- Neustupný, J. 1940: Náboženství pravěkého lidstva v Čechách a na Moravě.* Praha (Život a práce).
- Neustupný, J. 1941: Gehörnte Idole und Henkel der jüngsten Steinzeit aus Böhmen.* Altböhmen und Altmähren I, 139–152.
- Neustupný, J. 1946a: Pravěk lidstva.* Praha (Orbis).
- Neustupný, J. 1946b: Pravěk dějiny Lužice.* Praha (Společnost přátel Lužice).
- Neustupný, J. 1948/50: Neolitická opevněná osada v Hlubokých Mašůvkách u Znojma.* Předběžná zpracování soustavných výzkumů Státního archeologického ústavu a Národního muzea z let 1947–1950. Časopis Národního muzea, oddíl duchovědný 117–119, 11–49.
- Neustupný, J. 1951: Vorgeschichte der Lausitz.* Berlin/Leipzig.
- Neustupný, J. 1952: Výzkum eneolitických sídlišť.* Archeologické rozhledy 2, 217–222, 378.
- Neustupný, J. 1956a: A la chronologie de l'énéolithique.* In: Neustupný, J. (ed.): Chronologie préhistorique de la Tchécoslovaquie, Prague, 47–57.
- Neustupný, J. 1956b: Studie o eneolitické plastice.* Sborník Národního muzea v Praze, řada A – Historie 10, 3–103.
- Neustupný, J. 1962: Na sklonku doby kamenné. Lid kultury se zvoncovitými poháry v Čechách a na Moravě.* Časopis Národního muzea, řada historická 131, 180–195.
- Neustupný, J. 1968: Otázky pravěkého osídlení československého území.* Sborník Národního muzea v Praze, řada A – Historie 22/2, 61–119.
- Neustupný, J. – Hásek, I. – Hralová, J. – Břeň, J. – Turek, R. 1960: Pravěk Československa.* Praha (Orbis).
- Nicolis, F. (ed.) 2001: Bell Beakers Today: Pottery, people, culture, symbols in prehistoric Europe.* Proceedings of the International Colloquium Riva del Garda (Trento, Italy), 11.–16. May 1998. Trento.
- Novotná, M. 1955: Medené nástroje v Čechách a na Moravě.* Archeologické rozhledy 7, 510–517.
- Novotný, B. 1950: Jordanovská skupina a jihovýchodní vlivy v českém neolitu.* Obzor prehistorický 14/1, 165–260.
- Novotný, B. 1955: Slavónska kultúra v Československu.* Slovenská archeológia 3, 5–69.
- Novotný, B. 1958: Slovensko v mladšej dobe kamennej.* Bratislava.
- Odner, K. 1983: Reflection or Autonomy: Thoughts on European Cultural Development.* Norwegian Archaeological Review 16, 1–13.
- Ondráček, J. 1961: Příspěvky k poznání kultury zvoncovitých pohárů na Moravě.* Památky archeologické 52, 149–157.
- Osterwalder, Ch. – Schwarz, P. A. (eds.) 1986: Chronologie.* Archäologische Daten der Schweiz. Antiqua 15. Basel.
- Ottaway, B. 1986: Neue Radiocarbonaten Altheimer und Chamer Siedlungsplätze in Niederbayern.* Archäologisches Korrespondenzblatt 16, 141–147.
- Ottaway, B. S. 1992: Copper artifacts of the Corded Ware complex.* In: Die kontinentaleuropäischen Gruppen der Kultur mit Schnurkeramik. Schnurkeramik-Symposium 1990, Praehistorica 19, Praha, 283–289.
- Ottaway, B. S. 1994: Prähistorische Archäometallurgie.* Espelkamp.
- Palliarđi, J. 1914a: Die relative Chronologie der jüngeren Steinzeit in Mähren.* Wiener Prähistorische Zeitschrift 1, 256–277.
- Palliarđi, J. 1914b: Archaeologický význam nejspodnějších vrstev na Hrádku u Čáslavi.* In: Jubilejní musejník čáslavský 2, 33–36.
- Pavelčík, J. 1974: Eneolitická sídliště Uherský Brod/Kyčkov a Havříce/cihelna.* Studie Archeologického ústavu ČSAV v Brně II/5. Praha.
- Pavelčík, J. 1993: Lid s kanelovanou keramikou.* In: Podborský, V. (ed.) 1993, 179–190.
- Pavlu, I. 2000: První sídliště kultury zvoncovitých pohárů na Čáslavsku.* In: Čech, P. – Dobeš, M. (eds.): Sborník Miroslavu Buchvaldkovi, Most, 195–199.
- Pernicka, E. 1990: Gewinnung und Verbreitung der Metalle in prähistorischer Zeit.* Jahrbuch des Römisch-germanischen Zentralmuseums Mainz 37, 21–129.
- Peša, V. 2001: Archeologické okolí Doks.* Bezděz 10, 39.
- Peška, J. 2002: Vybrané formy eneolitických pásových zápon v Evropě.* In: Cheben, I. – Kuzma, I. (eds.): Otázky neolitu a eneolitu našich krajín, 2001, Nitra, 259–281.
- Peške, L. 1985: Osteologické nálezy kultury zvoncovitých pohárů z Holubic a poznámky k záprahu skotu v eneolitu.* Archeologické rozhledy 37, 428–440.

- Peške, L. 1994:* Antropické změny přírodního prostředí v pravěku z hlediska využitelné produkce biocenosa a naše možnosti jejich rekonstrukce na základě bioindikátorů. In: Beneš, J. – Brůna, V. (eds.): *Archeologie a krajinná ekologie*, Most, 139–146.
- Peške, L. 2000:* Die osteologischen Funde von Cimburk. In: Zápotocký, M. 2000, 89–92.
- Petrlík, J. – Zápotocký, M. 1992:* Horka u Kučlína, okr. Teplice – nové pravěké výšinné sídliště v Podkrušnohoří. *Archeologické rozhledy* 44, 10–28.
- Pič, J. L. 1899:* Starožitnosti země české. Díl I, sv. 1. Čechy předhistorické. Praha.
- Pič, J. L. 1908:* Sídlní jáma s keramikou meklenbursko-braniborskou v Kostelci n. L. *Památky archeologické* 23, 330–334.
- Piggott, S. 1957:* „Unchambered“ long barrows in Neolithic Britain. *Palaeohistoria* 12, 381–393.
- Piggott, S. 1971:* Beaker bows: a suggestion. *Proceedings of the Prehistoric Society* 37, 80–94.
- Pittioni, R. 1954:* Urgeschichte des österreichischen Raumes. Wien.
- Pleiner, R. – Rybová, A. (eds.) 1978:* Pravěké dějiny Čech. Praha.
- Pleinerová, I. 1980:* Kultovní objekty z pozdní doby kamenné v Březně u Loun. *Památky archeologické* 71, 10–60.
- Pleinerová, I. 1981:* Problém stop orby v časně eneolitickém nálezů z Března. *Archeologické rozhledy* 33, 133–141.
- Pleinerová, I. 1984:* Häuser des Spätengyelhorizontes in Březno bei Louny. *Památky archeologické* 75, 7–49.
- Pleinerová, I. 1990:* Dva eneolitické dlouhé domy z Března. *Památky archeologické* 81, 255–274.
- Pleinerová, I. 2002:* Hostivice: Animal and human skeletons from an early eneolithic settlement. *Památky archeologické* 93, 5–28.
- Pleinerová, I. – Zápotocký, M. 1999:* Polozemnice z období řivnáčské kultury v Březně u Loun. *Archeologické rozhledy* 51, 280–299.
- Plesl, E. – Pleslová-Štiková, E. 1970:* Výsledky výzkumu v r. 1929 na Hradech u Mnichova Hradiště. *Archeologické rozhledy* 22, 689–720.
- Pleslová-Štiková, E. 1960:* Význam kultury nálevkovitých pohárů v Pojizeří. In: *Sborník prací k počtě 60. narozenin akademika Jana Filipa. Acta Universitatis Carolinae 1959*, Philosophica et Historica 3, Praha, 39–45.
- Pleslová-Štiková, E. 1965:* K západočeským eneolitickým výšinným sídlištím. *Archeologické studijní materiály* 2, 41–47.
- Pleslová-Štiková, E. 1967:* Zu Fragen der Beziehungen zwischen Mitteldeutschland und Böhmen im jüngeren Äneolithikum. *Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege* 16/17, 27–58.
- Pleslová-Štiková, E. 1969a:* Nová eneolitická výšinná sídliště v západních a jižních Čechách. *Archeologické rozhledy* 21, 69–94.
- Pleslová-Štiková, E. 1969b:* Die Beziehungen zwischen Bayern und Westböhmen im Äneolithikum. *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 34, 1–29.
- Pleslová-Štiková, E. 1971:* Poznámky k otázce synchronizace kultur jevišovické a řivnáčské. *Sborník Filosofické fakulty brněnské university* E16, 85–88.
- Pleslová-Štiková, E. 1972a:* Eneolitické osídlení v Lysolajích u Prahy (s příspěvkem B. Soudského: Výzkum v r. 1953). *Památky archeologické* 63, 3–141.
- Pleslová-Štiková, E. 1972b:* Mladší eneolit. *Archeologické studijní materiály* 10, 51–61, 217–19.
- Pleslová-Štiková, E. 1972c:* Hospodářský a společenský vývoj středoevropského eneolitu. *Zprávy Československé společnosti archeologické* 14, 31–102.
- Pleslová-Štiková, E. 1973a:* Die Kultur mit kannelierter Keramik in Böhmen. In: Chropovský, B. (ed.): *Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur*, Bratislava, 393–425.
- Pleslová-Štiková, E. 1973b:* Einige Möglichkeiten der Interpretation der Innenbebauung äneolithischer Siedlungen. *Zborník filozofickej fakulty Univerzity Komenského, Musaica* 13, 29–39.
- Pleslová-Štiková, E. 1976:* Die Beziehungen des mitteleuropäischen mittleren und jüngeren Äneolithikums zur Schnurkeramik und zur Glockenbecherkultur. In: *Glockenbecher Symposium Oberried 1974*, Bussum-Haarlem, 167–181.
- Pleslová-Štiková, E. 1977:* Die Entstehung der Metallurgie auf dem Balkan, im Karpatenbecken und in Mitteleuropa unter besonderer Berücksichtigung der Kupferproduktion im ostalpenländischen Zentrum (kultur-ökonomische Interpretation). *Památky archeologické* 68, 56–73.
- Pleslová-Štiková, E. 1978:* Kultura kanelované keramiky. Řivnáčská kultura. Chamská kultura v Čechách. In: Pleiner, R. – Rybová, A. (eds.): 1978, 247–262, 269–277.
- Pleslová-Štiková, E. 1981a:* Chronologie und Siedlungsformen der Řivnáč-Kultur und Kugelamphorenkultur Böhmens. *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte* 63, 159–171.
- Pleslová-Štiková, E. 1981b:* Stratigrafie salzmündského stupně kultury nálevkovitých pohárů na Mužském-Hradech ve vztahu k soudobému vývoji v Čechách a na Moravě. In: *Varia Archaeologica* 2, *Praehistorica* 8, Praha, 59–62.
- Pleslová-Štiková, E. 1981c:* Mužský u Mnichova Hradiště: pravěká skalní pevnost. *Památníky naší minulosti* 10. Praha.
- Pleslová-Štiková, E. 1985:* Makotřasy: a TRB Site in Bohemia. *Fontes Archaeologici Pragenses* 17. Praha.
- Pleslová-Štiková, E. 1987:* Die kulturelle Entwicklung und die Periodisierung der TRB in Böhmen: die neueren Ergebnisse. In: *Neolit i początki epoki brązu na ziemi chełmińskiej*, Toruń, 397–418.
- Pleslová-Štiková, E. 1990:* Umfriedungen und befestigte Siedlungen aus dem Äneolithikum Böhmens. Versuch einer kulturhistorischen Interpretation. *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte* 73, 191–201.
- Pleslová-Štiková, E. 1992a:* Die Kulturorientierung Mitteleuropas am Ausklang des 4. und in der ersten Hälfte des 3. Jahrtausends v. Chr. Ein Beitrag zum Verhältnis „heimischen“ Gruppen des SO-orientierten jüngeren Äneolithikums – mitteleuropäische Schnurkeramik. In: *Die kontinentaleuropäischen Gruppen der Kultur mit Schnurkeramik. Schnurkeramik-Symposium 1990*, *Praehistorica* 19, Praha, 57–60.
- Pleslová-Štiková, E. 1992b:* Zur Frage der Handelsbeziehungen der Altheimer und Chamer Gruppe mit Böhmen anhand der Kupferanalysen. In: *Archäologische Arbeitsgemeinschaft Ostbayern/West- und Südböhmen*, 1. Treffen 23. bis 25. April 1991 in Bernried bei Deggendorf, Deggendorf, 49–50.
- Pleslová-Štiková, E. 1993:* A crescent copper necklace from Velvary, Bohemia. In: Beck, C. W. – Bouzek, J.: *Amber in Archaeology*, Praha, 147–152.
- Pleslová-Štiková, E. 1998:* Das Äneolithikum (Jung- und

- Endneolithikum) Mitteleuropas. In: Preuss, J. (ed.) 1998, 351–370.
- Pleslová-Štiková, E. – Marek, F. – Horský, Z. 1980:* A square enclosure of the Funnel Beaker Culture (3500 B.C.) at Makotřasy (Central Bohemia): A Palaeoastronomic Structure. Preliminary report (excavations 1961, 1968, 1973 to 1975). *Archeologické rozhledy* 32, 3–35.
- Plicka, J. 1926:* Několik předhistorických nálezů z brandýského okresu. Ročenka okresní jednoty musejní v Brandýse nad Labem 1, 14–14.
- Podborský, V. (ed.) 1993:* Pravěké dějiny Moravy. Brno.
- Popelka, M. 1992:* Chipped stone industry of the Bohemian Corded Ware culture. In: Die kontinentaleuropäischen Gruppen der Kultur mit Schnurkeramik. Schnurkeramik-Symposium 1990, *Praehistorica* 19, Praha, 89–94.
- Popelka, M. 2001:* Poznámky ke štípané industrii z Bzí a Lopaty, okr. Plzeň-jih. In: *Praehistorica* 25–26, Praha, 179–204.
- Prečanová, V. 2001:* Surovinové zdroje kamenné štípané industrie v českém a moravském neolitu a eneolitu. Nepublikovaný rukopis diplomové práce. FHS ZČU Plzeň.
- Preidel, H. 1934:* Die urgeschichtlichen Funde und Denkmäler des politischen Bezirkes Brüx. Brüx.
- Preidel, H. 1936:* Nosswitzer Gräber aus Zúrau in Nord-westböhmen. *Mannus* 28, 511–517.
- Preuss, J. 1980:* Die altmärkische Gruppe der Tiefstichkeramik. Berlin.
- Preuss, J. 1989:* Das Mittelneolithikum (Äneolithikum) im Elbe-Saale-Gebiet unter dem Aspekt der Beziehungen zu den Nachbargebieten. In: Das Äneolithikum und die früheste Bronzezeit (C¹⁴ 5000–2000 b.c.) in Mitteleuropa: kulturelle und chronologische Beziehungen, *Praehistorica* 15, Praha, 157–162.
- Preuss, J. (ed.) 1998:* Das Neolithikum in Mitteleuropa. Kulturen – Wirtschaft – Umwelt vom 6. bis 5. Jahrtausend v. u. Z. Bd. 1/2. Weissbach.
- Prostředník, J. 1998:* Neolitické a eneolitické osídlení Českého ráje a horního Pojizeří (teze). In: Otázky neolitu a eneolitu našich zemí 1997, Turnov, 11–22.
- Prostředník, J. 2001a:* Chamská kultura v západních Čechách. In: *Praehistorica* 25–26, Praha, 7–159.
- Prostředník, J. 2001b:* Vyšinné sídliště chamské kultury na Čelákovské hoře u Holýšova, okr. Domažlice. In: Metlička (ed.): Otázky neolitu a eneolitu našich zemí 2000, Plzeň, 202–217.
- Prostředník, J. – Stolz, D. 1998:* Nově zjištěná eneolitická naleziště na Hořovicku. *Archeologie ve středních Čechách* 2, 29–49.
- Prostředník, J. – Stolz, D. 1999:* Nová eneolitická sídliště na Hořovicku. *Archeologie ve středních Čechách* 3, 49–63.
- Prostředník, J. – Šída, P. 2003:* Mladá Boleslav čp. 101: stratigrafie sondy 21/95. *Archeologie ve středních Čechách* 7, 175–198.
- Prostředník, J. – Šída, P. – Kyselý, R. 2002:* Zemnice kultury nálevkovitých pohárů z Plaňan, okr. Kolín. *Archeologie ve středních Čechách* 6, 133–144.
- Pulszky, F. 1884:* Die Kupferzeit in Ungarn. Budapest.
- Ratt, A. 1939/40:* Funde der Schussenrieder Kultur von Wohlau, Kr. Podersam. *Sudeta N. F.* 1, 30–35.
- Rehman, F. – Robinson, V. J. – Shennan, S. J. 1992:* A neutron activation study of Bell Beakers and associated pottery from Czechoslovakia and Hungary. *Památky archeologické* 83, 197–211.
- Renfrew, C. 1973:* Before civilization: the radiocarbon revolution and prehistoric Europe. London (Cape).
- Richlý, H. 1894:* Die Bronzezeit in Böhmen. Wien.
- Richter, M. – Vokolek, V. 1995:* Hradec Králové. Slovanské hradiště a počátky středověkého města Hradec Králové. Hradec Králové (Muzeum východních Čech – Archeologický ústav AV ČR).
- Rulř, J. 1979:* K relativní hustotě osídlení Čech v neolitu a eneolitu. *Archeologické rozhledy* 31, 176–191.
- Rulř, J. 1981:* K sídelní kontinuitě v neolitu a eneolitu Čech. In: *Varia Archaeologica* 2, *Praehistorica* 8, Praha, 55–58.
- Rulř, J. 1983:* Přírodní prostředí a kultury českého neolitu a eneolitu. *Památky archeologické* 74, 35–95.
- Rulř, J. – Čtverák, V. 1997:* Osídlení kultury s lineární keramikou a sídlištní pohřby v Třebestovicích, okr. Nymburk. *Archeologie ve středních Čechách* 1, 35–71.
- Ruttkay, E. 1995:* Spätneolithikum. In: Lenneis, E. – Neugebauer-Maresch, Ch. – Ruttkay, E.: Jungsteinzeit im Osten Österreichs, Wien, 108–209.
- Ruttkay, E. 2001:* Wachberg bei Malk – eine Siedlung der frühen Jevišovice-Kultur. Überlegungen zur Chronologie des älteren Endneolithikums in Österreich. In: Die Stellung der endneolithischen Chamer Kultur in ihrem räumlichen und zeitlichen Kontext, Erlangen, 56–85.
- Růžicková, S. 2002:* Význam lovné zvěře ve výživě evropských populací konce neolitu a počátku eneolitu. Nepublikovaný rukopis diplomové práce. FHS ZČU Plzeň.
- Rýzner, Č. 1884:* Řivnáč, hradiště u Levého Hradce. *Památky archeologické* 12, 209, 241, 299.
- Salanova, L. 2000:* La question du Campaniforme en France et dans les îles anglo-normandes. Productions, chronologie et rôles d'un standard céramique. Paris (Editions du Comité des Travaux Historiques et Scientifiques et Société pré-historique Française).
- Sangmeister, E. 1963:* La civilisation du vase campaniforme. In: Les civilisations atlantiques du néolithique à l'âge du fer. Actes du premier colloque atlantique Brest 1961, Rennes, 25–56.
- Sangmeister, E. 1964:* Die Glockenbecherkultur im Ober-rheinthal. *Jahrbuch des Römisch-germanischen Zentral-museums Mainz* 11, 81–114.
- Sangmeister, E. 1974:* Zwei Neufunde der Glockenbecherkultur in Baden-Württemberg. Ein Beitrag zur Klassifizierung der Armschutzplatten in Mitteleuropa. *Fundberichte aus Baden-Württemberg* 1, 103–156.
- Sangmeister, E. 1989:* Und noch einmal Glockenbecher. *Hammaburg N. F.* 9, 17–28.
- Seewald, O. 1940:* Die jungneolithische Siedlung in Retz (Niederdonau). *Praehistorica* 7. Leipzig.
- Seger, H. 1906:* Die Steinzeit in Schlesien. *Archiv für Anthropologie N. F.* V, 16.
- Shennan, S. J. 1975:* Die soziale Bedeutung der Glockenbecherkultur in Mitteleuropa. *Acta Archaeologica Carpathica* 15, 173–179.
- Shennan, S. J. 1976:* Bell Beakers and their Context in Central Europe. In: Glockenbechersymposium Oberried 1974, Bussum-Haarlem, 231–241.
- Shennan, S. J. 1977:* The Appearance of the Bell Beaker Assemblage in Central Europe. In: Mercer, R. (ed.): Beakers in Britain and Europe, BAR International Series 26, Oxford, 51–70.
- Shennan, S. J. 1993:* Settlement and Social Change in Central Europe, 3500–1500 BC. *Journal of World Prehistory* Vol. 7, No. 2, 121–161.

- Schibler, J. – Hüster-Plogmann, H. – Jacomet, S. – Brombacher, Ch. – Gross-Klee, E. – Rast-Eichler, A. 1997: Ökonomie und Ökologie neolithischer und bronzezeitlicher Ufersiedlungen am Zürichsee. Monographien der Kantonsarchäologie Zürich 20. Zürich und Egg.
- Schmidt, V. 1895: Slanská Hora a její předhistoričtí obyvatelé. Památky archeologické 16, 593–636, Tab. 34–38.
- Schránil, J. 1921: Studie o vzniku doby bronzové v Čechách. Praha.
- Schránil, J. 1928: Vorgeschichte Böhmens und Mährens. Berlin und Leipzig (Walter de Gruyter & Co).
- Schránil, J. 1931: Kostrový hrob kultury zvoncovitých pohárů v Praze-Bubenči. Zprávy československého Státního archeologického ústavu 2, 3 (za r. 1929–1930), Praha, 77–80, 121, obr. 49.
- Schubert, E. 1982: Grundzüge der metallurgischen Entwicklung im nordwestlichen Karpatenbecken bis zur Mitte des 2. Jahrtausends v. u. Z. Archeologia Poloni 27, 315–317.
- Schubert, F. 1965: Zu den südosteuropäischen Kupferäxten. Germania 43, 274–295.
- Schwabedissen, H. 1953: Fruchtschalen aus Schleswig-Holstein und ihre Zeit. Offa 12, 14–66.
- Sklenář, K. 1971: Nález eneolitického kostrového hrobu ve Vepřku (okr. Mělník). Archeologické rozhledy 23, 201–202.
- Sklenář, K. 1982: Pravěké nálezy na Mělnicku a Kralupsku I. Mělník.
- Sklenář, K. 1984: Městské muzeum v Sedlčanech – Katalog pravěké sbírky. Zprávy Československé společnosti archeologické při ČSAV 26, 1–45.
- Sklenář, K. 1992: Archeologické nálezy v Čechách do roku 1870. Prehistorie a protohistorie. Praha.
- Sklenář, K. 1999: Nálezy keramiky nálevkovitých pohárů v Hoříně, okr. Mělník. Archeologie ve středních Čechách 3, 37–48.
- Sklenář, K. – Matoušek, V. 1992: Osídlení Českého krasu od neolitu po středověk. Zprávy České archeologické společnosti – Supplément 14. Praha.
- Skrůžný, L. – Turek, J. – Vojtěchovská, I. 2000: Pohřebiště z období zvoncovitých pohárů ve Velkých Přílepech-Kamýku, okr. Praha-západ. Archeologie ve středních Čechách 4/1, 59–78.
- Slabina, M. – Waldhauser, J. 1981: Domoušice, okr. Louny. Výzkumy v Čechách 1976–77, 30–31.
- Smejtek, L. – Vojtěchovská, I. 1997: Velké Přílepy 1994–95. Předběžné výsledky a strategie výzkumu zaniklé lokality. Archeologické rozhledy 69, 9–18.
- Smolík, J. 1890: Kamenný hrob u Velvar. Památky archeologické 15, 209–218.
- Smrž, Z. 1991: Výšinné lokality mladší doby kamenné až raného středověku v severozápadních Čechách. Pokus o sídelně historické hodnocení. Archeologické rozhledy 43, 63–89.
- Smrž, Z. 1994: Vývoj osídlení v mikroregionu Lužického potoka na Kadaňsku (SZ Čechy) – část I. Archeologické rozhledy 46, 345–393.
- Smrž, Z. – Blažek, J. 2002: Nález bronzových srpů z hory Kletečná (706 m n. m.) v Českém středohoří. K votivním nálezům z vrcholů kopců a hor. Archeologické rozhledy 54, 791–810.
- Smrž, Z. – Neustupný, E. 1979: Tři hroby se šňůrovou keramikou ze severozápadních Čech. Archeologické rozhledy 31, 397–405.
- Smrž, Z. – Zápotocký, M. 1980: Sídliště KNP v Dobroměřicích okr. Louny. Archeologické rozhledy 32, 481–489.
- Sochacki, Z. 1980: Kultura ceramiky promienistej w Europie. Warszawa.
- Soudský, B. 1954: Eneolitická hrazená osada v Praze-Ko-byliších. Archeologické rozhledy 6, 142–147.
- Soukupová, D. 1983: Nová eneolitická výšinná sídliště v okrese Plzeň-sever. Archeologické rozhledy 35, 148–157.
- Stocký, A. 1925a: Praha pravěká. Zprávy památkového sboru hlavního města Prahy 7, 1–29.
- Stocký, A. 1925b: Skupina kulovitých amfor a tzv. bernburské bubny v Čechách. Obzor prehistorický 4, 197–212.
- Stocký, A. 1926: Pravěk země české, Díl I – věk kamenný. Praha (Národní museum).
- Stocký, A. 1928: Čechy v době bronzové. Praha (Štenc).
- Stojić, M. 1996: L'énéolithique final dans le centre des Balkans. In: Nikolova, L. (ed.): Early Bronze Age Settlement Patterns in the Balkans (ca. 3500–2000 BC, calibrated dates), Part 3. Reports of Prehistoric Research Projects, Volume 1, Sofia (Agatho Publishers), 353–372.
- Stolz, D. – Stolzová, D. 2002: Nové sídliště kultury zvoncovitých pohárů a další pravěké nálezy na území Králova Dvora. Archeologie ve středních Čechách 6, 163–177.
- Strahm, C. 1981: Der Stand der Erforschung der Schnurkeramik in der Schweiz. Jahresschrift Halle 64, 167–175.
- Strobel, M. 2000: Die Schussenrieder Siedlung Taubried I (Bad Buchau, Kr. Biberach). Stuttgart (Konrad Theiss Verlag).
- Struve, K. W. 1955: Die Einzelgrabkultur in Schleswig-Holstein und ihre kontinentalen Beziehungen. Neumünster.
- Szmyt, M. 1999: Between West and East. People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europe. Baltic-Pontic Studies 8. Poznań.
- Szmyt, M. 2003: Verbreitung und Kontakte der Kugelamphorenkultur: Ein Blick auf die polykulturellen Peripherien. Germania 81, 401–442.
- Šaldová, V. 1960: Dvě nová výšinná eneolitická sídliště v západních Čechách. Archeologické rozhledy 12, 625–627.
- Šaldová, V. 1967: Pravěk Stříbrska. Průvodce archeologickými sbírkami Vlastivědného muzea ve Stříbře. Stříbro.
- Šebela, L. 1999: The Corded Ware Culture in Moravia and the adjacent part of Silesia. Catalogue. Brno.
- Škráde, F. 1927: Sídliště s přechodně neolitickou keramikou v Močovicích u Čáslavě. Památky archeologické 35, 315–326.
- Šmejda, L. 2001: Kostel nebo mohyla? Příspěvek ke studiu pohřebních areálů. Archeologické rozhledy 53, 499–514.
- Šmíd, M. 1992: Nástin periodizace kultury s nálevkovitými poháry na Moravě. Pravěk NŘ 2, 131–157.
- Šmíd, M. 1993: Výsledky zjišťovacího výzkumu na eneolitickém hradisku Rmíz u Laškova. Pravěk NŘ 3, 19–77.
- Šmíd, M. 2003: Mohylová pohřebiště kultury nálevkovitých pohárů na Moravě. Pravěk – Supplementum 11. Brno.
- Šnajdr, L. 1903: Měděné sekry z okresu Královéhradeckého. Pravěk 1, 4–18.
- Šolle, M. 1989: Kouřim-Sv. Vojtěch a jeho sídlištní tradice. Výzkum 1978–1981. Archeologické rozhledy 41, 243–257.
- Špaček, J. 1982: Toušeň, okr. Praha-východ. Výzkumy v Čechách 1978–1979, 135–136.
- Štiková, E. 1955: K problematice třídění českého eneolitu. Památky archeologické 46, 30–51.
- Štiková, E. 1956: Die Trichterrandbecher in der Chronologie des Äneolithikums. In: Neustupný, J. (ed.): Chronologie préhistorique de la Tchécoslovaquie, Prague, 58–65.
- Šumberová, R. 1992: Typologie des Kupferschmucks und der

- Kupfergeräte in der schnurkeramischen Kultur Böhmens und Mährens. In: Die kontinentaleuropäischen Gruppen der Kultur mit Schnurkeramik. Schnurkeramik-Symposium 1990, Praehistorica 19, Praha, 117–125.
- Tabaczyński, S. 1970:* Neolit środkowoeuropejski – podstawy gospodarcze. Wrocław (WWK: Zakład Ossolińskich).
- Todorova, H. 1999:* Die Anfänge der Metallurgie an der westlichen Schwarzmeerküste. Der Anschnitt 9, 237–246.
- Torres-Blanco, M. 1994:* Bernburger Kultur. In: Beier, H.-J. – Einicke, R. (eds.): Das Neolithikum im Mittelbe-Saale-Gebiet und in der Altmark, Wilkau-Hasslau, 159–177.
- Turek, J. 1993:* Období zvoncovitých pohárů v povodí řeky Bíliny v severozápadních Čechách. Nepublikovaný rukopis diplomové práce. FF UK Praha.
- Turek, J. 1995a:* Sídlištní nálezy kultury se šňůrovou keramikou v Čechách. Otázka charakteru hospodářství v závěru eneolitu. Archeologické rozhledy 47, 91–101.
- Turek, J. 1995b:* Nálezy z období zvoncovitých pohárů v povodí řeky Bíliny v severozápadních Čechách. In: Blažek, J. – Meduna, P. (eds.): Archeologické výzkumy v severozápadních Čechách 1983–1992, Most, 123–134.
- Turek, J. 1996:* Osídlení Pražské kotliny v závěru eneolitu. Nástin problematiky období zvoncovitých pohárů. Archaeologica Pragensia 12, 5–58.
- Turek, J. 1997:* Nález misky typu „Lublaňských blat“ z Prahy-Šárky. Úvahy o významu eneolitických opevněných výšinných sídlišť. Archaeologica Pragensia 13, 29–37.
- Turek, J. 1998:* The Bell Beaker Period in north-west Bohemia. In: Benz, M. – Willigen, S. van (eds.): Some New Approaches to The Bell Beaker ‚Phenomenon‘ Lost Paradise...? BAR International Series 690, Oxford, 107–119.
- Turek, J. 2000:* Being a Beaker child. The position of children in Late Eneolithic society. In: Pavlů I. (ed.): In Memoriam Jan Rulf, Památky archeologické – Supplementum 13, Praha, 422–436.
- Turek, J. 2001:* Late Eneolithic mortuary practices and their social significance. In: Biehl, P. F. – Bertemes, F. – Meller, H. (eds.): The Archaeology of Cult and Religion, Budapest (Archaeolingua), 261–276.
- Turek, J. 2002a:* „Cherche la femme!“ Archeologie ženského světa a chybějící doklady ženských pohřbů z období zvoncovitých pohárů v Čechách. In: Neustupný, E. (ed.): Archeologie nenalézaného, Plzeň – Praha, 217–240.
- Turek, J. 2002b:* Žárové pohřby období zvoncovitých pohárů z Lovosic. In: Čech, P. – Smrž, Z. (eds.): Sborník Drahomíru Kouteckému, Most, 265–270.
- Turek, J. 2003:* Řemeslná symbolika v pohřebním ritu období zvoncovitých pohárů. Suroviny, výroba a struktura společnosti v závěru eneolitu. In: Šmejda, L. – Vařeka, P. (eds.): Sedmdesát neustupných let, Plzeň, 199–217.
- Turek, J. 2004a:* Nátepní destičky z období zvoncovitých pohárů, jejich suroviny, technologie a společenský význam. In: K počtě Vladimíru Podborskému. Přátelé a žáci k sedmdesátým narozeninám, Brno (Masarykova univerzita), 207–226.
- Turek, J. 2004b:* Žárové pohřby z období zvoncovitých pohárů na Nymbursku. Archeologie ve středních Čechách 8, 229–233.
- Turek, J. – Černý, V. 2001:* Society, gender and sexual dimorphism of the Corded Ware and Bell Beaker populations. In: Nicolis, F. (ed.) 2001, 601–612.
- Turek, J. – Daněček, V. 1997:* Nově objevená eneolitická naleziště na Kladensku a Slánsku. Poznámky ke studiu kamenné broušené industrie českého eneolitu. Archeologie ve středních Čechách 1, 127–141.
- Turek, J. – Dvořák, P. – Peška, J. 2003:* Archaeology of Beaker settlements in Bohemia and Moravia. An outline of the current state of knowledge. In: Czebreszuk, J. – Szmyt, M. (eds.): The Northeast Frontier of Bell Beakers, BAR International Series 1155, Oxford, 183–208.
- Turek, J. – Peška, J. 2001:* Bell Beaker settlement pattern in Bohemia & Moravia. In: Nicolis, F. (ed.) 2001, 411–428.
- Turková, D. 1985:* Borek, okr. Mělník. Výzkumy v Čechách 1982–3, 11–12.
- van der Waals, J. D. 1964:* Prehistoric disc wheels in the Netherlands. Groningen.
- Váňa, Z. 1952:* Další výzkum na slovanském hradišti u Zabrušan. Archeologické rozhledy 4, 249–297, 381.
- Vávra, M. 1981:* Dva hroby se šňůrovou keramikou z Prahy-Čhráštan. In: Praehistorica 8, Praha, 73–79.
- Vencl, S. 1970:* Das Silexgerät. In: Buchvaldek, M. – Koutecký, D.: Vikletice, ein schnurkeramisches Gräberfeld, Praehistorica 3, Praha, 236–256.
- Vencl, S. 1971:* Současný stav poznání postmezolitických štípaných industrií v Československu. In: Z badań nad krzemieniarstwem neolitycznym i eneolitycznym. Kraków–Nowa Huta 10–11 maja 1971, Kraków (Polskie Towarzystwo Archeologiczne), 74–99.
- Vencl, S. 1972:* Několik eneolitických nálezů ze středních Čech. Archeologické rozhledy 24, 489–513.
- Vencl, S. 1983:* K problematice fortifikací v archeologii. Archeologické rozhledy 35, 284–315.
- Vencl, S. 1984a:* Otázky poznání vojenství v archeologii. Archeologické studijní materiály 14, Praha (AÚ ČSAV).
- Vencl, S. 1984b:* War and warfare in archaeology. Journal of anthropological archaeology 3, 116–132.
- Vencl, S. 1985:* Chipped industry. In: Pleslová-Štiková, E. 1985, 165–174.
- Vencl, S. 1994a:* Archeologie žízňě. Archeologické rozhledy 46, 283–305.
- Vencl, S. 1994b:* The archaeology of thirst. Journal of European Archaeology 2.2, 299–326.
- Vencl, S. 1994c:* K problému sídlišť kultur s keramikou šňůrovou. Archeologické rozhledy 46, 3–24.
- Vencl, S. 2000a:* Štípaná industrie z objektu kultury kulovitých amfor z Lovosic. Památky archeologické 91, 151–152.
- Vencl, S. 2000b:* Silexgeräte. In: Zápotocký, M. 2000a, 81–86.
- Vencl, S. – Malkovský, M. 1995:* Quarzites of North-West Bohemia as Stone Age Raw Materials: environs of the towns of Most and Kadaň, Czech Republic. Památky archeologické 86, 5–37.
- Verheylewegen, J. 1967:* Le néolithique minier Belge. Son origine et ses relations culturelles. Palaeohistoria 12, 529–557.
- Vizdal, J. 1977:* Tiszapolgárske pohrebisko vo Veľkých Raškoviach. Košice.
- Vlčková, Z. 2002:* Masité mlodary v pravěku. Nepublikovaný rukopis bakalářská práce. FHS ZČU Plzeň.
- Vöcel, J. E. 1868:* Pravěk země české. Praha.
- Vogt, E. 1953:* Die Herkunft der Michelsberger Kultur. Acta Archaeologica 24, København, 184.
- Vokolek, V. 1981:* Eneolitický hrob z Plotišť n. L. a pohřebiště zvoncovitých pohárů z Předměřic nad Labem. Archeologické rozhledy 33, 481–485.

- Vokolek, V. 1993a:* Počátky osídlení ve východních Čechách. Hradec Králové.
- Vokolek, V. 1993b:* Eneolitický objekt v Plotištích nad Labem. Pojizerský sborník 1, 7–15.
- Vokolek, V. – Vencl, S. 1961:* Štípaná industrie z porcelanitu v Čechách. Archeologické rozhledy 13, 464–472.
- Vokolek, V. – Zápotocký, M. 1990:* Východní Čechy ve středním eneolitu (otázka zásahu bošácké skupiny). Památky archeologické 81, 28–58.
- Weinzierl, R. v. 1895:* Drei ornamentierte, neolitischen Urnen. Prähistorisches Blätter VII, 25–28, 39–45.
- Weinzierl, R. v. 1904:* Hervorragende Neuerwerbungen des urgeschichtlichen Zentralmuseums für Nordböhmen zu Teplitz. Tätigkeits-Bericht der Museums-Gesellschaft Teplitz 1903/4, 25–29.
- Winiger, J. 1981:* Ein Beitrag zur Geschichte des Beils. Helvetia Archaeologica 12, 45–48, 161–188.
- Wiślański, T. 1966:* Kultura amfor kulistych w Polsce północno-zachodniej. Wrocław.
- Wiślański, T. 1979:* Kształtowanie się miejscowych kultur rolniczo-hodowlanych: Plemiona kultury pucharów lejko-watych. Dalszy rozwój ludów neolitycznych: Plemiona kultury amfor kulistych. In: Hensel, W. – Wiślański, T. (eds.): Praehistoria ziem polskich. Tom II, Neolit, 165–299.
- Wolf, H. 1973:* Knobling – SSW. Die eponyme Siedlung der endneolithischen Chamier Gruppe und weiteren vorgeschichtlichen Fundstellen im Gebiet des Gradabteilungblattes 6841–Rodung. In: Festschrift Gymnasium-Studienheim Cham 1923–1973, 147–212.
- Zápotocká, M. 1969:* Die Stichbandkeramik zur Zeit des späten Lengyel-Horizontes. In: Symposium über den Lengyel-Komplex und die benachbarten Kulturen, Študijné zvesti AÚ SAV 17, 541–574.
- Zápotocká, M. 1981:* Horní Cetno – soubor pozdně lengyelské keramiky z Pojizeří. In: Varia Archaeologica 2, Praehistorica 8, Praha, 43–49.
- Zápotocká, M. 1998:* Bestattungsritus des böhmischen Neolithikums (5500–4200). Praha.
- Zápotocká, M. – Zápotocký, M. 1986:* The Aeneolithic hillfort above the „Dänemark“ mill by Kutná Hora. In: Pleiner, R. – Hrala J. (eds.): Archaeology in Bohemia 1981–1985, Prague, 57–64.
- Zápotocký, M. 1956a:* On the chronology of the Baalberg type pottery. In: Neustupný, J. (ed.): Chronologie préhistorique de la Tchécoslovaquie, Prague, 70–72.
- Zápotocký, M. 1956b:* Baalberská skupina v Čechách. Archeologické rozhledy 8, 539–563.
- Zápotocký, M. 1957:* K problému počátku kultury nálevkovitých pohárů. Archeologické rozhledy 9, 206–208, 217–235.
- Zápotocký, M. 1958a:* Die ältesten Kupferfunde im böhmischen Äneolithikum. In: Epitymbion Roman Haken, Praha, 25–31.
- Zápotocký, M. 1958b:* Problém periodizace kultury nálevkovitých pohárů v Čechách a na Moravě. Archeologické rozhledy 10, 664–700.
- Zápotocký, M. 1959:* Konvice a čerpáky kultury s kanelovanou keramikou v českém eneolitu. In: Sborník prací k počtě 60. narozenin akademika Jana Filipa. Acta Universitatis Carolinae 1959, Philosophica et Historica 3, Praha, 53–60.
- Zápotocký, M. 1960a:* Příspěvky k poznání českého středního eneolitu. Archeologické rozhledy 12, 693, 715–747.
- Zápotocký, M. 1960b:* Sídliště kultury zvoncovitých pohárů u Kozel na Neratovicích. Památky archeologické 51, 5–26.
- Zápotocký, M. 1961a:* Severské zbraně a nástroje starší doby bronzové v Čechách. Památky archeologické 52, 166–176.
- Zápotocký, M. 1961b:* Einige Fragen des jüngeren böhmischen Äneolithikums. In: L'Europe à la fin de l'âge de la pierre, Praha, 337–347.
- Zápotocký, M. 1966:* Streitäxte und Streitaxtkulturen. Památky archeologické 57, 172–209.
- Zápotocký, M. 1978:* Kultura nálevkovitých pohárů a civilizace staršího eneolitu. In: Pleiner, R. – Rybová, A. (eds.) 1978, 236–245.
- Zápotocký, M. 1986:* Die Lengyel- und Trichterbecherkultur – ihr gegenseitiges Verhältnis im Lichte der Streitäxte. In: Internat. Symposium über die Lengyel-Kultur, Nové Vozokany 1984, Nitra – Wien, 347–356.
- Zápotocký, M. 1992:* Streitäxte des mitteleuropäischen Äneolithikums. Quellen und Forschungen zur prähistorischen und provinzialrömischen Archäologie. Acta humaniora 16. Weinheim (VCH).
- Zápotocký, M. 1995:* Čáslavská kotlina v eneolitu. 1. část. Archeologické rozhledy 47, 58–90.
- Zápotocký, M. 1998a:* Zum Stand der Forschung über relative Chronologie des frühen Äneolithikums in Böhmen. In: Die Michelsberger Kultur und ihre Randgebiete – Probleme der Entstehung, Chronologie und des Siedlungswesens. Kolloquium Hemmenhofen 21.–23. 2. 1997, Materialhefte zur Archäologie 43, Stuttgart, 291–302.
- Zápotocký, M. 1998b:* Die äneolithische Besiedlung des Stromgebietes der Bylanka. In: Pavlů, I. (ed.): Bylany Varia 1, Praha, 147–167.
- Zápotocký, M. 1998c:* Čáslavská kotlina v eneolitu (2. část). Výšinné sídliště Hrádek v Čáslavi. Archeologické rozhledy 50, 557–585.
- Zápotocký, M. 2000a:* Cimburk und die Höhensiedlungen des frühen und älteren Äneolithikums in Böhmen. Památky archeologické – Supplementum 12. Praha.
- Zápotocký, M. 2000b:* Eneolitická výšinná sídliště a komunikace. In: Pavlů, I. (ed.): In memoriam Jan Rulř, Památky archeologické – Supplementum 13, Praha, 480–488.
- Zápotocký, M. 2000c:* Eneolitické gynekomorfní nádoby z Čech. In: Čech, P. – Dobeš, M. (eds.): Sborník Miroslavu Buchvaldkovi, Most, 287–297.
- Zápotocký, M. 2000d:* Keramika s brázděným vpichem a synchronizace Čech, Moravy a středního Podunají ve starším eneolitu. Archeologické rozhledy 52, 595–622.
- Zápotocký, M. 2001:* Eneolitická hradíště Čáslavské kotliny a jejich kontakt s Moravou. In: Otázky neolitu a eneolitu našich zemí, Pravěk – Supplementum 8, Brno, 246–275.
- Zápotocký, M. 2002a:* Eneolitická broušená industrie a osídlení v regionu Čáslav–Kutná Hora. In: Pavlů, I. (ed.): Bylany Varia 2, Praha, 159–227.
- Zápotocký, M. 2002b:* K sídelním a pohřebním areálům kultury nálevkovitých pohárů v severozápadních Čechách: Vikletice, okr. Chomutov. In: Čech, P. – Smrž, Z. (eds.): Sborník Drahomíru Kouteckému, Most, 281–307.
- Zápotocký, M. – Černá, E. – Dobeš, M. 1989:* Michelsberské nálezy ze severozápadních Čech. Památky archeologické 80, 30–58.
- Zápotocký, M. – Dobeš, M. 2000:* Sídliště kultury kulovitých amfor z Lovosic. K typologii keramiky KKA v severozápadních Čechách. Památky archeologické 91, 119–150.

- Zápotocký, M. – Dreslerová, D. 1996:* Jenštejn. Eine neu-entdeckte frühäneolithische Gruppe in Mittelböhmen. *Památky archeologické* 87, 5–58.
- Zápotocký, M. – Kudrnáč, J. 2008:* Eneolitický sídlištní a pohřební areál v Klučově – „Na vrchu“. Příspěvek k periodizaci řivnáčské kultury. *Památky archeologické*, v tisku.
- Zápotocký, M. – Muška, J. 1999:* Kultura nálevkovitých pohárů na Bílinsku. In: Čech, P. (ed.): *Archeologické výzkumy v severozápadních Čechách v letech 1993–1997*, Most, 7–43.
- Zápotocký, M. – Zápotocká, M. 1987:* Kutná Hora, okr. Kutná Hora. *Výzkumy v Čechách 1984–1985*, 97–99.
- Zápotocký, M. – Zápotocká, M. 1990:* Kutná Hora („Dänemark“) – eine befestigte Höhensiedlung der mitteläneolithischen Řivnáč-Kultur in Böhmen. *Jahresschrift für mittel-deutsche Vorgeschichte* 73, 203–211.
- Zápotocký, M. – Zápotocká, M. 1997:* Hradiště Cimburk u Kutné Hory a otázka staršího (bolerázského) stupně badenské kultury v Čechách. *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity M2*, 135–155.
- Zápotocký, M. – Zápotocká, M. v tisku:* Kutná Hora – Denemark. Hradiště řivnáčské kultury (ca 3000–2800 př. Kr.). *Památky archeologické – Supplementum* 18.
- Žebera, K. 1936:* Praveký člověk v kladensko-slánském kraji. *Vlastivědný sborník školního okresu slánského a kladenského* 13, 55–61.
- Žebera, K. 1939:* Archeologický výzkum Posázaví (neolitické a středověké vápencové lomy na „Bílém kamení“ u Sázavy). *Památky archeologické* 41, 51–58.
- Žebera, K. 1944:* Osídlení buštěhradského katastru od pravěku ke dnešku. *Sborník České společnosti zeměpisné* 49, 16–21.

Publikace Archeologického ústavu AV ČR, Praha, v. v. i., v prodeji:

PERIODIKA

Archeologické rozhledy

ISSN: 0523-1267

4x ročně

Památky archeologické

ISSN: 0051-0506

2x ročně, od roku 2005 1x ročně

Památky archeologické 1854–2004, DVD

Kompletní elektronická verze všech ročníků časopisu z let 1854–2004.

MONOGRAFIE A SBORNÍKY

Drda, Petr – Rybová, Alena: Akropole na hradišti Závist v 6.–4. stol. př. Kr.

Památky archeologické – Supplementum 19.

Prague: Institute of Archaeology, 2008. 152 s. s obr., CD s 3D animací.

Česky s něm. resumé.

ISBN: 978-80-86124-85-8

Smetánka, Zdeněk – Žegklitz, Jaromír (eds.): Studies in Postmediaeval Archaeology 1 (1990)

Prague: Institute of Archaeology ASCR, Prague, v. v. i. – Archaia Praha O.P.S., 2nd edition, 2008. 328 pp. with figs., English with Czech summaries and Czech with English summaries. CD.

ISBN: 978-80-86124-87-2

Květina Petr – Pavlů, Ivan: Neolitické sídliště v Bylanech – základní databáze. Neolithic settlement at Bylany – essential database

Prague: Archeologický ústav AV ČR, Praha, v. v. i., 2007. 79 s. s obr. a tab., CD.

ISBN: 978-80-86124-67-4

Schebek, Adolf: Deutsch-tschechische archäologische Terminologie. Německo-česká archeologická terminologie

Prague: Archeologický ústav AV ČR, Praha, v. v. i., 2007. 355 s.

ISBN: 978-80-86124-74-2

Pleinerová, Ivana: Březno und germanische Siedlungen der jüngeren Völkerwanderungszeit in Böhmen

Mit Beiträgen von Radomír Pleiner und Zdeněk Tempír.

Prague: Archeologický ústav AV ČR, Praha, v. v. i., 2007. x+245 s. s obr., tab. a 2 příl., res. čes.

ISBN: 978-80-86124-68-1

Harding, Anthony et al.: Velim – Violence and Death in Bronze Age Bohemia. The results of fieldwork 1992-95, with a consideration of peri-mortem trauma and deposition in the Bronze Age

Prague: Archeologický ústav AV ČR, Praha, v. v. i., 2007. 192 s. s obr. a tab.

ISBN: 9978-80-86124-12-4

Zápotocká, Marie – Muška, Jiří: Hrbovice, okr. Ústí nad Labem.

Výzkum 1978. Sídelní areál kultury s keramikou lineární a vypíchanou

Prague: Archeologický ústav AV ČR, Praha, v. v. i., 2007. 296 s. s 93 tab.

a 82 kres. tab., res. něm. Publikace na CD.

ISBN: 978-80-86124-06-3

Archaeologica Pragensia 18. Archeologický sborník Muzea hlavního města Prahy věnovaný Zdeňku Dragounovi a Michalu Trymlovi k šedesátinám

Prague: Muzeum hlavního města Prahy; Praha: Národní památkový ústav,

ú.o.p. v hlavním městě Praze; Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2007.

364 s. s obr., res. angl.

ISBN: 987-80-85594-52-8

Výzkumy v Čechách 2004

Prague: Archeologický ústav AV ČR, 2007. 428 s. s mapami a obr.

ISBN: 80-8124-61-4

Nekuda, Vladimír – Měřinský, Zdeněk – Kouřil, Pavel (eds.):

Archaeologia historica 31/2006

Sborník příspěvků přednesených na XXXVII. konferenci archeologů

středověku ČR a SR. Chrudim 19.–22. září 2005.

Brno: Muzejní a vlastivědná společnost v Brně; Ústav archeologie a muzeologie Filozofické fakulty; Archeologický ústav AV ČR v Praze a Brně; Archeologický ústav SAV v Nitře; Město Chrudim; Regionální muzeum v Chrudimi, 2006. 455 s. s obr., res. něm.

ISBN: 80-7275-061-5, ISSN: 0231-5823

Durdík, Tomáš (ed.): Castellologica bohemia 10

Prague: Archeologický ústav AV ČR 2006. 554 s. s obr., res. něm.

ISBN: 80-86124-66-5

Pleiner, Radomír: Iron in Archaeology. Early European Blacksmiths

Prague: Archeologický ústav AV ČR, 2006. 384 s. s 76 obr. a 59 tab.

ISBN: 80-86124-62-2

Tomková, Kateřina (ed.): Pohřbívání na Pražském hradě a jeho předpolích. Díl I. 2. Castrum Pragense 7

Prague: Archeologický ústav AV ČR, 2006. 282 s. s tab. a obr. v textu. res. něm.

ISBN: 80-86124-56-8

Soudská, Eva: Die Anfänge der keltischen Zivilisation in Böhmen. Das Gräberfeld Manětín-Hrádek

Prague: Krystal OP, 1994. 220 s., obr., tab. a mapy. Text německy, anglicky, česky. CD reprint 2006.

ISBN: 80-901528-6-4

Veňcl, Slavomil (ed.): Nejstarší osídlení jižních Čech. Paleolit a mezolit

Prague: Archeologický ústav AV ČR, 2006. 475 s. s obr., 28 s. barevných příloh. Česky, res. angl. a něm.

ISBN: 80-86124-65-0

Výzkumy v Čechách 2003

Prague: Archeologický ústav AV ČR, 2006. 464 s. s mapami a obr.

ISBN: 80-8124-61-4

Durdík, Tomáš (ed.): Castrum Bene 9: Burg und ihr Bauplatz

Prague: Archeologický ústav AV ČR; Praha: Společnost přátel starožitností, 2006. 445 s. s obr., angl., něm., franc.

ISBN: 80-86124-59-2

Pavlů, Ivan: Life on a Neolithic site. Bylany – situational analysis of artefacts

Prague: Archeologický ústav AV ČR, 2000. 540 s. s obr. a mapami, res. čes.

CD reprint 2006.

ISBN: 80-86124-24-X

Venclová, Natalie: Výroba a sídla v době laténské. Projekt Loďnice.

S příspěvky E. Neustupného, M. Malkovského, B. Žákové a P. Valterové.

Prague: Archeologický ústav AV ČR, 2001. 399 s. se 111+26 obr. a 41 tab.,

res. angl. CD reprint 2006.

ISBN: 80-86124-22-3

Zápotocká, Marie: Bestattungsritus des böhmischen Neolithikums (5500–4200 B.C.)

Prague: Archeologický ústav AV ČR, 1998. 247 s., 160 tab., res. čes. CD

reprint 2006.

ISBN: 80-86124-15-4

Hrdlička, Ladislav: Praha – podrobná mapa archeologických dokumentačních bodů na území pražské památkové rezervace

Prague: Archeologický ústav AV ČR, 2005. 529 s.

s obr. a mapami, res. angl.

ISBN: 80-86124-10-X

Hrdlička, Ladislav: Týnský dvůr a středověká Praha. Archeologický výzkum 1976–1986

Prague: Archeologický ústav AV ČR, 2005. 347 s. s tab. a obr. v textu.

ISBN: 80-86124-60-6

Moucha, Václav: Hortfunde der frühen Bronzezeit in Böhmen

Prague: Archeologický ústav AV ČR, 2005. 292 s. s obr., 217 tab., res. čes.

ISBN: 80-86124-57-6

Vydáno též na CD (ISBN: 976-80-86124-09-4).

- Tomková, Kateřina (ed.): Pohřbívání na Pražském hradě a jeho předpolích. Díl I. 1. Castrum Pragense 7**
Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2005. 445 s. s tab. a obr. v textu.
ISBN: 80-86124-56-8
- Kuna, Martin et al.: Počátky raného středověku v Čechách**
Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2005. 593 s. s obr. a příl., CD, rés. angl.
ISBN: 80-86124-51-7
- Maříková-Kubková, Jana (ed.): Castrum Pragense 6**
Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2005. 152 s. s obr. a tab., rés. angl., něm.
ISBN: 80-80124-54-1
- Pavlu, Ivan (ed.): Bylany Varia 3**
Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2005. 177 s. s obr. a tab., rés. angl.
ISBN: 80-86124-55-X
- Klápště, J. (ed.): Water Management in Medieval Rural Economy – Les usages de l'eau en milieu rural au Moyen Age**
Ruralia V. Památky archeologické, Supplementum 17.
Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2005. 269 s. s obr., angl. a franc.
ISBN: 80-86124-52-5
- Fridrich, Jan – Sýkorová, Ivana: Bečov IV: sídelní areál středopaleolitického člověka v severozápadních Čechách**
Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2005. 285 s. 127 obr., rés. angl.
ISBN: 80-86124-53-5
- Durdík, Tomáš (ed.): Castellologica bohemia 9**
Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2004. 502 s. s obr., rés. něm.
ISBN: 80-86124-45-2
- Durdík, Tomáš: Nálezy z hradů přechodného typu (Hlavačov, Angerbach, Tachov). Castellologica bohemia Fontes 1.**
Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2004. 339 s. s obr., rés. něm.
ISBN: 80-86124-46-0
- Chytráček, Miroslav – Metlička, Milan: Die Höhensiedlungen der Hallstatt- und Latènezeit in Westböhmen. Mit Beiträgen von P. Pokorný und R. Kyselý. Památky archeologické, Supplementum 16.**
Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2004. 303 s. s obr.
ISBN: 80-86124-47-9
- Nechvátal, Bořivoj: Kapitulu chrám sv. Petra a Pavla na Vyšehradě. Archeologický výzkum**
Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2004. 667 s. s obr. a tab., rés. angl., něm.
ISBN: 80-86124-49-5
- Výzkumy v Čechách 2002**
Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2004. 416 s. s mapami.
ISBN: 80-86124-50-9
- Suchý, Marek: Solutio Hebdomadaria Pro Structura Templi Pragensis. Stavba svatovítské katedrály v letech 1372–1378. Díl I. Castrum Pragense 5.**
Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2005. 176 s. s příl., rés. angl.
ISBN: 80-80624-39-8
- Boháčová, Ivana (ed.): Stará Boleslav. Přemyslovský hrad v raném středověku. Mediaevalia archaeologica 5.**
Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2005. 478 s., rés. angl.
ISBN: 80-86124-43-6
- Výzkumy v Čechách 2001**
Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2005. 448 s. s mapami.
ISBN: 80-86124-44-4
- Výzkumy v Čechách 2000**
Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2005. 455 s. s mapami.
ISBN: 80-86124-58-X
- Krajíc, Rudolf: Sezimovo Ústí. Archeologie středověkého poddanského města 3 – Kovárna v Sezimově Ústí a analýza výrobků ze železa. Díl 1, 2**
Praha: Archeologický ústav AV ČR; Sezimovo Ústí: Městský úřad; Tábor: Husitské muzeum, 2005. 316 s. s obr., rés. něm.
ISBN: 80-86124-41-X
- Durdík, Tomáš (ed.): Castellologica bohemia 8**
Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2002. 624 s. s obr., rés. něm.
ISBN: 80-86124-37-1
- Klápště, Jan (ed.): Archeologie středověkého domu v Mostě (čp. 226) Mediaevalia archaeologica 4.**
Praha: Archeologický ústav AV ČR; Most: Ústav archeologické památkové péče severozápadních Čech, 2002. 382 s., 176 tab. a obr. v textu, rés. angl.
ISBN: 80-86124-35-5
- Salač, Vladimír – Lang, Amei (eds.): Fernkontakte in der Eisenzeit. Dálkové kontakty v době železné. Konferenz Liblice 2000**
Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2002. 441 s. s obr., rés. čes.
ISBN: 80-86124-34-7
- Neustupný, Evžen (ed.): Archeologie nenalézáného**
Praha: Archeologický ústav AV ČR; Plzeň: Západočeská univerzita, 2002. 299 s. s obr., rés. angl., něm.
ISBN: 80-86473-22-8
- Pavlu, Ivan (ed.): Bylany Varia 2**
Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2002. 227 s. s obr., rés. angl., franc.
ISBN: 80-86124-33-9
- Richter, Miroslav – Krajíc, Rudolf: Sezimovo Ústí. Archeologie středověkého poddanského města 2. Levobřežní předměstí – archeologický výzkum 1962–1988**
Praha: Archeologický ústav AV ČR; Sezimovo Ústí: Městský úřad; Tábor: Husitské muzeum, 2001. 195 s., 189 obr., 28 příl., rés. něm.
ISBN: 80-86566-02-1
- Čech, Petr – Dobeš, Miroslav: Sborník Miroslavu Buchvaldkovi**
Most: Archeologický ústav AV ČR, Praha; Univerzita Karlova v Praze – Nakladatelství Karolinum; Ústav archeologické památkové péče severozápadních Čech, 2000. 313 s. s obr. a tab., rés. něm.
ISBN: 80-901828-6-0
- Durdík, Tomáš (ed.): Castellologica bohemia 7**
Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2000. 458 s. s obr., 1 mapa, rés. něm.
ISBN: 80-86124-29-0
- Klápště, Jan – Ježek, Martin: Brno a jeho region.**
Mediaevalia archaeologica 2. Praha: Archeologický ústav AV ČR; Brno: Archeologický ústav AV ČR, 2000. 277 s. s obr., rés. něm.
ISBN: 80-86124-25-8
- Klápště, Jan (ed.): Ruralia III. Conference Ruralia III – Maynooth 1999**
Památky archeologické, Supplementum 14.
Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2000. 302 s. s obr.
ISBN: 80-86124-28-2
- Pleiner, Radomír: Iron in archaeology: the European bloomery smelters**
Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2000. 418 s. s 73 obr. a 24 tab.
ISBN: 80-86124-26-6
- Maříková-Kubková, Jana (ed.): Castrum Pragense 2**
Praha: Archeologický ústav AV ČR; Praha: Peres, 1999. 240 s. s obr., rés. něm., angl.
ISBN: 80-86560-15-X
- Venclová, Natalie: Mšecké Žehrovice in Bohemia. Archaeological background to a Celtic hero, 5rd-2nd cent. B. C.**
Seeaux: Kronos B.Y. Editions, 1998. 384 s. obr., rés. angl., franc., čes.
ISBN: 2-910652-04-1
- Pavlu, Ivan (ed.): Bylany Varia 1. Forty-five years of the Neolithic studies at Bylany – Czech Republic**
Praha: Archeologický ústav AV ČR, 1998. 167 s. s obr., rés. angl.
ISBN: 80-86 124-08-8
- Fridrich, Jan (ed.): 25 years of archaeological research in Bohemia.**
Památky archeologické, Supplementum 1.
Praha: Archeologický ústav AV ČR, 1994. 300 s. obr.
- Archaeology in Bohemia 1986-1990**
Praha: Archeologický ústav AV ČR, 1991. 266 s. s 102 obr.
ISBN: 80-901026-1-1
- Šaldová, Věra (ed.): Franc, F. X.: Štáhlauer Ausgrabungen 1890. Přehled nálezů v oblasti Mže, Radbuzy, Úhlavy a Klabavy 1906**
Praha: Archeologický ústav ČSAV, 1988. 285 s. Sv. 1: Text, 121 s. Sv. 2: Tabulky. Rés. čes., něm.

Řada Archeologie pravěkých Čech

Vydává Archeologický ústav AV ČR, Praha, v. v. i.

- 1 Martin Kuna (ed.): Pravěký svět a jeho poznání**
ISBN: 978-80-86124-75-9
- 2 Slavomil Vencl (ed.): Paleolit a mezolit**
ISBN: 978-80-86124-76-6
- 3 Ivan Pavlů (ed.): Neolit**
ISBN: 978-80-86124-71-1
- 4 Evžen Neustupný (ed.): Eneolit**
ISBN: 978-80-86124-77-3
- 5 Luboš Jiráň (ed.): Doba bronzová**
ISBN: 978-80-86124-78-0
- 6 Natalie Venclová (ed.): Doba halštatská**
ISBN: 978-80-86124-79-7
- 7 Natalie Venclová (ed.): Doba laténská**
ISBN: 978-80-86124-80-3
- 8 Vladimír Salač (ed.):
Doba římská a stěhování národů**
ISBN: 978-80-86124-81-0

Další informace o publikacích: www.arup.cas.cz

Objednávky a prodej: Archeologický ústav AV ČR, Praha, v. v. i., Letenská 4, 11801 Praha 1

E-mail: knihovna@arup.cas.cz, telefon: 257 014 318, 257 014 378

1

2

0 5 10 cm

3

4

5

Přil. 1: Keramika časného eneolitu. 1 Horní Cetno (okr. Mladá Boleslav), skupina Střešovice; 2 Praha-Blatov, starší Jordanov; 3 Praha-Ďáblice, mladší Jordanov; 4–5 Postoloprty (okr. Louny), kultura michelsberská. 1–3 Národní muzeum v Praze, foto J. John a T. Křišťufová; 4-5 foto M. Dobeš.

Příl. 2: Keramika staršího a středního eneolitu. 1 Dřevčice (okr. Praha-západ), kultura nálevkovitých pohárů; 2 Praha-Kbely, kultura nálevkovitých pohárů; 3 Praha-Bohnice, kultura fivnáčská; 4 Praha-Dáblice, kultura nálevkovitých pohárů; 5 Dobroměřice (okr. Louny), kultura nálevkovitých pohárů; 6 Dřetovice (okr. Kladno), kultura badenská. Národní muzeum v Praze, foto J. John a T. Křišťufová.

1

2

3

0 5 10 cm

4

5

Příl. 3: Keramika kultury řivnáčské (1–4) a badenské (5). 1 Praha-Ďáblice; 2 Libočany (okr. Louny); 3 Praha-Zlíchov (miska typu Lublaňských blat); 4 Bylany (okr. Kolín); 5 Velvary (okr. Kladno). Národní muzeum v Praze, foto J. John a T. Křišťufová.

Příl. 4: Keramika kultury kulovitých amfor (1-4) a kultury se šňůrovou keramikou (5-6). 1-2 Brozany (okr. Litoměřice); 3-4 Kostelec n. Labem (okr. Mělník); 5 Razice (okr. Teplice); 6 Třebusice (okr. Kladno). Národní muzeum v Praze, foto J. John a T. Křišťufová.

Příl. 5: Šňůrová keramika (1–4) a keramika kultury zvoncovitých pohárů (5–6). 1 Lenešice (okr. Louny); 2 Roudnice (okr. Litoměřice); 3 Praha-Dolní Chabry; 4 Bžany (okr. Teplice); 5 Praha-Lysolaje; 6 Praha-Čimice. Národní muzeum v Praze, foto J. John a T. Křišťufová.

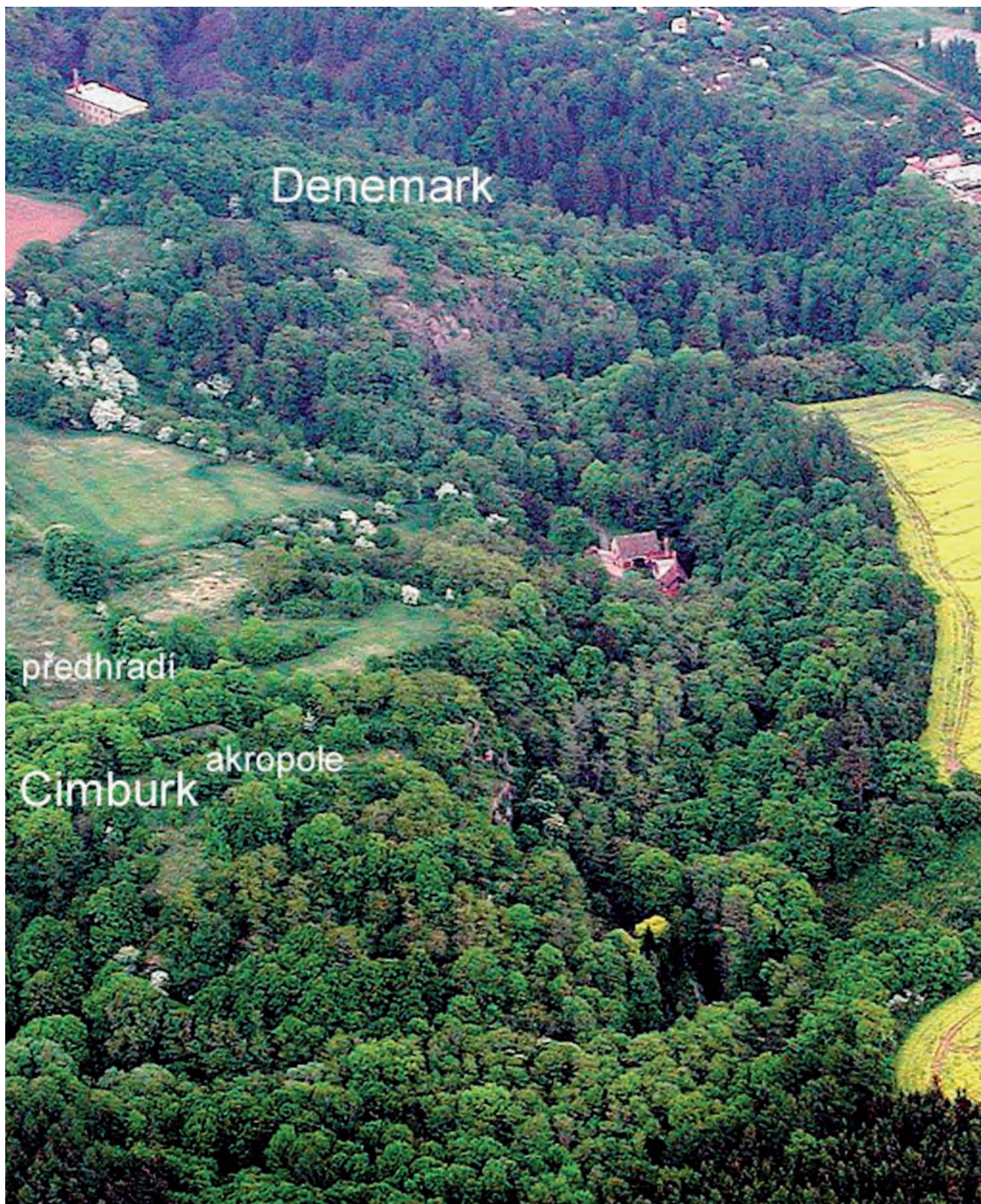
Příl. 6: Keramika kultury zvoncovitých pohárů. 1 Rožďalovice (okr. Nymburk); 2, 4 Praha-Lysolaje; 3 Vrábí (okr. Praha-východ); 5 Praha-Kobylisy; 6 Kolín (okr. Kolín); 7 Praha-Veselavín; 8 Stehelčevy (okr. Kladno). Národní muzeum v Praze, foto J. John a T. Křišťufová.

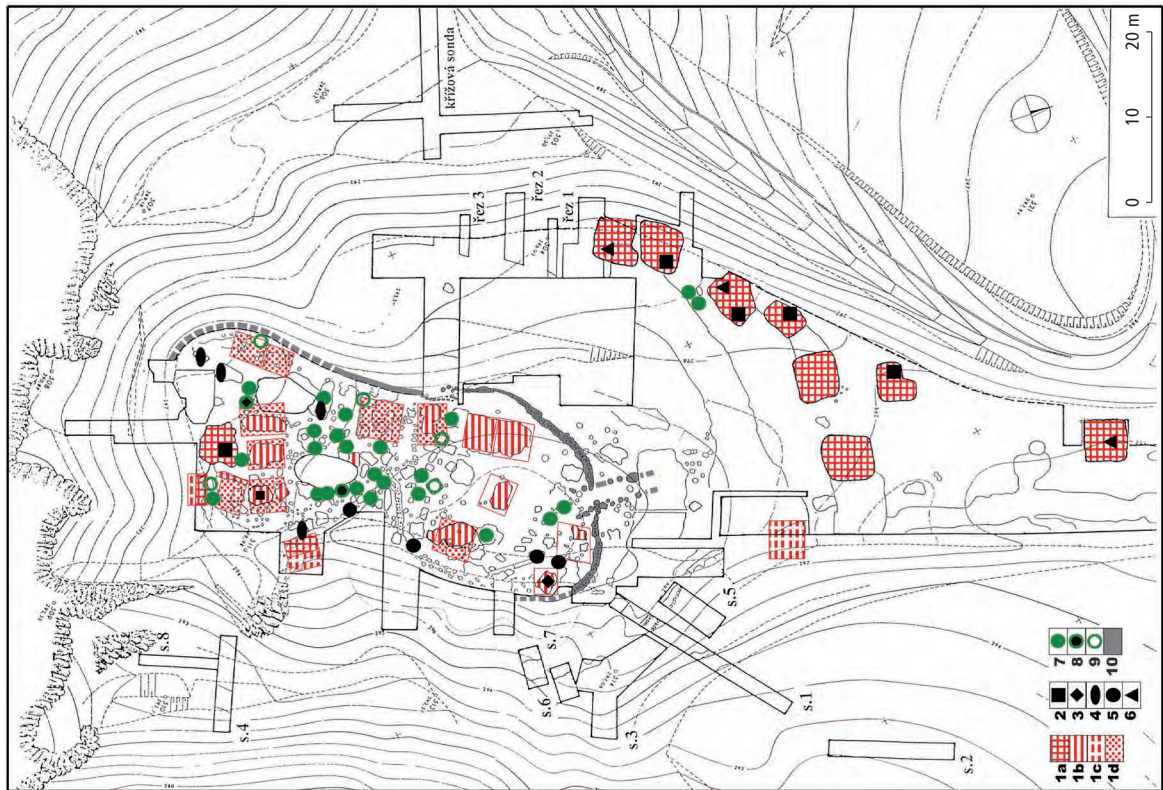
Příl. 7: Výšinné osady chamské kultury. Nahoře: Radkovice-Osobovská skála (okr. Plzeň-jih). Dole: Lovčice-Velký kámen (okr. Klatovy). Foto J. John.

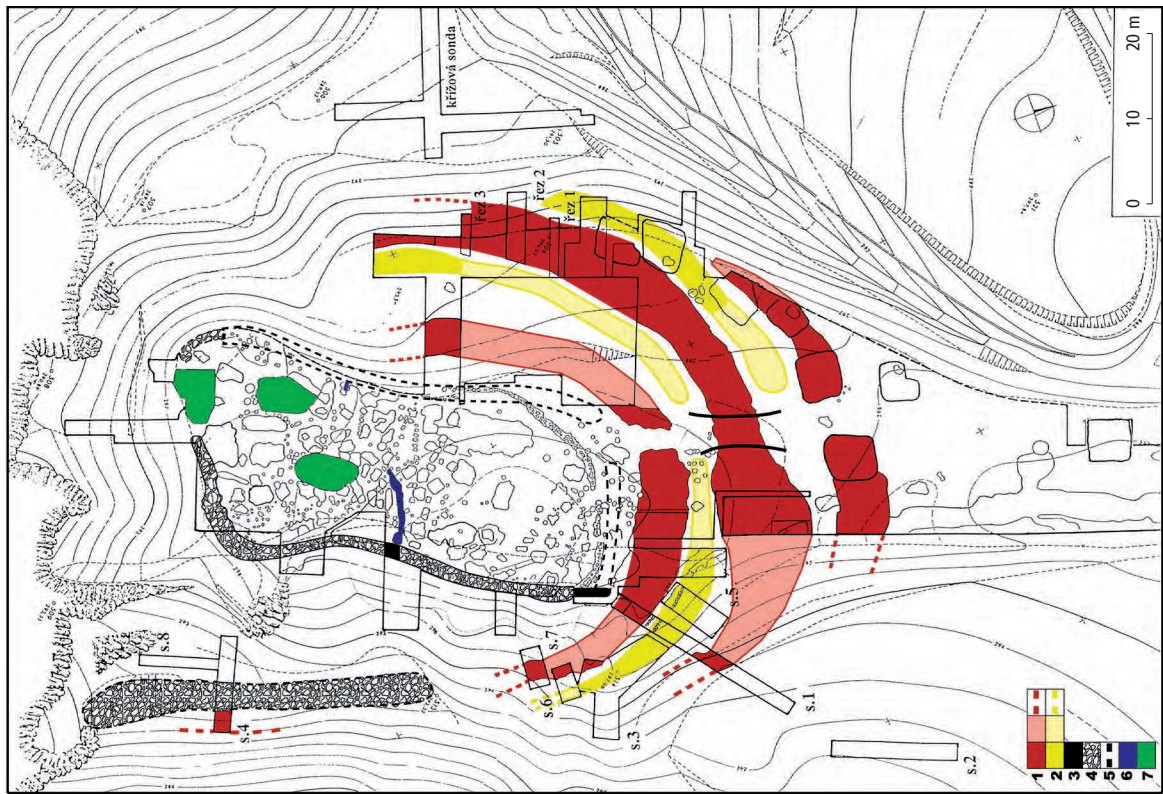

Příl. 8: Eneolitická výšinná sídliště Cimburk a Denemark v údolí Vrchlice jižně od Kutné Hory. Foto R. Šumberová.

1

2

Příl. 9: Řůvnačská kultura. Výšinné sídliště na skalní ostrožně nad mlýnem Denemarkem u Kutné Hory. 1 Starší stavební fáze; značky: 1 obytné stavby (a polozemnice, b mělké polozemnice, c povrchové kůlové domy, d totéž nejistě); 2 pece v polozemnicích; 3 pece povrchové; 4 pece zapuštěné do podloží, s předpeční jamkou; 5 pece v kruhovitých jamkách s plochým dnem; 6 ohniště v polozemnicích; 7 síla; 8 síla/pece; 9 síla/jámy, kůly; 10 palisáda s bránou a postranní blankou. 2 Mladší stavební fáze; značky: 1 příkopy; 2 hliněné valy; 3 obvodová hradba, dochovaný úsek; 4 totéž v podobě kamenitého valu a hinitokamenitý val na východním předhradí; 5 obvodová hradba, předpokládaný průběh; 6 vnitřní palisáda; 7 zemnice. Podle Zápotocký – Zápotocká, v tisku.

1

2

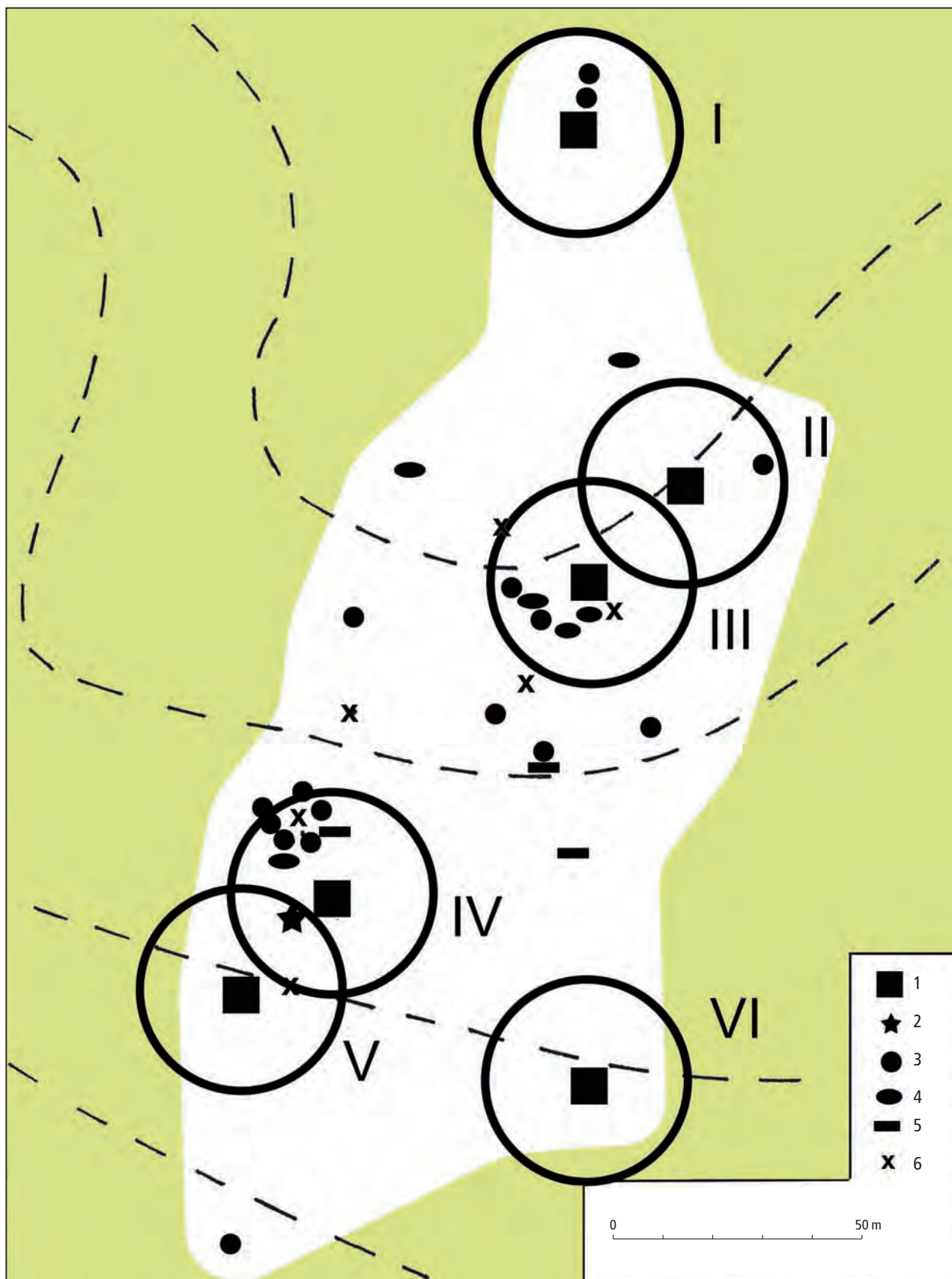
Příl. 10: Řivnáčská kultura. Kutná Hora-Denemark (okr. Kutná Hora). 1 Střední úsek palisády chránící akropoli výšinného sídliště ve starší stavební fázi. 2 Sekera z pruhovaného silicitu, těženého v oblasti polských Krzemionek Opatowskich, ca 420 km vzdušnou čarou od Denemarku. Podle *Zápotocký – Zápotocká, v tisku*.

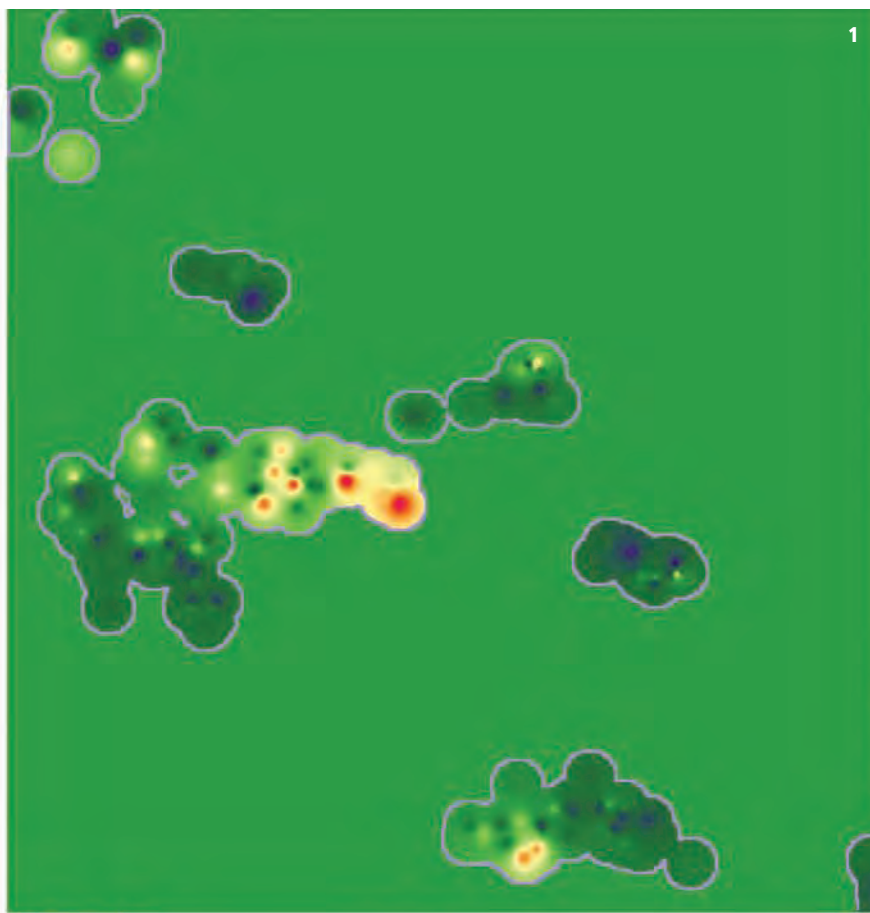

Příl. 11: Řivnáčská kultura. Kutná Hora-Denemark (okr. Kutná Hora). Příkopy chránící akropoli v mladší stavební fázi: nahore – střední příkop; dole – profil vnitřního příkopu zavaleného kameny. Podle Zápotocký – Zápotocká, v tisku.

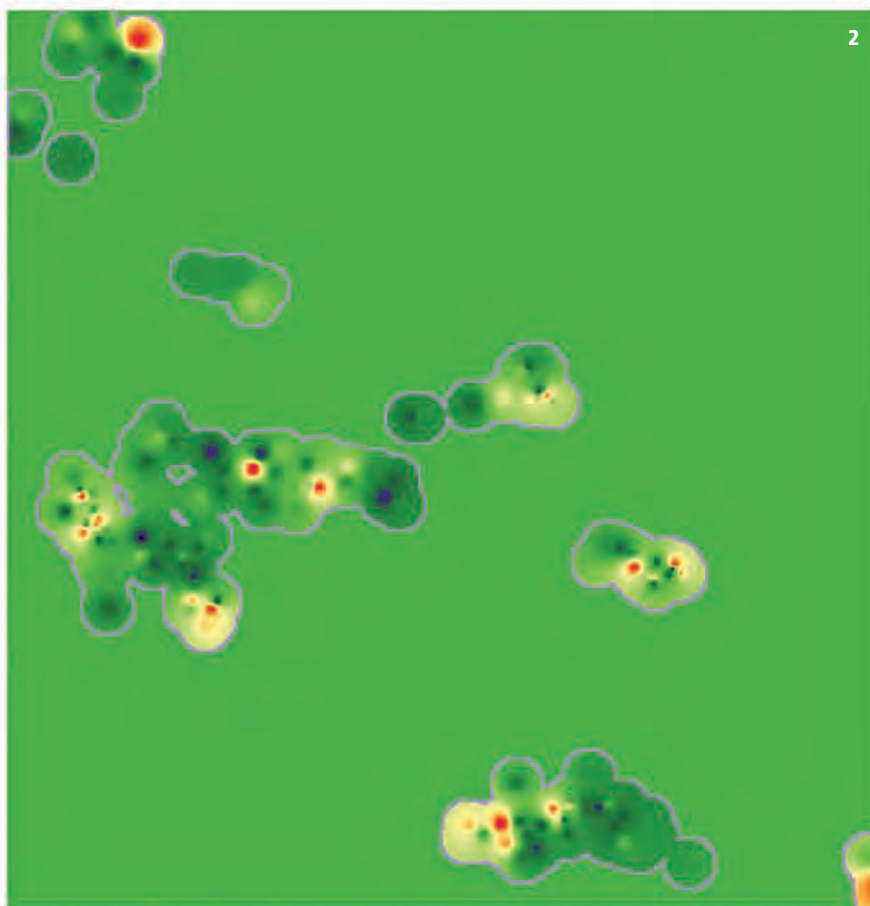

Příl. 12: Řivnáčská kultura. Klučov (okr. Kolín), obytný areál situovaný na výběžku náhorní planě. Značky: 1 polozemnice; 2 jáma s pecí; 3 zásobní jámy – síla; 4 jámy; 5 kulturní vrstvy; 6 řivnáčská keramika jako intruze v objektech mladších eneolitických kultur; kružnicemi o poloměru 20 m vyznačeny obvody polozemnic I-VI. Podle Zápotocký – Kudrnáč 2008.

1

Příl. 13: Vikletice (okr. Chomutov), pohřebiště kultury se šňůrovou keramikou. Na plán pohřebiště jsou do míst hrobů vyneseny hodnoty jejich faktorových skóre k faktorům 3/9 (mužský – č. 1) a 6/9 (ženský – č. 2) a vytvořeny z nich plochy se stejnými hodnotami (srov. kap. 5.2.9). Podle Neustupný 1997a.

2

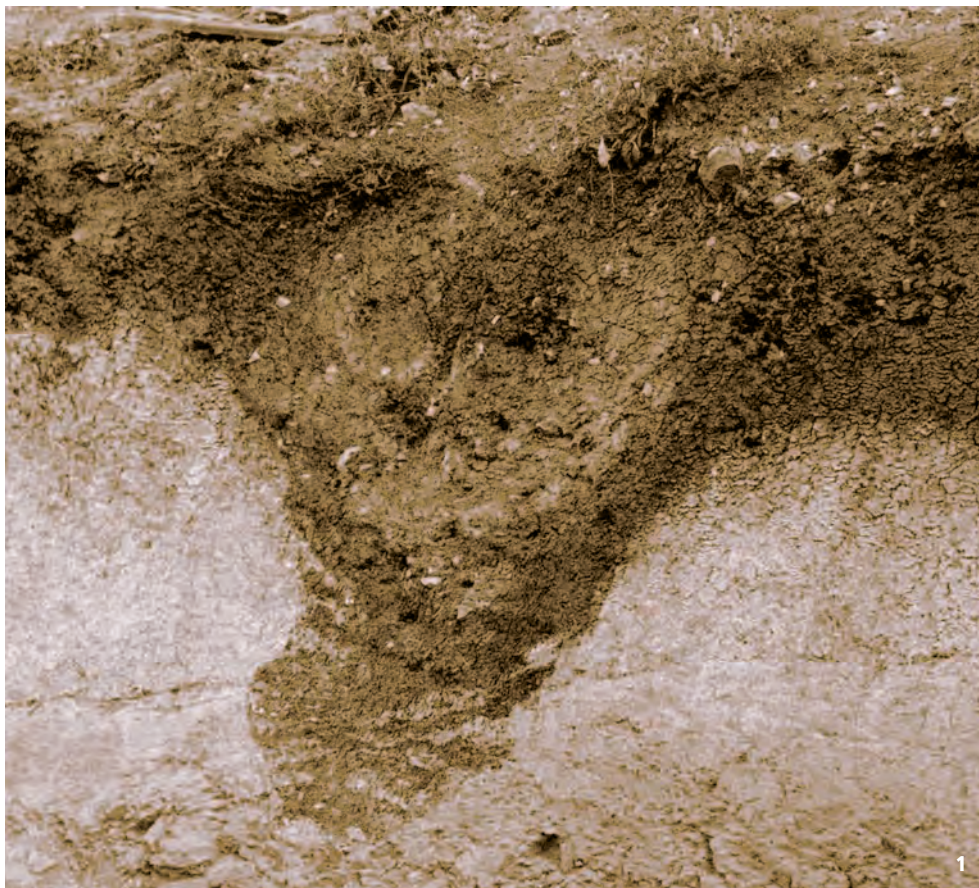
Příl. 14: Nahoře: Hrob kultury se šňůrovou keramikou. Bášť (okr. Praha-východ), pohřeb muže. Foto J. Turek. Dole: Tušimice (okr. Chomutov), doly na křemeneč, valounová palice. Foto T. Křišťufová.

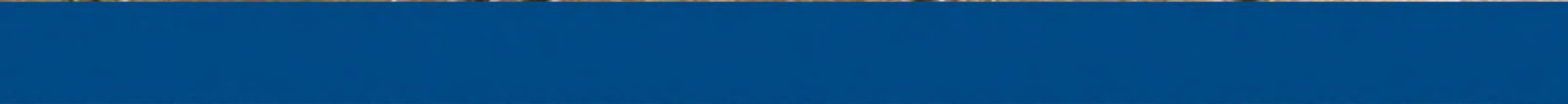
Příl. 15: Hroby kultury zvoncovitých pohárů. Nahoře: Praha-Kobylisy, pohřeb muže. Dole: Praha-Jinonice, pohřeb ženy. Foto J. Turek.

Příl. 16: Tušimice (okr. Chomutov), doly na křemenec. 1 Profil jednou z těžebních jam (horní část, obarveno); 2 strop jedné z dutých těžebních chodeb, uprostřed částečně odražená křemencová hlíza (obarveno). Foto E. Neustupný.

ARCHEOLOGICKÝ ÚSTAV
AKADEMIE VĚD ČESKÉ REPUBLIKY, PRAHA, V. V. I.

